

XX АСР ЎЗБЕК РОМАНИ

ОДИЛ
ЁҚУВОВ

ДИНАТ

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА КОНЦЕРНИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 1998

ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ:

Ислом ШОҒУЛОМОВ (ҳайъат раиси), Бобур АЛИМОВ (ҳайъат раиси ва устани урнинбосари), Музаффар А'ЛАМОВ, Саид АҲМАД, Аҳрор АҲМЕДОВ, Машраб БОБОЕВ, Наим КАРИМОВ Тохир МАЛИК Омон МУҲТОР, Умарали НОРМАТОВ, Анвар ОБИДЖОНОВ Шухрат РИЗАЕВ Ноир ФОЗИЛОВ Шукур ХОЛМИРЗАЕВ, Барнобек ЭШПУЛАТОВ (ҳайъат котиби), Бегали ҚОСИМОВ, Уткир ҲОШИМОВ.

Масъул муҳаррир АҲМАД ОТАБОЙ

БИРИНЧИ ҚИСМ

БИРИНЧИ БОБ

1

Отақузи миллионер раисларга хос виқор ва дабдаба билан қўққисдан «бостириб» келди. Домла Шомуродов машина овозини эшитиб йутала-йутала кучага чиққанида дарвоза олдида бири оқ, бири ҳаворанг иккита «Волга» қатор турарди. Кетма-кет «Газик» келиб тўхтади.

Оқ «Волга»дан олдин Отақузи, унинг кетидан қотмадан келган, юзи офтобда қорайиб кетган хушбичим бир одам, ҳаворанг «Волга»дан эса Отақузининг қизи Тоҳира тушди. Калтагина ҳаворанг кўйлак кийган нозиккина Тоҳира, гуё «пир» этиб қафасдан учиб чиққан муъжазгина кўк қушчадек, машинадан «лип» этиб, енгилгина сакраб тушди.

Отақузи пешонасига дундириб қундирган янги чувт дўпписини тўғрилаб, новча, келишган сахт-сумбатини сал тебратиб бориб, домла Шомуродов билан кўришди.

— Бардаммисиз, тога? Аямлар яхшимилар?.. Қани, танишиб қўйинг: Аброр Шукуров, янги раҳбаримиз. Ёш, лекин ишчан, принципиал раҳбар...

Шукуров Отақузининг ўринсизроқ мақтовидан хижолат чекдими ё боши хумдек бу бақувват чолнинг савлати босдими, ийманиброқ кўришди.

— Яхшимисиз, Нормурод Шомуродович... Танишганимдан беҳад хурсандман. Сиз тутрингизда куп эшитганман...

— Раҳмат, болам, раҳмат... — Нормурод ота Тоҳирани аста қучиб, елкасига шалоладай қўйилган қоп-қора калта сочларини силади-да, яна меҳмонга юзланди. — Қани, ичкарига... марҳамат, ўртоқ Шукуров...

Эскироқ йул-йул пижамасининг кенглигиданми, у жуда бақувват, миқти кўринар, ялатироқ, катта боши, айниқса дўнг пешонаси уни суратлардаги қадимги юнон файласуфларига ухшатар, йирик гўштдор бурни эса ёноқлари туртиб чиққан кенг юзига шиддатли бир ифода бахш этар эди.

Меҳмонлар ичкарига киришаркан, «Газик»нинг шофери Отақузининг орқасидан бориб:

— Хужайин! — деб чақирди.

Отақузи тўхтаб, қовогини уйди.

— Неча марта айтдим сенга, «хўжайин» дема деб!

— Узр, Отақузи ака! — шофёр қизариб, пешонаси-ни ишқади. — Юкларни нима қилай?

— Юкларни... бир қути бодринг, бир қути помидор-ни шу ерга туширасан. Қолганини айтган жойимга элтасан. Рўйхат бўйича, уқдингми?

Отақузи қизгиш брезент этиклари билан ерни гурс-гурс босиб, ичкарига кирди. Каттагина чор бур-чак ҳовлининг тўрида бир маҳаллар анча ҳашаматли қилиб қурилган, ҳозир эса бўёқлари хиралишиб, де-ворларининг баъзи жойларида ганч сувоқлари кучиб тушган дангиллама уй қад кутарганди. Айвонда эгнига кук шойи кўйлак, оёгига қошиқдеккина кавуш кий-ган, бошига оҳори тўкилмаган оппоқ дока румол ура-ган, кўзлари теграсига сурма тортган нозик-нимжонги-на бир кампир шоша-пиша кўрпача ёзмоқда эди.

Нормурод Шомуроёв, худди азиз меҳмонини қаёққа ўтқазишни билмаган одамдай:

— Қани, марҳамат, ўртоқ Шукуров, — деди, куйма-ланиб. — Юқори ўтсинлар, бемалол...

Кампир эса сурма тортилган кўзларини ерга ти-киб, гўё ёш келинчақдай қўлларини кўксига қуйиб:

— Ассалом! — деб бошини эгди, сўнг пиладираб бориб, айвонга чиққан Тоҳиранинг у юзи, бу юзидан чулп-чулп уқди.

— Вой, бўйгинангдан айланиб кетай сени. Согин-тириб қўйдинг-ку, аяжонингни!

Чол-кампирнинг сертакалуф хатти-ҳаракатлари-дан хижолат чеккан Шукуров юқорига ўтмоқчи эди, ҳовлига кириб келган Отақузи:

— Шошманг, шошманг, — деб уни тўхтатди. — Мен бу кишига кутубхонангизни кўрсатмоқчи эдим, тога. Майлими?

— Бемалол, бемалол, — деди домла шошқалоқлик билан. — Ўзинг бошла, мен ҳозир кираман...

Отақузи этигини гарчиллатиб айвонга чиқди, ундан торгина даҳлизга ўтиб, чап қўлдаги эшикни очди.

Эни камида беш, бўйи олти метр келадиган бу кенг, ёруғ хона чиндан ҳам кутубхонага ўхшар, унинг тўрт томонидаги нақшинкор жавонлар китобга лиқ тўла эди. Китоблар жавонларгина эмас, ўртадаги стол, стуллар, қандайдир қутичалар ва ҳатто дераза токча-ларида ҳам уйилиб ётарди!..

Эшикнинг икки томонидаги жавонлардан бирига «Илмий техника адабиёти» деб ёзилган, тепасига «Та-

рих ва фалсафа» деб ёзилган иккита катта жавонда замонавий асарлардан ташқари, эски араб ёзувидаги китоблар ҳам анча бор, қолган жавонларнинг ҳаммаси бадий адабиёт билан тулган, рус ва жаҳон классикаларининг кўп жилдли асарлари қимматбаҳо муқоваларини кўз-кўз қилиб ярқираб турарди.

— Бу фақат бир қисми! — деди Отақўзи, худди бу китобларни ўзи тўплагандай гурур билан. — Нариги хоналарда яна шунча китоб бор. Қани, утиринг, битта гап бор сизга...

Шукуров Отақўзи кўрсатган стулга омонатгина утираркан, ҳамон китоблардан кўзини узолмай:

— Бу киши... асли техника фанлари бўйича-ку, а? — деб сўради.

— Ҳа. Асли сув бўйича биринчи олимлардан. Аммо мадраса кўрган эски зиёлилардан эмасми, қизиқмаган илми йўқ...

— Мадраса кўрганларми?

— Ҳа... Э, бу кишини тирик тарих деса бўлади! Шу Тошкентда, Бешогоч даҳасидаги машҳур Маъдихон эшон мадрасасида таҳсил кўрганлар. Кейин оқпош-шо — герман уруши бошланиб, қишлоқда дўкондорлик қилган оталари «синганлар»-у, бу киши бир кундаёқ мулламиркуруқ муллаваччага айланиб, мардикорликка кетганлар. Мардикорликдан большевик бўлиб қайтиб, қишлоқда қулоқларнинг додини берганлар, кейин Москвага ўқишга кетиб биринчи сув инженери бўлиб қайтганлар.

— Ёшлари нечада?

— Нариги асрнинг тўқсон олтинчи йили тугилганман дейдилар. Ҳозир етмиш тўртинчи йил бўлса... етмиш олти-етмиш еттида бўладиларми?

— Лекин ҳалиям бақувват кўринадилар.

— Тўғри-ю, бироқ кексалик кексалигини қияпти. Кейинги пайтларда тез-тез касалга чалинадиган бўп қолдилар.

— Шунақами? — деди Шукуров, жавондаги китоблардан биттасини олиб варақларкан.

— Энди гап бундай, — Отақўзи катта қорамтир кафтини Шукуровнинг елкасига қўйди. — Бу киши кўпдан бери бир нарсани ният қилиб юриштилар. Шу кутубхонамни олиб, қишлоққа кўчиб борсам дейдилар. Ўз қўлим билан ёшларга китоб тарқатиб, нима десам бўлади, зиё сочиб ўтирсам дейдилар...

— Жуда соз-да! — Шукуровнинг ўйчан қўйкўзлари

аллақандай чақнаб кетди. — Савоб иш! Ёрдам бериш керак!.. Ҳали ишлайдиларми ўзлари?

— Э, ўзларига қолса ҳалиям бўлса қўл қовуштириб ўтирмоқчи эмаслар. Шу ёшларига қарамасдан бултур Орол денгизидан Обь дарёсигача машинада айланиб келдилар. Мана! — Отақўзи этигини гарчиллатиб, тўрда турган эски катта стол томон юрди. Столга ёпилган дастурхондай катта харита сатҳида тепадан пастга, Обь дарёсидан Ўрта Осиёга қараб тортилган йўгон қизил чизиқ кўзга чалинар, харитада илон изидай урмалаган бу чизиқ — булғуси канал йўли эди. Шукуров тирсагини столга тираб, бу гаройиб чизиқларга суқ билан тикиларкан, унинг эътиборини харитани тўлдириб юборган савол аломатлари, худди қаҳр билан қоқилган қозиқдай гудайиб турган ундов белгилари тортди. Белгилар атрофида эса арабча ёзилган майда ёзувлар гўё чумоли изидай жимир-жимир қиларди.

— Ие, Шимол дарёларини Ўрта Осиёга буриш муаммолари билан шугулланарканлар-да бу киши?

— Э, шугулланмаган муаммоси йўқ бу кишининг! — деди Отақўзи.

— Оламшумул масала! — Шукуровнинг кўзлари ҳайратга тушган ёш боланинг кўзларидай порлаб кетди. — Бизни қайната ҳам шугулланиягилар бу иш билан!

-- Воҳид акамларми? — Отақўзининг лабларида бир зум шўх табассум милт этди-ю, дарҳол сўнди. — Эшитганман.

— Ҳмм... Лекин бунақа экан, нега қишлоққа кучиб ўтмоқчилар бу киши?

— Нима десам бўлади? Авваламбор, назариячи олим сифатида ёзган китобларини қишлоқда туриб ёзаверсалар ҳам бўлади. Лозим бўлганда кеп-кетиб турадилар. Нега десангиз... феълиям чатоғроқ чолнинг. Гап келганда отасиниям аямайдиганлардан бу киши! — кулди Отақўзи. — Хуллас калом, қишлоққа борганлари маъқул. Чупки... чол-кампир жуда ёлғизланиб қолишган бу ерда. Кўриб турибсиз-ку, келганимизга ёш боладай қувониб кетишди...

— Фарзандлари йўқми?

— Йўқ. Ёлғиз ўғиллари бор эди, Жаббор деган. Қирқ учинчи йили урушда ҳалок бўлган. Балки эшитгандирсиз, Қаҳрамон бўлган...

Отақўзи катта ёзув столидаги рамкали суратга имо қилди. Суратда елкаларига офицерлик поғони

тақилган, озгинлигидан лунжлари ичига ботиб кетган, бурни узун, қоп-қора бир йигит ҳоргингина жилмайиб турарди.

— Ҳа, ажойиб йигит эди! — деди Отақўзи хурсиниб. — Темир йўл институтининг учинчи курсида уқирди. Ёз бўлса қишлоққа борарди. Ов милтиги бўларди. Қуш овларди. Биз «Жаббор ака, Жаббор ака» деб, у кишининг кетидан югуриб юрардик. Ҳалиги... Фазилатхон бор-ку, биздаги клуб мудирини. Тунов кунини кўрдингиз-ку. Ушани севарди... Ешлигида жа офатихон бир нарса эди-да уям!

— Шунақами?

— Ҳа, жа бошқача эди! — деди Отақўзи мийиғида кулимсираб. — У ҳам, Фазилатхонни айтаман, Тошкентда, қизлар билим юртида уқирди. Ёзда қишлоққа борганларида камина... (у маҳалда мен ун уч-ун тўрт йашар бала эдим!) уларга почтачилик қилардим!.. Э, жуда галати ишлар булган! — Ешлик эсдаликларидан ҳаяжонга тушган Отақўзи тусатдан кўзлари чақнаб, ўрнидан туриб кетди. — Бир катта одам бор, Жамол Бўрибоев деган. Э, сиз ҳам танийсиз уни! Тунов кунини даштда кўришдингиз-ку?

— «Қишлоқтехника» вакилини айтяпсизми?

— Вакил эмас, бошқарма бошлиғи у! Унгача вазир муовини булган бу одам. Уруш йиллари ижроком райси эди бизда!.. Жаббор акамлар урушдалар. Фазилатхон ўқишдан қайтиб бориб ўқитувчилик қиларди. Куз олдингизга келтиринг-а, ун гулидан бир гули очилмаган бир малак...

— Масала равшан... — Шукуров афти буришиб ўрнидан туриб кетди. — Уегини айтмасангиз ҳам бўлади...

— Йўқ! — кулди Отақўзи. — Энг қизиги энди келади! Хуллас калом, бу одам у қилиб-бу қилиб, Фазилатхонди атрофида гиргиттон бўлиб, ахийри уни қўлига қўндириб олди. Аммо-лекин Жаббор акам ҳам худо деган йигит экан, бу орада Қаҳрамон бўлиб, отпускага кеп қолса буладими? Келиб булган гапларни эшитади-ю, бир кун кечаси Жамол Бўрибоевнинг кетидан пойлаб бориб... шартта отади!

— Йўғ-э! Рост гапми?

— Қизиқмисиз? Нима, ёлгон айтаманми ман? Аммо уям, Бўрибоевни айтаман, бахти бор экан, ўзини деразадан ташлаб қочади. Ўқ тегмай қолади...

— Ё тавба! — деди Шукуров, кўзлари ёниб. — Таппа-тахт кино-ку! Охири нима булди?

— Охири... Охири шундай булдики, бу гаплардан кейин Бўрибоев ҳам урушга кетишга мажбур булди. Нега десангиз... — Отақузи айтмайдиган гапни айтиб қуйиб, нима қилишини билмай қолган одамдай чайналиб, пешонасини ишқади. — Жаббор акам юқориларга хат ёзади. Хати вилоят раҳбарияти йиғилишида кўрилади. Шунда бу одам ҳам, Бўрибоевни айтаман, мардона бир иш қилади. Агар мен Фазилатхонга муҳаббат қўйиб гуноҳ қилган бўлсам урушга юборинглар, гуноҳимни қоним билан юваман, деб илтимос қилади.

— Илтимоси қабул қилинади?

— Қабул қилинади.

— Жаббор акамиз фронтда ҳалок бўлади?

— Ҳалок бўлади.

— Бу одам қаҳрамон бўлиб қайтиб келади?

— Қаҳрамон бўлмасаям Берлингача борган. Икки марта ярадор бўлган! — деди Отақузи. — Мен ҳам унинг бу қилмишларини хушламайман-у, аммо-лекин фронтда иш кўрсатган бўлса керакки, урушдан кўкси тула орден-медаллар билан қайтиб келди...

— Ҳм. — Аброр Шукурович чуқур хўрсиниб, столдаги суратга узоқ тикилиб турди-да, бир-бир босиб деразанинг олдига борди. — Ҳа, мураккаб нарса экан-да бу турмуш...

— Э, мураккаб дейсиз-қўясизми? — деди Отақузи. У ўрнидан туриб, ёпиқ эшикни яна бир тортиб қўйди, негадир овозини пасайтириб: — Энди гапнинг «берди»сини эшитинг! — деди. — Мана шу Фазилатхон билан... Худо ҳақи, мен уни ёмон деёлмайман! Тақдир ҳукмига бир нима деб бўлмас экан!.. Охир-оқибат мана шу Фазилатхон билан... Охир-оқибат мана шу Фазилатхон билан қуда бўляпмиз, Аброр Шукурович!

— Э, шунақами? — деди Шукуров, нима тўғрисидадир ўйлашда давом этиб.

— Яна қанақа қуда денг? Қарши қуда! Ҳалиги Гоҳира деган қизимиз унинг ўғлига кўнғил қўйипти. Биздан катта ўғил, диссертация ёқлаётган мана шу ўғлимиз Ҳайдар унинг қизи Латофатхонни истаб қопти! Хаёлда йуқ нарсалар! Ёшлар ўзлари топишгандан кейин бир нима деб бўлмас экан. Аммо чол нима деркин? Шунга ҳайронман, Аброр Шукурович?

Отақузи чуқур тин олиб, хонани бир айланиб чиқди. У ҳозиргина кўчада учраган Латофатни эслади. «Волга»лар университет яқинидаги катта йўлда «учиб»

кетаётган эди, тўсатдан олдинги машина тўхтади-ю, эшиги очилиб, Тоҳира сакраб ерга тушди. Орқадаги машинада утирган Отақузи: «Ҳой, қизим», деганча бўлмади, Тоҳира: «Латофат!» деб қичқирди-да, йўл ёқасидаги хиёбон томон югурди. Ёш мажнунтоллар усган бу хиёбон буйлаб... Отақузининг булгуси келини Латофат кетмоқда, қиз ёлғиз эмас, ёнида... сочлари шойрона тўзгиган, ўзи ҳодадай узун ва қотма, занжидай қоп-қора бир йигит борарди. Латофатни кўрганда Отақузининг миясида: «Фазилат!» деган фикр чақмоқдай чақнади. Ҳақиқатан ҳам, майин кўнгир сочларини баланд қилиб турмаклар олган бу хушбичим қиз қуйиб қўйгандек онаси, ўша, урулдан аввал қишлоқ йигитларининг юракларини жаз-жаз уртаган ёш Фазилатнинг ўзгинаси эди! Ўша катта-катта, сал гамгин, серкиприк кўзлар, ўша ипақдай майин, қоп-қора қошлар, ўша, қараган кишини яна бир қарашга мажбур этадиган, ҳаёсизларча гўзал, тиниқ чехра! Фақат эғнидаги кийими урушдан аввал Фазилат кийган кийимларга ўхшамас, устида хипча белини маҳкам қучиб турган оддийгина чит кўйлак, оёғида пошнаси баланд, тўнгиз тумшуқ оқ туфли. Узун чиройли оёқлари, ялангоч қўллари офтоб тегмагандай оппоқ.

Эҳтимол, булгуси келини ўз онасига, ёшлиқдаги Фазилатга жуда ўхшаб кетгани учундир, эҳтимол, ёнида ана у ходасимон занжисифат эркак кетаётгани учундир: «Бу нозанин онасига ўхшаб роса ўйин кўрсатмаса эди ҳали!» деган нотинч фикр — бу ўй кўпдан бери миясидан чиқмас эди, — Отақузининг кўнглини қаттиқ гаш қилди.

— О ёшлар, ёшлар! — деди у хўрсиниб, — айтган гапга киришмайди, ўз биланларидан қолишмайди!

Шукуров яна индамади. У столга энгашганича, қизил ва кўк чизикларга, савол ва ундов аломатларига тўлиб кетган харитага тикилиб утирар, офтобда «пишган» қорача юзи, сал қисилган қўйқўзларига чуқур уйчанлик чўкқанди. Отақузи ногаҳон ўйга чўмган туман раҳбарининг чехрасидаги ўзгаришларни зимдан кузатаркан:

«Тагин ўша-ўша гўллингига бориб, ҳамма сир-ас-рорингни валдираб қўйдингми? — деди, ичида ўзидан ранжиб. — Оғзига кучи етмаган хотиндан бешбаттар вайсадинг... Янги раҳбар, кўнглинг тозалигини қаёқдан билади? Катта одам билан қуда бўламан деб, тутишган тоғасини ўкситишдан ҳам тоймапти-да, демайдимми? Худо буй бериб, ақл бермаган галварс! Ёшинг элик-

ка қараб кетяпти-ю, ҳалиям омилигинг қолмади-қолмади-да!»

Шукуровнинг туманга келганига ҳали бир ой ҳам булмади. Тугри Москвадан, ўқишдан келган бу ёш, камгап одам аввалги туман раҳбарига, туманда кўп йиллар ишлаган, ҳамма урганиб қолган, лекин сўнгги пайтларда жиддий хатоларга йўл қўйиб, ишдан олинган олдинги раҳбарга мутлақо ўхшамас эди. Аввалги раҳбар ҳамма колхоз раислари билан апоқ-чапоқ, дилкаш, бир қоп ёнгоқдай шалдир-шулдир одам эди. У колхозларга тез-тез чиқиб турар, оёгида кирза этик, бошида похол шляпа, далаларни айланиб, пахта илмидан ёшу қари ҳаммага сабоқ бериб юрарди. Рост, баъзан дала айланиб юрган пайтларида раисларга ўз кучини кўрсатиб қўйишни, «қўллари қадоқ» пахтакорлар олдида бақириб-чақирришни, айниқса, бюро мажлисларида уринларидан тургазиб қўйиб, чапаниларча сўкиб кетишни яхши кўрарди. Бироқ унинг бу одатлигига ҳамма кўникиб кетган, чунки бюрода сўкса, бюродан кейин чақириб олиб аския қилар ё дашном еган раис билан бир машинага утириб колхозга жўнар: тугри боққа бориб, бирга чақчақлашишни, тўқайларда ов қилишни яхши кўрар, хуллас, у ҳаммага, ҳамма унга ўрганиб қолган, кўнглида кири йўқ соддадил одам эди.

Шукуров унинг тамом тескариси! Аввалги раҳбар қанчалик сергап, сершовқин, дали-гули бўлса, бу шунчалик камгап, камсуқум, аввалги раҳбарнинг ичидагиси сиртида бўлса, бу аксинча, ичимдагини топ, дейдиган хилдан. Туманга ишга келганига бир ой бўпти, ҳали бирорта раисни «ўртага солгани», урнидан тургазиб қўйиб, дашном бергани йўқ. Аммо бирорта раиснинг боғида меҳмон ҳам булмади. Далаларни айланади, кўради, одамлар билан суҳбатлашади-ю, машинасига утириб, жўнаб қолади. Богда, ҳовуз бўйларидаги шинам шийпонларга ёзилган дастурхонлар ёзилганича, беш юдузли олий нав коньяклар очилганича, сўйилган бурдоқилар сўйилганича қолиб кетяпти!.. Илгариги раҳбарнинг аёвсиз дашномларидан кейин зиёфатлардаги дилкашликларига, чапаниларча аскияларига ўрганиб қолган раислар янги раҳбарнинг бу қилиқларидан анча ташвишда. Ҳали ҳозирча ҳеч бир раис унинг кўнглига йўл тополгани йўқ, бир дастурхон атрофида утириб, чақчақлаша олгани йўқ, кўплар тўсатдан пайдо бўлган бу жумбоқни ечолмай аросатда! Шунинг учун ҳам кеча тўсатдан

туман раҳбариятига чақиритиб қолишганда Отақузи хиёл ҳадиксираган, чунки туманда Оқсоқол деб ном чиқарган кекса бир раис унинг устидан арз қилганини эшитган эди. Арзга сабаб, бундан бир ой аввал Отақузи вилоятдаги мрамартош комбинати билан гаплашиб, қишлоқда қурилаётган катта ёдгорлик учун беш-олти машина мрамар олганди. Оқсоқол бу мрамарлар аслида менга тегишли эди, Отақузи комбинат раҳбарларини қўлга олиб, мрамарни умариб кетди, деб даъво қилибди. Оқсоқолнинг гапида жон бор эди, шунинг учун ҳам Отақузи бир оз хавотирланган эди, йўқ, Шукуров бу мрамарнинг ёдгорлик учун ишлатилаётганини эшитиб, «ишни ёпиб қўя қолинглар», деб буйруқ берди. Энг муҳими, кечаги суҳбат пайтида Отақузи икки нарсани, биринчидан, Шукуровнинг Нормурод ота тўғрисида эшитганини ва ҳатто, бир кўрсам, деб юрганини, иккинчидан, у профессор Воҳид Миробидовга куёв бўлишини билиб олди.

Воҳид Миробидов угли Ҳайдарнинг илмий раҳбари. Отақузи уни яхши билади, ҳатто борди-келдилари ҳам бор. Лекин тоғаси билан Воҳид Миробидов носоз, шунчалик носозки, Ҳайдар Миробидовга шогирд бўлганидан кейин домла Отақузи билан анча-гача ҳатто гаплашмай юрди. Шу сабабдан Отақузи аввал бир оз чўчиган, Миробидов, куёвига чолни ёмонламаганмикин, деб ҳадиксираган эди. Йўқ, Шукуров қайнатасини тилга олмади. У отанинг сув муаммолари тўғрисидаги қайси бир китобини ўқиб ниҳоятда мамнун бўлган экан, шуни айтди.

Отақузи туман раҳбариятига угли Ҳайдарнинг ҳимоясига бориб-келиш учун рухсат сўрагани борган эди, Шукуров ҳам Тошкентга тушмоқчи бўлиб ўтирган экан, бирга кетишди. Йўлда тоғаси билан таништириб қўйишни таклиф қилган эди, Шукуров ҳам кўнди-қолди. Шу-шу Отақузи очилиб кетиб, мана, ўринли-ўринсиз кўп гапларни гапириб юборди...

Аброр Шукурович харитадан кўзини узиб:

— Ҳа, албатта, — деди уйчан товушда. — Бунақа экан, отанинг кўнгли оғришيام мумкин...

— Тўғри. Аммо мен нима қилай, уртоқ Шукуров? Ёшлар ўзлари топишган бўлса...

— Мен сизни айблаётганим йўқ... — Шукуров аста хўрсиниб қўйди. — Домла кўпни кўрган одам, балки тушунар... Улар, Бурибоев билан Фазилатхонни айтаман, ажраб кетишганми ё...

— Э, қачонлар ажрашиб кетишган! Урушдан ке-

йин уч-тўрт йил мураса қилишдими, йўқми, кейин ажрашиб кетишган.

— Фарзандлари билан иноқми?

— Ўгли Қодиржон, яъни бизди бўлажак куёв — тузук, отаси билан борди-келдиси бор. Қизи Латофат... отасини кўп хушламайди деб эшитаман...

Отақўзининг гапи оғзида қолди, эшик очилиб, Нормурод Шомуродов кирди.

— Сенга нима бўлди, жиян? Чой совуб қолди-ку уёқда! — Домла ялтироқ бошини силаб, Шукуровга юзланди. — Қани, марҳамат қилсинлар, ўртоқ Шукуров, марҳамат қилсинлар...

2

Балад ишком тагида столга дастурхон ёзилган, ўртада электр самовар шарақлаб қайнаб турарди. Стол атрофида куймаланиб юрган кампир меҳмонни кўриб, яна бояғидай қўлини кўксига қўйди.

— Келинг, айланай... Анча бўлди, дом-дараксиз кетдингиз, Қўзижон?.. Келиним Олияхон яхши юрибдиларми? Бўталоқларим қалай? Бирам соғиндим, бирам соғиндимки...

— Соғинсангиз опкетаман, — деди Отақўзи. — Агар тоғам кўчишни пайсалга соладиган бўлсалар... ё ўзлари қолсинлар, ё бошқа бир кампир топиб олсинлар! Сизни опкетаман, аяжон.

— Кошкийди, — деди ая мулойимгина кулиб.

— Шу гапингизда турасизми? Кампир топилса тоғамларни ташлаб кетаверасизми?

Ая кўзлари мўлтираб, домлага қаради. Отақўзининг ҳазилига ҳазил билан жавоб бергиси келди-ю, лекин бирдан овози ўзгариб:

— Қўйинг, — деди. — Чолим бечорани ташлаб қаёққа ҳам бораман? Энди нима бўлсаям бирга бўлайлик.

Кампирнинг бу сўзларида, сурма тортилган кўзларининг мулойим жавдирашида, кулчадеккина юмалоқ юзида ҳам чексиз меҳр, ҳам қандайдир нозик ички бир дард, кўп йиллар бирга бўлиб, бир-бирига суяниб қолган кексалардагина бўладиган сал гамгин бир аломат бор эди. Аброр Шукуров юраги «шиг» этиб, домла Шомуродовга қаради, гапни бошқа томонга буриш учун:

— Жуда ажойиб китоблар йиғибсиз, — деди. — Айтмоқчи, камина Қарши чўлида ишлаб юрган пайт-

ларимда Мирзачул тугрисида бир китобингизни ўқиган-
дим. Ушанда бир нарса мени жуда ҳайратга солганди...

— Хуш? Хуш?

— Наҳот, Мирзачулни ўзлаштириш тугрисидаги
манхур декрет ўттиз еттинчи йилгача номаълум
булган?

— Нега ажабланасиз?

— Бу ҳужжатни сиз топганмисиз?

— Йуқ, ҳужжат, яъни Декрет ўзи булган-у, лекин
биз ўша пайтларда ёш эдик, кўп нарсадан беҳабар
эдик. Масала шундаки, агар ўша Декрет бўлмаганда...
эҳтимол, каминанинг ҳоли вой бўлармиди...

— Нега?

— Негаки, ўша пайтларда ўзларини ута пок қилиб
курсатмоқчи бўлган баъзи одамлар, Мирзачулни
ўзлаштириш керак, деган каминага ўхшаган кишилар-
ни душманга чиқариб қўйишларига оз қолган!..

Шукуров бутун гавдаси билан олдинга талпиниб:

— Йуг-э! — деб юборди.

— Албатта, бу гаплар ҳозир сизга жуда гайрита-
бий туюлади. Аммо ўттизинчи йилларнинг охиридаги
баъзи газеталарни варақлаб кўринг. Каминага қарши
қилич ялангочлаб чиққан мақолаларни ўқиш бахтига
муяссар бўласиз...

— Сизда бордир бу мақолалар?

— Йуқ, — домла Шомуродовнинг овози кутилма-
ган бир қаҳр билан янграб кетди. — Мен унақа...
фиску фужур гапларни йигиб юрадиган одатим йуқ!

Гап ким устида бораётганини билган Отақўзи
беихтиёр ўрнида қўзғалиб қўйди, хаёлидан: «Чол туш-
магур... ҳозир исминиям айтиб юбормаса эди!» деган
фикр ўтди.

Аброр Шукурович негадир ранги учиб:

— Ҳозир борми ўша одамлар? — деб сўради.

— Бор, — домланинг лабларига истехзоли кулги
югурди. — Мана, жияним билади...

Шукуров ят этиб Отақўзига қаради. Отақўзи
нима дейишини билмай:

— Қўйинг шу гапларни, тоға, — деди. — Ўтган ишга
саловат...

— Мен ҳам ўтган ишни қўзғатмоқчи эмасман!
Ўртоқ Шукуров сўраганларидан кейин айтяпман-да! —
Домла жиянига бир ўқрайиб қаради-да, Аброр Шуку-
ровичга юзланди. — Китобга қизиқар экансиз, мен
сизга битта китоб бераман. Унда жуда долзарб маса-
ла, химия масаласи кўтарилган. Ўқиб қўйинг!

— Ҳа, ҳамманиям ташвишга соляпти бу муаммо, — деди Шукуров пешонасини ишқаб.

— Ҳаммани дейсизми? Билмадим, мана менинг жияним, машҳур колхоз раиси, ҳар йили беҳисоб дори ишлатади, лекин бунинг оқибатлари нима бўлади — буни ўйлаяптими, йўқми, билмайман.

Эҳтимол, тоғаси бу гапни янги раҳбарнинг олдида айтгани учундир, Отақузига жуда оғир тегди, унинг кузлари қисилиб, жаг пайлари туртиб чиқди.

— Бу масала... сиз ўйлагандан минг чандон чигалроқ, тоға! — деди у ва Шукуровнинг синовчан тикилиб қолганини кўриб беихтиёр кўзини олиб қочди.

— Мен сенга мураккаб эмас дедимми? Мураккаб бўлгани учун ҳамма ташвишда деяпман-да! — деди домла, титраган қўллари билан дастурхонни тузатган бўлиб. — Қани юринг, ўртоқ Шукуров, ҳалиги китобни берай. Машҳур бир биологнинг китоби. Яқинда Москвада нашр этилган!

Домла билан Шукуров тавозе билан бир-бирига йўл беришиб, уйга кириб кетишди.

Отақузи жойидан жилмади, чойи совуб қолган пиелани қўлида айлантирганича ўйга толди. У ҳозир ўзидан ҳам, тоғасидан ҳам норози эди. У янги туман раҳбарининг олдида ўзини ёш боладай тутиб, оғзига кучи етмаган хотиндай, хўп вайсади, гўё хушомад қилаётгандай бўлди. Йўқ, Отақузи ҳеч қачон, ҳеч кимга хушомад қилган эмас! Бугун унга бир нима бўлди. Ҳадеб қош қўяман деб кўз чиқаряпти! Тоғаси бўлса, уни ҳар гапида бир кесатиб баттар ерга уряпти! Бу ҳам майли, энг оғир гап олдинда турибди ҳали! У ҳали тоғаси билан эртага бўладиган маросим тўғрисида. Воҳид Миробидов раҳбарлигида ўтадиган ҳимоя тўғрисида гаплашиши керак. Агар чол инсофга келиб, илгариги қаҳридан тушган бўлса... унда Отақузи тўйдан гап очади, тушмаган бўлса нима қилишини ўзи ҳам билмайди!

Ошхонадан ая чиқди.

— Овқат тайёр, сузаверайми?

— Шошманг, чиқишсин булар. Келинг, бирпас дамнингизни олинг...

Кампир оҳиста юриб келиб, стулга омонатгина ўтирди, сурма тортилган мулойим кўзлари жавдираб Отақузига тикилди.

— Ҳайдаржонни зашчитасига келдингизми? — кампир «зашчига», «диссертация», «фан кандидати» деган сўзларни Отақузидан ҳам яхшироқ биларди.

— Зашчита булади деб ким айтди? Тоҳирадан зшитдингизми?

— Ҳайдаржон ўзи келди...

— Э, шунақами? — деди Отақузи бирдан енгил тортиб. — Тоғам нима дедилар?..

Гулсара ая жавдираб турган дардли кўзларини ерга тикди, кўк шойи кўйлак ичидаги нимжон кўкси бир кўтарилиб тушди.

— Билмасам... тоғангизни биласиз-ку, Қузижон!..— деди секин хўрсиниб.

«Тагин уша Миробидов! Қачон тугаркин бу бемаъни рақобат? Икки ўртада ўглим панд емаса эди!.. Қойилман бунақа тоғага!»

Отақузи тоғасининг феъл-атворини яхши биларди. Тоғаси Нормурод Шомуродов ҳеч қачон ўз гапидан қайтмас, ўзини ҳақ деб билган жойда ҳеч кимни аямас эди.

Ҳайдаржон Миробидовга шогирд бўлиб тушгандаёқ тоғаси ундан алақандай «совуб» кетган, Ҳайдар ҳам ушандан бери бу хонадонга куп келавермас, у ҳам Нормурод отани куп хушлайвермас эди. Бу «совуқчилик» Отақузини куп қийнар, у бир-икки марта ўгли билан тоғасини ярашгирмоқчи ҳам бўлган, лекин бу уринишлари зое кетган эди. Нормурод ота Ҳайдарни енгилтак деб хушламаса, Ҳайдар уни замондан орқада қолган, қолоқ бир олим деб ҳисоблар эди. Шундай бўлса ҳам Отақузи ўгли билан тоғаси ўртасидаги бу гина-кудурат купга чўзилмас деб умид қилар, ҳар қалай, тоғаси бунчаликка бормас деб ўйларди...

Отақузи бирдан қайнаб-тошди-ю, совуб қолган бир пиёла чойни бир кўтаришда бушатди.

— Тоғамга ҳайронман! Ахир, наҳот уша... Миробидовни деб ўз жиянининг оёғига болта урса?

Кампирнинг пиёла тутган қоқ суяк қўллари титраб кетди.

— Мен ҳам тоғангизга шуни айтдим. Биласиз-ку тоғангизни...

— Биламан! — Отақузи шахт билан ўрнидан турди. — Ҳайронман! Бунақада... билмадим энди, қарин дош-уругчиликни йигиштириб кўя қоламиз шекилли?..

Аянинг дока румол уралган боши пастроқ эгилди, у худди Отақузидан кўрқиб кетгандай стулда гужанак бўлиб утирарди.

— Нима қилай, Қузижон? Тоғангизга айтавериб чарчадим: яхши кунингизгаям, ёмон кунингизгаям

яраётган шу битта жигарингиз, дедим. Униям ранжитиб, қариган чоғингизда яккамоҳов бўп қолмоқчимисиз, дедим... Нима қилай, ургилиб кетай сиздан? — Кампир тўсатдан озгин елкалари титраб, пиқ-пиқ йиглаб юборди...

Отақўзи шошиб қолди.

— Худо ҳақи, сиздан гина қилаётганим йўқ, аяжон. Бироқ мен ҳам нима қилай, ахир? Қадр билмас қариндошдан қадр билган ёт яхши, дегандек, доим дилозорлик қилаверганларидан кейин... ҳар қанақа одам ҳам дод деб юборар экан, аяжон! — Отақўзи кампирнинг ёнига ўтириб, унинг нимжон елкасини силади. Аянинг кўз ёшидан кўнгли эриб: «Тўйни айтсаммикин, йўқми?» деди ичида. У одатда тоғасига айтишга қийналадиган гапларни аяга айтар, ая чолни силаб-сийпаб, хиёл «юмшатганидан» кейин, тоғасига гап уқтиришга журъат этарди... Фазилатхон билан қарши қуда бўлаётганлари тўғрисида Отақўзи тоғаси уёқда турсин, ҳали аяга ҳам огиз очишга юраги бетламаган, лекин бунақа гапларни сир тутиш амримаҳол, чолкампир ўзлари эшитган бўлишлари ҳам мумкин.

— Ўзингиздан қолар гап йўқ, аяжон, — деди Отақўзи, эшикка кўз қирини ташлаб. — Мен сиздан сир-асроримни яширган эмасман...

— Биламан, айланай... Майли, омон бўлишсин ишқилиб...

— Эшитдингизми?

— Ҳозир гап ётади дейсизми, Қўзижон?

— Тоғамлар... нима дедилар?

— Тоғангиз... нима ҳам дердилар? Шунчаки... кўнгилларидаги эски дард... — Кампирнинг маъюс кўзлари яна жиққа ёшга тўлди. — Биз бир нима деганда... Жабборжонимиз қайтиб келармиди? Майли, умрлари узоқ бўлсин, қўша қаришсин...

Ая буни шундай бир дарду ҳасрат билан айтдики, Отақўзи тўйдан сўз очгани учун узидан ҳам хафа бўлиб кетди. У мана энди, ҳар бир сўзи, овози, гамгин нигоҳидан меҳр ёғилиб турган шу мигтигина кампирнинг кўнгли фарёдини эшитганидагина, бу тўй-томоша чолкампирга қанчалик огир ботишини ҳис этди...

Нима қилай, аяжон, — деди у беихтиёр овози титраб. — Замон ўзи шунақа экан...

Отақўзи уйдан чиққан тоғаси билан Шукуровни куриб, бугзига келган гапни ичига ютди.

Аброр Шукуровичнинг қўлида бир даста китоб, у ҳам, тогаси ҳам қандайдир ҳаяжонланган, бир-бирига боягидан ҳам серилтифот, сертакалуф эдилар.

Афтидан, улар ичкарида Сибирь дарёлари тўгрисида ҳам гаплашишган булишса керак, чол аввал бу улкан муаммони чуқур ўрганиш ўрнига палапартиш асарлар ёзиб, ном чиқаришга уринаётган баъзи олимларни калака қилиб гапирди, кейин яна ўзининг севикли мавзусига, далалар, бог-роғлар, булоқ ва дарёларни пок тутиш, мева ва полиз экинларига дорини суиистеъмом қилмаслик, хуллас, табиатни эъзозлаш масаласига кўчди. Нормурод Шомуродов бу соҳага оид янги китобларни номма-ном айтар, одатдиган ҳам баттар қизишиб, ёниб гапирар, Шукуров эса, худди улуг донишманднинг сўзини тинглаётган ёш талабадек, ҳадеб бош иргарди. Шу топда у масаланинг бутун мураккаблигини тушунадиган масъул раҳбар эмас, гўё машҳур нотиқнинг оташин нутқиغا мафтун бўлиб қолган ёш ўспиринни эслатарди.

«Тогамнинг меҳрини қозонмоқчи! — деди Отақўзи ичида гижиниб. — Бу ерда табиатнинг жонкуяри бўлиб, олижаноб гаплар гапиради, умуминсоний масалалар тўгрисида фалсафа сўқади-ю, эрта-бир кун дўппи тор келганда... бизга ўхшаганларга: «Қани, дорингни сеп!» деб буйруқ беради. Буйруқни у киши берадилар-у, калтак бизнинг бошимизда синади!»

Яхшиям ая бир лаган қовурдоқ кўтариб чиқди-ю, гап узилиб қолди. Овқатдан кейин Шукуров отадан рухсат сўраб, хайр-маъзур қилди. Нормурод Шомуродов олимлик салобати ва ёшига номуносиб бир сермулозаматлик билан уни кўчагача кузатиб чиқди, икки қўли кўксига, ҳар гапининг бирида: «Танишганимиздан бағоят хурсандман. Кеп туринг, ўз уйингиздек кўринг!» деб, қайта-қайта хайрлашди. Домла доим шундай қилар — сертавозе, сертакалуф кишиларни жини суймайдиган одам, ўзи бировни ёқтириб қолса, унинг олдида ер бўлиб кетарди.

Отақўзи тогасининг кетидан ҳовлига қайтиб кираркан, гапни нимадан бошлашни ўйлаб, юраги увишиб кетди.

Хайрият, тогаси унинг ишини енгил қилиб, гапни ўзи бошлаб берди. Улар ҳовлига кириб, стол атрофига ўтиришлари билан, ота мийиғида кулимсираб:

— Бу-у, — деди чузиб. — Мева-чевани тогдай уйиб кепсан, одамларнинг огзини мойламоқчимисан?

Отақузи зурма-зураки кулган бўлди.

— Ҳамма мойлаб турганда битта биз мойлама-сак...

Домла Шомуродов жиянига уқрайиб қаради.

— Ҳамма деб кимни айтяпсан?

— Тогажон! — деди Отақузи ёлвориб. — Қуйинг шу гапларни. Авваламбор, мен бу мева-чевани ўз богимдан опкелдим. Боринги, колхозники бўлган-даям, бизни хўжалиқдай миллионер хўжалиқ учун бир-икки қути мева-чева нима бўпти, тогажон!

— Шундай дейсан-у, бир кун эмас, бир кун гап бўп қолмасанг деб қўрқаман. Шунини уйласам кечалари кузимдан уйқум қочади.

Чолнинг сўнги сўзлари Отақузининг кўнглидаги барча губорни тузгитиб юборди.

— Гап-сўз бўлсам тушунишар, ахир! Ўзим учун қиялганим йўқ-ку бу ишларни! Сиз ҳозир менинг бошимдаги ташвишларни тасаввур ҳам қилолмайсиз, тогажон! Хуллас калом... қуйинг шу гапларни. Ундан кўра... Ҳайдарнинг иши нима бўляпти? Шундан гапиринг! Олдингизга кепти-ку у бечора!

— Ҳа, келди... кўриб чиқдим ишини... — Домла худди эски чарм билан қоплангандай гадир-будир ялтироқ бошини силаб, чуқур хурсинди. — Қўй, чирогим, мени шу ишга аралаштирма!

Отақузи юрагининг тагидан дафъатан вулқондай қайнаб келган газабни зур-базур тўхтатиб қолди. Зум утмай бу газаб, тоғасига қарши дилида жўш урган бу исён қандайдир аламли бир туйғу билан алмашди-ю, узоқ мум тишлаб қолди. У чолнинг нега бундай қилаётганини яхши биларди — ҳаммасига унинг эски рақибни профессор Миробидов сабабчи! Ё тавба! Туғишган тоға бўлса-ю, эски рақибига панд бериш учун ўз жигарининг фарзандини ҳам аямаса!.. Инсофу адолат қани? Тоғасининг шу одати сабаб, ўгли Ҳайдар ҳам, қизи Тоҳира ҳам бу хонадондан безиб кетишди. Бир йилда бир марта ё келишади, ё келишмайди! Отақузи бўлса... яхши бўлсин, ёмон бўлсин, туғишган тоғам-ку, бефарзанд, кўнгли нозик одам-ку, деб чолнинг қилиқлари жонидан утиб кетган чоғларида ҳам шаҳарга келса кирмай кетмайди! Чол-кампир қишлоққа боришса бошига кўтаради, уйининг тўртини шуларга бўшатиб беради. Бу одам бўлса... Отақузи бир нима деса нуқул принципдан келади! Аммо... ташак-

кур! Отақузи бунақа ҳақгўйликни тушунмайди ва тушунишни ҳам истамайди.

Бу ўйлар Отақузининг хаёлида қуюндай чарх урди-ю:

— Шунақами? — деди ҳансираб. — Бу ишга бош қушмайсизми ҳали?

Домла қандайдир ҳоргин қул силтади:

— Майли, мени тинч қўй, жиян...

— Бу ҳам принципаалликка кирадимми?

Нормурод Шомуродов ялт этиб қаради. Унинг чеҳрасидаги бояғи ранжиш ифодаси оҳиста сўниб, киртайган кўзлари бирдан чақчайиб кетди.

— Ҳа, принципаалликка киради!..

— Принципааллик! — деди Отақузи бўғилиб. — Сиз учун... бу сохта принцип турганда... қариндошурут, ёр-дўст, ҳеч ким керак эмас сизга!

Домла Шомуродовнинг туксиз ялтироқ боши жи-гарранг тус олди, ялоқ юзида қўнқайиб турган катта бурнининг учи газаб билан юқори кўтарилди.

— Нега энди мен... қариган чоғимда... сенинг ўглингни деб ўз виждоним... виждонимга қарши иш тутар эканман?

Отақузи қўлларини столга тираб, бутун гавдаси билан олдинга энгашди:

— Сиз... нима деяпсиз ўзи? Сизнинг виждонингиз қийналадиган нима иш қилди менинг ўғлим? Ё одамхўрликни тарғиб қиляптими у ўз диссертациясида?

Домла Шомуродов кўзини юмиб, яна қаттиқ уф тортди.

— Майли энди... тушунмаганингдан кейин...

— Тушунмас эмиш! Ҳамма балога тушуниб турибман мен! Ҳаммасини билиб турибман мен! Исонинг аламини Мусодан олиб... ўша эски рақибингиз Воҳид Миробидовни деб қиляпсиз бу ишларни!

Отақузининг гапи домланинг усиз ҳам безиллаб турган ярасига туз сепгандай бўлди-ю:

— Нодон! — деди қандайдир аламли товушда. — Нодон...

— Майли! Сизга қолса ҳамма нодон, ёлғиз сиз доно бу дунёда! Лекин... — Отақузи стулларни шарақшуруқ суриб, ўрнидан турди, тураркан, ошхонадан чиққан аяни курди. Уларнинг даҳанаки жангини эшитган ая эшикда ранги учиб, бошини сарак-сарак қилиб турарди. — Лекин! — деди Отақузи овози дўриллаб. — Бунақа булса... бир-биримизни қадрлаш ўрнига оёқдан

оладиган булсак, унда тога-жиянликни ҳам йигишти-
риб қўя қолайлик!

Домла бирдан титроқ босиб столга мушт урди.

— Ким оёғидан оляпти ўглингни, аҳмоқ?

— Қуллуқ! — деди Отақўзи отанинг гапига қулоқ
солмай. — Бунақа экан, борди-келдини ҳам йигишти-
риб қўя қолайлик! Улик-тириқда, тўю азамиздаям
қорамизни кўрсатмай қўя қолайлик!

Отақўзи шундай деди-да, олмага осиб қўйган кос-
тюмини юлиб олиб, дарвоза томон йўналди. У дарвоза-
га яқинлашиб қолганда орқадан аянинг:

— Қўзижон! Аянг ўргилсин, Қўзижон! — деган
нидосини эшитди, аммо тўхтамади, ҳатто қайрилиб
ҳам қарамади, ён эшикни бир тепиб очди-да, шитоб
билан кўчага чиқиб кетди.

ИККИНЧИ БОБ

1

Эшик тарақлаб ёпилиши билан Нормурод ота ялт
этиб кампирга қаради. Гулсара ая зинага ўтириб қол-
ган, унинг сурма тортилган кўзлари бедаво касалга
чалинган одамларнинг кўзларида бўладиган аламли
бир изтироб билан мўлтираб турар, ўзиям аллақандай
букчайиб, бир ҳовучгина бўлиб қолганди.

Домла кўзини унинг аянчли нигоҳидан олиб қочди,
огир қўзғалиб, ўрнидан турди, тураркан, аянинг:

— Гагин нима қилиб қўйдингиз, домлажон? — де-
ган зорли хитобини эшитиб, улкан бошини осилтирган-
нича бир зум тўхтаб қолди.

— Ҳолимиздан хабар олиб турган биттаю битта
одам... умридан барака топгур шу Қўзижон эди. Энди
ундан ҳам айрилиб, бу савил ҳовлида... бойўғлидек
ёлғиз қолмоқчимисиз, домлажон?..

Нормурод ота уришқоқ қўчқордай ўжар бошини
эгиб, ҳамон хўмрайиб турар, у аяга қарашдан, унинг
дардли нигоҳи билан тўқнашишдан қўрқарди.

— Майли, азизим! — деди у ниҳоят. — Ақлинг
етмаган ишга аралашма! Илтимос...

— Ҳалиям ақлим етади деяпганим йўқ. Шунчаки...
Сиз ҳамма нарсага ақлингиз етганда нима бўлдингиз?
Принсипал буламан деб... — ая ўпкаси тўлиб, «қулт»
этиб ютинди. — Принсипал буламан деб, ҳаммадан
айрилиб, бир уйда бир ўзимиз сўшпайиб қолдик-ку,
домлажон?

— Булди! Бас! — Домла гурзидек мушти билан столни гурсиллатиб урди. Кенг юзига қон тепиб, кўзлари ваҳимали чақчайиб кетди: кампир унинг энг нозик туйғуларига ниш урганди. — Гапирма дегандим сенга бу гапларни! Падарига лаънат унақа... тўғри гапга тескари бўладиган тугишганларни! Е ўглиям, узиям қингир йўлга кираётганини кўриб туриб, кўзимни чирт юмиб утираверайми? Эртами-кеч бир гап булса нима деган одам буламан, тентак?

Кампирдан садо чиқмади. У бир нарсадан кўрқиб кетган болачадай, иягини тиззасига қўйиб, зинада бир сиқимгина бўлиб утирарди.

Домла Шомуродов ҳансираб нафас олди-да, ерни упириб юборгудек тап-тап босиб, айвонга чиқди, эшикни юлқиб очди, лекин шу пайт орқадан яна ўша юракни тимдаловчи зорли нидо келди:

— Ҳамма тентак, ҳамма эгри, ёлғиз сиз тўғри! Бунақада ҳали... ўлсак ўлигимизни кўмадиган одам топилмас!..

Даҳлизга кирган домла яна шитоб билан ўгирилиб қаради, кўзлари яна боягидай ола-кула бўлиб:

— Кўрқма! — деди. — Сен ўлсанг мен ўзим кўмаман! Мен ўлсам — майли! Ўша... худбин қариндош-уруғларимсиз ўлигим кўчада қолса... қола қолсин!

Домла эшикни қарсиллатиб ёнди-да, боши айлангандай бўлиб, деворга суянди. Унинг кўз олдида зинада йиглаб ўтирган увоққина ая турар, у ҳозир жуда катта шафқатсизлик қилганини тушунар, бир ўйида чиқиб кечирим сўрагиси, кампирнинг озгин елкаларини силаб овутгиси келар, лекин бунга нимадир монелик қиларди...

Нормурод Шомуродов эшикни секин очиб, кутубхонага кирди, гўё биров кўриб қолишидан кўрққандай оёқ учида юриб, деразага яқинлашди.

Гулсара ая ҳамон зинада гужанак бўлиб утирар, бошидаги оҳори тўкилмаган оппоқ дока рўмоли бир томонга огиб, кулранг сийрак сочларининг фарқи очилиб қолган, нимжон, қоқсуяк елкалари ҳамон оҳиста титрар, афтидан, ҳамон ўпкасини босолмай йиглар эди...

Домла аъзойи бадани бушашиб, ўзини креслога ташлади... У биларди — кампирнинг дарди ҳеч қачон ошкора айтилмайдиган, бироқ қалбида сўнмас бир дард бўлиб қолган ёлғиз ўғиллари Жабборга бориб тақаларди! Агар Жаббор ҳаёт бўлганда, агар у урушда

улиб кетмаганда, кампир ҳозир шу аҳволда утирармиди, униг ўзи, кимсан Нормурод Шомуродовнинг ўзи ҳам бу кўйга тушармиди?.. Ҳар сафар кунгли бир нарсдан озор чекса дарров ҳаёлига келадиган бу фикр заҳарли тикан бўлиб, яна кўксига санчилди-ю, ота лабларида нордон томчи ҳис этиб, шоша-пиша чўнтагидан рўмолча олди.

Ҳа, чол-кампир қариб қолишди чоги, бу ўй, «ўглимиз ҳаёт бўлганда шу аҳволга тушармидик, ўрдадай бу ҳовлида мунгайиб утирармидик», деган бу армонли ўй сўнгги йилларда тез-тез эсларига тушадиган, ҳар тушганда юракларини тилка-пора қилиб кетадиган бўлди... Ким билсин, Жаббор ҳаёт бўлганда балки бугун жияни Отақузи ҳам бунчаликка бормасмиди! Жаббор ҳаёт бўлганда...

У бугун ҳам тирик бўлиши мумкин эди. Жудаям мумкин эди! Ахир, Жаббор энг биринчилардан бўлмаса ҳам, ҳар қалай, ўзбеклардан чиққан илк қаҳрамонлардан эди, отпуссага келганди! Ушанда, Жаббор қаҳрамон бўлиб, отпуссага келганда, уни кутиб олгани Тошкент вокзалига нафақат оддий кишилар, ҳукумат раҳбарларигача тўпланишган, беҳисоб мактаб ўқувчилари эса беҳисоб гулдасталар кўтариб чиқишган эди...

Жаббор, елкасида заррин погонлар, кўксига олтин юдуз, сочлари тўзгиган, қорамтир мардонавор юзида тортинчоқ табассум, вагондан тушиб келганида, бирдан оркестр янграб, «ура!» садолари осмони-фалакни титратган эди!..

Тантананинг зўридан Жаббор гулдаста тутган қизлар, барабан чалган ўқувчи болалар, гувиллаган оломон қўршовида қолиб кетиб, чол-кампир уни ярим соатлардан кейингина аранг қучишга муяссар бўлишганди!

Қаҳрамон фарзандини чексиз қувонч билан кутиб олган пойтахт бу олқишларни яна давом эттирмоқчи эди, бироқ Жаббор бу шодиёналар, мактаблар, ўқувчилар саройларидаги учрашувлар, заводлардаги митинглар — ҳаммасини орқага суриб, эртасигаёқ қишлоққа, уруш арафасида топишган қизи... Фазилатхонни кўргани жунаб кетди. Икки кундан кейин эса... Тошкентга мудҳиш хабар етиб келди: «Жаббор севгилисини йўлдан урган Жамол Бўрибоев деган одамни тўшпонча билан отибди! Бахтига отган ўқи тегмай қолиб, Жамол Бўрибоев ўзини деразадан ташлаб қочибди! Шундан кейин Жаббор ҳатто Тошкентга

кайтишга ҳам кўнгли бўлмай, қишлоқдан тўғри фронтга жўнаб кетибди!» Ўғилларининг дийдорига тўймаган ота-она эса уни худди тушларида кўргандай бўлиб, дод деганларича қолаверишди...

Домла ўглининг кўнглини ром қилган бу қизни яхши билмаса ҳам, унинг онаси Ойнисани яхши танирди. Ҳуснда тенгсиз бу жувон бир маҳаллар Қудратхужа деган дўқондор бойнинг кенжа хотини бўлган, эри қулоқ қилингандан кейин камбағалнинг қизи деб, домла уни фаоллар қаторига тортган эди. Бироқ Ойниса тўғри йўлдан юрмасдан, эгри кучаларга кириб, охири оғир фожиага учраган эди. Буни яхши билган домла ўглининг тилагига унча рўйхушлик бермаган эди. Лекин ёшлар кексалар тажрибасини ҳисобга олишмас экан. Жаббор отасининг гапига кирмади, кирмади-ю, ўз жонига жабр қилди... Рост, қизни йўлдан урган Жамол Бурибоев ҳам жазосиз қолмади. Аммо ҳаёт шафқатсиз экан!.. Жаббор, ҳақиқат учун, Ватан учун жонини аямаган софдил Жаббор сал ўтмай жангда мардона ҳалок бўлди, урушда қон кечиб юрган бир азаматнинг қайлигини йўлдан урган бу нобакор эса, урушдан кейин кўкси ордено-медалларга тўлиб, эсон-омон қайтиб келди!..

Йўқ, домла Шомуродов ҳеч кимга ўлим тиламайди. Ким билсин, балки у чиндан ҳам ўз қилмишидан пушаймон бўлгандир, балки урушда чиндан ҳам катта жасорат курсатиб, ўз гуноҳларини ювгандир, турмушда нималар бўлмайди? Лекин ҳаётнинг яна бир ўйинини қарангки, бундан беш-олти йил муқаддам ўғли Жабборнинг умрига зомин бўлган бу одам келиб-келиб домла ишлайдиган соҳага министр муовини бўлиб келди.

У маҳалда ота институтда чўлларни ўзлаштириш муаммоларига боғлиқ энг йирик бўлимлардан бирини бошқарар эди. Иш ва турмуш сабаб улар бир неча марта қаттиқ тўқнашишди. Нормурод Шомуродов бу оппоқ, хушсурат одамдан қаттиқ ранжиб, даргазаб бўлган пайтлари, ҳатто баъзи принципиал масалаларда энг юқори идораларгача чиққан мавридлари ҳам бўлди. Яхшиям, сал ўтмай Жамол Бурибоев бир нимадан панд еб, бошқа соҳага ўтиб кетди, акс ҳолда Нормурод Шомуродов ўзи институтни тарк этиш фикрига ҳам борган эди. Бу тентак жияни бўлса, «ўтган ишга саловат, ҳамма билан муросаи-мадора қилиб кетаверинг!» демоқчи бўлади. Аммо у... йўқ; Нормурод Шомуродов бундай

қилолмайди! Жамол Бурибоев билан, унинг фан соҳасидаги айни нусхаси бўлиши Воҳид Миробидовлар билан ҳеч қачон муроа қилган эмас ва қилмайди ҳам! Жиянининг гапи тўғри бўлса тўғридир, бироқ у Воҳид Миробидовни уйлаганида, огзи тўла тилла тишларини доим ярқиратиб, доим кулиб турадиган бу хушчақчақ, хушсурат, бахтиёр одамни уйлаганида, урушдан олдин газетада босилиб чиққан бир мақола, тўғрироғи, бу мақоланинг йирик ҳарфлар билан терилган сарлавҳаси «лоп» этиб кўз олдига келади. Республика газетасида эълон қилинган бу мақола «Душманликми ёхуд нодонлик?!» деб аталарди.

Мана, бу воқеага ўттиз йилдан ошиб кетди. Аммо Нормурод Шомуродов бир зум кўзини юмса, нигоҳи олдида чўгдай ёнган ўша ҳарфлар, ўша машъум сарлавҳа пайдо бўлади.

Мақолада гап Мирзачул ҳақида борар, тўғрироғи, Мирзачулни ўзлаштириш керакми, йўқми, деган фикр илгари сурилиб, унга қатъиян рад жавоби бериларди. Мирзачулни ўзлаштириш мумкин деб ҳисоблаган Сув хўжалиги бошқармаси бошлиғи Нормурод Шомуродов эса илмий нодонлик ва ҳатто душманликда айбланарди. Энг даҳшатлиси — мақоланинг тагида... шу бошқарманинг бош инженери, Сув хўжалиги институтининг сиртдан ўқийдиган аспиранти... Воҳид Миробидовнинг имзоси турарди!

Ҳамон ёдида. Урушдан аввалги мураккаб йиллар. Ўша куни ишга борганида Нормурод ҳали мақолани ўқимаган, ҳеч нарсадан хабари йўқ эди. Кечаси билан раҳбарга доклад тайёрлаган Нормурод ишга сал кечикиб борди, борди-ю, галати бир аҳволга тушиб қолди: идорада унга дуч келган ва одатда қуюқ саломлашадиган одамлар уни кўришлари билан, худди азройилни кўргандек, ўзларини тўғри келган эшикка уришар, баъзилар совуққина, бош эгиб қўя қолишар, баъзилар галати ишшайиб қўйишарди! Нормуродга қарангли бошқарма ходимлари эса.. уни ваҳимали бир сукут билан қутиб олишди.

Нормурод Шомуродов алақандай шубҳадан юраги зирқираб, ўз кабинетига кирди. Деразаларига оғир дарпардалар тутилган катта кабинетнинг тўридаги кўк мовут ёпилган стол устида... ички саҳифалари очиқ бир газета ётарди. Нормурод қўлидаги шапкасини столга ташлаб, жойига ўтираркан, газетанинг қарийб бир бетини эгаллаган ўша мақолага, тўғрироғи, унинг мудҳиш сарлавҳасига кўзи тушди: «Душманликми

ёхуд нодонлик?!» Кузи тушди-ю, беихтиёр юраги «шиғ» этди.

У салкам бир бет мақоланинг мазмунини бир зумда, бир қарашдаёқ илгаб олди: «Ҳа, албатта, асрлар давомида қақраб ётган бу шўрхок даштга сув чиқариб, уни ўзлаштириш ҳақида айтилаётган гаплар, ёзилаётган китоблар — гап унинг, Нормурод Шомуродовнинг китоби ҳақида борарди! — иқтисодий жиҳатдан тамоман асосланмаган сафсатадир! Бу фикрни ё иқтисод фанидан тамом беҳабар бир нодон, ёхуд... мамлакатимиз экономикасига зарба бериш ниятидаги синфий душманларгина илгари суриши мумкин! Исбот? Мирзачўлни ўзлаштириб бўлмаслик масаласи бу — исбот талаб қилмайдиган ҳақиқатдир! Шўр босган бу гиёҳсиз чули биёбоннинг асрлар давомида инсон томонидан четлаб келинишининг ўзи Мирзачўлни ўзлаштириб бўлмасликни таъкидловчи энг катта ҳаётий далилдир. Бошқарма бошлиги Нормурод Шомуродовнинг бу масалада Мирзачўлга сув чиқаришга уринган чор-мустамлакачи ер эгаларининг тажрибасига суянмоқчи бўлгани эса... унинг фикри нопок эканини кўрсатувчи яна бир ёрқин мисолдир, холос».

Нормурод бу гапларни ҳаммадан кутса ҳам ўзидан анча ёш, кулганда оғзи тўла тилла тишлари ярқираб кетадиган... йўқ, у маҳалда Воҳид Миробидовнинг оғзида тилла тишлари йўқ эди. У маҳалда тилла тиш тугул тилла соат тақишни ўзи катта гуноҳ ҳисобланарди.

Ўша кундан бошлаб, газетада Воҳид Миробидовнинг мақоласи эълон қилинган кундан бошлаб, Нормурод Шомуродовнинг ҳаёти алгов-далгов бўлиб кетди. Мақолага бағишланган узлуксиз мажлис ва муҳокамалар ахийри унинг ишдан четлатилиши билан тугади. Нормурод бошда ўз фикрини, Мирзачўлга сув чиқариб, уни ўзлаштириш мумкин, деган фикрни ёқлашга уриниб кўрди, лекин сал ўтмасданоқ бу уринишлар бефойда эканини тушунди.

Бир ой ўтди. Ишдан ҳайдалган Нормурод аяни қишлоққа жўнатиб, уйда ишда қолиш-қолмаслик масаласининг ҳал бўлишини кутиб ётарди. Бир кун кечаси тўсатдан телефон жиринглаб қолди. Бир ой жим турган телефоннинг беҳосдан жиринглаши даҳшатли бўларкан.

Китоб мутолаа қилиб ўтирган Нормурод бир сапчиб тушди-ю, қўрқа-писа телефонга қўл чўзди.

— Бу ким? Нормурод, сенмисан? Бу мен, Маҳмуджонман!

Маҳмуджон — Нормуроднинг эски қадрдони эди. У Москвада, институтда ўқирди.

— Қачон келдинг?

— Шу бутун, ҳозир! — деди Маҳмуджон. У нимагадир ҳаяжонланар, трубкадан ҳансираб нафас олаётгани эшитилиб турарди. — Ҳозир поезддан тушдим. Вокзалдан гапиряпман. Мен ҳаммасини эшитдим. Сен тўғрингдаги мақолани Москвадаёқ ўқидим. Лекин сен кўрқма! Эшитяпсанми, кўрқма.

— Биламан, — деди Нормурод. — Ҳақиқат мен томонда. Бироқ...

— Тухта! Мен умуман сен ҳақсан деяпганим йўқ. Декрет бор! Бу ҳужжатдан хабаринг борми?

— Қанақа ҳужжат?

— Мирзачўлни ўзлаштириш тўғрисида қарор қабул қилинган экан. Ун саққизинчи йили... Энг оғир йилларда бу иш учун эллик минг сўм тилла пул ажратилган экан!

Нормурод бетоқат бўлиб:

— Китобларда борми бу ҳужжат? — деб сўради.

— Гап шунда-да! Илгари чиққан асарлар мажмуасига кирмаган экан. Бу ҳужжат яқинда топилди. Мен бир нусхасини кўчиртириб опкелдим! Эшитяпсанми? Бу аҳмоқона мақолани ўқигандан кейин бир нусхасини кўчиртириб опкелдим. Эшитяпсанми, дўстим?

Нормурод жавоб беришга чамаси келмай, трубкани чангаллаганича деворга суяниб қолди.

— Нормурод! Нега индамайсан, Нормурод?

— Аблаҳ! — деди Нормурод секин. — Шундай ҳужжат қўлингда бўлса-ю, вокзалда сафсата сотиб ўтирсанг! Опкелмайсанми, нодон!

Эртасига Нормурод кечаси юз марта ўқиб, кўзларига суртиб чиққан бу ҳужжатни аввал энг юқори лавозимдаги бошлиқнинг, кейин йигилиш бўлишидан ярим соат олдин, туман раҳбарининг олдига қўйди. Бу ҳужжат уни даҳшатли чоҳ ёқасидан қайтарди!..

Отақузи бўлса: «Ўттан ишга саловат деб, ҳамма билан мураса қилиб кетаверинг», демоқчи бўлади!

Йўқ, Нормурод Шомуродов ҳалиям бўлса Воҳид Миробидов билан даъволашмоқчи эмас! Даъволашман деса ҳам даъволашолмайди. Чунки, ажабо: бир маҳаллар Мирзачўлни ўзлаштириб бўлмайди деб наъра тортиб чиққан бу одам, кейинчалик Мирзачўлни

взлаштиришнинг аҳамияти тўғрисида унлаб мақолалар ёзди, шўр ерларни ювиш муаммоларига бағишланган кандидатлик ва докторлик диссертацияларини ёқлади. Майли, ёқласин! Нормурод Шомуродовнинг бунга гаши келялгани йўқ. У ҳатто уша хоинлигини, разил мақола ёзиб, ишдан ҳайдаттирганларини ҳам Воҳид Миробидовнинг юзига солган эмас. Фақат бир марта, урушдан кейин, эллингчи йилларнинг урталарида ҳаётда рўй берган катта ўзгаришлардан кейин, ўшандаям бу одам Мирзачўлни ўзлаштириш ишининг энг содиқ тарғиботчисига айланиб, оташин нутқлари билан жонга теккан пайтларида, бир сафар чидаб туролмади, илмий кенгаш мажлисида қизишиб кетиб, ўша машғум мақоласини эслатди. Лекин Миробидов шундаям сиртига сув юқтирмади. Ўша даврнинг мураккаблигини, вазиятнинг огирлигини, бу мақолани ёзиш тўғрисида қаердандир, кимдандир топшириқ олганини айтиб, обидийда қилиб қутулиб кетди. Ҳатто унинг кўз ёшини кўриб, ачинганлар ҳам бўлди... Майли! Нормурод Шомуродов қўйнига тош солиб, ўч олиш пайида юрадиганлардан эмас. Фақат бир нарсага лоқайд қараб туролмайди: бу одам, доим оғзида офтоб чарақлаб, доим кулиб турадиган бу фан доктори илми уз манфаати йулидаги бир восита деб билади! Ўз мақсади олдида ҳар қанақа ҳақиқатни шу бутун, шу сония қурбон қилишга тайёр бу одам!

Жиянлари Отақўзи билан Ҳайдаржон бўлса... Нафсиламрини айтганда, Ҳайдар ёмон йигит эмас. Бошда, ўқишга келган пайтларида камтаргина ўспирин эди. Лекин бора-бора, аввал отасидан, кейин илмий раҳбари Воҳид Миробидовдан юқди шекилли, гап-сўзлари устозининг гап-сўзларига, қилиқлари қилиқларига ўхшайдиган бўлди. Ҳовлиқма раҳбарининг маслаҳати билан ҳали кам урганилган, кам текширилган, ниҳоятда нозик бир мавзунини ташлади, бир-икки йил ичида юмалоқ-ёстиқ қилиб, палапартиш бир нарса ёзди-ю, мана энди шу ишини ёқламоқчи бўляпти!

Ҳақиқатан, Ҳайдар танлаган мавзу — шўр ерларни ювганда зовурларга йигиладиган оқова сувни қайта ишлатиш муаммоси — ниҳоятда қалтис муаммо. Бу сув ернинг шўрини ошириб юборишига шубҳа йўқ. Диссертациядаги тажрибалар диаграммаси эса, бу диаграммаларда келтирилган рақамлар эса қандайдир ноаниқ, мавҳум. Нормурод Шомуродов бу диаграммалар билан танишиб чиқди-ю, Ҳайдарга индамай қўя қолди. Чунки гаплашадиган бўлса ўз шубҳаларини

айтмасдан иложи йуқ. Айтадиган булса Ҳайдар ҳам отасига ухшаб... Ё... Отақузи ҳақмикин? Балки адоват туйгуси уни чиндан ҳам адолатсизликка ундаётгандир? Бир маҳаллар Воҳид Миробидов қилган ёмонлик, қалбида ҳамон губор бўлиб турган уша машъум мақола мисоли қора парда бўлиб, унинг кўзини тўсиб тургандир?

Домла бир Отақузидан ранжиса, бир узидан ранжиб, хаёлан ўзи билан ўзи баҳслашиб, узоқ утирди, кейин бу ўйлардан мияси говлаб, ўрнидан турди-да, бир-бир босиб деразага яқинлашди. Кампир ишком тагида дастурхон йиғиштирмақда эди. Лекин унинг стол атрофида куймаланиб юришида, ҳоргин ҳаракатларида, бутун вужудида шундай бир гам, шундай унсиз бир дард бор эдики, домланинг эсига яна ўгли тўгрисидаги бояги аламли ўй тушиб, аъзойи бадани зирқираб кетди..

УЧИНЧИ БОБ

1

Одатда олим ё ижод кишиси бирорта йирик ишни ниҳоясига етказганда руҳида катта бир энгилик сезади. Асар тутаган. Жамоатчилик муҳокамасига топширилган. Гарчи ҳозирча қилинган ишнинг тақдири ноаниқ бўлса ҳам, йиллар давомида елкадан босиб турган юк улоқтириб ташланган. Киши узини қушдай энгил сезади, олам кенг, ёрут, келажак бегубор бўлиб кўринади...

Ҳайдар шу кечаю кундузда ана шундай нашъали дамларни бошидан кечирмоқда эди. Уни салкам уч йил қийнаган ва, очигини айтганда, бошдаёқ кўнглига унча ўтирмаган, лекин дадасининг: «Темирни қизигида бос, дейдилар, мавриди кепти, фойдаланиб қол, углим!» деган гапи билан бошланган оғир иш, мана, ниҳоят интиҳосига етди. Бундан бир ой муқаддам ишга нуқта қўйилди. Раҳбари Воҳид Миробидов билан расмий ва норасмий ошпонентлар тафтишидан ўтиб, авторефератлар тегишли ташкилотларга жўнатилди-ю, Ҳайдар «уф» деб, эркин нафас олди. Ўзиям авторефератни тарқатиб бўлганидан кейин бир ҳафтагача бошини ёстиқдан кўтаролмади. Уйқуга тўйиб, сал ўзига келгандан кейин роса ялло қилди. Бир ҳафта қишлоққа бориб дам олди, бир ҳафта ёр-дўстлари

билан тоғларга чиқиб, яйраб-ёзилиб келди. Энди фақат ёқлаш қолди. Лекин Ҳайдарнинг ёқлаш шунчаки расмий бир нарса эканига кўзи етар, диссертацияси яхши ўтишига имони комил эди.

Боя қишлоқдан дадаси келди. Дадаси нимадандир асаби бузилиб, қовогидан қор ёғиб кириб келди-ю, ўгли билан кўришиб бўлмасданоқ Воҳид Миробидовга телефон қилди. Домла одатдагидай қип-қизил юзи мойлангандай ялтилаб, кўзлари уйнаб кириб келган эди, дадаси уни қўлтиқлаб, ичкариги хонага олиб кириб кетди. Ҳайдар фавқулодда бирон нохуш гап чиқиб қолмадимикин, деб чўчиган эди, йўқ, бир оздан кейин қайтиб чиқишди. Иккови ҳам хушнуд, бир-бирига меҳрибон, хушмуомала эдилар. Шундан кейин гап энг муҳим ва энг ёқимли масалага — диссертация ёқлаш маросими эмас, йўқ, шу маросим муносабати билан эртага бўладиган зиёфатга кўчди.

Рост, улар Ҳайдарни бу хушнуд ишдан озод қилишди, докладингни яна бир кўриб чиқ, деб ичкарига қамаб қўйишди. Лекин, биринчидан, доклад тайёр; иккинчидан, қўшни хонада қадаҳлар жаранги аскияга, аския қаҳқаҳага уланиб, ниҳоятда ёқимли бир мавзу — зиёфатга жой танлаш, кимларни таклиф қилиб, дастурхонга қанақа таомлар тортиш муаммолари муҳокама қилинаётган бир пайтда қўли ишга бормас, унинг кўзи ёзувдаю қўлоғи қўшни хонадаги қаҳқаҳада эди.

Воҳид Миробидов бир гапириб, ун кулганича дастурхон камтарроқ бўлишини, ҳозир катта зиёфатлар тақиқ этилганини, илмий кенгаш аъзолари банкетга келишга ҳақлари йўқ эканини тушунтиришга уринар, бунга дадаси:

— Уёғини каминага қўйиб берасиз, домла! — деб эътироз билдирарди. — Тўнгич фарзандим фан кандидати бўлади-ю, кимсан, республикага донги кетган миллионер колхоз раиси битта зиёфат беролмайманми? Илмий кенгаш аъзоларингиз бошқаларнинг зиёфатига боришмаса боришмас, аммо каминанинг зиёфатига келишади. Директорингиз узи бошлаб келади ҳаммани! Ўзингиз алёр айтасиз, домла!

— Қойил! Қойил! — Воҳид Миробидов уйни бошига кутариб куларди. — Миллионер раисга ярашадиган гап қилдингиз! Сиздай воҳиди замон раҳбарнинг гапини қайтариб бўладими? Ўглингизга илм беришда хизмат қилган одам, унинг зиёфатида ҳам хизмат қилсак қипмиз-да!

Ҳайдарга домланинг дадасига қилаётган бу хушомалларию хохолаб кулишлари ҳам, отасининг сал қўрс, чапаниларча гап-сузлари ҳам, зиёфатни қайси ресторанда ўтказиш ва унга кимларни таклиф қилиш тўғрисидаги баҳс-мунозаралар ҳам — ҳаммаси хуш ёқар, бунинг ҳаммаси унинг қалбини қандайдир чексиз бир гурурга тўлдирмоқда эди. У докладни четга суриб қўйиб, қўшни хонада бўлаётган шодиёнага қулоқ солиб ўтираркан, ҳар сафар у ердаги қаҳқаҳага қўшилиб жилмайиб қўяр, ўзиям гўё шу қаҳқаҳалар қанотида парвоз қилаётганга ўхшар, чунки шу топда унинг, хусусан дадасининг қўлидан келмайдиган иш йўқлигини, дадаси ҳозир кукка қўл чўзса қўли юлдузга етишини ҳис этар ва бу ҳис бамисоли бургут қанотидай уни гўё осмонифалакка олиб чиқиб кетмоқда эди.

Ҳақиқатан, дадасининг қўлидан келмайдиган иш йўқ.

Ҳайдар институтни тугатгандан кейин дадаси аспирантурага киритиб қўяман деди, киритиб қўйди. Энг зўр, энг бообру олимнинг қўлида илм урганиб, фан кандидати бўласан деди, айтганини қилдирди. Тоҳира иккисига шаҳардан уй олиб бераман деди, олиб берди. Уйлансанг бу уй сенга қолади, керак бўлса, Тоҳирага бошқа ҳовли-жой тўғрилаб бераман деди ва бу гапнинг ҳам устидан чиқади, албатта. Фақат битта нарса, биттаю битта нарса борки, Ҳайдарнинг кўнглини хиёл хижил қилади, у ҳам бўлса... тўй масаласи, Латофат масаласи. Дадаси бир йил аввал айтиб қўйган: «Қачонгача сўққабош бўлиб, бўйнингни қисиб юрасан, диссертацияни ёқлаган кунинг эртасигаёқ тўйни бошлаб юбораман», деган. Энди унинг тўйига синглисининг тўйи уланиб, бирваракайига қўшгўй бўлмоқчи.

Синглиси Тоҳира Латофатнинг акаси Қодиржон билан топишди. Қодиржон Ҳайдар билан бир институтда ўқиган, ҳозир ўз дадаси Жамол Бўрибоевнинг қўлида ишлаяпти.

Тоҳира дадасининг суюкли қизи. Дадаси уни ўтқазгани жой тополмас, еру кукка ишонмас ва агар у Фазилатхон билан қарши қуда бўлишга розилик берган бўлса, буни Ҳайдар учун, тўнғич фарзандининг «тинчиб кетиши» учун қилди, холос. Чунки Латофат... бултурдан бери Латофатга бир нима бўлди. Нима бўлганини Ҳайдар ўзиям билолмай догда, бироқ кўнгли сезади — бир нима бўлди унга!

Ҳайдар столдаги қозозларни четга суриб, шартта

урнидан турди, қулларини шимининг чунтакларига суқиб, дераза ёнига борди.

Куп қаватли уйлар билан қуршалган торгина чорси ҳовлида гуж-гуж бола. Шуйдоқ дераза ёнидаги тут шохларида иккита қизча аргимчоқ учмоқда, улар кўйлақларининг этаklarини ҳилпиратиб, гоҳ учинчи қават балкониғача кўтарилар, гоҳ хуррам қийқириқ билан пастга отилар, ерда, ариқ бўйида эса ун уч-ун турт яшар бир ўспирин ҳайрат тула кўзларини қизчалардан узолмай тамшаниб турарди.

Ҳайдар бир аргимчоқда қийқиришган қизчаларга, бир ерда тамшаниб турган ўспиринга қаради, қаради-ю, тўсатдан миясида «ярқ» этган олис бир эсдалик юрагини жазиллатиб юборди.

Бу воқеа бундан беш-олти йил муқаддам рўй берганди. Ёз кунларининг бирида, имтиҳон сессияси бошланиш арафасида Ҳайдар бир-икки кунга қишлоққа борганди. Биринчи куни кечаси боғларидаги кекса тут тагида болаликда бирга ўсган ёр-биродарлари билан давра қуриб, чақчақлашиб ўтирди. Куча чангитиб, ёнгоқ уйнаб ўсган болалик йилларини, ўспиринлик чоғларида ошиқу беқарор бўлган қизларни эслашиб ўтириб, йигитлар тонг отганини ҳам билмай қолишипти. Ҳайдар ёр-биродарларини кузатиб қўйиб, тўшакка чўзилганида, осмон ёришиб, юлдузлар хиралашиб қолганди. У тўшакка кириб, кўзи илиндими, йўқми, билмай қолди. Чунки қандайдир шовқиндан уйғониб кетди. Уйғониши билан тут шохларининг чарс-чурс синган овози эшитилди, кейин бу овозни Тоҳиранинг ваҳимали қийқириғи босди:

— Вой, дадажон! Латофат!

Ҳайдар жонҳолатда урнидан сапчиб турди. Қаердадир баландда, тут шохлари орасида, Тоҳиранинг атлас кўйлағи ял-ял ёнар, пастда, унинг шундоқ тепасида эса, қўллари билан йўгон шохни ушлаб олган бир қиз оёқларини шалвиратиб осилиб турарди. Кўйлағининг этаги киндигиғача кўтарилиб, оппоқ сонларигача очилиб қолган бу қиз — Латофат эди!..

Ҳайдар қизнинг шох тирнаб қонталашган оппоқ сонларидан кўзи қамашиб:

— Сакра! — деб бақирди.

Қиз ҳуркак кўзлари билан пастга қаради, сўнг, йигитни кўриб қўрқиб кетди шекилли, ун кўлини тут шохидан узиб, кўйлағининг этагини туширмоқчи бўлди, бўлди-ю, ўзини тутолмай Ҳайдарнинг кучоғига қулаб тушди. Уёғи нима бўлди — Ҳайдар билмай

қолди. У бутун вужуди, танасининг ҳар бир ҳужайраси билан қизнинг ёш, ҳароратли танасини, кўкрагига тиралган дуркун кўкракларини ҳис этди, унинг қандайдир киши ишониб бўлмайдиган даражада катта, ҳур, как кўзларини кўрди, кўрди-ю, нима қилаётганини ўзиям билмай, қизнинг лабларидан, кўзларидан, шох тилиб қизариб кетган нозик бўйнидан уна бошлади. Назарида, қиз ҳам унинг эҳтиросли бўсасига жавоб бераётгандай, у ҳам кучогида эриб кетаётгандай эди. Лекин шу пайт Тоҳиранинг «вой» деган хитоби эшитилди-да, Латофат бир силтанишда унинг кучоғидан чиқиб, ўзини боққа урди...

Ушанда Ҳайдар кунбўйи гуё жандасидан айрилган қалаңдардай галати бўлиб юрди. У Латофатни илгари ҳам кўрган, ҳатто мактабда синглиси Тоҳира билан ўқийдиган кўзлари гамгин бу қорача қизчани кўз остига ҳам олиб қўйган, лекин сўнгги бир йил ичида уни бунчалик очилиб кетади деб ўйламаган эди. Ўша кунини у кўзини бир зум юмса нигоҳи олдига қизнинг ҳуркак кўзлари, барқутдай тиниқ, қоп-қора қайрилма қошлари келар, гуё унинг хипчиндай ингичка, нозик белини қайта кучаётгандай буларди-ю, ўзини кўярга жой тополмай қоларди.

Ушанда эмиш! Мана ҳозир ҳам Латофатни эслаши билан, ушанда тақдир инъом этган биринчи бўсасини эслаши билан, беш йил аввалгидай иссиқ бир туйғу нафасини бўғиб, юрагини ҳалприқтириб юборди!..

Ҳа, Латофатга бир нима бўлди. Илгари Ҳайдарни кўрганда севинчдан порлаб кетадиган жоду кўзларида энди кишини таҳқирловчи совуқ бир ифода пайдо бўлади, илгари ҳаяжондан энтикиб, гоҳ шод, гоҳ гамгин кулимсираб турадиган қиз энди ичимдагини топ қабилада иш қилади. Учрашувларга келавермайди, келганда ҳам...

Қушни хонадан дадасининг:

— Бас! — деган хитоби эшитилди. — Бас! Одамни қон қилиб юборди-ку, бу ҳимоя деган дардисарингиз! Шу бошоғриқ ишдан қутулсин ўғлим! Бир ҳафтадан кейин тўйни бошлаб юбораман!

Ҳайдар ичида кулиб қўйди. Дадасининг хитоби унинг кўнглидаги ҳамма шубҳаларни тўзгитиб юборганди. Ҳақиқатан, дадаси саломат бўлса ҳал бўлмайдиган иш йўқ. Ҳаммасини қойиллатади дадаси!..

Унинг хаёлини Отақузининг:

— Тоҳир! — деб қичқирган хуррам овози булди. — Овқат гатопми, оппогим!

— Гатоп, дадажон! — Тоҳиранинг овози дадасининг овозидан ҳам қувноқроқ эди. Ҳайдар билар — ошхонада Тоҳира билан Қодиржон қовурдоқ қилишмоқда эди.

— Гатон булса, опкелинглар!

Полни гарч-гурч босган оёқ товуши эшитилиб, Ҳайдар утирган хонанинг эшиги шарақлаб очилди.

Отақўзи оёқларини кериб, қўлларини белига тираб турар, битта-яримта оқ оралаган қалин сочлари хурпайган, тахи бузилмаган чуст дўпписи гарданига сурилган, мисбарканцдай қизгиш, шиддатли юзида, ширакайф кўзларининг чақнашида, бутун қиёфасида танига сигмаган бир куч, мамнуният, оталик гурури барқ уриб турарди.

— Бас! Йигишгир доклад-покладингни! Эрганги жанг-жадалдан олдин пича дамнингни ол! Мана, домланг айтяптилар, диплом чўнтақда деб ҳисоблайверинг, деяптилар!

Воҳид Миробидов товуқ гушти уйилган ликопчани четга суриб, ўрнидан турди, фақат оғзи эмас, қипқизил чиройли юзи, силлиқ пешонаси, тепакал бошигача тилладан жило берилгандай ялтиллаб, хушнуд жилмайди:

— Кечирасиз, раис. Камина бугун эмас, ўглингизни шогирдликка олгандаёқ айтганман: кандидатлик дипломи киссада деб ҳисоблайверинг, деганман. Ё ёлгонми, Ҳайдарбек?

— Қойил! Аммо ўтилбола одам экансиз, домла! — Отақўзи чапаниларга хос ҳаракат билан Воҳид Миробидовнинг елкасига қоқди. — Тўғрисини айтсам, боя тоғам билан гаплашаман деб, анча кайфим бузилган эди!

Миробидов Ҳайдарга қараб кўзини қисиб қўйди.

— Майли. У киши... кекса одам, қарашлариям... нима десам экан, бир қадар эскирган.

— Қарашларидан ҳам ўргилиб кетдим!

— Майли, кўнгилни кенг қилаверинг, ука! Нормурод Шомуродович ҳаётда кўп азият чеккан одам! У киши фақирни нечундир кўп хушламайдилар, аммо лекин, ростини айтсам, менинг раҳмим келади у кишига! — Воҳид Миробидовнинг юзидаги жило чуқур гамгинлик билан алмашинди. Домла сочлари сийрак, юм-юмалоқ бошини хиёл эгиб, бир зум уйга толди. У Отақўзининг елкасидан келар, ўзиям сал тўлиша бош-

қолди. У бутун вужуди, танасининг ҳар бир ҳужайраси билан қизнинг ёш, ҳароратли танасини, кўкрагига тирайилган дуркун кўкракларини ҳис этди, унинг қандайдир киши ишониб бўлмайдиган даражада катта, ҳуқуқ қўзғовчилари кўрди, кўрди-ю, нима қилаётганини сезиб билмай, қизнинг лабларидан, кўзларидан, шонилиб қизариб кетган нозик буйнидан ўпа бошлади. Назарида, қиз ҳам унинг эҳтиросли бусасига жавоб бераётгандай, у ҳам кучогида эриб кетаётгандай эди. Лекин шу пайт Тоҳиранинг «вой» деган хитоби эшитилди-да, Латофат бир силтанишда унинг кучогида чиқиб, ўзини боққа урди...

Ушанда Ҳайдар кунбуйи гўё жандасидан айрилган қаландардай галати бўлиб юрди. У Латофатни илгари ҳам кўрган, ҳатто мактабда синглиси Тоҳира билан уқийдиган кўзлари гамгин бу қорача қизчани кўз остига ҳам олиб қўйган, лекин сўнгги бир йил ичида унинг бунчалик очилиб кетади деб ўйламаган эди. Уша кун у кўзини бир зум юмса нигоҳи олдига қизнинг ҳурка кўзлари, барқутдай тиниқ, қоп-қора қайрилма қошлари келар, гўё унинг хипчиндай ингичка, нозик белини қайта қучаётгандай бўларди-ю, ўзини қўярга жой топмай қоларди.

Ушанда эмиш! Мана ҳозир ҳам Латофатни эслаши билан, ушанда тақдир инъом этган биринчи бусасини эслаши билан, беш йил аввалгидай иссиқ бир туйғу нафасини бўғиб, юрагини ҳаприқтириб юборди!..

Ҳа, Латофатта бир нима бўлди. Илгари Ҳайдарни кўрганда севинчдан порлаб кетадиган жоду кўзларидеки энди кишини таҳқирловчи совуқ бир ифода пайда бўлади, илгари ҳаяжондан энтикиб, гоҳ шод, гоҳ гамгин кулимсираб турадиган қиз энди ичимдагини топ қабилда иш қилади. Учрашувларга келавермайдек келганда ҳам...

Қушни хонадан дадасининг:

— Бас! — деган хитоби эшитилди. — Бас! Одамни қон қилиб юборди-ку, бу ҳимоя деган дардисарингиз! Шу бошогриқ ишдан қутулсин углим! Бир ҳафтада кейин тўғни бошлаб юбораман!

Ҳайдар ичида кулиб қўйди. Дадасининг хитоби унинг кўнглидаги ҳамма шубҳаларни тузгитиб юборганди. Ҳақиқатан, дадаси саломат бўлса ҳал бўлмайдиган иш йўқ. Ҳаммасини қойиллатади дадаси!..

Унинг хаёлини Отақўзининг:

Тоҳир! — деб қичқирган хуррам овози бўлди. — Оякат гатопми, оппогим!

— Гатоп, дадажон! — Тоҳиранинг овози дадасининг овозидан ҳам қувноқроқ эди. Ҳайдар билар — ошхонада Тоҳира билан Қодиржон қовурдоқ қилишмоқда эди.

— Гатон бўлса, опкелинглар!

Полни гарч-гурч босган оёқ товуши эшитилиб, Ҳайдар утирган хонанинг эшиги шарақлаб очилди.

Отақузи оёқларини кериб, қулларини белига тираб турар, битта-яримта оқ оралаган қалин сочлари ҳурпайган, тахи бузилмаган чуст дупписи гарданига сурилган, мисбаркашдай қизғиш, шиддатли юзида, ширакайф кузларининг чақнашида, бутун қиёфасида танига сигмаган бир куч, мамнуният, оталик гурури барқ уриб турарди.

— Бас! Йигиштир доклад-покладингни! Эртанги жанг-жадалдан олдин пича дамингни ол! Мана, домланг айтяптилар, диплом чўнтақда деб ҳисоблайверинг, деяптилар!

Воҳид Миробидов товуқ гўшти уйилган ликопчани четга суриб, ўрнидан турди, фақат огзи эмас, қипқизил чиройли юзи, силлиқ пешонаси, тепакал бошигача тилладан жило берилгандай ятилилаб, хушнуд жилмайди:

— Кечирасиз, раис. Камина бугун эмас, ўглингизни шогирдликка олгандаёқ айтганман: кандидатлик дипломи киссада деб ҳисоблайверинг, деганман. Ё ёлгонми, Ҳайдарбек?

— Қойил! Аммо ўғилбола одам экансиз, домла! — Отақузи чапаниларга хос ҳаракат билан Воҳид Миробидовининг елкасига қоқди. — Тугрисини айтсам, боя тоғам билан гаплашаман деб, анча кайфим бузилган эди!

Миробидов Ҳайдарга қараб кўзини қисиб қўйди.

— Майли. У киши... кекса одам, қарашлариям... нима десам экан, бир қадар эскирган.

— Қарашларидан ҳам ўргилиб кетдим!

— Майли, кўнгилни кенг қилаверинг, ука! Нормурод Шомуродович ҳаётда кўп азият чеккан одам! У киши фақирни нечундир кўп хушламайдилар, аммо лекин, ростини айтсам, менинг раҳмим келади у кишига! — Воҳид Миробидовнинг юзидаги жило чуқур гамгинлик билан алмашинди. Домла сочлари сийрак, юм-юмалоқ бошини хиёл эгиб, бир зум уйга толди. У Отақузининг елкасидан келар, ўзиям сал тўлиша бош-

лаган, бироқ қорин солмаган, миқти, чорпақил ода эди. Унинг эғнидаги кифтлари келтириб тикилган ен сиз ҳаворанг куйлаги, қирралари ханжардай уткишими, оёғидаги ялтироқ жигарранг туфлиси, ҳатти бўйнидаги гулдор галстуғи ҳам узига хуп ярашган, ун қандайдир ёшартириб юборган эди. — Майли, у кишидан хафа булманг, — такрорлади Миробидов. — Нормурод Шомуродович турмушда кўп қийналган одам..

— Мен ҳам бир нима деяпганим йўқ! — Отақузининг шиддатли қорамтир юзи изтироб билан буришиб, жойига бориб утирди. — Лекин ўз тугишга тоғанг юзингда кўзинг борми демай..

— Қуйинг, дада, кераги йўқ! — Ҳайдар домласиги тақлид қилиб, бошини вазмин эғди... — Хафа булманг шу одамдан!..

Ҳайдар ўзиям уч-тўрт кун аввал тоғасига бориб дили оғриб қайтганди. Лекин ҳозир, қандайдир қувончли-тантанали вазиятда ўртада бўлиб утган кўнгилсиз воқеаларни эслагиси келмас, устозининг гапларидан кейин чол чиндан ҳам жуда гариб ва аянчли кўриниб кетганди кўзига.

Хуп! — деди Отақузи. — Яхши кунда яхшилиқдан гаплашайлик... Қайдасан, Тоҳир? Опкелмайсанми овқатингни!

— Ҳозир, дадажон! — Ошхонадан бир лаган тургалган бодринг билан помидор кўтариб Тоҳир чиқиб келди. Калта қирқилган тимқора сочлари оппоқ бўйинини майин қоплаган, кулгичлари ўйнаб турган юмалоқ юзи худди тандирдан нон узган келинчакнинг юзидай қизариб кетган. У нимадандир жуда ҳаяжонланган, буни ўзиям сезса керак, кўзларини қаёққа яширишни билмас эди. Тоҳиранинг кетидан бир лаган қовурдоқ кўтариб, Қодиржон кириб келди. Унинг ёноқлари туртиб чиққан ва бир қарашда хунукроқ кўринган юзида голибона табассум, жилва қиларди.. Буни пайқаган Отақузи қизига бир ўқрайиб қаради-да қовоғини уйди. У эртанги маросим ва бу маросимнинг мутасаддиси бўлмиш профессор Миробидов учун устига қадаҳ кўтаргандан кейингина хиёл чеҳраси очилди, сўнг Қодиржонни Воҳид Миробидовга таништириб, булажак «қуштўй» учун ҳам алёр айтди. Қодиржон ҳам буш келмади. Учи даҳанига қараб эгилган қийғир бурнини галати қимирлатиб, урнидан турди. У дўсти Ҳайдар учун, қоқоқ бир хўжалиқни машҳур миллионер колхозга айлантирган, эски, хароба қишлоқ ўрнига бутун бошли шаҳарча бунёд этган

Отақузи акадек етук раҳбар учун, умуман, бу ажойиб, аҳил меҳнаткаш ва заҳматкаш оила учун, бу оилани тебратиб турган Олияхон опадай меҳри дарё она учун қалах кутаришни таклиф қилди.

Хайдар бўлгуси куёви Қодиржоннинг «бало» эканини билса ҳам, унинг бунчалик ширинсуханлигидан беҳабар эди. Қодиржон битта қадаҳда шунча одамни улуглаганидан ташқари, суз орасида уз отаси Жамол Бўрибоевни ҳам қистириб кетди... Унинг айтишича, отаси бу ажойиб оила билан яқинлашаётганидан бениҳоят мамнун эмиш... Воҳид Миробидов урнидан туриб кетди. Боядан бери Қодиржонни унча писанд қилмай ўтирган одам, у билан қадаҳ уриштираркан, ярим ҳазил-ярим чин:

— О, билмас эканмиз-да, раис! — деб хитоб қилди. — Буёғиям зўр денг! Эски қадрдонимиз билан куда бупсиз-да, отайни! Собиқ бўлсаям замминистр!

Отақузи катта қорамтир мушти билан столни гурсиллатиб урди. У ҳам ярим ҳазил, ярим чин қилиб:

— Мен эмас, уша собиқ замминистрингиз камина билан куда бўлаётганидан фахрлансин! — деди. — Сиз ҳалиям бўлса Отақузи Умар ўглининг қадрини билмас экансиз, домла!..

Воҳид Миробидов қўлларини боши узра кўтариб қарсак чалиб юборди. Тоҳира уялган бўлиб, ошхонага чиқиб кетди. Унинг кетидан Қодиржон ҳам қўзғалган эди, Отақузи қўққисдан:

— Питирлайвермай жойингизда ўтиринг, куёв! — деди бирдан ранги учиб. — Бизди кечирасиз, акаси. Аммо йигит деган унақа... ялтоқланиб, қиз болани кетидан югуравермайди! Уз иззатини билмоғи керак йигит деган! Аввал тўй қилинг! Никоҳлаб олинг қизимни! Ана ундан кейин қиласиз жилпанг-жилпанг гу ҳиринг-ҳирингизни! Нима дейсиз, домлажон?

Воҳид Миробидов гапни ҳазилга бурмоқчи бўлиб:

— Сизга бир нима бўдим, раис? — деб кулди. — Сиз ҳамиша ҳақсиз, аммо-лекин ёшлар...

— Мен ёшларга қарши эмасман, домла! Уйнаб кулишсин! Замон шуларники — биламан. Аммо, қуюшқондан чиқишмасин-да, ака. Афв этасиз, Қодирбек. Биз кексалар шунақа панду насиҳат қилиб туришни яхши кўрамиз, хафа бўлмайсиз.

— Йўқ, йўқ, нега энди хафа бўлар эканмиз, дада? — деди Қодиржон, гўё ҳеч нарса бўлмагандай жилмайиб.

— Хуп, бу гап тамом! — Отақузи узини стулнинг суяничигига ташлаб, ўтлига юзланди. — Қани, сен ҳам бир нима дейсанми, йўқми?

Ҳайдар унгайсизланиб домласига қаради.

— Мен нима ҳам дейман?

— Тугри. Гап билмагандан кейин нима ҳам дейсан? — деди Отақузи энсаси қотиб. — Шу шогирдингиздан унча хурсанд эмасман-да, домла!

— Нега энди, раис?

— Сал, бушроқ-да, бушроқ! — Отақузи Воҳид Миробидовнинг шарафига яна бир қадаҳ кўтарди-да, дастурхонга фотиҳа қилди. Ҳайдар дадасининг дагалроқ қилигини текислаб юбориш ниятида домласини кузатиб қўймоқчи бўлган эди, Отақузи:

— Сен ишингни қилавер! — деди эътирозга йўл қўймайдиган бир оҳангда. — Машина тайёр. Домлани, мана, Қодирбек обориб қўяди!

Отақузи шундай деди-да, Воҳид Миробидов билан кучага чиқиб кетди. Сал ўтмай у қайтиб кирди, қўллари орақасига қилиб, уйнинг ўртасида тўхтади.

Отақузи одатда бир нарсадан қаттиқ даргазаб бўлса шундай қилар, қўллари орақасига яшириб, оёқларини кериб туриб оларди. Дадасининг бу одатини билган Ҳайдар ҳайрон бўлиб ўрнидан турди.

— Бу бола, — деди Отақузи салмоқлаб. — Жа... ҳаддидан ошиб кетибди. Куёвтурани айтяпман, синглинг билан жа... ошкора муомала қиладиган бўпти! Айтиб қўйсанг бўлмайдими?

Ҳайдар пешонасини ишқаб, қизариб кулди.

— Мен нима дейман? Ўзлари топишган. Қизингиз...

— Менинг қизим бўлса, сенинг синглинг! Икковиниям бундоқ... тизгинини тортиб қўйишинг керак эди. Бўрибоевни ўгли бўлса, ўзига! Агар сен... синглисини демаганингда мени унга берадиган қизим йўқ эди!..

— Биламан.

— Билсанг... ўз ишларинг нима бўляпти?..

— Ўз ишларим... — Ҳайдар елкасини қисди. — Домла айтдилар-ку, ҳаммаси жойида деб...

— Мен бу ишингни айтяпганим йўқ! — Отақузининг қаҳрли овози тор хонани янградиб юборди. — Мен анави ишларингни айтяпман. Тўй қиламизми ахир?

Ҳайдар қўллари орақасига ёзиб, зўраки кулди.

— Билмасам энди...

— Нимани биласан? — деди Отақузи бошини

буадай эгиб. — Лапашанг! Кулингдаги қушни бировга олдириб қўймадингми ишқилиб? Нега индамайсан? Тугрисини айт менга!..

— Унақа нарсани сезганим йўқ...

— Сезмасанг... нега акаси бу ерда юрибди-ю, синглиси йўқ! Сен эртага ҳимоя қилсанг-у, келин бўлса... У нега келиб хизмат қилмайди?

Боя дадасининг туй ҳақидаги гаплари Ҳайдарга қанчалик ёққан бўлса, бу гаплари йигитлик ҳамиятига шунчалик тегиб, секин ранги уча бошлади.

— Уям яқинда диплом ёқлади. Ўзи билан ўзи овора...

— Ўзи билан ўзи оворами ё... бир гап ўтдими ораларингдан? — Отақузи кўзлари ёниб, ўглига синчковлик билан тикилди. У илгари ўглидан пинҳона фахрлилик юрарди. Ҳайдар унга жуда ўхшар, келишган буй-басти, қорамағиз чўзинчоқ юзи, чиройли қийғир бурни — ҳаммаси Отақузининг ўзгинаси эди! Шундай йигитмисан-йигит, уч-тўрт йилдирки, битта қизнинг кетида ивирсиб юрса! Рост, бўлгуси келини жуда кўҳлик. Ёшлиқдаги офатижон Фазилатхоннинг ўзгинаси! Шунинг учун ҳам Отақузи бошда ўглининг хоҳишига унча рўйхуш бермаган, ҳатто: «Арқогини кўр-да, бузини ол», деб ўглини бу ниятидан қайтармоқчи ҳам бўлган, бироқ Ҳайдар ўламан обло шу қизни дейман, деб оёгини тираб туриб олди. Туриб олишга олди-ю, алақачон ишини битириб, тинчиб кетиш ўрнига шу ақл, шу қадди-қомат билан ҳануз кетидан сўралиб юрибди!

— Шунақами? У кишиям диплом ёқладиларми? — деди Отақузи кесатиб. — Диплом ёқладиларми ё...

— Майли! — деди Ҳайдар. — Бир гап бўлар, дада...

— Йўқ! — Отақузи бир ҳатлашда эшикка томон юрган ўглининг йўлини тўсди. — Менга бунақа латта-чайнар гаплар кетмайди! Мен бу йил қуштуй қиламан деб юртга овоза қилиб қўйганман! Ҳамма эшитган бу гапни! Энди шу битта қизни кўндиролмай эл-юрт олда мулзам бўладиган одам йўқ! Агар сен кўндиролмасанг, мен ўзим...

— Нима?... — деди Ҳайдар. Ота ўгли эмасми, у ҳам фавқулодда титроқ босиб, кўзлари ўт чақнаб дадасига қаради. — Энди бир қилмаганингиз шу иш қолувди!

Отақузининг қорамтир юзидаги қаҳр тўсатдан мамнун табассум билан алмашинди, лабларига кулгу югурди...

— Хуллас, ўзинг пишитасан ишни!

— Керак бўлса...

— Керак! Ана, машинани ол! Бориб гаплаш Аммо... — Отақузи қўлини чуқмордай тугиб, боши узра кутарди. — Гапдан қайтиш йўқ. Туй бўлади! Эртага келиб хизмат қилсин! Шу! Тамом-вассалом!

2

Шукуров домла Шомуродовнинг уйидан галати бир ҳолатда чиқди. Домла жиддий илмий муаммоларга жиддий ёндашиш ўрнига енгил-елпи китоблар ёзиб, сохта шон-шўҳрат кетидан қувадиган «олимлар» тўғрисида гапирганда у гап қайнотаси ҳақида кетаётганини пайқаб қолганди. Буни қандайдир ички бир туйғу билан илғаб олди-ю, кўнгли гаш бўлди, хаёлидан ҳатто: «Қачон тугаркин бу рақобат, бу бе-маъни адоват?» деган фикр ҳам ўтди. Лекин домла-нинг гап-сузлари, Мирзачўл тўғрисидаги ҳикояси, мағрур қиёфаси...

«Йўқ! Мени унақа фисқи-фужур гапларни йигиб юрадиган одатим йўқ!»

Тўғрисиани айтганди. Шукуровни қаттиқ ҳайратга солган нарса ҳам домланинг мана шу мардона ва мағрур хитоби бўлди!

Ая ҳам унинг нигоҳи олдидан кетмай қолди. Мунгли кўзлари меҳрга тўла бу нозик кампир Шукуровга марҳум бувисини эслатди. Урушнинг учинчи йили дадасидан қорахат келиб, онаси бошқа эр қилиб кетганидан кейин тўққиз-ўн яшар Аброржон бувисининг қўлида қолган, то кампир оламдан ўтиб, детдомга тушмагунича унинг тарбиясида бўлганди. Бугун, домла Шомуродов-нинг уйидан чиққандан кейин, ўша болалик йиллари, сабаби тирикчилик, ёзда бувиси билан даштда машоқ териб, қишда гўё дадаси туйқусдан кириб келадиган-дай, тик этган товушга қулоқ солиб ўтказган узун тунла-ри, муштипар бувисининг худди аяникига ўхшаган се-ражин юзи, мўлтираган кўзлари, эртаклари, ҳатто жаҳли чиққандаги қарғишларигача ёдига тушиб, жуда галати булиб кетди. Фақат идорама-идора юриб, ишга шўнгиб кетгандагина бу уйлар сал ёдидан кутарилиб, хаёли бошқа нарсаларга алаҳсиди.

Шукуровнинг Тошкентга тушишдан бир мақсади— анчадан бери ота-онасининг уйда меҳмон булиб тур-ган хотин бола-чақасини олиб кетиш, қолаверса, баъ-зи ташкилотларга учраб, бир-иккита долзарб масала-ларни ҳал қилиш эди. Бу масалалар орасида энг муҳими — туман учун бир оз ўғит ва қурилиш мате-

риаллари ундириш эди. Бу ишлар унинг вазифасига кирмайди, албатта. Лекин, аввалги ҳовляқма туман раҳбари имкониятларини ҳисобга олмай, ваъдани катта берган экан, энди Шукуров қайси раис билан гаплашмасин, ҳаммаси худди оч қолган полалонлардай «угит», «угит», деб огизларини катта очишади. Ободончиликдан гапирса ҳам шу — нуқул «ёғоч-ёғоч!» деб чирқиллашади.

Шукуров биринчи галда «Қишлоқтехника» раҳбарларининг олдига кирмоқчи эди, лекин у ерга борса гўё Жамол Бўрибоевга деч келадигандай, гўё бу турки совуқ одамга (Отақўзининг ҳангомаси унда худди шундай таассурот қолдирганди!) ялиниб-ёлворишга тўғри келадигандай туюлади-ю, ишни Давлат план қўмитасидан бошлади.

Шукуров Тошкентда бир иш битириш, айниқса катта ташкилот раҳбарларининг қабулига кириш осон эмаслигини яхши биларди. Бироқ бирда «чўл» ва «чўлқувар» сўзларини писанда қилиб (Шукуров борган туманнинг бир чети азим саҳрога тақалар, у ерда янги совхозлар ташкил бўлиб, катта ишлар қилинмоқда эди!), бирда берухсат «бостириб кириб», ишни хийла жадаллаштирди. Айниқса «чўлқувар» сўзи қўл келди. Шу сўз баҳона Давлат план қўмитасида ҳам, Қишлоқ қурилиши ва Сув хўжалиги вазирлигида ҳам уни навбатсиз қабул қилишди, илтимосларини бир жойда инobatта олишиб, бир жойда инobatта олишмасам ҳам, ҳар қалай, яхши муомала қилишди.

Шукуров Қишлоқ қурилиши вазирлигидан чиққанда соат бешга яқинлашиб қолган, «Қишлоқтехника» раиси эса Давландан телефон қилганида соат еттида қабул қилишини айтганди. Шукуров бир лаҳза уйланиб тургач, у қайнотасиникига кетди.

Шукуров борганда қайнотасининг тепаси болохонали ҳаворанг дарвозаси олдида янги оқ «Волга» турарди. «Отақўзи акаям кептилар-да!» — деди Шукуров ичида, деди-ю, иш билан бўлиб, хаелидан кутарилган нохуш уйлар қайта ёпирилиб келди. Ҳў кўнгли гаш бўлиб машинадан тушаркан, дарвозанинг ён эшигини очилиб, аввал Отақўзининг шофёри, унинг кетидан қайнотаси Воҳид Миробидов чиқди. Шофёр шоша-пиша ўзини машинага урди, одатдагидай башанг кийинган, бошидаги сийрак сочлари силлиқ таралган Воҳид Миробидов эса, қулоч ёзиб куёвининг истиқболига юрди.

— Э-э, углим Аброржон! Шаҳримизга ташриф бу-

юрганларини эшитиб, эрталабдан бери интизор бўлиб кутамиз! Қаёқларда юрибсиз, азизим?

Воҳид Миробидов куёви билан куришиб бўлар-булмас дарвозага қараб чоқди.

— Маҳбуб! Бибим! Қайдасизлар? Меҳмони табар-рук келдилар! Карнай-сурнай чалинсин! Қўйлар сўйилсин!...

Эшиқда эликлардан ошганига қарамай пардоз-андозни жойига қуйган, оқ-сарикдан келган, юм-юма-лоқ Назокатбиби куринди. У пилдираб келиб, куёвининг елкасига қоқди.

— Мунча куттирмасангиз, куёвтура? Соғиниб со-мон бун кетдик-ку, гиргиттон?..

— Маҳбуб қани, бибим? Маҳбуб! — қичқирди Воҳид Миробидов.

Назокатбиби битта-битта терилган қошларини ноз билан чимирди.

— Маҳбуб араз, куёвингиздан! Бир ҳафтадан бери интиқ-интизор кутса-ю...

— Танқид тўхтатилсин, бибим! Куёвни пайгамбар сийлаган дейдилар!..

Воҳид Миробидов, оғзида куёш чарақлаб, дарвоза-нинг бир табақасини очди.

— Маҳбуб! Қайдасан, қизим?

Шукуров қайнона-қайнотаси кўтарган хушнуд шовқин-сурон остида кулимсираб, ҳовлига кирди.

Камида олти сотих келадиган катта ҳовлининг ўртасида фавворали ҳовуз, ҳовузнинг ўнг томонида пойдевори одам бўйи кўтарилган муҳташам уй, чап томонида ҳаворанг бўёққа бўялган улкан ёзги шийпон қад кўтарган, ҳовуз теварагидаги атиргуллар барқ уриб очилган, шийпон олдидаги ток новдалари битта-ма-битталаб териб қўйилгандай, ҳаммаёқ саранжом-саринта эди.

Шукуров ҳовлига кириши билан ўнг томондаги уйнинг эшиги очилиб, Маҳбуба кўринди.

Назокатбинининг қошларидай ингичка қошлари бири паст, бири юқори кўтарилган, четларига нафис кўкимтир бўёқ суртилган кўзлари ёқимтой гинахон-лик билан сузилган Маҳбуба, худди Тошкентда эмас, курортда дам олгандай очилиб кетган эди!

— Маҳбуба! Қизим! Қани, шийпонга жой қилин-лар!.. Сиз ҳам чойга қаранг, бибим! — Воҳид Мироби-дов, гўё ошиқ-маъшуқлар висолига халақит бергиси келмаган одамдай, Назокатбинини қўлтиқлаб, шийпон ёнидаги ёзги ошхона томон бурилди.

Шукуров ўзини қандайдир ноқулай сезиб, хотинига яқинлашди.

— Салом, хоним!

— Кечирасиз, мен сиз билан кўришмайман! — Маҳбуба тирноқларига хина қўйилган оппоқ қуллари-ни орқасига яширди...

— Бир қошиқ қонимдан кечинг энди! — кулди Шукуров.

— Йўқ, кечиб бўлман!

— Нега энди?

— Чунки... бир ҳафта бўлди, ақалли бир мартаям хабар олмадингиз, хотиним қаёқларда юриптиям демадингиз!..

— Демаган бўлсам... мана энди опкеттани келдим! Тайёрмисиз?

— Эшиқдан кирмасдан туриб, кетишни уйлайсиз-а? Ҳеч қаёққа кетмайман бутун! Ўтиришимиз бор!

— Қанақа ўтириш? — Шукуров эндигина Маҳбубанинг жуда ўзгача кийиниб олганини, нафис оқ матодан нозик дид билан тикилган янги кўйлак, янги оқ туфли унинг чиройига чирой қўшиб юборганини пайқади, пайқади-ю, юрагида рашкка ўхшаш бир нарсга гимирлади. У доим шундай булар, Маҳбуба Тошкентга, ота-онасининг олдига тушиб кетган пайтларида ҳамиша рашки қўзирди.

— Ҳозир бирга ўқиган дугоналарим келишади. Жонон ўтириш бўлади. Ичида жа... офатижонлари бор! — Маҳбуба дадасига ўхшаб қийқириб кулди. Унинг бу ҳазилида ҳам ўзига ишонч, ҳам «сизни ҳеч кимга рашк қилмайман!» деган маъно бор эди, бу маъно негадир Шукуровнинг ҳамиятига тегди-ю, гаши келиб: «Бўпти! Бўлмаса сиз қолинг, мен болаларни олиб, ўзим кетавераман!» демоқчи эди, бироқ шу пайт шийпонда телефон жиринглади, кетма-кет қайнотасининг: «Аброржон!» — деган овози келди.

Афтидан, жонон ўтириш катта бўлса керак, шийпонда дастурхон тўкин: бир-бирига уланган столлар лаган-лаган сомсалар, тортлар, яхна гушт, товуқ ва мева-чевага тўлиб кетган эди.

Турда ўтирган Воҳид Миробидов кўёвига жой курсатиб, бир пиёла чой узатди.

— Огайним Отақўзи... Эшитишимга қараганда танишиб олибсизлар. Жуда хурсандман. Ажойиб инсон! Ўзиям туманингиздаги энг зўр раислардан-да! Сизга айтувдим-ку, биз эски қадрдонмиз деб! Эртага угли Ҳайдаржоннинг ҳимояси. Боя бир жойда бирга

булудик. Ҳозир яна телефон қилди. «Гулистон» ресторанига таклиф қиялпти. Катта одамлар йигилармиш. Бориб келамизми?

«Катта одамлар» сўзи Шукуровга ҳозиргина Қишлоқ қурилиши вазирлигида бўлиб ўтган бир гапни эслатди. Уни вазирнинг ўзи қабул қилди. Жуда яхши қабул қилди. Аммо қандай хушмуомала қилган бўлса, шундай хушмуомалалик билан ёрдам беришдан бош тортди. Унинг айтишича, туман бу йилги қурилиш материалларини ортиги билан олиб бўлган экан.

Шукуров бу гапга ишонгиси келмай ҳужжатларни суриштирган эди, қоғозлар орасидан бир неча жойда Отақузининг номи чиқди. У вилоятдан хат олиб келиб — бу хатга вилоятнинг қишлоқ хўжалиги бўйича раҳбари Бегмурод Холмуродов имзо чеккан эди! — туманга тегишли қурилиш материаллари ҳисобидан катта бир қисмини умариб кетган экан.

Шукуров ишга борган кунлари Отақузи бошқарган «Порлоқ йул» колхозини ва колхоз марказидаги янги қишлоқни бориб кўрган эди. Бутун республикага донги кетган бу кўркем қишлоқ тўғрисида у кўп эшитганди, бироқ ўз кўзи билан кўрганлари газеталарда мақталгандан ҳам ошиб тушди-ю, Шукуров Отақузини чин кўнгилдан табриклади.

Шу боисдан ҳам тунов кунини Оқсоқол деган кекса раис мармар масаласида арз қилиб келганда Шукуров Отақузининг ёнини олган, чунки кўз олдига ўша кўркем қишлоқ келганди. Отақузи бўлса буёқда...

— Йўқ, мен ҳали «Қишлоқтехника»га боришим керак, — деди Шукуров.

— Э, унда ресторанга боринг! — қаҳ-қаҳ отиб кулди Воҳид Миробидов. — «Қишлоқтехника»нинг устунларидан бири Жамол Бурибоев ҳам ўшатта бўлади. Баҳона билан танишиб оласиз. Жа зўр одам! Отақузи бекорга қуда бўляпгани йўқ бу одам билан!..

— Эшитдим. Боя Отақузи ака бу одам тўғрисида галати нарсани гапириб бердилар.

— Яъни?

— Ҳа шу... Бу одам билан ҳалиги... домла Шомуродовнинг ўгли орасида уруш йиллари қандайдир жанжал бўлиб ўтган экан. Лекин гапига яхши тушунолмадим...

— Э-э, ана у ҳангомани айтяпсизми? Йигитчиликда нималар бўлмайди дейсиз, Аброржон! — Воҳид Миробидов ёзги ошхона томонга ўгринча кўз ташлаб, галати ишшайиб қўйди. — Каминаям эшитувдим. Гуё

Отақузининг қишлоғида ҳуснда ягона бир санам бўлганмиш. Ҳалиги сиз айтган домла Шомуродовни ўгли шу санамга ошиқу беқарор экан. Аммо ўзи фронтда. Жамол Бўрибоев бўлса ёнида. Ёш, кетворган йигит. Ёнгинасида бунақа йигит кишнаб турганида урушда юрган одамни эслайди дейсизми санам? Гапни пускаласи, иккиси тил топишиб қолишади. Аммо лекин фалакни гардиши билан бу уртада бизди қадрдонди углиям отпускага кеп қолсин. Қарайдики, иш бунақа. Бошқа йигит бўлса-ку, қулини бир силтаб қўя қоларди. Оламда нима кўп, жонон кўп. Аммо отасига тортмаган фарзанд фарзандми? Уям отасига ўхшаган бадфеъл одам бўлса керак, Жамол Бўрибоевни қидириб бориб, шартга отади-я! Яхшиям ўқ тегмай қолади. Булмаса, билмадим, нима буларди?

Қайнотасининг отзидан чиққан «бадфеъл» сўзи домла Шомуродовнинг бояги мағрур хитоби олдида шундай хунук эшитилдики, Шукуров беихтиёр афти буришиб, ерга қаради, ҳали-замон Маҳбубани кўрган да сал илиган кўнгли қайта музлаб:

«Сизга нима керак шу гап? У одам нима ёмонлик қилди сизга?» — деб сўрамоқчи бўлди, бироқ шу пайт ошхона томонда она-боланинг хуррам қаҳқаҳаси янгради. Бу қувноқ қаҳқаҳа Шукуровга яна домла Шомуродовнинг уйида бўлиб ўтган гапларни эслатди, чолкампирининг ҳазин меҳр билан йўтрилган имо-ишоралари кўз олдида қайта жонланди-ю, юраги ачишиб кетди. Уларнинг гамгин руҳияси билан ҳозиргина янграган хуррам қаҳқаҳа уртасида, қайнотасининг мамнун куриниши, умуман, бу серфайз, серзавқ, бахтиёр оила ўртасида қандайдир... пинҳоний адолатсизликдан далолат берувчи катта бир тафовут бор эди. Бу хонадонга хос бўлган ва илгари Шукуровга жуда ёқадиган бу бахт ва мамнуният туйғуси ҳозир нечундир, эҳтимол, домла Шомуродовдан эшитганлари таъсиридадир, таъбини хира қилмоқда, илгари кўзига яхши кўринган нарсалар энди бошқача, сохта ва носамимий кўринмоқда эди.

Воҳид Миробидов пиёлани хонтахтага қўйиб, уридан тураркан, кўёвига синовчан тикилди.

— Эшитишимча, бугун бизди эски қадрдон домла Шомуродовга меҳмон бўлган эмишсиз.

— Ҳа, — деди Шукуров. — Отақузи ака билан бориб бирпас гаплашиб ўтирдик. Домла табиатни эъзозлаш муаммолари билан жуда қизиқар эканлар...

— Жа қизиқар экан денг? — пичинг қилди Воҳид

Миробидов. — Эшитишимча, у киши тоғ арчалари тўғрисидаям бутун бир китоб ёзган эмишлар. Гуё Урта Осиё тоғларида ўсган қадимги арчалар кўпайтирилса бўлди, ҳамма дарё, ҳамма ўзанлар сувга тулиб кетармиш. Шунда Сибирь дарёларининг сувини олиб келишга ҳам эҳтиёж қолмасмиш. Чала мулла кофир-аст, деганларидек, олим эмас, чаласавод бир одамнинг сафсаталари!

Ошкора бир заҳархандалик билан айтилган бу гапларни эшитаркан, Шукуровнинг хаёлидан: «Мирзачўл тўғрисидаги ўша машъум мақолани бу киши ўзлари ёзмаганмикин?» деган фикр ўтди, ўтди-ю, уни тезроқ хаёлидан чиқаришга уриниб:

— Домланинг столида Сибирь дарёларидан келадиган бўлгуси канал лойиҳасини кўрдим, — деди.

— Шунақами?

— Лекин лойиҳа савол ва ундов аломатларига тўлиб кетибди!

— Ҳа, битта аҳмоқ савол беравериб юзта донони лол қолдирибди, деганларидек, ҳозир у кишининг қўлидан келадиган биттаю битта иш савол бериш бўп қолди! — деди Воҳид Миробидов гижиниб. — Айтмоқчи, каминай камтариннинг Сибирь дарёси муаммоларига бағишланган китобини ўқидиларми?

— Нашрдан чиқдими китобингиз?

— Чиқдими дейсиз! Газеталардаги мақтовларни кўрмабсиз-да! — Воҳид Миробидовнинг кўзларида болаларча бир шодлик чақнади. — Қани юринг, азизим, дастхат ёзиб берай сизга!

3

Воҳид Миробидовнинг камқатнов, осойишта кўчага қараган ишхонаси домла Шомуродовнинг ишхонасидан қолишмас, балки ундан ҳам кенг, ундан ҳам баҳаво, китоблари ҳам домланинг китобларидан кам эмас эди. Қайнотасининг кетидан кабинетга кирган Шукуровнинг кўзи дабдурустдан рўпарадаги деворни қоплаб олган катта харитага тушди. Бу ўша, Сибирь дарёларидан Урта Осиёга келадиган бўлгуси каналнинг сурати солинган, кўк ва қизил чизиқлар билан тўлиб кетган хаританинг ўзгинаси, фақат унда на савол, на ундов ва на домланинг арабча ёзувлари бор эди. Хаританинг тепасида фил суягидан нақш қилинган чиройли дутор осиглиқ турарди. Бу дуторни кўрганда қайнотасининг уни эшиб чалишлари, ўти-

ришларда газаллар ўқиб, рақсга тушиб кетишлари эсига тушди-ю, Шукуров беихтиёр кулиб қўйди.

Воҳид Миробидов турдаги қоғозга тулиб кетган катта стол ёнига ўтиб, бир даста китоблар орасидан ўртача қалинликдаги қора жилдли китобни олди-да, тикка турганича дастхат ёзди. Шу топда Воҳид Миробидовнинг ҳар бир ҳаракатида, улкан бошини бир томонга сал эгиб, шитоб билан қалам тебратишида, бутун важоҳатида ўзига ишонч, мамнуният, чексиз бир ифтихор барқ уриб турарди.

— Мана, ўқимасангиз ҳам, варақлаб чиқишга вақт топарсиз! — Воҳид Миробидов голибона илжайганича китобни куёвига узатиб, ўзини чуқур креслога ташлади.

Китоб «Кўҳна ўлка келажаги» деб аталар, унинг биринчи бетига хаттотларча чиройли ҳуснихат билан ушбу сўзлар битилган эди: «Қадрдон уғлим Аброр-жонга! Сиз ва сизнинг фарзандларингиз, менинг севikli набираларим, ушбу камтарин асарда илгари сурилган гоёларнинг рўёбга чиққанини ўз кўзларингиз билан кўрасизлар, деган умидда, отангиз Воҳид Миробидов».

Дастхатнинг самимийлиги таъсир этдими ё китобни азаддан бамисоли бир муъжиза деб билгани учунми, Шукуров, юраги беихтиёр шиг этиб:

— Раҳмат, дада, — деди овози титраб. — Янги ижодий парвозлар тилайман, сизга!

— Ташаккур, уғлим, ташаккур! — Воҳид Миробидов вазмин бош ирғаб, утирган жойида бир қўзғалиб қўйди.

— Хўш, шундай қилиб, қадрдоним сизга нима дедилар бу масалада?

Шукуров соатига ўтринча кўз ташлади: кетадиган вақти яқинлашиб қолганди.

— У киши ортиқча бир гап айтмадилар.

— Бир нима дегандир, ахир?

— Дедилар. У киши, бу масалада узил-кесил фикр айтишдан олдин уни жуда чуқур ўрганиб чиқиш керак, Сибирь дарёларини жанубга бурганда рўй бериши мумкин бўлган тебранишларни, оби-ҳаво, ер, иқлимда содир бўладиган узгаришларни илмий асосда синаб кўрмоқ лозим, дедилар.

— Умумий гаплар! Бу гапларни айтмоқ учун доно бўлиш шарт эмас. Хўш, яна нима дедилар?

Шукуров гап тополмай пешонасини ишқади.

— Хуллас калом, домланинг айтишича, бу ишда

шошмашошарликка йул қуйиб булмайдди, етти ўлачб бир кесмоқ керак...

— Масъулиятдан қочиб юрадиган жўн олимнинг жунигина гаплари бу! — Воҳид Миробидов креслосидан сапчиб турди, қўлларини шимининг чўнгагига тикқанича, ота хўроздай кўкрак кериб, хонани бир айланиб чиқди. — Надоматлар булгайким, дадил ва кенг фикрлаш ўрнига ҳамма нарсадан ўзини опқочиб юрадиган мана шунақа майда одамлар кўпайиб кетяпти бизда! Фикрлаш қобилияти ниҳоятда тор, масалага давлат аҳамияти нуқтаи назаридан ёндашишдан қўрқадиган бундай жўн олимлар ҳаёт илгари сураётган улкан илмий муаммолардан ўзларини доим опқочганлари-опқочган, улар худди Чеховнинг гилоф бандасига ўхшаб, бир нима десам оқибати нима булар экан, деб титраб қақшаб турадилар-у, яна етти ўлачб бир кесмоқ керак деб сафсата сотадилар. Қолбуки, ҳаёт ҳозир шундай муаммоларни илгари суяптики, унга дарҳол жавоб бермоқ керак, дарҳол ҳал қилмоқ керак! Ё ногўтрими гапим?

Қизиқ. Қайнотаси Шукуровга ёқа бошлаган эди. У Воҳид Миробидовнинг ота хўроздай кўкрак кериб туришини зимдан кузатаркан, унинг ёш йигитчадай қизишиб, ёниб гапирган гапларига қулоқ соларкан, ҳали-замон қайнота тўғрисида ўйлаган нохуш ўйлари, кўнглидан ўтган шубҳалари — ҳаммаси тузгиб кетганини ҳис қилди. Шукуров ҳозир қайнотасининг шу алфозда давом этишини, ўз фикр ва эътиқодларини янада чуқурроқ асослаб беришини истарди.

— Ҳа, айтмоқчи, домла Сибирь дарёларини Ўрта Осиёга буришдан аввал бу ердаги суториш тизимларини янгилаб чиқиш керак дедилар. Умуман, у кишининг фикрича бизда ҳали ички имкониятлар жуда кўп...

— Ички имкониятлар эмиш! — деди Воҳид Миробидов, гўё рўпарасида ўз куёви эмас, эски рақиби домла Шомуродов утиргандек кесатиб. — Сиз шуни билиб қуйингки, ўғлим, агар биз ҳамма булоқ, ҳамма ўзанларнинг сувини томчилаб ишлатганимизда ҳам, ҳатто Тянь-Шань тоғларининг музларини эритиб сув қилганимизда ҳам саксонинчи йилга, борингки тўқсонинчи йилга бориб ҳамма имкониятларимиз тугайди. Мавжуд сув запаслари бизга яна бир миллион, борингки, бир ярим миллион гектар ер ўзлаштириш имконини беради, тамом-вассалом! Қолбуки, бизда ўн миллиондан ортиқ серҳосил бўз ерлар мавжуд. Қолбуки, аҳоли сони мисли кўрилмаган суръатлар

билан усиб кетяпти. Бу деган сўз биз барча майда-чўйда шубҳа ва баҳс-мунозараларни йиғиштириб қўйиб, Сибирь дарёлари масаласига дарҳол, шу бутун киришмоғимиз лозим! Чунки, бу лойиҳага шу бутун киришиб, қурилишни шу бутун бошлаб юборганимизда ҳам Сибирь дарёлари ун беш-йигирма йилсиз келмайди! Вақт кетяпти, вақт! Буни уйлармикинлар домангиз!

Шукуров беихтиёр кулиб юборди.

— Мен сизга ўхшаб у киши билан мунозара қилолмасам!

Воҳид Миробидов ҳам юришдан тўхтаб, тўсатдан хахолаб кулиб юборди:

— Мен ҳам сиз билан эмас, худди эски қадрдоним билан баҳслашаётгандай жазавам тутиб кетди! Бас, бу гапга нуқта қўйдик. Демак, буёғи нима бўлди? Зиёфатга борамизми?

— Йўқ, мен боролмайман, дада.

— Булмаса мен ҳам бормайман. Эртанги ҳимояга ҳозирлик куришим керак... Эски қадрдоним ҳар хил ўйин кўрсатиши мумкин ҳали.

— Хўп бўлмаса...

— Шошманг, мен сизга нима демоқчи эдим-а? Ҳа, эсимга тушди. — Воҳид Миробидовнинг лабларидаги табассум сўниб, қип-қизил юмалоқ юзида гамгин бир ифода зоҳир бўлди.

— Гап бундай, ўғлим. Ақл ёшда эмас, бошда дейдилар. Ёш бўлсангиз ҳам катта бир туманга раҳнамосиз, Аброржон. Аммо... қари билганини пари билмас ҳам дейдилар. Отақўзига ухшаган одамлар сизгаям асқотади ҳали! Ораларингдан кунгилсиз гап утмадими мабодо?

— Йўқ...

— Балли! Сиз тўғри сўз йигитсиз —биламан! Аммо... ёшлик қилиб, Отақўзига ўхшаган одамлар билан чаплашиб қолмасангиз деб кўрқаман. Отақўзи — ўз оғайним, мен уни ёмонламоқчи эмасман, аммо лекин сиз — ўз фарзандимсиз! Ёдингизда бўлсин, бу одамлар ҳар нарсага қодир. Мабодо бир гап бўлса ҳеч нарсадан тап тортмайди бу одамлар, бутам. Шуни билиб қўйинг демоқчиман, холос!

Шукуровдан садо чиқмади. У Отақўзининг қураптию унинг галати феъл-атворини биринчи куришдаёқ билган эди, нималарга қодирлигини эса бутун яна бир кўрди. Қайнотаси ҳақ: уёқда Бегмурод Холмуродов, буёқда Жамол Бурибоевдай оғайнилари бўлган, юл-

дузни бенарвон урадиган бунақа одамлардан ҳайиқмоқ керак, албатта!..

Шукуров кўнглининг бир четида аллақандай ёқим сиз шубҳа, ваҳимага ўхшаш совуқ бир туйғу гимирлаб қолганини сезди-ю, стулларни шарақ-шуруқ суриб, урнидан турди. У қайнотасига: «Э, қўйинг, қайтага огайнингизга келган балоларга балогардон бўляпман!» демоқчи эди, бироқ Воҳид Миробидовичнинг овозидаги самимият бўғизига келган гапни ичига ютишга мажбур этди.

— Майли, дада, бир гап бўлар! — деди Шукуров.

Қайнота-куёв кабинетдан бирга чиқишди, чиқишди-ю, айвонда тўхтаб қолишди.

Катта ҳовлининг тўридаги таниш шийпонда — Воҳид Миробидов бу шийпонни фақат зиёфатлар, гузал ўтиришлар учун қурдирган! — базми жамшид авжида, у ерга ўн чоғлик ёш жувонлар йигилишган, енгил куй янграмоқда, хушқад, хушсурат бир жувон рақс тушмоқда, бошқалар қарсак чалишиб, қийқиришиб, чақчақлашиб ўтиришарди...

Мана, даврадаги жувон аланима деб кулди-да, четроқда қарсак чалиб турган Маҳбубани уртага тортди. Маҳбуба бир зум ўзини олиб қочган бўлди, сўнг оққушнинг бўйнидай оппоқ, нозик қўлларини уйнатиб, даврага тушди. Хиёл тўлиша бошлаган, лекин буйдор бўлгани учун бу тўлалигим ўзига ярашган, ичилган шаробданми, хурсандчиликданми, гул-гул яшнаган қизини курганида Воҳид Миробидовнинг дили оталик гурурига тўлиб, куёвига қараб жилмайиб қўйди-да, гўё ўзиям рақс тушадигандек, бармоқларини қарсиллатиб, бўйинини ликилатиб қўйди. Лекин шу пайт қўлида чилдирмадай торт, ичкаридан хотини Назокатбиби чиқиб қолди. Биби бақалоқ гавдасига мос тушмаган бир чаққонлик билан орқага чекиниб эрига йўл берди.

— Тезроқ кира қолинг, қизлар кўриб қолишса уялишади.

— Хўп бўлади, хоним. Куёвингга бир нима де, кетаман деяпти-ку?

— Вой, қаёққа? Маҳбуб нима дейди?

— Унга айтиб қўясиз. Бормасам бўлмайдиган бир иш чиқиб қолди. — Шукуров гуноҳқорона кулимсираб, қайнотаси билан хайрлашди.

Воҳид Миробидов истар-истамас ишхонасига қайтди. У ҳозир ўзидан ҳам, куёвига айтган гапларидан

ҳам, ҳаммасидан мамнун, чунки бугунги суҳбат кўёвида яхши таассурот қолдирганини сезарди. Эҳ, агар ҳозир шийпондаги даврада уз тенгдошлари бўлганда Воҳид Миробидов қўлига дуторни олиб эшиб чалар, узиям уйнаб, хонимларниям даврага тортиб, тоза қиздирарди утиришни! Ер-биродарлари билан бўладиган бунақа ўтиришларда, «ейиладиган» гапларда Воҳид Миробидов ҳеч қачон машҳур олимман, профессорман деб утирмайди, дутор бўлса — дутор, сетор бўлса — сетор, гижжак бўлса — гижжак, нима тўтри келса шуни чалиб, газаллар ўқиб, қизиқчилик қилиб, барчани хушнуд этади. Шу боисдан уни ҳамма яхши кўради, ҳамма ҳурмат қилади. Шу боисдан, мана, шукур, кексайган чоғидаям ёмон бўлмади. Фақат илм соҳасида эмас, ҳаётда, турмушда ҳам ёмон бўлмади. Шукур, ўгил-қизларининг ҳаммаси одам бўлиб, ўз йўларини топиб кетишди. Бири ота касбини қувган олим, бири инженер, кенжа қизи Маҳбуба эса мана, туман раҳбарида, ўзи врач... Ҳовли тўла неvara.

Ҳа, Воҳид Миробидов ҳаётдан мамнун бўлса арзийди. «Бир бандайи мўминнинг бахти шунчалик бўлар, шукур қилмоқ керак».

Боя Отақўзининг уйида ичилган бир-икки рюмка коньякнинг кучими, ё ҳовлидаги кугилмаган базми жамшид сабабми, Воҳид Миробидов қанча уринмасин, ишга қўли бормади. У катта олимларга муносиб, дид ва салобат билан безатилган кенг, баҳаво хонасида вазмин одимлаб, яна узоқ юрди. Ахийри бугун ишлай олмаслигига, юрагини чулғаб олган алақандай сабабсиз гулу уни столга ўтқазмаслигига кузи етди-да, тагга турган ҳолда эртага гапирадиган гапларини учтагина қисм қилиб блокнотига ёзиб қўйди. Ёзаркан, хаёлидан тўсатдан: «У киши-чи, эски қадрдоним Нормурод Шомуродов ҳазратлари-чи? Эртага ташриф буюрармиканлар, йўқми? Башарти келса-чи, келиб, тарки одат амримаҳол, деганларидек, эски одатини қилса-чи, машҳур принципааллигини кўрсатса-чи?» деган фикр ўтди.

Воҳид Миробидов блокнотига нуқта қўйиб, қаддини ростлади.

«Майли, келсин! Гапирсин! Менга қолса қарши гапирсин! Жиянлари олдида ўзи шармандаи шармисор бўлади!»

ТҮРТИНЧИ БОБ

1

Латофат ётоқхонада йўқ эди. Бирга турадиган дугоналаридан ҳеч ким кўринмади, қўшни хоналардаги қизлар эса тузукроқ бир жавоб беришолмади.

Тарвузи қўлтигидан тушиб орқага қайтган Ҳайдар эшикда шиг-шиг терлаб, новвот чой ичиб утирган қоровул хотинга мурожаат қилди-ю, балога қолди.

— Саксон олтинчи хонадаги қизни айтяпсизми? Қайси бири? Ҳалиги... жаа кетворган, ҳамма йигитлар орқасидан югурган хумор кўз нозанин эмасми? Тухтанг, укажон. У қиз анави... лайлакка ўхшаган қилтириқ домла бор-ку, сал дудугроқ? Ўша домла келиб опкетди, машинасига солиб!

Ҳайдар гапирганига пушаймон бўлиб, чўрт бурилиб кетаркан, қоровул хотиннинг:

— Замонанинг қизларигаям ҳайронсан киши! — деганини эшитди. — Лочин деса дегудек шундай йигит туриб, қаёқдаги қаланги-қасангилар билан юришади!

Ётоқдан шитоб билан отилиб чиққан Ҳайдар қаёққа боришини билмай, бирдан қадамини секинлатди.

Қуёш ботган бўлса ҳам, теварак-атроф ҳали ёруг. Одатда доим гавжум, сершовқин буладиган майдон ва хиебонларда, гулзор ўртасидаги кумушранг фаввора атрофида ҳозир одам сийрак, фақат ҳар жой-ҳар жойда, дарахт тагидаги ранг-баранг скамейкаларда шивирлашиб, пиқ-пиқ кулишиб утирган битта-яримта қиз-йигитлар кўзга чалинади...

Ҳайдар бир-бир босиб, ётоқхона олдидаги гулзор томон юрди. Йўқ, у Латофатни бировга рашк қилмади. Зотан, Латофатда кўҳлик қизларда кўп учрайдиган ва одатда «енгилтаклик» деб аталадиган хулқ-атвордан асар ҳам йўқ. Агар у сал шаддо, сал шўхроқ, сал қувноқроқ бўлса Ҳайдар қайтага севинар эди.

Ҳайдар қишлоқ муҳитидан, ота-онасининг қаттиқ назоратидан қутулиб чиқиб, ўзларини батамом қўйиб юборган қизларни кўп курган. Улар баъзан худди тугон соҳилини ўпириб кетган бевош оқимга ўхшайди. Сокин турмушдан кейин улар сершовқин, сержило, серлаззат ҳаётга сувга шўнгигандай шўнгишади-ю, гоҳо ақл-ҳушларини йўқотиб қўйишади. Ҳайдар шунақа қизлардан бир-иккитасини яхши билади, улар билан топишиб, ҳатто биттасини яхши кўриб қолган

пайтлари ҳам бўлган. Уша қиз сабаб, Латофатнинг инжиқ хулқ-атворидан бешиб, ундан юз утириш фикрига ҳам борган, лекин «кунгил улгур» — унинг ихтиёридан устун келган.

Сунгги пайтларда, айниқса Латофатга «бир бало» бўлганини сезганидан кейин эса, кунгли совиш урнига юрагидаги чўғ, кўзлари катта-катта бу маънос қизни илк бор кўрганидаёқ қалбига тушган чўғ, аксига олиб, баттар яллиғланди!..

Дадаси уни умуман қиз зотидан чўчийдиган бир лапашанг деб ўйлайди. Ҳайдар эса, истаган қизни «гаҳ» деб қулига кўндира олади, кўндириб юрибди ҳам!.. Латофатдан аччиги чиққан пайтларда тасалли қидириб, баъзан ушаларнинг огушига ҳам киради, аммо... тасалли тополмайди, энг эркин, энг замонавий нозанинларнинг эҳтиросли бўсасидан ёниб ётган пайтларида ҳам, Латофат эсига тушса бас, томирларида кўпирган қон бирдан сўниб, ўрнидан туриб кетади... Ким билсин, эҳтимол, бу гайритабиий бир касалдир. Эҳтимол, қизни эгиб ололмаган йигитнинг голиб гурури кўрсатаётган шунчаки ўйиндир!.. Латофат булса... ким билсин, балки ҳалиги қоровул хотин ҳақдир. Балки «лочиндай йигит» туриб, ўша қурумсоқ савдойини ёқтириб қолгандир! Инсон руҳини, айниқса аёл зотининг кунглини билиш қийин-ку!..

Ёши ўттизларга бориб қолган бу фан кандидати биофақда қандайдир ҳашаротлар, ўргимчакканалар билан шугулланади, ўзиям илмига ўхшаш ипирисқи одам. Ҳайдарга ҳаммадан кўра мана шуниси — Латофатнинг келиб-келиб шу тавия хаёлпараст билан иноқлашиб қолгани алам қилади! Иноқлашишига сабаб — бу дайди-девона қурт-қумурсқалар ҳақидаги қандайдир ақл бовар қилмайдиган баландпарвоз гаплари билан Латофатнинг бошини айлантириб олди. Гўё бу ишлар, бу қурт-қумурсқаю капалак-мапалаклар оламшул аҳамиятга эга эмиш, гўё келгусида уларни буюк кашфиётлар кутяпганмиш! Энг ёмони, бу ҳақда Латофатга гапириб бўлмайди. Латофат бу дарвишнамо хаёлпараст тўғрисида айтилган қиттак гапни, ҳатто ҳазил-мутойибани ҳам кўтаролмайди, дарҳол қовоқ-тумшуги осилиб қолади!

Ётоқхона олдидаги гулзор кимсасиз ва жимжит булса ҳам, олисроқдаги ёшлар кафесидан оркестр овози келар, яқинда чиққан ва дарҳол машҳур бўлиб кетган «яли-яли» куйи эшитиларди. Бу лапар, чинқирган жаз овози Ҳайдарга яқинда, Латофат диплом

ёқлаган куни шу кафеда бўлиб ўтган кўнгилсиз воқеани эслатди.

Латофатнинг диплом ёқлаш маросимига курсдош ёр-дўстларидан ташқари, акаси Қодиржон, Ҳайдар, Тоҳира, ҳатто дадаси Жамол Бурибоев ҳам даста-даста гул кўтариб келишди.

Ҳайдар биларди: Жамол Бурибоев қизини яхши куради, кўндан бери ўртадаги ноаҳилликка барҳам бериш пайида эди. Лекин Латофат отаси билан муроса қилишни истамас, ҳамон ётсираб юрарди. Акаси, Қодиржон дадаси тугул, угай онаси билан ҳам топишиб, апоқ-чапоқ бўлиб кетган, дадаси ҳам унга кўп ёрдам берар, Латофат эса дадаси тугул акаси Қодиржоннинг ҳам гапига кирмас, ҳамон ўжарлик қилиб келарди.

Латофатнинг диплом иши ўша машъум қурт-қумурсқалар тўғрисида, бу қурт-қумурсқаларнинг табиати муҳофаза қилишдаги оламшумул аҳамияти тўғрисида эди. Агар биофак домлаларининг ўша кўнги гапларига ишонса, Латофат билан унинг ипириски устози илмда буюк кашфиётга эришган, оламда уларнинг қурт-қумурсқаларидан муҳимроқ, ундан фойдалироқ нарса йўқ! Ўша куни айтилмаган фақат битта гап қолди, у ҳам бўлса Латофатнинг диплом иши докторлик диссертацияси билан баробар дейилмади, холос.

Хуллас, диплом ёқлаш маросимидан кейин Латофатни табриклашга йиғилган ёр-дўстлари тантанали вазиятда ҳозир жаз овози эшитилаётган мана шу кафега равона бўлишди.

Катта зиёфат ҳидини сезган хушнуд издиҳом бетиним кулги остида кафега яқинлашганида, ичкаридан... Жамол Бурибоевнинг рафиқаси чиқди. Қорамағиздан келган, нозик дид билан кийинган бу кўҳликкина жувон учун шу топда ўгай қизига гул кўтариб чиқишдан оғир ҳақорат йўқлиги юзида шундоқ акс этиб турарди. Ранги ўчган, энтикиб нафас олган ўгай она, кўзлари бежо, лабида сохта табассум, Латофатга алақандай журъатсизгина яқинлашиб, ўпишгани лабини чўзди. Латофат эса гўё мудҳиш бир нарсани кургандай бирдан оқариб кетди-ю, алақандай олов-сираб қолди. У ўгай онаси тутган гулдастани олишга олди, бироқ ўпишмади, юзига совуқ ниқоб кийганича унинг ёнидан ўтиб, кафега кириб кетди. Ўпишиш учун лабини чўзган ўгай она кўзлари пирпираб эрига қаради. Жамол Бурибоев, ўзини кўриб кўрмаганликка ол-

дида, хотинини «подручка» қилиб, ичкарига бошлади. Лекин зиёфатга рахна тушиб булган эди. Ҳатто биринчи қадаҳлардан кейин рақсга тушган Тоҳира билан Қодиржон ҳам ўтиришга жон киритолмади. Ўзини босиб, юзига мағрур ниқоб кийиб олган ўтай она сал ўтмай эрини етаклаб чиқиб кетди. Домлалар ҳам битта-битта тарқала бошлашди, фақат қурт-қумурсқалар пири бўлмиш Соқижон Обидовнинг вақти чоғ эди. У ичди, кайф қилди: кайф қилгандан кейин эса — ажабо! — дудугланиши ҳам йўқолиб, Латофат учун устугига қадаҳ кўтарди, шундай гўзал, соҳибжамол қизнинг баъзи сирти ялтироқ, ичи қалтироқ, кўринишда улуг, аммо илмда мирқуруқ йигитларнинг хушомадига учмай, ўзини илм-фанга багишлаганини мадҳлаб, қайта-қайта гапирди, қўллари уни ўпди. Унинг қилиқлари ҳам, гап-сўзлари ҳам ўзига ўхшаш телба-тескари эди. Ҳайдар чидаб ўтирди-ўтирди-ю, охири стулни бир тепиб ўрнидан турди ва Обидов домлани «бир минутга ташқарига» чақирди. Латофат иккисининг ўртасидаги низо ҳам ушандан бошланди, тўғрироғи, илгарироқ бошланган оловга ўша кунни лампамой сепилди. Чунки...

...Ётоқхонанинг олдига такси келиб тўхтади. Таксидан олдин катта папка кўтарган Соқижон Обидов, унинг кетидан... Латофат тушди.

Латофат билан Соқижон Обидов Ҳайдарни кўришмас, чунки ён-верларига қарашмас, гўё оламда узардан бошқа ҳеч ким йўқдай, нима тўғрисидадир қизгин баҳслашишмоқда, тўғрироғи, Соқижон Обидов дудуглана-дудуглана алланарсаларни тушунтирар, Латофат эса бошини бир томонга сал эгиб, мулоким кулимсираганича унинг ваъзига қулоқ солиб турарди. Ниҳоят, Латофат, бир нима деб кулди-да, Обидовга қўлини узатди. Лекин Обидов гўё унинг кетиб қолишидан қўрққандай, биллагидан ушлади.

— Тўхтанг, Латофатхон! Яна битта гап!

Бу телба домла ҳозир Латофатга севги изҳор қиладигандай туюлди-да, Ҳайдар қандай қилиб:

— Латофат! — деб юборганини ўзиям сезмай қолди.

Обидов билан Латофат баравар ўтирилиб қарашди. Соқижон Обидов, худди гайритабний бир ҳодиса рўй бергандай огзи очилиб, таажжуб билан тикилиб қолди, Латофат эса сал ранги учиб, қошларини чимириб олди.

— Аа... ссизмисиз?... — деди Обидов. — Ккелинг.

Латофат қулидаги бир даста райҳонни лабларига босиб (қаёқдан олдийкин бу райҳонни?) ҳамон туфли-си билан ер чизиб турар, афтидан, Ҳайдарни айгоқчилик қилиб юрибди деб ўйласа керак, қовоғи солиқ эди.

— Кечирасиз, домла, — деди Ҳайдар. — Латофат-хонга бир оғизгина гапим бор.

Обидов Латофатга бир қараб олди, унинг индамай лабини тишлаб турганини кўриб, елкасини учирди:

— Марҳамат... Хуп, ххайр...

Латофат билинар-билинмас бош иргаб жавоб берди-да, индамасдан боя Ҳайдар ўтирган скамейкага қараб кетди.

Унинг эғнида арзонгина матодан тикилган, тиззаларига етар-етмас гулдор кўйлак, оёғида пошнаси баланд тўнгиз тумшук туфли. У ўрта бўйли, нозиккина қиз эди, лекин пошнаси баланд туфли кийгани учунми ё ташлаб кўйса белига тушадиган йўгон, қўнғир сочларини боши узра баланд қилиб турмаклаб олгани учунми, новчагина кўринарди.

Улар бориб ўтириши билан симёгочлардаги таёқсимон узун лампочкалар пир-пир этиб ёнди-ю, чор атроф сутдай ёришиб кетди.

Узун, келишган оёқларини жипис қилиб олган Латофат кўйлагининг калталигидан ийманди шекилли, райҳон ушлаган қўлларини тиззасига қўйди. У ҳамон индамас, гўё «ичимдагини топ», дегандай ҳамон бир нуқтага тикилиб ўтирарди. Қизнинг чўзинчоқдан кўра сал юмалоққа мойил бугдойранг юзи, битта-битта терилган қош ва киприкларининг нафислиги, баланд турмакланган сочларининг алақандай виқорли кўриниши, айниқса катаклари кенг қирра бурни унинг чеҳрасига чиндан ҳам жуда киборона ифода бахш этар, агар ёноқларидаги чуқурчаларининг ажиб мулойимлигию серкиприк катта-катта кўзларининг юракни жиз этказувчи маъюслиги бўлмаганда Латофат гўзал, лекин истараси совуқ, кибор қизларга ўхшаб қолармиди? Бироқ хиёл қалин лабларининг четидаги бу майин чуқурчалар, айниқса доим маъюс боқадиган бу катта-катта кўзлар... Ҳайдар ҳар сафар қизнинг шу ғамгин кўзларига, лабларининг теграсидаги шу мулойим кулгичларига қараши билан кўнглидаги ҳамма гина-кудуратлари тўзиб кетиб, қалбини илиқ бир меҳр чулғаб оларди. Аммо бугун бу савдойи домла билан қайлардадир тенгираб юргани сабаб бўлдим, юрагидаги муз эримасди.

— Эшитаман, — деди Латофат. — Айтинг, гапингиз булса...

Ҳайдар бугизига келган: «Қаёқларда сангиб юрибсиз бу телба дарвиш билан?» деган нидони зўр-базўр ичига ютиб:

— Хабарингиз бор, — деди. — Эртага ҳимоя қиляпман. Борасизми?

Латофат қўлидаги райҳонни юзига босди.

— Боришим шартми?

Унинг бу саволида ҳақоратомуз бир маъно бор эди! Ҳайдар яна ўзини зўрга босиб:

— Нима, бирорта мақсадингиз борми? — деб сўради.

— Қанақа мақсад? Тушунмадим гапингизга...

— Нимасига тушунмайсиз? Ахир... ниятимиз яхшими, ахир? Яхши бўлса, наҳот мен диссертация ёқласам-у, сиз бу маросимга бориб, бир оғиз табриклашниям истамасангиз? Ахир мен... нима бўлгандаям шунча йил меҳнат қилдим-ку? Шу падар лаънат ишни деб адойи томом булдим-ку, ахир? — деди Ҳайдар ўқсиб, деди-ю, ичида сўқинди: «Энди бир камим ялиниб-ёлвориб меҳрини қозониш қолувди!»

Латофат ерга қараганича:

— Кечирасиз, — деди эшитилар-эшитилмас товушда. Унинг овозида туйқусдан пайдо бўлган бу самимият Ҳайдарнинг кунглидаги аламини аччиқ фарёдга айлангирди.

— Ахир нега бундай қиласиз, Латиф? — деди у кизнинг қўлини олиб. — Нима бўлди ўзи? Бу... савдойи одам, бу ипирисқи домла қай гўрдан пайдо бўлди ўзи?

Латофат қўлини Ҳайдарнинг қўлидан оҳиста чиқариб олди.

— Сиздан ўтиниб сўрайман: бу гапингизни, «ипирисқи» деган сўзингизни иккинчи айтманг! — Латофатнинг овозидаги бояги самимият сўниб, юзида яна аввалги совуқ ифода пайдо бўлди.

— Нега айтмас эканман? Ипирисқи булмай нима? Нимаси бор унинг? Ишонгани кандидатлигимми?

— Кандидатлигини пеш қилаётгани йўқ-ку! Агар билсангиз... олтин одам у! Унинг мақсадларини билсангиз эди! Бу одам нималар ҳақида уйлаб юрганини билсангиз эди!

— Библиб турибман нияти нималигини! Баландпарвоз гаплар билан бошингизни айлантиряпти-ю, сиз булсангиз...

— Майли, кераги йўқ!

Латофат кўзига ёш олиб, пирпираб учган лабларини тишлади.

«Майли, кераги йўқ!» — унинг бу гапни қайта-қайта такрорлашида яна уша, «ичим тўла дард-ку, айтолмайман-да! — деган кишини таҳқирловчи бир маъно бор эди. Ҳайдар қалбида жўш урган тугён билан олишаркан:

— Дардингиз булса айтнинг ахир!.. — деди бўғилиб.

— Дардим... Мана ҳозир ўзингиз айтдингиз. Мен ҳам одамман-ку, деган маънода гапирдингиз. Мен ҳам сизга шуни айтмоқчиман. Мен ҳам одамман-ку, ахир! — Латофат райҳон ҳиди уфурган рўмолчаси билан кўзларини артди. — Бошқасини айтмай қўя қолай. Агар менинг кўнглимга қарасангиз, у кунни, диплом ёқлаган куним шундай қилармидингиз?

— Нима қилдим?

— Нима қилдим дейсиз? Ахир... сиз менинг дадамлар билан гаплашмаслигимни биласиз-ку! У киши кептилар. Майли. Нимаям дердим? Бироқ унинг хотини... бу ичи қора хотиннинг кафеда зиёфат бериши!.. Бунақа экан, нима қилардингиз бошда зиёфатни бўйингизга олиб?

— Латиф? — Ҳайдар қизнинг тирноқларига хина қўйилган майин кафтини ушлади. — Мен битта эмас, юзта зиёфатга тайёр эдим. Мен қаёқдан билай? Ахир у киши, нима бўлгандаям, дадангиз-ку?

— Мен ҳам шуни айтяпман! Шунча йил бирга бўлиб, бирга юриб, бир оғиз кўнглимда нима дардинг бор деб сўрамадингиз? Дада бўлган бу одам... шўрлик оймларнинг бошларига не кулфатлар солганини билмайсиз! Чунки... сизга бари бир! Чунки биласиз — мен ҳеч қаёққа кетолмайман, чизган чизигингиздан чиқолмайман!.. Дадангиз машҳур одам. Ҳамма нарсага қодир!..

Латофатнинг сунгги сўзлари Ҳайдарнинг эрий бошлаган кўнглига мисоли бир совуқ шабада бўлиб тегди-ю, аъзойи бадани яхлади-қолди.

— Дадамларга тил теккизманг! — деди у кутилмаган қаҳр билан. — Дадамлар бировга ёмонлик қилган эмаслар. Умуман... бу гапингизни қандоқ тушунсак бўлади? Агар мен сизни... қўл-оёгингизни боғлаб, мажбур қилиб оляпган бўлсам, агар сизнинг кўнглингиз бошқада бўлса...

— Мен сизга кўнглим бошқада дедимми?

— Бошқада демасангиз...

— Бўпти! — деди Латофат, тўсатдан кўзлари аллақандай чарақлаб. — Эртага бораман ҳимоянгизга! Бўлдимми?

— Раҳмат! Борасизми, йўқми — ихтиёр ўзингизда! — Ҳайдар шитоб билан ўрнидан турди. Унинг сабр косаси тўлган эди. — Бормасангиз... билганингизни қилинг! — у шундай деди-да, шартта бурилиб, катта йўлга қараб кетди.

2

Латофат ҳамон новвот чой ичиб шиг-шиг терлаб ўтирган қоровул хотиннинг: «Қаёқларда юрибсиз, айланай, йигитлар сўрайвериб миямни қоқиб қўлимга беришди-ку?» деган илмоқли гапига жавоб бермай, ўз хонасига ўтиб кетди.

Унинг ҳамсоялари таътилга чиқиб кетишган, хона бўм-бўш эди.

Кўчадан тўлиб кирган Латофат чироқни учирди, у ўз каравотига ўтиб ётмоқчи бўлди-ю, кўзи осмон тўла юлдузга тушиб, очиқ дераза олдида бир зум тўхтади. Бу ерда, завод ва фабрика дудидан йироқ шаҳар чеккасида, осмон худди саҳродагидай мусаффо, кўкиш жило сочган юлдузлар эса артиб қўйилгандай тиниқ эди. Опноқ неон чироқларига чўмган шаҳарча, пастдаги гулзор, гулзор ўртасида нафис товланган фаввора, олисроқдан гиз-гиз учиб ўтаётган машиналар — ҳаммаси бу сўлим оқшомда бошқача, нотаниш ва сирли кўринарди. Қаердандир олисдан, ётоқхонанинг ортидаги кафедан энгил куй ва лапар эшитилар, гўё бутун олам шод-хуррам, ёлғиз у, Латофатгина нотинч ва гамгин кайфиятда эди. Курсдош йигитлар уни мана шу гамгинлиги туфайли «ғалати»га чиқаришган, баъзилар ҳатто «қиш офтоби» деб лақаб ҳам қўйишган, гўё у қиш офтобидай ярқираб турармиш-у, бироқ иситмас эмиш!

Маили, танаси бошқа дард билмас деганларидек, унинг дарду ҳасратларини билмаганлар нималар демайди? Фақат бўлгуси ёри, инонган тоғи ҳам кўнглида қат-қат бўлиб ётган аламларини билмаслиги юрагини ўртаяпти Латофатнинг!

«Мен қаёқдан билай? Нима бўлгандаям ўз отангиз-ку» дейди-я! Латофат эса «ўз отаси бўлмиш» бу одам тўғрисида уйлаганда негадир доим уч-тўрт яшар гўдаклик чоғлари эсига тушади, тушади-ю, тирноқларигача зирқираб кетади...

У маҳалда Латофат бу одамдан, доим ялтир қора чарм пальто, қора чарм фуражка кийиб, катта қора папка кутариб юрадиган Жамол Бурибоевдан азроилдан қўрққандай қўрқар, уни кўрганда мурғи қалби япроқдай титрар, чунки ҳар сафар бу басаватчи одам келиб кетгандан кейин, ойиси гоҳида елкадан кучоқлаб, гоҳида уни, уч-тўрт яшар қизчасини бағрига босиб уввос тортиб йигларди... Одатда соатлаб давом этадиган, уйни зир титратадиган бу аччи фарёд гудакнинг юрагини тилка-пора қиларди. Кейинроқ, катта бўлганида эса, ойиси тўғрисидаги гапларни, кишини таҳқирловчи мудҳиш мишмишларни эшитиб, баттар эзилди, баттар ер бўлди. Бу мишмишлар шундай хунук, шундай мудҳиш эдики, Латофат қишлоқдан бош олиб чиқиб кетмоқчи бўлган вақтлари ҳам бўлди.

Эсида бор, саккизинчидан туққизинчига ўтиб, севги тўғрисида, ўз муҳаббати йўлида ўлимдан ҳам қайтмаган маъшуқалар, дор тагидан ёрини қутқазиб қолган Кумушбибилар ҳақидаги китобларни «чайнамай ютиб» юрган пайтлари эди. Бир куни ойиси тўғрисида яна бир гап эшитиб, уйларига тулиб қайтди. Тулмаганима ҳам қилсин, ойисини пок севги билан севган, мардликда, олижанобликда танҳо бўлган Жаббор Нормуродовдай йигит фронтдан Қаҳрамон бўлиб қайтса-ю, қишлоқдаги қабиҳ воқеаларга чидаб туролмай, яна фронтга кетиб, урушда мардона ҳалок бўлса! Ким билсин, эҳтимол, қишлоқда бу хунук воқеа юз бермаганида, ойиси эса ўз аҳдида қаттиқроқ турганида, эҳтимол, бундай бўлмасмиди, эҳтимол, бу олижаноб йигит фронтда ўлиб кетмай, эсон-омон қайтиб келармиди? Шунда Латофат ҳам бу нопок одамдай эмас, балки ундан, Жаббор Нормуродовдай олижаноб йигитдан тугилармиди?

Ҳозир, биология фанининг мураккаб сирларини ўрганган Латофат ўша пайтлардаги ўз ўйларини эслаб ичида кулиб кўяди. Лекин у маҳалда, даҳшатли мишмишларни эшитиб ер бўлиб кетган Латофат эшикда кирди-ю, ўзини ҳовлидаги ёғоч каравотга ташлаб уқиб юборди. Ойиси у пайтларда идорада ишларди. Кеч қайтди. Қайтди-ю, каравотда юз тубан тушиб, юмюм йиглаётган севиқли қизини кўриб қўрқиб кетди.

— Сенга нима бўлди, қизгинам? — Фазилатхон шундай деб қизининг ёнига тиз чўқди. Бироқ Латофат худди танасига қалтакесак теккан одамдай, нарироқ сурилиб ўтирди, ўтирди-ю, кўзлари чақнаб (ҳа, ҳа,

Латофат буни яхши билади, — кўзларида ўт ёниб) ойисига қаради:

— Нега бундай қилдингиз? Нега?!

Латофатнинг саволи қўққисдан берилган бўлса ҳам, Фазилат қизининг гапини илғаб олди, аёлларга хос возик бир туйғу билан илғаб олди-ю, бирдан ранги учиб:

— Нимани айтяпсан, қизалогим? — деб суради.

Латофат ўрнидан сагчиб турди.

— Ҳамма нарсани билиб туриб яна сўрайсиз! — деди у фавқулодда бир аёвсизлик билан. — Биламан, ҳозир ҳаммасини ёлгонга чиқарасиз! Ҳамма айбни ана у нопокка, Жамол Бўрибоевга тўнкайсиз! Овора бўлманг — ишонмайман. Агар сиз ўз сўзингизда турганингизда... ваъдангизга вафосизлик қилмаганингизда... у йигит, Жаббор Нормуродов урушда ўлиб кетмас эди!

— Қизим! — деди Фазилат. — Қизгинам!

У худди юз-кузига ёгилаётган аччиқ қамчидан ўзини тўсмоқчи бўлгандай, қўлларини кутариб илтижо қилар, худди норасиданинг кўзларидай мўлтираган кўзлари шафқат тиларди. Лекин у маҳалда, ўтдай ловиллаб турган Латофатда шафқат нима қилсин?

— Қўйинг! Гапирманг. Бари бир ишонмайман! Мен сиздан... ҳазар қиламан! Ҳазар! — Латофат шундай деди-ю, каравотдан сакраб тушиб, уйга кириб кетди.

Олдин ҳовлига қандайдир оғир, қўрқинчли сукунат чўмди. Кейин худди овлоқдан келаётган най овозидай ҳазин йиги эшитилди. Ойиси алланималарни пичирлаб, бамисоли кимгадир кўнглидаги армонини изҳор этаётган нотавон бир кимсадай, бир нималарни айтиб, оҳиста йиглар эди. Бошқа пайт бўлганда Латофат, эҳтимол, бу фарёдга, гўё кўкка қаратилган бу нидога чидаб туролмас, гўдаклик чоғларидагидай онасининг бўйнидан қучоқлаб, қўшилиб йиглаган бўларди. Лекин уша дақиқада қабих миш-мишлардан музлаган юрагини бахти қаро онанинг тошни эритувчи ноласи ҳам юмшатолмади.

Акаси Қодиржон йўқ, Тошкентда ўқишда, катта ҳовли бўм-буш, уй зимистон эди.

Тўсатдан ҳовлида шип-шип қадам товуши эшитилди. Ён томондаги оғилнинг эшиги гичирлаб очилди-ю, қантга ёпилди. Сакраб туриб, деразага отилган Латофат гира-шира қоронгиликда оғилдан чиқаётган ойисини кўриб қолди. У қўлида бир қўлоч арқон, югурга-

нича кўчага чиқиб кетди. Латофатнинг кўнглидан мудҳиш фикр ўтди: «Бир бало қилмоқчи ўзини!»

Латофат жонҳолатда, қандай утирган бўлса шундай — яланг оёқ, яланг бош, уйдан югуриб чиқди.

У маҳалларда янги қишлоқ ҳали қурилмаган, ҳовлиларининг ён томонидан сой бўйидаги эски тегирмонга олиб борадиган сертупроқ тор кўча бўларди. Ойисининг қай томонга кетганини кўрмаса ҳам, Латофат, аллақандай ички туйғуга бўйсуниб, шу кўчадан чошиб кетди, чошиб бораркан, вужудини боягидан ҳам даҳшатлироқ ваҳима босди: «Тегирмон новига отмоқчи ўзини!»

Латофатнинг қалби уни алдамаган эди. У яланг оёқ, яланг бош, қоронгида оёқларини қора қон қилиб, сойга етганида, тегирмон тепасидаги нов олдида бир нималарни тимирскилаётган ойисини кўрди.

Фазилат қўлидаги арқон билан бўйнига тош боғламоқда эди. Латофат буни кейин билди, тошни ҳам кейин кўрди, ўша дақиқада эса ўзини ерга уриб, ойисининг оёқларини қучоқлади-ю, эски тегирмонни зир титратиб, дод-фарёд чекди:

— Кечиринг, ойижон! Беҳуда озор бердим сизга! Тошбагир қизингизни кечиринг, ойижон!

Ўша оқшом она-бола сой бўйида нов сувининг бир меъёрда шовиллашига қулоқ солиб утириб, тун ярмигача ҳасратлашишди. Отасининг, катга лавозимларга кўтарилган бу басавлат, бообру одамнинг ҳамма кирдикорларини Латофат ўша кеча, эски тегирмон ортидаги қора ўлқон бўйида дардлашиб утирганларида билди. Онаизорининг, ўзи этини ўзи еб, адои тамом бўлган, афсус ва надоматлардан қирққа кирмасданоқ сочлари оқариб кетган муштипар волидасининг битмас-туганмас дард-аламларини ҳам Латофат ушанда, ойисини мудҳиш чоғ ёқасида тўхтатиб қолган ўша оқшом билди, таг-тутигача билди.

Шу-шу отасини куриш уёқда турсин, номини ҳам эшитгиси келмайди. Шу боисдан акаси Қодиржон билан ҳам анчагача гаплашмай юрди. Акаси Тошкентга ўқишга келган заҳотиёқ дадаси билан топишиб, апоқ-чапоқ бўлиб кетди. Фарзандлари вояга етгунча «аҳволларинг қалай» демаган Жамол Бўрибоев ҳам эр етган ўглини кўриб, тўсатдан жуда меҳрибон бўлиб қолди. У Қодиржонга институтга киришда кўмаклашди, ўқиш давомида кўп ёрдам берди, институтни битиргандан кейин эса Тошкентда ишга олиб қолди. Қодиржоннинг отаси билан апоқ-чапоқ бўлиб

кетганини эшитган ойиси бечора кўп изтироб чеқди, ич-ичдан эзилди.

Жамол Бурибоев Латофатни ҳам бағрига тортишга кўп уринди. Қизи вояга етгунча ақалли бир мартаям хабар олмаган одам, Латофат Тошкентга ўқишга келгандан кейин неғадир меҳри товланиб кетди. Ўртага солмаган одами қолмади. Ҳар байрам Қодиржон орқали, баъзан бошқалар орқали совга-саломлар юбориб турди, моддий ёрдам таклиф қилди, неча марта уйига чақирди. Латофат ҳаммасини рад этди. Пулга муҳтож бўлган пайтларида ҳам, яхши кийиниб, яхши турадиган курсдош дугоналарига ҳаваси келган чоғларида ҳам на пулини олди, на қимматбаҳо совга-саломларини! Уйига эса фақат бир марта, унда ҳам дадасининг бетоб бўлиб қолганини эшитиб борди.

Жамол Бурибоев шаҳар чеккасида, Тошкент зилзиласидан кейин қурилган, олди боғ, кўркам коттежда турарди. Латофатни ўтай ойиси кутиб олди. Эғнида гулдор ипак халат, оёғида зардузи кавуш, қорачадан келган бу виқорли жувон қувонганини ҳам, ранжиганини ҳам билиб бўлмайдиган бир босиқлик билан қарши олиб, дадасининг олдига ўзи бошлаб кирди.

Жамол Бурибоев деразалари анҳорга қараган, кенг, серҳашам хонаниннг тўридаги диванда қўша-қўша парестикларга суяниб ётарди. У ҳам хотинига ўхшаб, ўта шодлигини ҳам, унча хушламаганини ҳам билиб бўлмайдиган бир муомала қилди. Энг ёмони — Латофат ўша кунни жуда ғалати, жуда аянчли ҳодисаниннг гувоҳи бўлди. Дадаси хотини уйдан чиқиши билан бирдан ўзгариб қолар, Латофатнинг олдига алақандай гуноҳкорона билтанглаб, ҳол-аҳвол сўрай бошлар, «қизим, қизгинам» деб, чойга, овқатга қистар, хотини кириб келиши билан дарҳол лабидаги табассумини «ичига ютиб», юзига совуқ ниқоб кийиб оларди.

Латофат кўп ўтирмади, бир пиёла чойни наридан-бери ичиб хайр-маъзур қилди. Лекин дадасининг шу битта хатти-ҳаракати унинг учун бутун бир китоб бўлди. Бу китобдан у Жамол Бурибоевнинг бутун ҳаётини, туриш-турмушини, бу оиладаги ўз хотини олдигаги мавқеини — ҳаммасини билиб олди.

Шундан кейин Латофат бу уйга иккинчи қадам босмади, акаси қанча қистамасин, қанча уришиб-сўкмасин — бормади. Акаси-ку, майли. Дадаси билан апоқ-чапоқ бўлиб кетишдан кўзлаган мақсади бор. Бироқ бу-чи? Ҳайдар-чи? Унинг нима мақсади бор?

Ҳаҳот, у Латофатнинг юрагида зил бўлиб ётган дара ҳасратларини билмаса? Унинг кўнглига қарамаса?

Ҳа, нега ҳам қарасин? Ахир у Латофатни қанот қирқилган бир қуш деб билади, бу қуш қанча тапши масин, унинг қулидан чиқиб кетолмаслигига шубҳа қилмайди. Шу боисдан ҳам унинг кўнглига қарай-чи бафуржа ўтириб гаплашай-чи, арзи-ҳолини эшитай-чи демайди. Бу ўй етти ухлаб тушига ҳам кирмайди.

Боя Ҳайдар домла Обидов тугрисида гапирди. Қан дайди ижирганиб, гуё шу ҳам одам бўлди-ю, дегандек қилиб, мендай йигит турганда бу лапашанг билан сўзлашиб юрибсизми ҳали, дегандек қилиб, кесатиб-муқатиб гапирди. Латофат бўлса... унинг этагида намоз ўқишга тайёр Латофат!

Соқижон Обидов кафедрага бултур қишда, Москва университетининг аспирантурасини битириб келди. Унинг иши табиатни биологик усул билан муҳофаза қилиш муаммоларига бағишланган. Соқижон Обидов илк бор факультетда пайдо бўлган пайтларида унда кулмаган одам бўлмади. Айниқса қизлар. У чиндан ҳам жуда галати, афт-ангори, соч-соқолига қарамас, кийган кийимлари қоқ суяк танасида қопдек осилиб турар, пошналари ейилиб, бир томонга қийшайиб кетган туфлилари қўппа-қуруқ ёз кўнлари ҳам ботмон-ботмон лой бўлиб юрарди. Узиям дудуг, нутқи йўқ. Фақат илҳом келган пайтларида, айниқса сеvimли мавзусида гап очган чоғларида кўзлари чақнаб, нутқи ҳам кутилмаган бир равонлик касб этади. Обидовнинг суюкли мавзуси эса вафодор маъшукнинг севгисидай танҳо — у ҳам бўлса бутун одамзодни химия маломатидан қутқарадиган ўша қурт-қумурсқалар! Домла бу ҳақда гапирганда оташин шоир, буюк нотик бўлиб кетади. Рост, қизлар унинг бу эҳтиросли нутқларидан, қурт-қумурсқаларни мадҳловчи оташин дostonларидан ҳам кулиб юришди, ҳатто қурт-қумурсқаларни қош-қўзларига суртиб, ўпиб ўтирган домланинг суратларини чизган «рассомлар» ҳам бўлди. Лекин қишлоқда катта бўлган Латофатга Обидов домланинг бу мадҳиялари чинакам шеърий дoston бўлиб эшитилди. Шу дostonлар сабаб қийшиқ пошнаги туфлисидан ёзда ҳам лой аримайдиган бу қоп-қора, қилтириқ домланинг ўзиям кўзига жуда иссиқ кўриниб кетди.

Бултур кўкламда у диплом практикасини шу домла раҳбарлигида ўтди. Обидов Наманган томонлардан эди. Баҳор пайти, беда қурпа булганда, Наманган тева-рагидаги кўм-кўк бедазорларда «хонқизи» ва «олтин

куз» деган қўнғизларни ов қилишди. Бир қўлларидан митти қутича, бир қўлларидан матрапча, бедазорма бедазор юриб, капалак овлашди.

Латофат, қишлоқ қизи бўлса ҳам, кўм-кўк бедазорларнинг қандайдир беқиёс гўзаллигини, унинг тилларда достон бўлган сал тахир, хушбўй ҳидини ўшанда, шудринг билан ювилган поёнсиз бедазорларни кезиб юганида ҳис этди. Обидовнинг кимлигини ҳам ўшанда, бедазорларга дори сепмоқчи бўлган агрономлар билан олишиб, дори сепадиган тракторлар тагига ўзини ташлаган гайтларида билди. Кейин қиши билан лабораторияда бирга ишлашди. Капалак тухумларини асраш, айниқса, а кўсак қуртининг кушандаси бўлмиш — «трихограмма» деган капалак ва унинг уругини кўпайтириш муаммолари устида бош қотиришди. Овқат тугул, уйқу эсларидан чиқиб, лабораторияда тонг оттирган пайтлари ҳам бўлди. Бу йил ёзда бирорта йирик хўжалиқда тажрибасиз утказишлари керак. Умуман Обидов уни ҳеч қайққа юбормай, университетда олиб қолмоқчи... Ҳайдар бўлса.. Ҳайдарнинг қулогига тўйдан бошқа гап кирмайди. Тўйдан кейин эса қайнотаси унинг қишлоқда қолишини, қишлоқда қолиб, бир йил-ярим йил «хизмат қилиб беришини» истаяпти. Ҳайдар бир куни ярим ҳазил, ярим чин қилиб:

— Адамлар сизни борган заҳотингиз мактаб директори қип қўяман деяптилар, бунга нима дейсиз? — деб қолди.

Бу гап Латофатга галати туюлса ҳам, билдирмай:

— Майли, — деб қолди. — Агар мен директор бўлиб, сиз сиз қул остида оддий ўқитувчи бўлиб ишлашга рози бўлсангиз, йўқ демайман.

— Бўпти. Аммо... сиз директор бўладиган мактабда фан кандидатига иш топилармикан?

— Бўлмаса уртоқ фан кандидати шаҳарда ишлаб, биз бечора фуқаро қишлоқда қолар эканмиз-да!

Ҳайдар унинг елкасидан қучиб, эркалади.

— Қишлоқда турсангиз беш-олти ой турсиз-да, азизим. Улар ҳам орзу-ҳавас маъносидан айтиптилар-да буни! Уч-тўрт ой олдимизда турса, келинимизнинг хизматини кўрсак деяптилар-да, жонгинам...

Латофат қишлоқдан қўрқмайди, хизматдан ҳам қочаётгани йўқ, болаликда меҳнат билан суяги қотган қиз, у ҳамма нарсага ақли етади, ота-онанинг «орзу-ҳавас» деган гапларига ҳам тушунади. Фақат университетни битиргандан кейин кафедрада, ҳатто ректоратда бўлаётган гаплар, тақлифлар...

Эшик тикирлаб, Латофат бир чучиб тушди.

— Мумкинми?

«Оббу! Яна келдиларми?» — Латофат ихтиёрси; суратда кўйлагининг этакларини тугрилаб, йулакки чиқди.

— Келинг, домла...

— Раҳмат... Хонангизга кириш ман қилинган эмиш Эшикдан қайтмасам милиса чақирармишлар. Узингиз чиқа қолинг, Латофатхон. Тташқарида кутиб ттура ман.

Латофат унинг яна уша эски гапни кўзгашини сезар, бироқ узи унга нима деб жавоб беришини яхши билмас эди. Шу боисдан Обидовнинг кетидан дарроқ чиқа қолмасдан, анча ҳаяллаб қолди.

Обидов фонтан ёнида, боя Ҳайдар утирган скамейкада утирарди. Латофатни кўриб ўрнидан турди, нега дир яна қўл бериб кўришаркан, айти Латофат кутган саволни берди.

— Ҳуш, нима бўлди? Гаплашдингизми?

— Нимасини гаплашаман? Ҳаммаси равшан. Тўй бўлади. Шу.

— Табриклайман! — ясама хушнуд кулди Обидов. — Доврути жаҳон тўй! Карнай-сурнайлар! Кимхоб гушангаю алвидо, илм-фан, яхши қол, университет! Биг-биг чақалоқ! Порлоқ келажак! Қаҳрамон она унвони!.. Чин юракдан табриклайман! — Обидов, худди оёқларига гилдирак ўрнатилгандай гизиллаганича, фонтанни бир айланиб келди, келди-ю, қўлларини кўксига қовуштириб, Латофатнинг рўпарасида тўхтади.

— Мен ҳайронман! — деди, гўё монолог ўқиган буюк артистдай, бошини мағрур кутариб. — Бизадям улуг орзулар, ббуюк мақсадлар билан яшайдиган, катта ниятлар йўлида узларини қурбон қилишга тайёр улуг зотлар ччиқадими, йўқми? Истеъдодли ёшлардан биттаси сиз бўсангиз — илм-фан тўгрисида, катта кашфиётлар тўгрисида ўйлаш ўрнига ҳалитдан тўй, оила, бола-чақа тўгрисида ўйлайсиз! Ахир, наҳот тушунмасангиз? Наҳот гап катта бир иш тўгрисида, олижаноб, муътабар бир инсоний бурч тўгрисида бораётганини тушунмасангиз? Гап ўзбек деҳқонига, заҳматкаш ўзбек пахтакорига унутилмас бир яхшилик қилиш устида кетяпти-ку! Наҳот, бунга ақлингиз етмаса? Е бу ишнинг рўёбга чиқишига шубҳа қиласизми?

— Гап шубҳада эмас...

— Биламан! Ҳозирча менинг гапларим шунчаки

бир хомхаёл! Лекин бу — хомхаёл бўлсаям, киши ўз умрини бағишласа арзийдиган хомхаёл! Бу йўлда ўзини бахшида қилсаям меҳнати зое кетмайди кишининг! Наҳот шу қалб, шу ақл фаросатингиз билан бу оддий ҳақиқатга тушунмасангиз? Агар сиз ... истеъдодли қиз бўлмаганингизда, агар шунчаки чиройли бир қўғирчоқ бўлганингизда мен сизга бу гапларни айтиб ўтирмас эдим! Наҳотки тушунмасангиз, Латофатхон?

Латофат негадир кўзига ёш олди.

— Мен-ку, тушуниб турибман, сиз тушунмаяпсиз, домлажон.

— Нимани тушунмаяпман? Нима гап ўзи? Тўйингиз бир йил кейин бўлса... бу олифта йингит бошқага уйланиб қўяди деб қўрқяпсизми?

— Майли, домла, — деди Латофат секин. — Фойдаси йўқ энди!

— Бўпти! Фойдаси бўлмаса... бас қилдик! Ўз ўйинимиздан чиқдик биз! — Обидов шахт билан бурилиб, бояғидай гизилаб кетди, нарироққа бориб нимагадир қоқилиб, дарахт шохларини ушлаб қолди-да, қоронгида гойиб бўлди.

Латофат бошини кафтлари орасига олганича кимсасиз гулзорда узоқ ўтирди.

3

Отақўзи ҳимоя маросимини умрида биринчи марта кураётгани йўқ. Лекин бу сафар ўз ўғли ёқлаётгани учунми, институт биносига қадам қўяркан, негадир юраги бир ҳаприқиб қўйди.

Отақўзи ўз машинасида қизи билан булгуси келини Латофатни олиб келди. Қизлар йўлда бозорга кириб, қучоққа сигмайдиган икки гулдаста олишди. Иккови ҳам ёш, гўзал, иккови ҳам бир хил туфли, бир хил атлас кўйлақда, қўлларида қучоқ-қучоқ гулдаста, институт биноси олдида машинадан чиқаётганда ҳамманинг эътибори уларга тушиб, кўплар беихтиёр чекиниб йўл беришди.

Ёқлаш маросими бўладиган зал анча катта, ёруғ, муҳташам эди. Эгнига оқ кўйлақ ва янги қора костюмшим кийиб, гулдор галстук тақиб олган Ҳайдар Қодиржон ёрдамида саҳнага мураккаб формулалар, унча-мунча одамнинг тиши ўтмайдиган рақамларга тўла қандайдир диаграммалар, суратларни осишмоқда эди. Қодиржон қизлар қўршовида залга кирган қайно-

тасини кўриб, қулини силкитиб табриклади. Хайдар эса бош иргаб, кулимсираб қўя қолди.

Қуббасимон деразалари институт ҳовлисига қараган катта залда ҳали одам сийрак. Отақузи Қодиржоннинг таклифи билан унғ томонга ўтиб, деразага яқинроқ жойга ўтирди. Институтнинг сердарахт ҳовлисига сув тақсимловчи қандайдир тўгон ва тўгончалар қурилган, тўгон атрофида катта-кичик қум уюмлари, қандайдир ускуналар, машиналар, темир-терсақлар қаланиб ётар, нарироқда эса бульдозер ва скреперлар, Отақузи умрида кўрмаган антиқа машиналар қаторлашиб турарди.

«Институт эмас, бутун бир завод-ку бу!» — хаёлида деди Отақузи, деди-ю, юрагига қўйилиб келган қайноқ туйғу вужудини жимирлатиб юборди. Мана, унинг фарзанди, тўнғич угли шундай катта илм даргоҳида фан сирларини ўрганди, эндиликда фан номзоди бўляпти, келажақда ўзбек халқи фахрланса арзийдиган бир олим бўлиб кетишиям ҳеч гап эмас!

Отақузи бирдан кўнгли равшан тортиб, залга ёпирилиб кира бошлаган одамларга, илмга дахлдорлиги тепакал бошларидан, кўзойнақларидан, кийимларининг пала-партишлигидан билиниб турган институт ходимларига қирғий қараш қилиб қараб қўйди, юрагини тўлдирган шу ифтихор туйғуси билан қизи ва келинига ҳам зимдан разм солди.

Қизи Тоҳира нимадандир беҳад шод, ойсининг юзидай узунчоқ, ёқимтой юзи лов-лов ёниб, елкасига тушган тимқора сочларини тез-тез тўгрилаб, атрофга бетиним аланглар, гуё акасининг тақдири ҳал бўладиган жиддий маросимга эмас, театрға, янги қўйилаётган асар премьерасига тушгандай, кўзлари чарақлаб, ҳаммага кулиб боқарди.

Булгуси келини Латофат эса, унинг тамом акси, тирноқларига хина қўйилган оппоқ, нозик қўлларини тиззасидаги гулдастага ҳоргин ташлаб, катта-катта маъюс кўзларини боққа тикиб, ўйга толган, ўйлари ҳам кўзларидай гамгин, гуё у бу ерга булгуси ҳаёт йўлдошининг қувончига шерик бўлиш учун эмас, ўзи истамаган бир маросимга мажбур бўлиб, бировлар қистови билан келган!

«Нимага мотам тутиб ўтирибди бу!» — Отақузининг кўксига ёмон бир нарса гимирлади-ю, ўзини босди: бу қизнинг — булгуси келинининг бор-йўғи ўзи шу! Сира чехраси ёришмайди. Отақузи ўзиям ҳайрон — углининг бахти очиладим бу мотамсаро қиз

билан, йўқми?.. Углига: қўя қол шуни, деб айтай деса, ёшлик экан, ҳусн-малоҳатига қизиқиб...

Отақузининг хаёлини:

— Жамол ака! Жамол Бурибоевич келдилар, да-да! — деган овоз булиб юборди.

Жамол Бурибоев, узига ўхшаган уч-тўртта салобатли шериклари қуршовида, йўлақдан вазмин одимлаб, уларга яқинлашиб келарди.

Отақузи ўрнидан тураман дегунча бўлмади, Жамол Бурибоев етиб келиб, қўлини узатди.

— Ээ, раис акамлар ҳам кептилар-да! Қойил, қойил!

Сочларининг оқлиги ва сал тўлиша бошлагани бўлмаса бурунгидай басавлат, оппоқ юзлари сип-силлик, бурунгидай хушнуд, бурунгидай беками-куст кийинган Бурибоев аввал Отақузи билан, сўнгра қизлар билан қўл бериб кўришди. Латофат билан куришаркан:

— Яхшимисан, қизим? — деб қўйди.

Латофат ўрнидан туриб саломлашаркан, дув қизариб кетди. Лекин Отақузи пайқади — унинг қизариши уялганидан эмас, ўзини қандайдир ноқулай сезганидан эди.

Жамол Бурибоев, собиқ бўлса ҳам вазир муовини деган номи бор эмасми, раис билан кўришиб булмаган ҳам эдики, саҳнада ивирсиб юрган новча, кўзойнакли одам залга сакраб тушиб, бесўнақай лапанглаб югуриб келди-да:

— Қани, марҳамат, олдинга ўтсинлар, ўртоқ Бурибоев, олдинга, — деб мулозамат кўрсатди. — Ээ, сиз ҳам шўттамисиз, раис ака?.. Қани, марҳамат қилсинлар, марҳамат!

Нотаниш одамнинг лапанглаб келиб, тўрга таклиф қилиши хуш ёқиб тушса ҳам, Отақузи Жамол Бурибоевга қўшилмай, жойида қолди. Бир ҳисобдан унга қўшилмай тўгри қилган экан, сал ўтмай, залда яна шивир-шивир бошланди-да, институт директори Артём Прохорович Поликарпов бошлиқ илмий кенгаш аъзолари кириб келишди, кириб келишди-ю, йўлақдан ўтаётиб, яна Отақузининг ёнида тўхташди.

Отақузи Поликарповни ёшлигидан яхши танир, у «Порлоқ йўл» колхозига чегарадош ўрмон хўжалигининг қоровули, бир қулоғи йўқ булгани учун исми «Прохор чиноқ» бўп кетган, ўзбек юртига инқилобдан олдин келиб қолган ғалати одамнинг ўгли эди. Бир неча йилдан бери институт директори булиб

ишлаётган Артём Поликарповнинг болалиги ҳозир Отақузи бошқараётган колхоз тупрогида, серсув, сербулоқ, сердарахт гўзал қишлоқда ўтган, у ҳам Отақузини яхши танир эди. Лекин гап танишликда эмас, гап унинг ҳозир, шу топда, илм аҳли олдидан кўрсатган ўзгача илтифотида эди!

Ута жиддий, ута салобатли, чеҳраларида қандайдир тантанали ифода билан кириб келган илмий кенгаш аъзолари орасида новча буй-басти, ёшлиги ва ҳатто уст-бошининг оддийлиги билан ҳам ажралиб турган Поликарпов Отақузи билан эски қадрдонлардай қуюқ сўрашди.

Директорнинг муомаласини кўрган бошқа илмий кенгаш аъзолари ҳам қовоқлари очилиб, кулимсирашиб, ҳатто бир-иккитаси: «Э, раис кептилар, зиёфат қуюқ булар экан-да!» — деб ҳазиллашиб ҳам қўйишибди, кечагидан ҳам яхши кийинган, алақандай ёшариб кетган Воҳид Миробидов эса, қип-қизил, юмалоқ юзи гўё тилладан жило берилгандай ялтиллаб, «ҳаммаси жойида, хотиржам бўлинг!» деган маънода кўзини қисиб қўйди.

Отақузи институт директорининг қисташларига қарамай, олдинга ўтмади, лекин унинг эътибор ва илтифотидан кейин кўнглидаги сўнгги гулу ҳам тарқаб, олам кўзига янада ёруғроқ кўриниб кетди.

Ҳимоя бошланди. Боя саҳнада ивирсиб юрган кўзойнакли одам, илмий котиб экан, биринчи бўлиб сўзга чиқди. Автореферат кимларга ва қайси илмий муассасаларга юборилган, кимдан ва қайси ташкилотлардан қандай тақриз ва ёзма мулоҳазалар олинган — шу ҳақда юракни хун қилувчи бир эзмалик билан узоқ мингирлаб гапирди, шундай узоқ ва шундай мингирлаб гапирдики, у минбардан тушиб, илмий кенгаш раиси Поликарпов Ҳайдарга сўз берганида ёлғиз Отақузи эмас, бутун зал енгил тортгандай бўлди. Кув иссиқ бўлишига қарамасдан эгнига қора костюм-шим кийган Ҳайдар, қўлида узун таёқ, худди муҳим илмий иш эмас, шунчаки бир лекция ўқийдигандай, чаққон юриб минбарга чиқди. Бироқ ҳали сўз бошламаган ҳам эдики, Поликарпов ўрнидан туриб:

— Нормурод Шомуродович! — деб чақирди.

Ҳамма, ҳамма қатори Отақузи ҳам баравар орқага ўтирилиб қаради. Залнинг этагида кўтарилган шов-шув орасидан сал хирилдоқ таниш овоз эшитилди:

— Раҳмат, раҳмат! Давом этаверинг, этаверинг...

— Йу-йуқ! — деди институт директори. — Буёққа

уинг. Марҳамат. Илтимос қиламан, Нормурод Шомуродович!

Домла Шомуродов, эғнида йул-йул оқ кўйлак ва қопдай осилиб турган эскироқ шим, баланд қадди сал букчайиб, хнжолатдан томоқ қира-қира йўлакдан саҳнага қараб ўтди. У Отақўзининг ёнгинасидан ўтди, лекин жиянини кўрмади. Чолнинг чаккалари сийрак оқ тук билан уралган хумдай катта боши шиг-шиг терлаган, чехраси ҳоргин, кўзлари худди бир ой ухламаган одамнинг кўзларидай киртайиб қолганди.

«Чолга нима бўлди?» — хаёлида деди Отақўзи. Институт директорининг муомаласидан кейин тамом тинчиган кўнглига тўсатдан ноаниқ гулгула тушди. Гапи узилган Ҳайдар яна гапга киришди. Лекин Отақўзининг назарида, унинг овозида асабий оҳанглар, кўнглини гаш қилувчи қандайдир бир тарадуд пайдо бўлгандай туюлди.

Институт директорининг ёнидан жой олган чол катта, ялоқ кафтларини кўк мовут ёпилган столга ташлаб, серажин қовоқлари орасида милтираб турган хоргин кўзларини залга тикди. Домла чиндан ҳам бушашган, ранги саргайган, ялоқ юзида қоядай қўнқайган катта бурни баттар қўнқайиб қолган. Залдаги одамларга ҳоргин тикиларкан, у тўсатдан, худди мудҳиш бир нарсани кўриб қолган одамдай хиёл олдинга эғилди, киртайган кўзлари чарақлаб кетди. Буни сезган Отақўзининг юраги бир сапчиб тушди — тогаси Жамол Бўрибоевни кўриб қолганди!

Чол бир зум, бир дақиқа Жамол Бўрибоев ўтирган жойга тикандай қадалиб қолди, сўнг ўзини стулнинг суйанчигига ташлаб, кўзини юмди.

Ё раб! Тогаси Жамол Бўрибоевни кўрганда шундай қилса, кейин, тўй бўлганда нима қиларкан?

Отақўзининг кўз олдига кампирнинг кулчадеккина юм-юмалоқ юзи келди, қулоқлари остида мулойим ва синиқ овози янграгандай бўлди:

«Тогангиз бечора нима ҳам дерди? Сал кўнгли ўқсийди демасангиз, нима ҳам қиларди тогангиз?»

Залда тўсатдан говур-говур бўлиб, бир неча одам ўрнидан туриб кетди. Отақўзи шундагина Ҳайдарнинг гапи тугаганини билди. У ҳайрон бўлиб қолди: назарида, ҳимоя деган нарса бунақа ошпа-осон бўлмаслиги керак, бу иш қандайдир бошқачароқ, салобатлироқ, улугворроқ бўлиши керак эди.

Институт директори ўрнидан туриб, ҳимоя қилувчига саволлар борми, деб сўради. Бир лаҳза давом

этган шивир-шивирдан кейин илмий кенгаш аъзолари-
дан бир нечта саволлар тушди. Саволларнинг баъзилари
рига тушунса бўлар, улар ернинг шурини ювиш услуб-
лари, тик зовур билан горизонталь зовурларнинг
моҳиятига оид эди. Баъзиларини эса тушуниш муш-
кул, улар математик формулаларга боғлиқ эди.

Ҳар сафар савол тушганда Отақузи тиззасида қизи-
нинг иссиқ кафтини сезар, Тоҳира худди ҳозир ёмон
бир нарса рўй берадигандай, отасининг пинжига кириб
оларди. Бу туйғу Отақузига ҳам утди, ҳатто лоқайдгив
утирган Латофат ҳам бутун вужуди билан олдинга тап-
пиниб, стулнинг суянчигини маҳкам чангаллаб олди.

Отақузи ўглидан мамнун эди. Ҳайдар ҳамма савол-
ларга яхши жавоб берди. У, афтидан, бояги тарадду
ва ишончсизликдан қутулган, овози вазмин янгра-
ўзиям алақандай дадиллашган, хатти-ҳаракатларида
отасига хос қатъият ва уқтамлик пайдо бўлганди.

Отақузи ўглининг илҳом ва ҳаяжондан қизариб
кетган хушбичим қорамтир юзига, келишган буй-бас-
тига тикилиб, тиниқ янграган овозига қулоқ солиб
утираркан, юрагини яна бояги ифтихор ҳисси чулғаб
олди.

Ҳа, унинг фарзандлари ёмон бўлмади. Етимликда,
ўсган, отаси фронтда ҳалок бўлиб кетган Отақузи
тиришиб-тирмашиб юриб ўзиям одам бўлди, фарзанд-
ларини ҳам одам қилди. Мана, ўгли пушти-камарида
бўлган тўпгич фарзанди шундай залда, дунёга донги
кетган машҳур алломалар даврасида катта илмий
ишини ёқлаяпти, қулида узун таёқ, гоҳ минбарга
чиқиб, гоҳ деворга осилган диаграммаларга мурожаат
қилиб, унча-мунча одамнинг ақли етмайдиган мура-
каб формула ва рақамларни писта чаққандай чақиб
илҳом билан ёниб гапиряпти! Бир марта ҳам гапида
чалғимади, бир жойда ҳам қоқилмади. Балли, ўглим!
Берган туз-нонимга розиман!

Отақузи ногаҳон кўзига ёш келганини сезиб, ичида
кулимсираб қўйди. Хаёлига негадир: «Аттанг, онасини
ям опкелганимда бўларкан-да! Олия бечораям
кўрганда-ку!» — деган фикр келди.

Савол-жавоб тутаб, Ҳайдар юзидаги маржон-мар-
жон терларини артиб, қарсақлар остида пастга, Жа-
мол Бурибоев билан Қодиржон утирган жойга тушиб
утирди.

«Яша, ўглим, тоғамни ҳам бопладинг! Индамасдан
бопладинг!»

Ҳайдардан кейин сўз унинг илмий раҳбари Воҳид Миробидовга тегади.

Отақузи бу ширинсухан, хушчақчақ одам билан илк бор танишгандаёқ, у ҳам ўзига ўхшаган «танги йигит» эканига амин бўлган, бироқ, тоғасининг таъсирида булса керак, кўнглининг бир четида уни енгилтакроқ, қуруқроқ бир олим деб ўйларди. Воҳид Миробидовнинг одатда илм-фан тўғрисида кам гапириб, ўйин-кулги, дилкашлик, майшат тўғрисида ўйлашлари, зиёфат ва ўтиришларда газал ўқиб, дуторни эшиб чалишлари, олимлик салобатини йиғиштириб қўйиб, рақсга тушиб кетаверишлари, илмий муаммолардан кўра ҳар хил латифа, теша тегмаган анекдотларга зўр беришлари ҳам Отақузининг шу фикрга келишига сабаб бўлганди.

Бугун Отақузи биринчи марта унинг нафақат хушчақчақ инсон айни замонда катта олим ва зўр нотик эканига ҳам иқрор бўлди.

Воҳид Миробидов фан докторига хос теранлик билан гапни узоқдан бошлади. У авваламбор, Ўрта Осиё учун энг муҳим муаммо бўлган сув муаммосига тўхтади, тўхтаганда ҳам бу муаммонинг узоқ тарихига, ҳаётда кўп фожиялар тугдирган ўтмишига назар ташлади. Сўнгра бу муаммонинг қандай ҳал бўлаётганини ёритиб берди. Профессор Сибирь дарёларини Ўрта Осиёга буриш масаласини ҳам эътибордан четда қолдирмади. У бу масаланинг бутун мураккаблиги, кўлами ва моҳиятини илдиз-илдизигача очиб бердики, олим шу ҳақда гапираётганда бутун зал сув қуйгандай жимжит бўлиб қолди.

Отақузининг ўзиям, гарчи ўгли орқали бу ишлардан озми-кўпми хабардор бўлса ҳам, домланинг нутқини мароқ билан тинглади. Чунки, биринчидан, бу муаммонинг қийинлигини тасаввур этса ҳам, унинг бутун мураккаблигини, бу масала илм аҳли орасида жуда катта ва қизгин мунозараларга сабаб бўлаётганини яхши билмас эди...

Хуллас, Воҳид Миробидов сув танқислигига боғлиқ қийинчиликларни рўйирост кўрсатиб берганидан кейингина шогирдининг диссертациясига ва ёш олим ишининг моҳиятига ўтди.

Отақузи ҳам шундагина Воҳид Миробидовнинг мақсадига тушунди. Унинг оташин нутқидан кейин Ҳайдарнинг иши худди юзидан чанги артилган нодир буюмдай ярқираб кетди.

Ҳаммомдан чиққандай қизариб кетган, лекин

хушчақчақ, мамнун Воҳид Миробидов минбардан тушиб, жойига бориб утирди. Утириши билан бир неча киши — Отақузи буни кузатиб утирарди — секин унинг қулини қисиб, табриклаб қуйишди. Ёлғиз тоғаси Нормурод Шомуродов илгаригидай букчайиб, киртайган кузларини залга қадаб утирар, эски рақибининг нутқи унга ёқдими, йўқми, буни билиб бўлмас, у гўё залдаги одамларни кўрмас, қандайдир ўз ташвиши, ўз гами билан банд бир мусофирга ўхшарди.

Воҳид Миробидовдан кейин суз расмий оппонентларга тегди. Лекин Отақузи энди хотиржам эди. Ҳақиқатан, кеча Воҳид Миробидов айтганидек, ҳар иккала расмий оппонент ҳам Ҳайдарни яхшигина қўллаб-қувватлаб, фақат илмий иши эмас, ўзи туғрисида ҳам, истеъдоди туғрисида ҳам анча илиқ гапиришди. Рост, иккинчи оппонент гапираётганда Тоҳира яна дадасининг пинжига кириб олди, чунки бу пакана, заҳил, афтидан турмушдан норози одам бир оз танқид ҳам қилди, айниқса шўр ерларни ювганда тупланадиган оқова сувларни қайта ишлатиш масаласида бирмунча эътирозлар билдирди. Лекин умумий хулосаси ёмон бўлмади. Ниҳоят, жуда узоқ туюлган бу оғир дамлар ҳам интиҳосига етиб, Тоҳира отасининг пинжидан чиқди, Отақузи эса «уф» деб, енгил нафас олди.

Расмий оппонентларнинг чиқишидан кейин, «гапиришни истовчилар борми», деган саволга яна бир неча одам баравар қўл кўтаришди. Бироқ Отақузи бундан чўчимади. У ўз ҳаётий тажрибасидан билар, танқид қилишни истовчиларнинг қўли бунчалик тез кўтарилмас, балки анча иккиланишлардан кейин журъатсизгина кўтариларди.

Ҳақиқатан, қўл кўтарган нотиқлар Ҳайдар туғрисида ҳам, ёш олимга яхши гамхурлик қилган Воҳид Миробидов туғрисида ҳам айни кўнгилдаги гапларни гапиришди.

Илмий совет бошланганига сал кам икки соат бўлди. Зал исиб кетиб, одамлар бетоқат бўла бошладди. Учинчи нотиқ гапириб бўлиб, Поликарпов, яна ким гапиради, деганда, ҳар жой-ҳар жойдан: «Етарли бўлди! Мунозара тўхтатилсин!» деган хитоблар эшитилди.

Аммо худди шу пайт, ҳамма гап, ҳамма мақтовлар меъерига етган бир маҳалда хаёлга чумиб ўтирган домла Шомуродов тўсатдан бир нарса эсига тушган одамдай олдинга талпиниб, шоша-пиша қулини кўтарди.

Залда норози шов-шув кўтарилди. Бошқа вақт ва

бошқа одам бўлганда-ку, бу норозилик эътиборга оли-
нади. Лекин домлани ҳурмат қилган Поликарпов зал-
га қарамай:

— Гапирмоқчи бўлсангиз — марҳамат! — деди
чолга юзланиб.

— Йўқ, йўқ, мен гапирмоқчи эмасман. Мен фақат...
биргина саволим бор... — Нормурод Шомуродов, га-
пиришга гапириб қўйиб, энди пушаймон чекаётган
одамдай иккилагиб ўрнидан турди. — Менинг саво-
лим ёш олимга эмас, унинг раҳбарига, ҳурматли про-
фессор Воҳид Миробидовга... — Домла Шомуродов
ҳамон додирар, худди Отақўзининг кўзига кўзи туши-
шидан қўрққандай, залга қарамас эди. — Демоқчи-
манки, диссертантнинг иши ёмон эмас. Ёш олим, унга
ёрдам бермоқ керак. Қўллаб-қувватламоқ керак, ал-
батта. Лекин менинг битта саволим бор. Бу савол
муҳтарам олимимиз Воҳид Миробидовга...

— Марҳамат, марҳамат, — деди институт директо-
ри, гуё унга далда бермоқчи бўлгандай.

— Илмий ишнинг асосий хулосаларидан бири
оқова сувлардан қайта фойдаланиш муаммоларига
багишланган, яъни бу сувлар... минерал тузлар
миқдори беш фоизга чиққунча... уларни ишлатиш
мумкин, деган яқун ясалган. Шунақами?

Воҳид Миробидовнинг оғзи офтоб чиққандай ярқ
эди.

— Шунақа.

— Бу сув, яъни беш фоизгача минерал тузлари
бўлган бу оқова сувлар ерга қандай таъсир этаркин?
Демоқчиманки, ернинг шурини баттар ошириб юбор-
масмикин? Масала шундаки... бу ерда келтирилган
диаграммалар сал ноаниқ, мавҳумроқ эмасмикин?
Демоқчиманки...

Домла Шомуродов бир зум гап тополмай дуду-
ланиб қолди, сўнг гуё бировдан нажот тилагандай
жавдираган кўзларини залга тикди, тикди-ю, нигоҳи
Отақўзининг нигоҳига тушди. Отақўзи нимадандир
сесканиб, кўзини олиб қочди. Шу пайт орқадан ким-
нингдир: «Чоли тушмагур-эй, жа нозик жойидан олди-
ку!» — деб қиқирлаб кулгани эшитилди.

— Демоқчиманки, бу фикр тажрибада, амалда пух-
та синалганми?

— Синаб кўрилгани, қачон, қаерда тажрибадан
утгани ёш олимнинг ишида аниқ айтилган-ку, Норму-
род Шомуродович?

— Ҳа-ҳа, айтилган, айтилган! — деди Нормурод

Шомуродов, худди Миробидовнинг гапидан қурқиб кетгандай. — Аммо диссертант ёш, яъни турмуш тажрибаси оз. Сиз бўлса... тажрибали одам, фан доктори...

— Бошқача қилиб айтганда, сиз ёш олим утказган тажрибаларга, умуман унинг илмий ишига шубҳа билдирмоқчисиз? — Воҳид Миробидовнинг овози фавқулодда таҳдид билан янгради. Лекин қизиқ. Бу таҳдид Нормурод отага бошқача таъсир этди. У тусатдан букчайиб қолган баланд қадини ростлаб, катта, ялтироқ бошини кескин буриб қаради, чуқур ботган ҳоргин кўзлари қаҳр билан олайиб:

— Гап шубҳада эмас! — деди. — Халқимизда етти улчаб бир кес, деган гап бор! Илм-фаннинг асл моҳияти ҳам шундаки, бугунги кун эҳтиёжларига жавоб бераман деб келажакни эсдан чиқариб қўймайди. Бошқача қилиб айтганда, бугунги кун учун келажакни қурбон қилмайди! Яна айтаман. Ҳайдаржон ёш, тажрибасиз. Лекин сиз... Мен сизнинг Сибирь дарёлари муаммоларига бағишланган асарингизни варақлаб чиқдим. Бу асарда ҳам сиз...

— Асаримга тил теккизманг! — тусатдан чинқириб юборди Воҳид Миробидов. Улкан зални зир титратган бу чинқириқ институт директорини ўриндан туришга мажбур этди.

— Сиз гапириб бўлдингизми, Нормурод Шомуродович?

— Ҳа, ҳа, бўлдим, бўлдим... — деди домла Шомуродов, кейин бошини сарак-сарак қилиб, жойига утирди.

— Мумкинми, Артём Прохорович? — Воҳид Миробидов полни гарч-гурч босиб минбарга чиқди, икки қуллаб узоқдан деярли туксиз кўринган, аслида сийрак кўнгир сочли юмалоқ бошини силаб қўйди.

Гала-говур тиниб, зал яна боягидек сув қўйгандай жимиб қолди. Отақузи кафтида қизининг иссиқ, титроқ кафтини сезиб, уни оҳиста силади. У ҳозир тоғасига ҳам, унга зарба беришга ҳозирланган ва афтидан зарба беришга қодир бўлган Воҳид Миробидовга ҳам қарамас, икки кўзи боши шалвираб, тусатдан алақандай чуқиб қолган ўғлида эди. Миясида эса ёлғиз гап, аламли бир фикр айланар эди: «О, тоғажон, тоғажон! Раҳмат сизга! Минг раҳмат!»

— Албатта!.. — Воҳид Миробидов ҳаяжонини бошиш учун минбарда турган стакандан бир ҳўплам сув ичди. — Албатта, ҳурматли Нормурод Шомуродович

билан бизнинг мунозараларимиз сизлар учун янгилик эмас. Бу мунозараларнинг илдизи чуқур, улар, агар истасангиз, принципиал аҳамиятга эга... Тўғри, камининг ишларида камчилик кўп. Негаки, камчиликсиз иш бўлмайди. Бенуқсон парвардигор, деган эскилар. Аммо мен бир нарсага ҳайронман. Ахир, наҳот каминга зарба бериш учун ёш ва истеъдодли бир олимнинг оёғига болта уриб, уни майиб қилиш инсофдан бўлса?..

«Яшанг домла. Бопладингиз!» — Отақузи ялт этиб президиумда ўтирган тоғасига қаради-ю, унга раҳми келиб кетди. Нормурод Шомуродов алақандай питирлаб, яна букчайиб, кўзлари жавдираб қолганди. Лекин худди шу маҳал орқадан кимнингдир захарли ҳи-ҳилаши эшитилди:

— Илмий мунозара ўрнига одамийлик тўғрисида лекция бошланди...

Отақузи, худди биров биқинига бигиз санчгандай, бутун гавдаси билан ўгирилиб қаради. У билан барабар Латофат ҳам қайрилиб қаради. Икки одам бирдан бурилиб қарагани учунми ё Отақузининг вазоҳати кўрққулик эдими, ҳи-ҳилаб кулган ёш йигитча утирган жойида серрайиб қолди.

— Пешонангизга ёзиб қўйинг, ука! Илм кишиси авваламбор одам бўлмоғи керак, ана ундан кейин олим! Тушундингизми, оғайни? — азбаройи алангаи оташ бўлиб кетган Отақузи утирган стулини шарақ-шуруқ қилиб ўрнидан турди. У шайтонга ҳай бермай бекор қилганини, бу ҳаракати билан ҳамманинг диққат-эътиборини ўзига жалб қилаётганини ўрнидан туриб бўлганидан кейингина тушунди. Лекин қайта жойига ўтиришни ўзига эп кўрмади-ю, тикилиб қолган унларча нигоҳлар остида, полни гарч-гурч босиб, эшикка томон йўналди. У залдан чиқаверишда тўхтаб, Воҳид Миробидовнинг оташин сўзларини эшитгиси келди, бироқ юзларча кўзлар уни ҳамон таъқиб қилаётганини пайқади-ю, яна тўхташни ўзига эп кўрмади. Эшиккача шитоб билан юриб борган одам, уни шиддат билан очиб, ташқарига чиқиб кетди.

4

Йуқ, Нормурод Шомуродов савол бериш уёқда турсин, ҳатто бу анжуманга келмоқчи ҳам эмас эди. Лекин, бирламчи, Гулсара ая йиглаб қўймади, иккиламчи, бир шаҳарда, бир институтда бўлаётган жияни-

нинг ҳимоясига бормаслик, нима бўлгандаям қуюш-қонга сигмас эди.

Домла кечаси билан уйлаб, охири илмий кенгаш мажлисига боришга қарор қилди. У яширин овоз берганида Ҳайдарни қўллаб-қувватлашга, лекин гапирмасликка, озгига толқон солиб, тек ўтиришга жазм қилди. Шу қатъий қарор билан уйдан чиқди, чиқди-ю..

У нега шундай қилганини, қандай қилиб қўл кўтарганини, сира уйламаган бир маҳалда бу савол озгидан қандай чиқиб кетганини ўзиям билмай қолди. Авваламбор, бу бетамиз одамнинг, худо мия ўрнига — суюксиз тил, илм ўрнига гап берган булбулигўенинг баландпарвоз гаплари, аравани қуруқ олиб қочишлари гашига тегди. Қолаверса... бу мўрт хулоса!..

Нормурод ота, гарчи бу ишга ўзи қўл урмаган бўлса ҳам, деҳқончиликдан воқиф одам, шўр сув ерни баттар шўрлантиришини яхши билади. Албатта, йилдан-йилга сув танқислиги ортиб бораётган бир пайтда зовурларга йиғилган шўр сувларни қайта ишлатиш, эҳтимол, керак бўлар. Аммо тузлар миқдори беш фоизга етган сувларни ишлатиб бўлади дейиш! Синовдан ўтган далиллар ўрнига бу палапартиш диаграммани келтириш!.. Йўқ, бунга эътироз билдирмай иложи йўқ эди! Ҳайдаржон-ку, ёш. У шошган, ўтказган тажрибаларини чуқурроқ текшириб кўрмаган бўлиши ҳам мумкин. Лекин Миробидов!.. Миробидов эса... бу иш ҳозир унга катта обрў келтиришини, баъзи хужалик раҳбарлари ва шошма-шошар журналистлар бу гоя учун уни кўкларга кўтариб мақташларини билади! Жуда яхши билади. Шу боисдан бу ишни улут кашфиёт сифатида тарғиб қиляпти, шахсан ўзи тарғиб қиляпти, ўзи шов-шув кўтаряпти. Бу «улут» кашфиётнинг оқибати нима бўлади, табиатга, азиз тупроққа, она ерга зарар етказмасмикин? Бу гап хаёлига ҳам кириб чиқмайди! Унга шу бугунги мақтов, шу бугунги иззат-икром керак. Тамом-вассалом!

Топган гапини қаранг тулкининг! Менинг асаримга тил теккизма эмиш? Унга паңд бераман деб, ёш олимнинг оёғига болта уряпган эмиш! Ким кимнинг оёғидан оляпти — буни ҳамма кўриб турибди-ку, нодон!

Зотан, сут билан кирган — жон билан чиқади. деганларидек, ўз рақибларини зимдан олиш одатини гўрга кирганида ҳам қўймайди шекилли бу Миробидов! У Сибирь дарёлари муаммоси кўтарилганида ҳам бир марта шаллақилик қилиб курганди: гўё у, Норму-

роҳ Шомуродов, бу улуг гоёга унча рўйхушлик бил-
дирмаган, гўё унга шубҳа билан қараганмиш! Ҳолбу-
ки, Нормурод Шомуродов бу фикрга ҳеч қачон
қарши бўлган эмас, бўлмайди ҳам. Республика
раҳбарлари бу масалани кутариб чиққанида у бирин-
чилардан бўлиб табрикламаганимиди? Кейинроқ эса,
ёши етмишдан ошганига қарамасдан ёш олимлар би-
лан бирга Обь ва Енисей ҳавзаларини бориб кўрди, бу
муаммога боғлиқ мураккаб ҳисоб-китоб ишларида
қатнашди, ҳатто қадим замонларда шимолга эмас, жа-
нубга қараб оққан бу икки азим дарё тарихига оид
эски манбаларгача ўрганиб чиқди... Нормурод Шому-
родов фақат бир нарсага қарши, у ҳам булса, бу
масалада шошмашошарликка йўл қўйиб бўлмайди,
деб ҳисоблайди. Сибирь дарёларини Ўрта Осиёга бу-
ришдан аввал маҳаллий сув тармоқларини янгилаб
чиқмоқ, уларни мустаҳкамламоқ, қисқаси, келадиған
сувни қабул қилиб олишга ҳам ҳозирлик кўрмоқ ке-
рак, деб ҳисоблайди, холос!..

Ҳа, бошқа пайт бўлганда, Воҳид Миробидов унга
қарши мақолалар ёзиб, душманга чиқарган пайтлар
бўлганда... унинг бутунги гапи яна бир қабиҳ ишни
қиларди. У замонлар ўтиб кетганини Нормурод Шому-
родов бутун яна бир марта тушунди. Гарчи Воҳид
Миробидовнинг маккорона сафсатасига қарши ҳеч
ким гапирмаган бўлса ҳам овоз беришнинг натижаси
отанинг фикрини таъкидлади: илмий кенгаш аъзола-
рининг ўттиз фоизи диссертацияга қарши овоз бериб-
ди! Аммо худди мана шу нарса, Воҳид Миробидовнинг
сафсатабозлиги ўтмаганлигини кўрсатувчи худди
мана шу рақам Нормурод Шомуродовни, айниқса,
қаттиқ изтиробга солди. Ҳақиқатан ота узоқ
мулоҳазалардан сўнг, ниҳоят, бу машъум саволни
ўртага ташлаганида Ҳайдаржонга зарба бериш фикри
етти ухлаб тушига ҳам кирмаган эди. Авваламбор, у
ёш олимга келгусида пухта бўлишни, етти ўлчаб бир
кесишни маслаҳат бермоқчи, қолаверса, осмонга
чиқиб кетган Воҳид Миробидовни жиндак «ерга туши-
риб» қўймоқчи эди, холос... Иш бундай чаппасидан
кетишини билганида...

— Охирига келдик, ота, тушмайсизми?

Домла Шомуродов шошқалоқлик билан ўрнидан
туриб, ён-верига қаради. Шаҳарда яқиндагина пайдо
бўлган ва «Икарус» деб аталган саройдай кенг, катта
автобус бўм-буш, у нотаниш бир жойда тўхтаб турар,
деразадан кўк, пуштиранг, қизгиш балконли кўп

қаватли бинолар кўринар, бекатдаги одамлар автобусга ёпирилиб чиқа бошлаган эди.

Домла довдираб кондуктор хотинга қаради.

— Қаерга кеп қолдик, қизим?

— Юнусободнинг охири бу, ота. Сиз қаерда тушасиз ўзи?

— Ишчилар шаҳарчасида...

— Вой бу-у, тўрт остановка ўтиб кетибсиз... Шошманг, шошманг, ўтираверинг, ҳозир қайтамиз...

Нормурод Шомуродов қайта жойига ўтириб, кўзини юмди, юмди-ю, ҳамма нарса — автобусга ёпирилиб кираётган одамлар, деразадан кўриниб турган кўп қаватли бинолар, жазирама иссиқ — ҳаммаси ёдидан кўтарилди, хаёлини яна ўша пушаймон аралаш нохуш фикрлар эгаллаб олди.

Ҳа, яхши бўлмади. Яхши бўлмаганини домла Шомуродов мажлисда ўтирганидаёқ, мунозара тугаб, овоз бериш маросими бошланган заҳотиёқ тушунди.

Бошда, овоз бериш пайтида, ёнида Поликарпов бор эди. Кейин улар қаёққадир чиқиб кетишди-ю, Нормурод Шомуродов ёлғиз қолди. Унинг ёнига бир кишиям йўламади. Одамлар, гўё у билан гаплашаётганларини Воҳид Миробидов ё Ҳайдар, ёхуд Отақўзи кўриб қолишидан қўрққандай, ёнига йўлашмас эди. Ҳайдарнинг ўзи эса унга ҳатто қайрилиб ҳам қарамади. У икки қўли чўнтагида, Воҳид Миробидов билан Жамол Бурибоев даврасида гаплашиб турар, узини парвойи палак қилиб кўрсатиш учун бир гапириб, ун куларди. Фақат кейин, яширин овознинг натижаси эълон қилингандан кейингина у бирдан қандайдир бушашиб, мунгайиб қолди.

Нормурод Шомуродов Ҳайдарни унча хушламаса ҳам дадасига ўхшаган бу қайсар, манманроқ жиянининг бирдан мунгайиб қолиши негадир юрагини эзди-ю, вужудини пушаймон туйғуси қамраб олди.

Рост, натижа эълон қилингандан кейин бир гуруҳ одамлар Ҳайдарни ураб олишиб, табриклай кетишди, синглиси Тоҳира билан яна бир ўта кўҳлик қиз гулдас-талар тутишди. Четда ёлғиз қолган Нормурод Шомуродовнинг қўлогига: «Парво қилма. ВАК учун юз фоиз ўтгандан кўра етмиш фоиз ўтганиям яхши!» — деган хитоблар чалинди. — Бу нарса диссертациянинг чинакам мунозара тугдирганини кўрсатади!»

Домла Шомуродов ҳам Ҳайдарни табрикламоқчи эди. Ҳам табриклар, ҳам... рўй берган англашилмовчиликни тушунтириб қўймоқчи эди. Бироқ ўзини

ноқулай сезганидан анчагача иккиланиб турди, кейин бу журъатсизликни енгиб, энди ёнига бораман деганди. Хайдарни қуршаб олган тўда ташқарига қараб йуналди...

Домла залдан ҳаммадан кейин чиқди. У чиққанда жияни Отақузи кўчада саф тортиб турган машиналарга одамларни таклиф қилмоқда, афтидан, зиёфатга олиб кетмоқда эди. Тоғасини кўриб, тап-тап юриб олдига келди.

— Раҳмат, тога, — деди калта, уч бурчак мўйловининг учлари пирпираб. — Тоабад эсдан чиқмайди-ган бир яхшилик қилдингиз. Раҳмат сизга, тогажон!..

Агар Отақузи бу «раҳматлар»ни қаҳру газаб билан айтганида Нормурод Шомуродов унга нима деб жавоб беришини ўзи биларди. Аммо жияни унга ёт бўлган бир изтироб билан ўксиб гапирди-ю, отанинг дами ичига тушиб кетди...

Ҳа, яхши бўлмади. Йўқ, умуман олганда-ку, Нормурод Шомуродовнинг виждонп пок. У ўз виждонига хилоф иш қилгани йўқ. Аммо-лекин унинг бу гапи, бехосдан огзидан чиқиб кетган бу саволи... Ёш ниҳолнинг илдизига болта уриш қабилидан бўлди... Бошқалар ҳам шундай деб ўйласа керак, на биров уни зиёфатга таклиф қилди, на кузатиб қўйди. Нормурод Шомуродов букчайганча автобус бекатига қараб якка ўзи кетди...

— Қаёқдасиз, ота? Келдик, ишчилар шаҳарчасига...

— Раҳмат, қизим, ҳозир, ҳозир...

... Дарвоза ланг очиқ эди. Гулсара ая ҳовлига кирган жойда, ариқ бўйидаги садарайҳонларнинг тагини бўшатиб утирар, тўғрироғи, қулида теша, тахтадан ясалган пастаккина стулчада хаёлга чўмиб ўтирарди.

Ҳовлида оёқ шарпасини эшитиб, ўтирилиб қаради. Бир парчагина қорача юзида, теграсига сурма тортилган дардли кўзларида чексиз алам, лабларида унсиз таъна...

Нормурод Шомуродов туйқусдан селдай ёпирилиб келган ёмон бир туйгудан юраги зирқираб, кампирнинг ёнига келди.

— Сенга нима бўлди, Сора?

— Ҳеч нима... Ўзингиз-чи?

— Менга нима қипти?

— Отақузи келди... Бир нарсаси қолган экан, оп-кетди... — кампирнинг кўзи жиққа ёшга тўлиб, лаблари ёш боланинг лабларидай пирпираб учди. — Ахир, ўз билганингиздан қолмабсиз-да...

— Нима қипман? — Нормурод отанинг юрагини чулғаб олган чексиз меҳр аста сўниб, қўнқайган бурни юқори кутарилди.

— Нима қиппан дейсиз, — деди кампир кипиркларигаги ёш томчиларини артиб. — Ёлғиз жиянингиздан айрилиб...

— Бас! Қозилашган қариндош бўлмас, деб боя айтдим-ку, керак эмас унақа тўтри гапга тумшугини бурадиган нодон жиян!

— Майли, ўз билганингиздан қолманг! Сира...

— Бас дедим сенга! — Нормурод Шомуродов чўқмордай оғир, қорамтир муштини осмонга кўтарди. — Тинч қўясанми мени, йўқми? Ҳиқилдогимга келди бу даъвою дostonларинг! — деб қичқирди у, қичқирди-ю, қора муштини боши узра кўтарганча жойида қотиб қолди.

Қўлидан тешаси тушиб кетган ая бир нима демоқчи бўлиб тамшанди, лекин деёлмади, пастакки на стулдан шилқ этиб садарайхонлар устига ағдарилиб тушди...

Домла Шомуродов кўзлари олайганча турган жойида улкан қоядай бир зум қотиб қолди, сўнг аъзон бадани музлаб, ерга чўқди, қалтироқ кўллари билан кампирнинг бошини кўтарди.

Гулсара ая мўлтираган кўзларида беадад алам, унга жимгина тикилиб ётарди...

— Сора! — деди чол титраб. — Сенга нима бўлди? Нима қиялпсан? Тўхта! Айт, нима бўлди, азизим?

БЕШИНЧИ БОБ

1

Отақўзи дастлаб раисликка сайланган пайтларида битта яхши одат чиқарганди: иши юришмай хуноби ошса ё бир нарсадан тўлиб кетса, гоҳ далага, гоҳ тоғларга, чўпон-чўлиқлар орасига чиқиб кетарди-да, ўз ибораси билан айтганда, юрагининг чигилини ёзиб келарди.

Бу сафар ҳам шундай қилди. Шаҳардан, ўглининг ҳимоясидан хит бўлиб қайтгандан кейин қишлоқда турмади. Идорага кириб, котиба Холидахон билан икки оғиз гаплашди-да, тинчлик эканини билгач, Намжон деган бош механигини олиб, тўтри даштга йўл олди.

Мана, икки йилдан ошди, Отақузининг бир оёги қишлоқда булса, бир оёги саҳрода.

Аввалги йили даштга канал келди дегунча, Отақузи уч-тўрт минг гектар ер ўзлаштириш мажбуриятини олиб, у ерда бутун бир шаҳарча қурадиган бўлди.

Унинг бу ташаббусини юқори ташкилотлар ҳам маъқуллаб, шаҳарча қуриш, ариқ қазилш ва йул ўтказиш ишлари турли вазирликлар ҳамда уларнинг жойлардаги ташкилотларига юклатилди. Бу тўғрида газета-журналларда очерк ва мақолалар ёзилди, саҳрода қад кўтарадиган шаҳарчанинг пойдеворига биринчи гишт қуйилаётганда бу маросим катта байрамга айланиб, ҳатто телевизорларда кўрсатилди.

Бурноги йил кузда колхоз бир неча юз гектар жойга кучат, олтмиш гектар жойга ток ўтқазди, бултур макка экиб, анча ҳосил олди, бу йил кўкламда эса учта бригада тузиб, салкам етти юз гектар ерга чигит эқди. Ҳозир даштда, шаҳарча қурилишида, булгуси бог ва пахтазорларда салкам икки юз киши қамиш қапаю ертўлаларда яшаб, меҳнат қилмоқда. Пахта ёмон эмас, минг азоб билан бўлса ҳам чигит ундириб олинди, каналга сув келиши билан ўтқазилган ниҳоллар одам бўйи бўлиб қолди, лекин қурилишнинг мазаси йўқ. Бошда, газета ва журналлар шов-шув кўтарганда ишни яхши бошлаган қурилиш ташкилотлари бу йил жуда пайсалга солишяпти. Шу сабабдан Отақузи саҳрода штаб ташкил қилиб, фаоллардан ҳар кун бир киши навбат турадиган тартиб ўрнатди. Ҳазир бир кун қишлоқда булса, бир кун саҳрода, штабда тунайдди. У ўзи штабда турган пайтларида қурилиш ташкилотларининг вакиллари билан уришиб-сукишиб, ҳатто баъзан ёқа бўғишиб булса ҳам ишни тўхтатмас, лекин бир кун йўқ булса, йўқлиги билиниб қолар, иш дарҳол орқага кета бошларди.

Бу сафар Отақузи уч-тўрт кун йўқ бўлди. Ажабо, даштдаги ишлар нима бўлдийкин?

Мана, сўнгги қир билан тўсилган катта қишлоқ, кечаси севалаб ўтган ёмғирдан яшнаб кетган туташ боглар, шудринг билан ювилган ям-яшил бедазорлар, пахтазорлар ортда қолиб, олдинда ҳадсиз, чексиз-чегарасиз бир саҳро намоён бўлди.

Ҳозиргина ортда қолган боглар, шудринг билан ювилган бедазорлардан кейин олис уфқларга туташиб кетган бу гиёҳсиз саҳро, ўлик денгизни эслатувчи бу кулранг қум уюмлари кишини чўчитар, юракка гулгула соларди.

Отақузи уфққа ёнбошлаган офтобдан кўзини тўсиб, ён-верига тикилиб қараркан, назарида, қум уюмлари худди икки ёндан хуруж қилиб келаётгандай, худди асфальт йўлни ютиб юборишга чоғланаётгандай туюларди. Айни замонда, кинолардаги ой сатҳига ўхшаган бу жонсиз, руҳсиз саҳрода бог-роғ яратиб, шаҳарча қураман деб бел болаганидан ичида гурурланадиган қўйди. Рост, каналга сув келгандан кейин саҳрода бир нечта янги совхоз тузилди. Лекин уларнинг йўриги бошқа. Совхозларни давлат тузаяпти. У булса... ўзи ўзлаштиряпти!

Ана, олдинда, осмон уфққа туташиб кетган жойда қандайдир уйлар, қизгиш қўргонлар кўзга чалинди, бу — булажак шаҳарчанинг илк бинолари! Сал ўтмай асфальт йўлнинг икки ёнидаги қум уюмлари чекиниб, худди аскардай саф тортган ниҳоллар кўринди. Бир-икки йилдаёқ авж олиб қолган бу тол, терак ва чинор ниҳоллари ортида... ям-яшил пайкаллар, пайкалларда ўрмалаб юрган тракторлар, кетмонларини офтобда ярқиратиб, чопиқ қилаётган қиз-йигитлар кўринди.

Отақузи рудда утирган Наимжонга «тўхта» деб буюрди-да, кўнгли бир хил бўлиб, машинадан тушди. Ҳа, бундан бир ой муқаддам бўлиб ўтган довулдан кейин қайта экилган гўзалар бир қарич бўлиб, гуркураб ўсмоқда эди. Отақузини айниқса дарахт ихоталари қувонтирди. Бурноғи йил кузда ниҳол ўтқазиш пайтида, «билагон» одамлар ихоталар оралиги беш юз метрдан кам бўлмасин деб маслаҳат беришганди. Аммо Отақузи қум уюмларининг бебошлигини ҳисобга олиб, масофани икки баробар қисқартирган эди. Билагонларнинг гапига кирмай, ўз калласи билан иш қилгани яхши бўлган экан, гуркураб ўсаётган бу ниҳоллар гўза пайкалларини мисоли бир лашкар янглиг асраб турарди.

Отақузи кўнгли сув ичгандай ёришиб, машинага утирди. У, қурилишда ҳам иш сал юришган бўлса керак, деб умид қилганди, чунки Тошкентга кетишдан аввал керакли ташкилотлар билан анча қаттиқ гаплашганди. Аммо иш тамом тескариси бўлиб чиқди: гишт заводидан гишт келмай, қурувчилар оёқларини осмонга чўзиб ётишар, зовур қазийтган ирригаторларнинг бульдозерлари эҳтиёт қисмлар бўлмай тўхтаб қолган, йўлчиларнинг шагал ташиётган бешта машинасидан фақат учтаси ишларди...

Отақузи ёни кетди. Ҳақиқатан, бечора пахтакорлар бу саҳройи жаҳаннамда иссиқни иссиқ, совуқни

совуқ демай гўза устиришса, бог-роғ яратамиз деб улиб-тирилиб ётишса-ю, бу заҳматкашларга шарт-шароит яратиб берадиган қурилиш ташкилотлари парвойи фалак бўлса! Бу ташкилотлар учун, уларнинг тепасида ўтирган раҳбарлар учун ҳукумат борми ўзи ё ҳукуматгаям бўйсунмай қўйишганми улар?..

Отақузи бир ўйи шартга машинага ўтириб туманга бормоқчи, Аброр Шукуровнинг олдига кириб, кўнглидаги бор дардини айтиб, ёрилмоқчи бўлди. Қўлидан келса ёрдам берсин, қўлидан келмаса билиб қўйсин унинг не азобда иш қилаётганини!

Отақузи Тошкентда, тоғасиникида бирга бўлганларидан кейин Шукуровни кўрмади. Ҳайдарнинг зиёфатида кайфи ошиб қолган Воҳид Миробидов қизи билан куёви тўғрисида нималардир деди, куёвини бир мақтаб, бир нолиб гапирди, кейин қизини бирга олиб кетишини сўради.

Отақузи зиёфат тугамасданоқ жўнаб кетмоқчи эди. Воҳид Миробидовнинг шу илтимоси билан йўлга чиқмай тунаб қолди, эрталаб эса Маҳбубахонни бир қиз, бир угилчаси билан машинасига солиб, бирга олиб келди.

Маҳбубахон унга жуда ёқди. У афт-ангоригина эмас, гап-сўзлари, хулқ-атвори, қилиқлари билан ҳам худди отасининг ўзгинаси, хушчақчақ, ширинсухан, очиқ-ёруғ жувон эди. Икки юзи қип-қизил, кўкимтир бўёқ билан нафис буялган кўзларида шўх табассум, қандайдир жуда ёқимтой бу ёш жувон Тошкентдан туманга етиб келгунча чакаги тинмади, қаҳ-қаҳ отиб, ўзиям кулиб, Отақузи билан шофёр йигитниям кўлдириб келди. У қўярда-қўймай Отақузини уйига олиб кирди, бироқ Шукуров йўқ экан, Отақузи утирмади. Хайрлашаётганида Маҳбубахон:

— Ўртоғингизни олиб, алоҳида бир келасиз, Отақузи ака! — деди. — Дадамлар билан яхши таниш экансиз. Биз ҳам танишайлик, борди-келди қилишайлик. Яшаган жойингизда... дардлашиб турадиган одам бўлмасаям қийин экан. Гоҳо тулиб кетасизу ҳасратлашадиган бир кимса йўқ...

Ҳозир туман раҳбариятига бормоқчи бўлган Отақузининг эсига шу гап тушди-ю, хотини Олияга телефон қилишга аҳд қилди: озгина совға-салом ҳозирлаб, тайёр бўлиб турсин. Баҳона билан танишиб олади. Хотинлар тил топишса зарар қилмайди, гап кўп хотин зотида!

Отақузи штабга кириб, энди телефонга қўл чўзган

эди, ногаҳон эшик-деразалар шарақ-шуруқ бўлиб кетди-ю, штаб жойлашган финча уйни зириллатиб юборди. Кетма-кет штабга Наимжон югуриб кирди:

— Бўрон бошланяпти, раис ака! Қора бўрон!

Отақузи ирғиб туриб, ташқарига отилди. Ҳалигина чарақлаб турган офтоб уфққа кўтарилган мудҳиш бутана ортида қолган, осмони фалакка чиққан бу бутана саҳрони қора тўфонга буркаб, бешафқат бостириб келарди. Уфққа тутшиб кетган кулранг тепаликлар гўё жонли махлуқлардай гимирлаб қаёққадир ўрмалай бошлаган, ҳадсиз саҳро оғзидан қум пуркаган аёвсиз гирдибод остида қолганди.

— Штабда ким бор? Бригадирлар қайда? Наимжон! Далага чоп! Одамларни суриштиринглар. Ҳеч ким қумда қолмасин. Ҳамма ертўлаларга кирсин! Ҳамма!

Одамлар, Отақузи айтмасданоқ, узларини пана-панага ура бошлаган, куплар штаб томон ёпирилиб келарди.

Зум ўтмай осмони фалакни қоплаган қора довул бутун қаҳри, қум ва тўзони билан штабга келиб ёпирилди-ю, уйни ларзага солди. Зулфинлари узилиб кетган эшик-деразалар қарсилаб, чил-чил синган ойналар минг тикан бўлиб юзларга санчилди. Чироқлар ўчиб, ҳаммаёқ зимистон бўлди-қолди.

Қаёқдандир тахта ва фанер топиб келган қурувчилар синган деразаларни тўсиб, устидан кўрпа ёпишди, кимдир лампа ёқди.

Отақузи ўз жойига бориб ўтирди. Энди уёқ-буёққа чопиш, бирор иш қилишга уринишнинг фойдаси йўқ, бўрон тобора қутуриб, саҳро мудҳиш бир гирдибодга айланган эди. Бу гирдибод орасида қолган штаб гўё аёвсиз довулда қолган аянчли кемадай чайқалар, эшиклар гичирлар, ёғоч деворлар мана-мана аганаб тушиб, тўфон қўйнида гарқ бўладигандек туюларди...

Бирор соатдан кейин биринчи бригада бошлиғи Али мўйлов билан Наимжон кириб келишди. Юзкўзларига қийиқчаларини ечиб, оғизларидан қум тупуриб, рапорт беришди: саҳрода қолган одам йўқ, ҳамма ертўлаларга жойлашди!

Отақузи хиёл енгил тортди. Бироқ, сал ўтмай, одамлардан тинчиган кўнглини бошқа ўй, бошқа бир алам чулғаб олди. Бу довул биринчи бўлаётгани йўқ. Бундан бир ой муқаддам, апрель ойининг охирида ҳам шундай қора тўфон кўтарилиб, не азоблар билан ундирилган чигитларни иддиз-пилдизи билан кўкка совуриб, ариқ ва зовурларни емириб кетганди. Ушандаям бор

кучни ишга солиб, уч кечаю кундуз мижжа қоқмай, чигитни қайта экиб, емирилган пайкаллари қайта текислаб, ариқ ва зовурларни қумдан қайта тозалаб чиқишганди... Бу сафар бешбаттар бўляпти. Бу сафар етти юз гектар гўзадан етмиш гектари қолса ҳам катта гап!.. Иш шу йўсинда кетаверса, оқибати нима бўлади? Отақўзи бу масалада бир оз шошмадимикин? Аввал ниҳолларни яхши парвариш қилиб, яшил иҳоталарни мустаҳкамлаб олиб, кейин гўза экса булмасмиди? Шундай қилса яхши бўларди-я, аммо ишни пахтадан бошламаса ким унга маблағ ажратади, ким унга техника беради? Умуман, ким уни одам деб, улкан режалари, катта мақсадларига йўл очади?..

Бўрон ҳамон қутурар, ёғоч уйни зир титратиб, эшик ва деразаларни қум билан савалаб, бетиним уқирар, бепоен саҳро уммон қаърига батамом гарқ булганга ўхшарди.

Отақўзи тирсақларини столга тираб, бошини чангаллаб олди.

«Ҳа, бултурдан бери қилаётган ҳамма иши зое кетди, ҳамма уринишлари табиатнинг битта зарбаси билан нес-нобуд бўлди! Ёлғиз табиатнингми? Ҳукумат топиригини бажармай, қилинадиган ишларни пайсалга солиб келаётган вазирликлар-чи? Қурилиш ташкилотлари-чи? Шу кечаю кундузда камида йигирма уй қуриб битирилиши керак эди. Ҳозиргача биттасиям битмади! Агар бу уйлар битганда бу дашти карбалода жон аямай меҳнат қилаётган заҳматкаш қиз-йигитлар ҳозир ертўлаларда биқиниб ётмас, унинг қаршисида полда, бир-бирига суянишиб, мудраб ўтиришмас эди! Каналдан келадиган водопровод-чи? Асфальт йўллар-чи? Зовурлар-чи? Аллақачон қурилиб ишга тушадиган ёпиқ зовурлардан ҳали бир метри ҳам қурилмади. Очиқ зовурлар эса бутун қазилса, эртага қум босади. Эсиз меҳнат!

Боя Отақўзи арзи дод қилиб, Аброр Шукуровга бормоқчи эди. Лекин унга боришдан нима фойда? Қурилиш ташкилотлари туман раҳбарларига бўйсунмишмайди. Борадиган бўлса вилоят раҳбариятига бориши, вилоят раҳбарларига кириши керак!

Ҳа, тўғри, вилоят раҳбариятига бориши керак. Аммо-лекин... ким уни бу ишга мажбур этди? Ким унга бу саҳройи биёбонда қуриқ оч деди?

Бошда кичкинагина бир колхозга раҳбар бўлган одам, кейинчалик беш-олтита колхозни бирлаштириб, гигант хўжаликка раҳбар бўлди. Пахта майдонининг

ўзи салкам уч минг гектарга етди. Унча-мунча шаҳардан қолишмайдиган кўркам қишлоқ қуриб, донги бутун мамлакатга кетди. Тагин нима етмади, унга? Битта ками «герой» деган ном булса, униям олар ахир бир кун! Эски қадрдони, вилоят раҳбарининг қишлоқ хужалик бўйича муовини Холмурод Бекмуродов узоқ йили ҳатто, «герой бўлдинг», деб табриклаган ҳам эди. Бироқ нимадир бўлиб, бу иш юқорироқ жойларда тўхтаб қолди-ю, Отақўзи, ростини айтганда, сал ўчакишди. Энди ўйлаб қараса, бу ишни ҳам ўчакишиб қилибди.

Ҳа, бу ерда — бу ишни, қишлоқда «Мингбулоқ» деган гўзал, серсув, серут тўқайзор тепасида гигант чорва комплексини қурмоқчи бўляпти. У ҳам бир дунё ташвиш! Аммо биров мажбур қилгани йўқ уни, ўзи сотиб олди бу ташвишларни! Довруқ учун, ном чиқариш учун, шон-шуҳрат учун бошлади бу ишларни. Булмаса... салкам эликка борганида шон-шуҳрат нима керак сенга? Шунча шон-шуҳратинг камлик қилдими, Отақўзи? Шу топда бу беҳаловат чўлда диққинафас бўлиб ўтиргунча, бориға шукур қилиб, роҳатижон богингда, иссиқ тўшақда, хотинингнинг қўйнида гаштингни суриб ётсанг бўлмасмиди, огайни? Сочинг оқариб, ёшинг бир жойға бориб қолганда бу ўткинчи шон-шуҳрат кетидан югуриб нима қилсан, Отақўзивой?»

...Отақўзи кимдир елкасига қўлини қўйганини сезиб, бошини кўтарди. У столга мукка тушиб, пинакка кетган экан, кўзини базур очди.

Тепасида Наимжон турарди.

— Бўрон тинди. Тонг отиб қолди, туринг, раис ака!

Лампанинг хира шуъласи уйни зўрға ёритар, одамлар полда бир-бирларининг пинжларига кириб, хуррак отиб ухлаб ётишар, штабни оғир, қўланса ҳид тутганди.

Отақўзи қаерда, қандай ухлаб қолганини аранг илғаб олди-да, увишиб қолган оёқ-қўлларини уқалай-уқалай урнидан турди.

Бўрон чиндан ҳам тинган, осмон оппоқ, йирик юлдузларга тўлиб кетганди. Поёнсиз саҳро шундай осуда, осмон шундай мусаффо, юлдузлар шундай тиниқ чарақлаб турардики, ҳозиргина бу ерларда қора довул қутуриб, борлиқ қора бутана орасида қолганини тасаввур қилиш қийин эди. Фақат штаб зиналарида ўтовдай уюлиб ётган қум уюмларигина боя аёвсиз селдай бостириб келган мудҳиш бўрондан далолат берарди. Бироқ тонгдан ҳали дарак йўқ, агар уфқда

яркираб турган Зухро юлдузи бўлмаса, теварак-атроф ҳали қоронги, фақат қаердадир жуда овлоқда гоҳо-гоҳо хуроз қичқирар, итларнинг вовиллаши қулоққа чалинади.

Ажойиб йигит-да, Наимжон! Бир қарашда жуда бесунақай кўринган бу найнов йигит иш деса жонини беради. У механизаторларни йиққан экан, нарироқда, ўтовдай булиб уюлиб қолган қум уюмлари ёнида беш-олти одам гангир-гунгур гаплашиб турарди.

Отақузининг совуқдан жунжикканини пайқаган Наимжон ичкаридан кимнингдир фуфайкасини олиб чиқиб, елкасига ташлади, қўл фонарини ёқиб, раиснинг юзига тикилди.

— Нима қиламиз, раис ака? Далага чиқайлик, дейишяпти йигитлар.

— Қоронгида нимани кўрамиз?

— Тонг отиб қолди-ку! Керак бўлса, фонуслар бор...

Нарироқда турган йигитлар ҳам қўл фонарларини ёқиб, яқинроқ келишди.

— Бари бир уйқу келмаяпти, раис ака... Нима бўлди, нима қолди, бир кўрайлик...

Отақузи аъзойи баданини илиқ бир тулқин қамраб, зинадан тушди.

— Тўғри, бари бир уйқу йўқ. Кетдик, йигитлар!

Қоронгида тимирскиланиб асфальт йўлда тепа-тепа булиб уюлиб қолган қум уюмлари орасидан ўтиб, пахтазорга чиқишди. Қўл фонарлари, фонусларни ёқиб, зовурлар, ариқлардан ўтишди. Отақузининг тахминлари тўғри, ҳаммаёқни қум босган, зовур ва ариқлар кўп жойларда тусилиб қолган, кечагина яшнаб турган пахтазорларни таниб бўлмас эди. Сал ўтмай осмон оқариб, атроф ёриша бошлади-ю, тунги қора довулнинг қабиҳ иши бугун даҳшати билан намоён бўлди: пайкаллар тамом емирилган, салкам етти юз гектар пахтазорлардан қолса, икки юз гектари омон қолган, гўзаларгина эмас, найза бўйи келади-ган бўлиқ ниҳолларгача қум босган, агар шу ниҳоллар бўлмаганда эҳтимол ҳеч нарса қолмас эди!

Во дариг! Бу офатга нажот борми?

Отақузи ҳамма унга жимгина тикилиб турганини, ундан гап кутаётганини сезар, у бўлса кечагина яшнаб турган, ҳозир эса батамом нобуд бўлган пайкаллардан, қум босган ниҳоллардан кўзини узолмас, назарида, қум тагида учлари зўрга кўриниб турган ниҳоллар мадад сўраб тулқинлар орасидан қўл чўзаятган болачаларга ўхшар, юрак-бағри эзилар эди.

Нима қилиш керак? Наҳотки, ҳамма ишни бошда бошлашга тугри келса? Бошдан бошлаганда фойдаси булармикин? Бу қора туфон эрта-индин қайта хуруқ қилиб, ҳамма ишни тагин барбод этмасмикин?

— Нима қиламиз, раис ака? — нарироқда бир гуруҳ механизаторлар билан гаплашиб турган Наимжон эски дупписини бошига ишқай-ишқай яқинроқ келди. — Ё мен қишлоққа бориб келайми?

Отақузи узун қўлларини қаёққа яширишни билмай ийманиб турган бу бесўнақай йигитга таажжу билан тикилди. Наимжоннинг кўзлари дагал юзига мос тушмаган болаларча самимият билан порлаб турарди.

— Қишлоқда нима бор?

— Одам опкелайми дейман-да! Чигитни қайта экмизми ахир?

Отақузи билқ-билқ қум кечиб, асфалт йўлга чиқди!

— Қани, штабга борайлик-чи аввал!

Штабга яқинлашаркан, Отақузи бир нарсага ҳайрон қолди.

Қурувчилар алақачон ишга тушган, бульдозер ва скреперлар асфальт йўлни қум уюмларидан тозалаб бўлган, энди штаб атрофидаги қумларни сурмоқда эди. Улар бировдан буйруқ кутиб ўтирмай, худди одатдаги вазифларини бажараётгандай бамайлихотир ишламоқда эдилар.

Отақузи штабга кириб, ўз жойига ўтиб утираркан, тупланаётган одамларга зимдан разм солди.

Ёшлар, уст-бошлари чанг-тупроқ, кўзлари киртайган, лекин кулишиб, гангир-гунгур гаплашиб, ҳатто аския айтишиб, шошилмай, бамайлихотир кириб келишарди.

Чўлқуварлар стулларни шарақ-шуруқ қилиб, жойлашиб олишлари билан Отақузи ўрнидан турди, мийигида кулимсираб:

— Ҳозир... эшиқдан аския қилиб кирган ким? — деб сўради. — Сизми, мўйлов?

Худди саҳрода эмас, курортда юргандай икки юзи қип-қизил Али мўйлов тақасимон узун муртини силаб, ўрнидан турди.

— Бу найнов механигингиз жа аскиябоп йигит-да, раис! — Али мўйлов Наимжонга имо қилди. — Қўлоёқларига бир қаранг, чўлдаги саксовулга ўхшайди! Қишда ўчоққа қаланса ун тандир нонга етадиган чўт бўлади-да, узиям!

«Гурр» кулги кутарилди. Наимжон чиндан ҳам сак-

совулга ўхшаган узун қўллари билан бошидаги эски дупписини тўғрилаб, бир нима деди-ю, гапи жўр қаҳқаҳа тагида қолиб кетди.

— Яшанг! — деди Отақўзи. — Мана шундай мушкул пайтда қизиқчилик қилиб, ҳаммани кулдириб юргани учун... колхоз бошқармаси биринчи бригада бошлиғи Али мўйловни бош-оёқ сарпо билан мукофотлайди!

Бу сафар қийқириқ бўлиб кетди. Отақўзи кулги босилишини кутиб турди-да, қовоғини уйиб:

— Бугун йигирма биринчи май, — деди. — Ғуза экак бўладими, бободехқонлар?

Бир лаҳза жимликдан сунг, ҳар жой-ҳар жойдан:

— Булади!.. Бундан кейин эккан пайтларимиз ҳам булган! — деган овозлар эшитилди. Овозлар кўнгилдагидай дадил эмас эди. Буни сезган Отақўзи: «Сиз нима дейсиз, Мўйлов?» — демоқчи бўлди-ю, гапни чўзиб ўтиргиси келмай:

— Яхши, — деди. — Булмаса бундай қиламиз: мен ҳозир... туманга чигитга кетаман. Наимжон, сиз қишлоққа борасиз. Котибага... Холлидахонга айтасиз. Ҳар бригададан ўн кишидан олиб юз киши тупласин. Тушга қолмай одамларни машинага солиб, беш-олти-та трактор билан бу ерга етиб келасиз! Али мўйлов! Сиз Наимжон келгунча одамларга бош қош бўп турасиз. Ариқ ва зовурларни тозалаб, чигит экишга тайёрланаверасиз. Вазифа ойдинми? Ойдин бўлса — гап тамом. Ишни бошладик!

Мажлис тугаб, одамлар энди тарқалиша бошлаган эди, ташқарига чиқиб кетган Наимжон негадир шошиб қайтиб кирди.

— Туман раҳбари келдилар, раис ака!

Наимжон гапириб бўлмасданоқ Аброр Шукурович ўзи кириб келди. Оёғида қизил брезент этик, бошида похол шляпа, қўлида тол хипчин.

— Ҳорманг, раис!.. — Шукуров тез юриб келиб Отақўзи билан кўришди. — Мажлис бупти-да!

— Ҳа, шу... пича гаплашиб олдик.

— Хуш?

— Далаларни кўрайлик, — деди Отақўзи. — Агар вақтингиз бўлса...

— Кўриб келяпман! Нима тўхтамга келдиларинг, хуш?

Ўзи усиз ҳам қон бўлиб тургани учунми, Шукуровнинг гапи Отақўзига бир оз малол келди.

— Нима тўхтам буларди? — деди у ичида гижичи-

ниб. — Аҳволни куриб турибсиз. Агар рухсат берсан, гиз, бу йил гўза экмаймиз!

— Мажлис қарори шу бўлдими?

— Йўқ...

— Бўлмаса нима қиласиз бу гапни гапириб? — деди Шукуров сал ранги учиб. — Биласизки, мен бундай буйруқ беролмайман. Ҳеч ким беролмайди бундай буйруқни!

Оёғида зўрга турган Отақўзи ялт этиб Шукуровга қаради, қаради-ю, унинг ҳам кўзлари қизариб кетганини куриб, индамай жойига ўтирди. Афтидан, Шукурбўв ҳам кечаси билан мижджа қоқмаган, у ҳам қаерлардадир юриб чиққан эди. «Йўқ, бу одам билан ҳазиллашиб бўлмайди!» — деди хаёлида Отақўзи. У ички тутғинини жиловлаб, мажлис қарорини гапириб берди: ҳамма чоралар кўриляпти, унинг ўзи чигит излаб вилоятга кетяпти!

Аброр Шукуровнинг кўнглидан: «Чигитниям қурилиш материалларига ўхшаб умариб келмоқчимисиз?» деган фикр ўтди. Бироқ Отақўзининг оёқда зўрга турганини сезди-ю, кўнглига келган гапни ичига ютиб, ўрнидан турди:

— Чигит масаласида сиз овора бўлманг! Мен вилоят билан гаплашдим. Нариги совхозларга ҳам чигит керак. Ҳаммасини ўзлари етказиб беришади. Сиз ўз ишингизни қилаверинг. Мен туманга кетяпман. Ҳозир яна гаплашаман. Кечқурун йўл-йўлакай яна кўриб ўтаман!

Отақўзи уни машинагача кузатиб қўяркан, ичида бир кулиб қўйди: «Ҳа, бу одам билан ўйнашиб бўлмайди. Ўйнашмагин арбоб билан, арбоб урар... деган гап эсингиздан чиқмасин, Отақўзивой! Ҳа!»

2

Чигитни учинчи куни кечқурун, кун ботиб қош қорая бошлаганда экиб бўлишди. Икки кечаю кундуз оёқда тик туриб, юришга мажболи қолмаган Отақўзи сўнгги чигитни экиб бўлганларидан кейин рапорт бергани штабга борди. У қўл фонари билан йўлни ёритиб, штабга яқинлашиб қолганида, рўпарасидан қоровул чол чиқди.

— Сизни телефонга чақирिशяпти, ўғлим. Келинга ўхшайди...

Отақўзи аллақандай ёмон бир сезгидан юраги орзиқиб, штабга кирди. Трубкани олиши билан телефонда хотинининг ҳаяжонли товуши эшитилди.

— Алло! Бу ким? Алло...

— Мен, — деди Отақўзи. — Нима гап? Тинчликми?

— Отақўзи ака! — Олия ўпкасини босолмай, пиқиллаб йиглаб юборди. — Аямлар... аям бечора...

— Нима? Гапирсанг-чи, ахир!

— Оламдан утиштилар...

Отақўзи аъзойи бадани музлаб:

— Қачон? — деди. — Ким айтди?..

— Ҳозир Тоҳира телефон қилди. Шу бутун эрталаб бупти... Тоғамлар... бечора тоғамлар нима қилишни билмай аросатда қолганмишлар!

Олиянинг йиглаб айтган сўзлари Отақўзининг томогига мисоли тош бўлиб тиқилди. Кўз олдига лоп этиб уч-турт кун аввал кўрган ая келди. Уша куни Отақўзи тоғасининг уйига бориш уёқда турсин, остонасига ҳам қадам қўймоқчи эмас эди. Бир кун бурун жаҳл устида папкаси эсидан чиқиб қолган экан, диссертация гавгосидан кейин бир зум кириб ўтди, ўшандаям тоғасини учратмаслигини, чол ҳали йўлда эканини билгани учун кириб ўтди. Отақўзи борганида ая ёлғиз ўзи ҳовлида уйга толиб ўтирган экан, уни кўриб, апил-тапил ўрнидан турди, кўзлари меҳр билан порлаб:

— Нима бўлди? Эсон-омон утиб олдимиз Ҳайдаржон? — деб сўради.

Отақўзи кампирнинг саволига жавоб бермай:

— Кеча папкам эсимдан чиқиб қолган экан, — деди. — Опчиқиб беринг, ая!

Ая, гуё бир нимадан қурқиб кетгандай, чўчиб:

— Ҳозир-ҳозир, — деганича уйга кириб кетди. Уйдан Отақўзининг катта папкасини кўтариб чиқаркан, киртайган кўзлари аянчли мўлтираб:

— Нега индамайсиз, Қўзивой? — деди. — Яхши бўлдимиз Ҳайдаржоннинг иши?

— Нима бўлганини тоғамлардан сўрайсиз, ая! У кишига айтиб қўйинг: бу уйни энди елкамнинг чуқури кўради! — Отақўзи шундай деб, шартта бурилиб чиқиб кетди. У кампирнинг қай ҳолатга тушганини кўрмади, лекин ҳозир, хотинидан бу мудҳиш хабарни эшитганида кўнглига ёмон бир ваҳима тушди-ю, жонжаҳди билан бу ваҳимани хаёлидан ҳайдади.

«Йўқ, йўқ, унда ая тушпа-тузук эди! Нима бўлсаям кейин бўлган, кейин бўлган!..»

— Нега индамайсиз? — деди Олия. — Отақўзи ака, нега...

— Бундай! — Отақўзи чуқур тин олиб, қўлидаги трубкани қаттиқ гижимлади. — Ҳозир идорага чиқ.

Холидахонни топ. Автобазага телефон қилиб, битта «Латвия» машинасини гаплашиб қўйсин. Мени айт десан, беришади! Яна уч-тўртта энгил машина топсин Сен ҳам уйда тайёрлигингни куравер. Кампий шурлик... менга васият қилгандилар... — Отақўзи томоғи гип бўғилиб, бир зум жим қолди. — Улсам суягимни қишлоққа қўйинглар, деб васият қилгандилар. У кишини опкеламиз. Ҳамма маросимни шутга утказамиз. Тушундингми? Гап шу!

Чулдан қишлоққача йигирма чақирим, қишлоқдан Тошкентгача — икки юз элик. Ҳозир соат тўққиздан ошяпти. Агар у қишлоққа боргунча машиналар тах бўлиб турса... кечаси соат иккиларда Тошкентга кириб бориш мумкин... Шофёрларга бир соат дам бериб, соат учларда йўлга чиқилса... эрталаб бомбодга қолмай қишлоққа етиб келишади...

Холидахон ёш бўлса ҳам бало, Отақўзи боргунча ҳамма ишни ўрнига қўйиб, машиналарни тахт қилиб қўйибди. Отақўзи қишлоқда бир минут ҳам турмади йиглайвериб кўзлари шишиб кетган хотинига сўнгги топшириқларни берди-да, йўлга чиқди. У «Волга»нинг орқа уриндигида ёстиққа суяниб кўзларини юмиб ўтирар, бутун аъзойи бадани зирқираб оғрир, бирон кўзидан уйқу қочган, хаёли сергак эди.

Мана, бу шумхабар етиб келганига бир соатдан ошди, аммо хаёлидан ўша кунги машъум воқеалар чиқмайди, кўз олдидан ариқ бўйида райҳон чопиб ўтирган аянинг миттигина бўй-басти, гам чўккан дарали кўзлари кетмайди. Буни эслаши билан аянинг ўлимига гуё ўзи айбдордай бўлади-ю, юраги музлаб, бошиқари нарсаларга чалғитмоқчи бўлади, лекин зум ўтмай уйлари чна шу сертикан сўқмоқларга бурилганини ўзиям сезмай қолади. Яхшиям ая ўша ерда, ўша дақиқада қулаб қолмабди! Балки шундай бўлганди ҳам, балки у эшикни қарсиллатиб ёпганидаёки йиқилиб тушгандир-у, кейин касалхонада... Йўқ, йўқ ундай бўлиши мумкин эмас! Бошқа бир нарса бўлган унга. Кейинги пайтларда ая ўзи чарчаб қолган ёлғизликдан эзилиб, углини уйлайвериб адоий тамом бўлганди. У бўлса, Отақўзи бўлса, бутун захрини шу муштипар кампирга, бу бебақо дунёнинг гам-гуссасидан қадди дол бўп қолган шу кўнгли синиқ кампирга сочди! Ҳа, ўша куни яхши қилмади Отақўзи! Аввалдан бор, тоғаси савол берганда залда йиғилган барча наъра аҳлининг юзига оёқ қўйиб, шартга туриб чиқиб кетди!

кейин чолга аччиқ қилиб, одамлар орасида башарасига туфлагандан бешбаттар қилди! Рост, тоғасиям яхши қилмади. Минг тугри, минг ҳақғуй бўлганда ҳам Ҳайдар етти ёт бегона эмас, ўз жигари-ку, ахир! Ўсатган эл — бир-бирини ботириб дер, деган гап бор-ку, ахир? Аммо-лекин... падарига лаънат ўша диссертациясининг! Нима, ўгли Ҳайдар кандидат бўлмаса осмон ағдарилиб ерга тушармиди? Уша куни Отақузи бу гапни ўгли билан куёвига, тугрироғи, бўлгуси куёвига ҳам айтди. Олим бўламан деб профессорларга югурдаклик қилиб, бунақа хор бўлиб юргунча, чўлга боринглар, деди! Чўлда — олам бино буштики, бўлмаган, мисли кўрилмаган катта ишлар бўляпти, деди. Бу ерда кандидат бўлиб, икки юз сўм маош учун ивирсиб юргунча, белни боғлаб майдонга чиқинглар, деди. Агар бир-икки йил шамолу тўзонларга чидаб, тер тўкиб меҳнат қилсаларинг, уёғига улоқни опкетасанлар, деди. Бу йил туй қилиб, уйлаб қўяман, кейин саҳрога ҳайдайман, деди. Лекин бунинг ҳаммасини у зиёфатдан кейин, айни жушиб турган бир маврида айтди. Зиёфат вақтида эса, тоғасининг гапидан кўнгли гаш, «қиттайгина» отиб олиб, анча ўйин курсатди, кўрслик қилиб одамларни ранжитди, ҳатто Воҳид Миробидовни ҳам силтаб ташлади. Воҳид Миробидов-ку, унинг аччиқ кинояларини кулгига олиб қулоғининг ёнидан ўтказиб юборди, бироқ бошқалар...

Эсида, ўша куни Отақузи олимлар соғлиғига қадаҳ кутарди. Илмий мунозараларда рўйирост гапиришдан қочадиган, аммо овоз беришда зимдан оладиган улуг алломайи давронлар соғлиғига ичишни таклиф қилди, бунақа дили бошқа, тили бошқа буюк олимлар турганда ҳалиям дунёни ер ютмаганига ҳайрон эканини айтиб, оташин нутқ сўзлади. Зиёфатга йиғилган ёшлар, Ҳайдар билан Қодиржоннинг ёр-дўстлари бу тағдор гаплардан оғизлари қулоқларида, унинг сўзларини қарсак ва қийқириқ билан кутиб олишди. Аммо кексароқ олимлар шундан кейин ўринларидан туриб, чиқиб кетишди...

Ҳа, ўша куни у ҳовлиқди, жудаям ҳовлиқди, шундай ҳовлиқдики, зиёфатдан кейин бир ўйи тоғасиникига бориб, чол билан «бир гаплашиб қўймоқчи» ҳам бўлди. Яхшиям қизи Тоҳира: «Қўйинг, дадажон, бобомлардан бурун аямларни қон қиласиз!» — деб йўлдан қайтарди. Хайрият. Агар ўшанда Тоҳира бўлмаганда, агар кайф устида тоғасиникига кириб борганида нима бўларди?

Отақузи худди бўғилиб кетаётгандай бошини машина деразасидан чиқариб, юзини шабадага тутди.

Қатор тизилган машиналар қандайдир осуда қоронгиликка чўмган ҳадсиз сайҳонликда учиб борар, бахмалдай тиниқ осмон юлдузга тўлиб кетган, уларни ҳовучлаб олса, ҳовучлаб сочса буларди... Лекин ая, бу бебақо дунёдан бахт кўрмай ўтиб кетган ая!..

Отақузи бетоқат бўлиб, ўзини яна орқа ўриндиққа ташлади. Кўзини юмаркан, негадир урушдан кейин уқишга борган дастлабки йиллари эсига тушди. У маҳалда тоғаси Нормурод Шомуродов Тошкент марказига яқин жойда турарди. Уруш йиллари Тошкентга етим-есирлар кўчиб кела бошлаганда, Нормурод Шомуродов ҳовли-жойини шаҳар кенгашига топшириб, ўзи шу жойга кўчиб ўтганди. Китоблар биланлик тўлган бу нимқоронги, зах хонадан Отақузига ҳам жой топилган, кечаси у печканинг орқасига йигма каравот қўйиб ётар, кундузи каравотини йигиб, ҳовлидаги миттигина ўтинхонага олиб чиқиб қўярди.

Тоғаси зрта ётиб, эрта турар, одатда саҳар пайтлари ишларди. Ая ҳам унинг бу одатига урганган эди. Лекин Отақузи уқишга борганидан кейин ая бу одатини тарк этган. Отақузи институтдан қайтмагунча, унга овқат едириб бўлмагунча ётмас, аксарият, уни кутиб, печка ёнида гужанак бўлиб ухлаб қоларди. Отақузи кеч қайтган кунлари аяни уйғотиб юбормасликка ҳаракат қилар, бироқ тиқ этган товушга қулоқ солиб ётадиган ая шарпани сезиб, албатта уйғониб кетар, овқатни ўзи иситиб, ўз қўли билан олдига қўймагунча кунгли тўлмас эди... Бу ҳол беш йил давом этди, беш йил!..

Студентчилик. Сирти ялтироқ, ичи қалтироқ, мулла мирқуруқ пайтлар. Олган стипендияси бир ҳафтага ҳам етмайди. Кўпни кўрган ая Отақузининг аҳволини яхши тушунар, унинг ўзига билдирмасдан ҳар кун чўнтагига бир сўм-икки сўм солиб қўярди. Кейинроқ курсдош бир қизга ошиқу беқарор бўлиб, «йигитликни қўлдан бермаслик» пайти келганда эса «Отақузининг кунлик нафақаси» ўз-ўзидан уч-тўрт сўмга чиқиб қолди. Бу ишни ҳам ая ўзи қилди.

«Қиз бола билан юрганда йигитнинг чўнтаги қуруқ бўлса қийин-да, қулуним, — дерди раҳматли. — Ўзинини бойвачча қилиб кўрсатаман деб чиранмагин-у, ҳар нечук, кино-пинога тушганда, сув-пув ичганда қиз боладан пул чиқартирмагин. Кўп емасак оз еб, тоғанг!

нинг топганини бир амаллаб етказармиз, зиқна бўлмагин, болажоним. »

Ая бечоранинг уни ўз фарзандидай яхши кўришининг битта сири бор, у ҳам бўлса, Отақузи ёш бўлса ҳам Жабборнинг сирдоши бўлган, болалик чоғида Жаббор билан Фазилатхон ўртасида почтачилик қилганди!

Ая бечора ўгли билан Фазилатхон ўртасидаги муносабатлар ҳақида — Бўрибоев сабаб қабиҳ воқеалар ҳақида эмас, йўқ, икки ёшнинг урушдан аввалги бегубор муносабатлари тўғрисида эшитишни яхши кўрарди. Фазилатхонни йўқлаб, ўглининг қишлоққа борганлари, қизга ёзган хатлари, қизнинг унга берган жавоблари, ошиқ-маъшуқларнинг қачон, қаерда, қай вазиятда учрашганлари — ая шўрлик бу воқеаларни жон қулоғи билан тинглар, ҳар бир гапни ипидан-игнасигача суриштирар, бирда гамгин кулиб, бирда кўзига ёш олиб:

— Ҳа-я! — деб қўярди. — У сафар буни айтмовдинг. Шунақа бўлган демайсанми, кўзичоғим?

Ўз онасидай меҳрибон, бегубор инсон! У умрининг сўнги дақиқасигача ўглидан умидини узмади. Ўглининг хаёли, унинг дарди билан оламдан ўтди!

Отақузи студент бўлиб, аянинг яхшиликларини кўп кўрган чоғларида юраги қайноқ меҳрга тўлиб, тоабад чол-кампирга илтифот кўрсатишга қасам ичар, абадулабад уларнинг хизматида бўлишга аҳд қиларди. Қани ўша аҳдлари? Чол-кампир қариган чоғларида белларига қувват бўладиган, кўнгилларига таскину тасалли берадиган нима эзгулик қилди? Ҳаёт экан. Узиям бола-чақали бўлгандан кейин ёшлиқда, юрак самимий истақлар, эзгу ниятлар билан тўлиб-тошган пайтларда берган ваъдалар, ичган қасамлар — ҳаммаси ёдидан кутарилиб, майда-чуйда ташвишлар, бу дунёнинг битмас-туганмас ишлари билан уралашиб қолди. Уралашиб қолган бўлсаям майли, иззат-нафса, манманликка кетиб, бу икки гарибу гурабонинг дардига ҳамдард бўлиш ўрнига кўнгилларини ўкситиб, дилзорлик қилди! «Шу ҳам инсоф, шу ҳам адолат бўлдими? Одамгарчилик қайда қолди? Отангга раҳмат-э, Отақузи!»

Шаҳарга яқинлашган сари бу уйлар, юракни кемирувчи бу аччиқ пушаймон тобора авж олиб борарди. Ҳа, унда азалдан шундай бир одат бор — баъзан тўсатдан инсофга келиб, узини аёвсиз қамчилайди, худбин қилиқларидан соқит бўлиш истагида ёнади. Бу

нарса одатда бирор қийинчиликка дуч келган ё бошига иш тушган пайтларида бўлади. Лекин қийинчиликлар орқада қолиб, иши сал юришгудек булса, ўзига берган ваъдалари, ичган онглари яна эсидан чиқиб, яна ҳовлиқа бошлайди... Бемаъни, беқарор одамларга хос бир субутсизлик!..

Қишлоқдан чиққанда Отақузи тўғри тоғасиникига кириб бормоқчи эди. Лекин шаҳарга яқинлашган сайин нохуш ҳаёллар таъсирида кунглидаги ишончсизлик ортиб бораверди. Ая бечора нима бўлган, нима қилган? Отақузи буни билмайди. Машиналарни қаторлаштириб тўғри кириб борса, тоғаси нима лейди ҳали? Чўрткесар, қайсар одам: «Қилгуликни қилиб қўйиб, энди белингни боглаб келдингми!» — деб ушқириб бермасмикин? — «Тиригида қадрини билмовдинг, ўлганида обидийда қилмай қўя қол!» — деб уйдан ҳайдаб чиқармасмикин? Ҳар нима кутса бўлади бу чолдан!..

Ҳайдар турадиган уй катта йўлдан узоқ эмас эди! Отақузи шофёрга орқадаги машиналар етиб келгунча тўхтаб туришини буюрди-да, ҳаммасини эргаштириб, Ҳайдарникига бурилди.

Отақузи таниш уй олдида машинадан тушгандан соат иккидан чорак утган, Ҳайдарнинг деразаларида чироқ кўринмас эди. Ё у ҳам тоғасиникига кетганмикин?

Эшикни булажак куёви Қодиржон очди. Ичган булса керак, кузлари шишинқираган, сочлари ҳурпайган Қодиржон Отақузини куриб, питирлаб қолди.

— Уйда ким бор?

— Ҳайдар иккимиз...Бошқа ҳеч ким йўқ.

— Ҳайдар қани? — Отақузи шитоб билан юриб ичкарига кирди. Гумони тўғри, столда бушаган коньяк шишалари тизилиб турар, қолган-қутган овқатлар, чайнаб ташланган бодринглар уюлиб ётарди. Ётоқхонанинг эшиги очилиб, Ҳайдарнинг боши кўринди.

— Тоҳира қани? — деди Отақузи юрагида жўш урган газаб билан олишиб.

— Тоғам... тоғамларникида.

— Нима бупти узи? Эшитдингми?

— Нима буларди? Айб чолнинг узида. Уша куни... момомлар бир нима деган эканлар... ушқириб берибди. Момом бечора... юраги хаста эмасми, уша ердаёқ йиқилиб қоптилар. Кейин касалхонада икки кун ётиб... ўзиларига келолмай... оламдан ўтиптилар.

Отақузи бирдан енгил тортди-ю, узидан ижирганиб кетди.

Оламдан ўтган бўлсалар... сен бу ерда нима ҳилиб ётибсан?

Ҳайдар тўзгиган сочларини силаб, ерга қаради.

— Шунча гапдан кейин... мен бу чолингизни...

— Нима? Нима деб валдираяпсан?

— Нега валдирар эканман? Тогангиз... ҳимоям куни қилган яхшилиги...

— Аблаҳ! — Отақузи бир ҳатлашда ўглининг ёнига борди, борди-ю, қулочкашлаб у юзи, бу юзига икки тарсаки туширди. — Нокас! Туғишган тогангнинг бошига шундай мусибат тушади-ю, сен бўлсанг... диссертацияни уйлайсан! Падарига лаънат бунақа диссертациянинг! Қани, бўл! Дарҳол кийин! Сен ҳам, — Отақузи кўзлари ола-кула бўлиб Қодиржонга юзланди — Агар одамгарчилик дегандан зигирдак қолган бўлса... дарҳол кийиниб пастга тушларинг!

Отақузи эшикни шарақлатиб ёпиб, уйдан чиқди.

Тогаси, худди Отақузи уйлагандай, белини боглаб, дарвоза олдида букчайиб ўтирар, ёнида қўниқушнилари бўлса керак, яна бир-икки одам кўринарди.

Кучанинг бошидаёқ машинани секинлаштишни буюрган Отақузи кўча чироғи шуъласида букчайиб ўтирган тоғасини кўрди-ю, негадир марҳум волидасининг вафоти ёдига тушди. Ушанда телеграмма орқали хабар топган тоғаси ҳовлидан тобутни кутариб чиқаётганларида етиб борганди. Бошида шляпа, эгнида қимматбаҳо макентош, тоғаси тобутни кўриб бирдан шердай ўкириб юборганди. Анча йироқдан: «Меҳрибоним, жигарим! Ёлғиз олам, дилбандим!» — деб бўзлаб келаётган бу салобатли қарияни кўрганда ҳатто тобуткашлар ҳам тўхтаб, ёшу қари баб-баравар ҳунграб юборган эди.

Отақузи ҳозир ўша манзарани эслади-ю, секин юриб бораётган машинадан сакраб тушиб, ўзиям бўзлаб юборди:

— Эна ўрнида эна бўлган аяжоним! Ёлғиз ўгли доғида куйиб ўтган аяжоним! Бағри кабоб аяжоним!

Нормурод ота тимирскиланиб ўрнидан турди, қалтироқ қўлларини чўзиб:

— Қайдасан, жияним? Айрилиб қолдим-ку, аяжонингдан! — деб хитоб қилди-да, ёш боладай ҳунграб, узини Отақузининг қучоғига отди.

тошга бемажол чуқди, чукаркан, негадир кампирнинг китоблар орасидан чиққан хатлари эсига тушди-бу бутун бақувват гавдаси билан силкиниб, пиқ-пиқ йиглаб юборди...

Аввалги куни, китоблар орасидан тасодифан чиқиб қолган бу мактублар аянинг уруш йиллари фронтда юрган ёлғиз уғилларига ёзган хатлари эди.

Уғиллари Жаббор бу хатларни, афтидан, қирқ учинчи йили отпускага келганида ташлаб кетган эди. Лекин гап бу мактубларнинг қандай асраб қолинишида эмас, гап кампир билан у, Нормурод ёзган хатларнинг мазмунида эди...

Бу хатларда гап асосан бир масала устида, урушда юрган уғиллари Жабборнинг севгилиси Фазилат деган қиз ҳақида борарди.

Домла Шомуродов Фазилатни, Фазилатнигина эмас, унинг ота-онасигача ёмон кўрарди. Шунинг учун ҳам ёлғиз фарзандига ёзган хатларида бу қизнинг узинигина эмас, авлод-аждодларигача қоралаб, уларнинг номуносиб одамлар эканини олимларга хос бир мантиқ ва эзмалик билан исбот қилиб ёзганди. Кампирнинг чаласавод хатларида эса: «Дадангдан ранжмай кўя қол, болам. Илойим, бошинг омон бўлмай. Омон қайтсанг, истаганинг билан қовушарсан. Дадан бечора нима ҳам дерди? Ишқилиб, бошинг тошдан бўлмай, оллога топширдим, болажоним!» — деган оддийгина сўзлар ёзилганди.

Бу оддий сўзларда қандайдир чексиз бир донолик бор эди. Оналик меҳридан тугилган бу теран доноликни ҳам, кампирнинг кўз ёшлари билан сугорилган бу тиниқ сўзлар олдида ўз хатларининг бутун мудҳиш шафқатсизлигини ҳам домла мана энди, бир оёғи ерда бўлса, бир оёғи гўрда турганда тушунди. Рост, унинг гаплари, қиз ҳақидаги башоратлари рўёбга чиқди. Фазилат яхши қилмади, қаҳрамонлик унвони олиб таятга келган уғиллари Жаббор қон-қақшаб қайтиб кетди...

Лекин... гарчи ушанда Фазилат ҳақида қилган башорати рўёбга чиққан бўлса ҳам фронтда қон кечиб юрган ёлғиз фарзандига унинг севгилиси тўғрисида шундай совуқ ва шафқатсиз хатлар ёзиши утакетган нодонлик эмасмиди?

Ҳа, нодонлик эди! Чунки углига ёзилган бу хатларнинг мураккаб сабаблари бор эди. Нормурод Шомуродов у маҳалда, урушда юрган углига хат ёзаётган маҳалда, буни уйламаган, аксинча, ёлғиз фарзанди

нини бахти ва келажаги учун қайгураётганига имони комил эди. Бироқ энди, Гулсара аянинг қабри тепасида узини алдашни истамайди. Фазилат тугрисида ёзилган бу хатларнинг туб сабаби — бир маҳаллар унинг узи ҳам Фазилатнинг онаси Ойнисага кунгил қўйган, аммо муродига етолмаган эди.

Энг ёмони — бу машмаша Гулсарага уйланганидан кейин, ҳатто фарзанд қўрганларидан кейин содир бўлган, Гулсара бечора эса унинг бу номардлигини ҳам кечирган эди. Ҳа, домла энди ўйлаб қараса, Гулсара шўрлик унга тегиб тузукроқ бир ҳаёт кечирмабди... Унинг серташвиш, сергалва, беҳаловат турмушини баҳам кураман деб умри гурбатда ўтиб кетибди.

Ажабо, ҳаёт уларни икки марта яқинлаштирди, калбларида бир-бирига нисбатан чексиз меҳрмуҳаббат уйғотди. Бири ёшлиқда, ҳатто болалиқда, баҳор чоғлари тегирмон соҳилида, ариқ бўйларида ялпиз териб юрган пайтларида содир бўлди. Бири сўнгги уч-тўрт йил давомида, домла нафақага чиққандан кейин юз берди... Айниқса, сўнгги пайтларда чол-кампир бир-бирига суяниб қолишган эди.

Гулсара ая хасталаниб қолса, Нормурод домла жуда талмовсираб, қурққанидан узини йўқотиб қўяр, ҳар сафар:

— Сен шошма, аяси, аввал мен кетай, кейин сен борарсан, — дерди, гўё бу дунёдан ким олдин, ким кейин кетиши кампирнинг иродасига боғлиқдай.

— Қўйинг шу гапларингизни! — деярдди ая ёлвориб. — Сабаб ундай дейсиз, домлажон?

— Сабаби... Сен кетсанг менга ким қарайди?

— Менга-чи?

— Сен аёлсан. Ҳар қалай, ўзингни ўзинг эплайсан. Мен дардисарга ким қарайди?..

Бу гаплар кунгилларидаги эски доғни, фронтда ҳалок бўлган уғиллари Жаббор доғини қайта қўзғарди-ю, аянинг киртайиб қолган нурсиз кузлари жиққа ёшга тўларди. Домла эса... Домла кейинги пайтларда қизиқ бўлиб қолганди: бу гаплар қўзғалиши билан ўзини тутолмай, бутун гавдаси билан силкиниб, ёш боладай пиқ-пиқ йиглаб юборадиган бўлиб қолганди...

Ҳа, домла Шомуродовнинг қалбида бетаскин дард, сўнмас алам бўлиб қолган нарса ҳам шу — суянган тоғини узи йиқитди! Уша ҳаммага маълум ва машҳур қўрслиги, манманлиги, дийдаси қаттиқлиги сабаб ўз ҳаёт йўдошини, умрбод унинг хизматини қилиб

утган бу улут инсонни ўз қўли билан уриб йиқитди хисоб!..

Гулсара ая бир қўлаганича тили гапга келмай дунёдан кўз юмди. Домла икки кечаю кундуз унинг ёнидан жилмади, оғзига сув томизиб, жавдираган кўзларига тикилиб ўтирди. Омони дилидан тарк этган одам, аянинг тилга киришини, тилга кириб берган оғизгина сўз айтишини сўраб, кўкка тавалло қилди. Йўқ, тилга келмай оламдан ўтди. Кўзларида эса, дардли мўлтираган кўзларида эса ёлғиз бир ўй, бир таъвиш: «Сизнинг ҳолингиз нима кечади? Сизга қийин бўлди-ку энди, домлажон?» — деган бир нидо бор эди холос.

Домла тилдан қолган кампирининг шу кўзларини, кўзларидаги шу унсиз изтиробни ҳар эслаганда юраги туздек ачишиб кетарди. Мана ҳозир ҳам ўпкаси тўлиб, лабларига теккан нордон томчиларни артаркан хаёлан яна аяга мурожаат қилди:

«Мени афв эт, азизим. Биламан — мен сени кўп ўқсатдим, сенга кўп дилозорлик қилдим. Мен билан турмуш қуриб ҳеч рўшнолик кўрмадинг. Ҳаммасини биламан. Лекин начора? Ёшлиқда, тегирмон соҳилларида ялпиз териб юрган пайтларимизда тасаввур этгандек осон эмас экан бу ҳаёт... Шафқатсиз экан ҳаёт деганлари... Кечир, азизим. Мен ҳам ёнингдан жой танлаб қўйдим. Яқинда келаман. Биттаю битта орзуим — тезроқ ёнингга келиб ётсам-у, юрагимни тимдалаётган бу беадад ўйлардан, аламли хотиралардан фориғ бўлиб, ором олсам...»

Домла тагидаги чўнг тошга қўлларини тираб базур ўрнидан турди...

2

Домла янтоқ ва какра босган сўқмоқ йўлдан бир-бир босиб орқага қайтди. Қоровултепа устида безрайиб турган бир тилимгина ой шуъласида улкан гуристон аллақандай гайритабий, ёт бир оламга ўхшарди. Жимжит. Фақат чигирткалар чириллайди, пастда, ойдинда ўрмондай қорайиб кўринган қишлоқ томонда бақалар қуриллайди, ўқтин-ўқтин итлар ҳурди...

Домла «Куйган ота» қабри тепасидаги қўштут яқинлашганда кўксига шабада теккандай, қулогига япроқларнинг майин шитирлаши эшитилгандай бўлиб, бошини кўтарди. Ажабо! Гуристон теварагидаги

ҳамма дарахтлар қуриб-ковжираб қолган-у, бир-бирига чирмашиб ўсган ва камида юз йил умр кўрган бу икки тут ҳамон япроқ ёзиб, ҳамон кўкариб турарди!..

Домланинг болалик чоғларида ит қолиб қутурганлар, ақлдан озганларни «Куйган ота» мозорига тавоф қилдиргани олиб келишар ва шу тутларга занжирбанд қилишар, жинниларнинг ваҳшиёна ўкиришлари кечалари болалар, қизлар, ёш жувонларни зир титратарди..

«Соғ одамни жинни қиладиган бу ваҳимали қабристонга жинниларни олиб келишлари галати», дея кўнглидан ўтказди домла, ўзи ҳам нимадандир сескангандай бўлиб. У қўштут тагидан чиқиб қадамни жадаллатди. Шу пайт яна бир узоқ эсдалик ёдига тушди, тушди-ю, хаёлидаги бошқа ҳамма ўйларини суриб чиқарди..

Ун олтинчи йилнинг кеч кузи... қишлоқдан мардикорликка олинган юз йигит, кетишларидан бир кун аввал, намозгар пайтида гуристонни зиёрат қилгани чиқишди. У пайтларда шундай одат булар — узоққа отланган ҳар бир киши кетишидан олдин гуристонга чиқиб, авлиёлар қабрини тавоф қиларди.

Ўз фарзандлари ўрнига камбағаллардан йигит ёллаган қишлоқ зодагонлари қабристон четига қозон қурдириб, қурбонликка қўй ва ҳўкиз сўйишган эди.

Намоздан кейин йигитларга лаганларда шавла тортилди, шавладан кейин қуръон ўқилиб, йигитлар энди қўзгала бошлаганда, ўша маҳалда чапанилиги билан қишлоқда ном чиқарган Ўроз хўроз деган йигит:

— Ҳой, халойиқ! — деб оломонни оғзига қаратди. — Эшитишимга қараганда, қишлоқ бийлари бизга Воҳидхўжанинг ўғли Қудратхўжани юзбоши қилиб тайинлашмоқчи эмиш. Қудратхўжа ким ўзи? Хўжазодаман деб керилгани бўлмаса, нима каромат кўрсатяпти? Менинг гапимга қулоқ солсаларинг, йигитлар, юзбоши қилиб оғайнимиз Нормуродни сайлаимиз! Яхши отанинг боласи! Мадраса таҳсилини олган, шаҳар куриб, оқ-қорани таниган инсофли йигит! Ҳаммамиз таниймиз!.. Хўш, бу гапга нима дейсанлар, муминлар!

Ҳар жой-ҳар жойдан:

Тутри!

— Бидамиз Нормуродни!

— Диёнатли йигит! — деган хитоблар эшитилди.

Ўлимга маҳкум этилганларнинг сўнги тилаги рад қилинмаганидек, мардикорликка отланган Ўроз-

қулнинг таклифини ҳам ҳеч ким, ҳатто қишлоқ аҳли билан гап билан ётқизиб-турғизадиган казо-казо ҳам рад қилолмади. Шу-шу Нормурод мардикорлик кетаётган қишлоқ йигитларининг юзбошиси, Россияга, Пензага бориб тушганларидан кейин эса, елкаси погон таққан «сотник» бўлиб кетди.

Аянинг вафотидан кейин домла турмуш тугидаги: «Дунёга келиб нима кўрдим?.. Кузимни очаму юмдим!» — деган эски нақлни кўп эслаган. Энди уйлаб қараса, у не-не балоларни бошидан кечирган, неча тўфон ва довуллардан эсон-омон ўтиб, ҳамма судралиб келаётган «қари тулки» экан!..

Ҳа, Урозқул ҳақ, Нормурод бундан олтамиш йил муқаддам, мардикорликка кетадиган ўша машҳур илон йилдан одиноқ шаҳар кўрган, бир неча йил Тошкентда бўлиб, Бешоғоч даҳасидаги машҳур Маъдихон эшон мадрасасида таҳсил олган муллаваччалардан эди.

Нормурод Шомуродовнинг боболари асли тошкентлик бўлиб, бу жойларга савдо ишлари билан келгану омади юришиб, қолиб кетганлардан. Унинг отаси Шомурод бойваччанинг қишлоқда атторлик дукови булар, у ўзига тўқ, илмга, китобга қизиқадиган, айни замонда асли тошкентлик эканлигидан керилиб юрадиган, калондимоғ, хушқомат, хушсурат одам эди. Угли Нормуродни қишлоқда саводи чиқинчи билан чиқиратиб Тошкентга, кимсан Маъдихон эшон мадрасасига олиб бориб топширганининг боиси ҳам шунда эди. Лекин оқпошшо — герман уруши бошланди. Шомурод бойваччанинг ишлари орқага кета бошлади. моллари касодга учраб, синди-да, ўзиям касалга чалиниб, кўрпа-тушак қилиб ётиб олди. Бойваччанинг энг сўнгги яхшилиги, ун олтинчи йили ёзда, Нормуродни Тошкентдан чақиртириб олиб, кўзи тирик чоғида севган қизи Гулсарага уйлантириб қўйди. Отаси бу ишни худди билгандай қилган экан, чунки тўй бўлиб, карнай-сурнай садолари тинмасданоқ оламдан ўтди. Киз келинчакларнинг ёр-ёри жудолик фарёдига уланиб кетди...

Тўй ва мотам маросимлари тутар-туғамасданоқ ҳонадоннинг аҳволи ҳам оппа-ойдин бўлди-қолди. Кечагина кимсан Шомурод бойваччанинг ўглиман деб керилиб юрган Нормурод, қулогигача қарзга ботиб қафангадо бир йигитга айланди-қолди.

Илон йили. Кўкламда бир томчи ёгин бўлмай, деҳқонлар сепган уруғларни ҳам йигиб ололмаган.

моллар қирила бошлаган бу мудҳиш қаҳагчиликда овлачи очлик-яланғочликдан асраб қолишнинг биттаю битта йули бор, у ҳам бўлса оқпошшо эълон қилган мардикорликка бориш эди.

Мардикорлик ҳам худди оқпошшо уйлаб топган беҳисоб солиқларга ухшарди. Унга ҳар олти хонадондан бир йигит бориши керак, бу олти хонадон мардикорликка кетадиган йигитни кийим-кечак ва йўл озиги. оиласини эса ўлмас овқат билан таъмин этмоги лозим эди... Шу тариқа, Нормурод кечагина чимилдиққа кирган ёш қаллигининг фарёдига, олтмишдан ошган онаизорининг кўз ёшларига қулоқ солмай, мардикорликни танлади...

Домла қабристон четидаги чангалзордан ўтиб, сертупроқ катта йўлга чиқиб олди, йўл тобора пастлаб боргани учун юриш осонлашди, фақат оёқ остидаги тупроқ билқ-билқ қилиб, димогига чанг ҳиди гуп-гуп урарди. Олдинда биринчи уйлар, пахса девор билан ўралган ҳовлилар, боғлар кўринди, юзига салқин шабада тегди... Лекин домла ҳатто шабадани ҳам сезмади. Бир-биридан тиниқ, бир-биридан ўтқир хотиралар, худди шу бутун кўрган ёрқин тушдай, бутун фикр-зикрини банд этган эди...

Тун. Жиҳозларининг ҳаммаси сотилиб бўлган, тўғрироғи, бир қадоқ-икки қадоқ арпа ё жўхори унга алмаштирила-алмаштирила шипшийдан бўлган катта, чорхари уйнинг бир бурчагида, ҳамон йиғиштириб олинмаган чимилдиқ ичида, қора дуд аралаш кўтарилган ингичка мойчироқ шуъласида Гулсара товушсизгина титраб йиғлайди. Урта бўйли, нозиккина ёш келинчак, Нормуроднинг назарида, кимдандир азият чекиб, ўқсиб-ўқсиб йиғлаётган кичкинагина қизчага ухшайди... Нормурод уни бағрига босиб, райҳон ҳиди таратган силлиқ сочларини силайди, қулоқларига алланималарни шивирлайди, лекин Гулсара ёш билан ювилган юзини унинг аламли кўксига босиб, бағтар йиғлайди, озгин елкалари япроқдай титрайди.

Нимқоронги чорхари уйдан, Гулсаранинг ёш тўла кузларидан хаёли бир сакраб темир йўл вокзалига ўтади..

Готик услубда қурилган, нимаси биландир эски Рус черковларини эслатган вокзал олдидаги майдон ва унинг ортидаги уфқларга қўзилган ҳадсиз дашт сдамга, «бўҳ-бўҳ»лаган туяларга, қўқонараваю ҳанграган эшак, кишнаган отларга тўлиб кетган. Биров

огасини, биров инисини, биров углини қучоқлаб йиглайди, бошларига салласимон удана ураб олган юзлари очиқ қирғиз кампирлар худди мотам устига бузлагандай, улан айтиб бузлайди, кимдир худди эсон айтаётган муаззиндай, овозининг борича бақириб, олога тавалло қилади...

Мана, ниҳоят, қизил вагонларга чиқишни талаб қилиб, оташарава чинқиради, черковсимон вокзал тепасидаги қўнғироқлар даранглайди, қамчи уйнаттар шопмуйлов казаклар отлари билан йигитлар устига бостириб келиб, вагон томон суради, суради-ю, мис, сиз фарёд осмони фалакка чиқади...

Бу машъум воқеаларнинг бўлиб ўтганига ярим асрдан ошибди, бироқ Нормурод Шомуродовнинг кўзи олдида худди кеча бўлгандай турибди: оташарава сувга бор чинқириб, ҳисобсиз қизил вагонлар шарақ-шуруқ қилиб қўзгалганда ҳамон бузлаб, ҳамон фарёд чеккан оломон ҳам эшелон билан баробар қўзгалди. Яёвлар яёв, отлиқлар отда, эшаклилар эшақда, туя ва ҳатто ҳукиз минган одамлар, гўё оташаравани тўхтатиб қоладигандай, баравар чопишиб борар, вагондаги оломонга, оломон вагондагиларга қараб талпинар эди.

Сал ўтмай яёв югурганлар, аёллар, чоллар, чоллардан кейин ҳукиз ва туя минганлар ортда қола бошлади. Фақат бир нечта отлиқ ва нортюясини лапанглатиб чопган қирғиз чол эшелонни шаҳар чеккасидаги утовларгача, черковсимон вокзал биноси кўздан гойиб бўлгунча қувиб борди, кейин улар ҳам битта-битта қолиб кетишди...

Қизик, бир қарашда бир зум, бир қарашда минг йил ўтгандай туюлган уша даврдан, мардикорликка бирга борган уша йигитлардан кимлар бор? Кўплар йўқ, жуда кўплар — жойлари жаннатда бўлсин! — оламдан ўтди. Тирикларини бармоқ билан санаш мумкин. Мана у, Нормурод бор, уни юзбошиликка сайлаган уша Урозкул ҳаёт. Ҳа, айтмоқчи, ушанда юзбошилиқдан маҳрум бўлган Воҳидхўжанинг угли Қудратхўжа ҳам тирик. Галати нарса экан дунё. Бу одам мардикорликдан кейин узини савдога урган, қишлоқда дўкон очиб, НЭП даврида жуда бойиб кетган эди. Ўттизинчи йилларнинг бошида ҳаёт иккисини яна бир тўқнаштирди: Нормурод уни қулоқ қилди. Қаёққадир сургун қилинган Қудратхўжа сувга чуққан тошдай бедарак бўлиб кетган эди, эллигинчи йилларнинг ўрталарида эсон-омон қайтиб келди. Ушанда бери қишлоқда. Гиёҳванд. Узини дарвишликка солиш

юрми. Уғри қариса суфи булади, дегандек, Нормуродни курса... нуқул «фалсафа суқади...» Яна ким бор? Ҳа, айтмоқчи, мардикорликда тилмочлик қилган Прохор чиноқ ҳам тирик. Тогда, урмон хужалигида ишлайди.

Прохорнинг тақдириям жуда қизиқ. У бу ерларга Николай — герман урушидан аввал сабаби очлик, поездга илакишиб келиб қолгану шаҳар бозорида мешкобчилик қилиб юриб, «сартчани» сув қилиб ичиб олган. «Чиноқ» дейилиши эса дастлаб келган пайтларда очликдан қовун-тарвуз ўгирлаяпган жойида қўлга тушган, қўлга тушиб, бир қулогидан айрилган-у, ўша-ўша лақаби «Прохор чиноқ» булиб кетган... Прохор у пайтларда жуда ёш бўлган, лекин мардикорларга тилмоч топилмай турган долзарб бир пайтда кимнингдир эсига тушиб қолгану йигитларга қушиб, вагонга босиб юборишган. Прохор бечораям Нормуродни курса «ўлиб» қолади, ўша машғум, аммо нимаси биландир юракларини қитиқлайдиган мардикорлик чоғларини эслаб, ётиб дардлашади...

Мотор овозига ўхшаш гувиллаган овоз домланинг хаёлини бўлди. Бу — тегирмон новидан тушиб, парракларга урилаётган сувнинг гувилаши эди.

Домла сойга яқинлашганини билиб тухтади. Эрта баҳорда тошқин келиб, асов дарёдай кўпириб ётадиган дарё ўзани ҳозир кўм-кўк ажриқзорга айланган, сойда эшаклар, тушовланган отлар, тўйганидан ҳансираб ётган сигирлар қораси кўринар, ўзанининг нариги бетида эса эски тегирмон гувилларди...

Домла бошини сал эгиб, тегирмонни кўришга ҳаракат қилди. Бироқ ўрмондай қорайиб турган боғлар орасида тегирмон кўринмас, фақат тарновдан тушаётган сувнинг бир меъёрдаги тиниқ гувилаши тобора равонроқ эшитилмоқда эди.

Баладдан тушиб, тегирмон парраklarини айлантираётган бу сув, болалиқдан таниш бу гувиллаш чолнинг миясидаги алақандай мурватларни бошқа томонга буриб юборди-да, дилида ой шуъласидай мусаффо эсдаликлар уйготди...

Ҳозир деярли кераксиз булиб қолган бу тегирмон Гулсараларнинг тегирмони эди. Гулсараларнинг тегирмонидан сал юқорида тўгон бошида, уларнинг, Шомурод боққолининг тегирмони булар, қишлоқда бу жойларни «Қуштегирмон» деб аташарди... Қуштегирмон тепасидан теварак-атрофдаги ҳар бир уй, ҳар бир ҳовли, айланаси балад девор билан уралган кўҳна

қалъа, қалъа ичидаги гумбазли мачит ва мачитга ула-
ниб кетган қатор дўконлар, расталар, қуйингки, бутун
қишлоқ кафтдай қуринади.

Қишда улар эски қалъа ичидаги тор, зах уйларда
яшашар, кўкламда, сойга тошқин келиб, дарахтлар
куртак ёза бошлаганда эса тегирмон бўйидаги мана
шу богларга кўчиб чиқишарди.

Улар кўчиб чиққан маҳалда ариқ бўйлари гуё ювиб
қуйилгандай тиниқ, ям-яшил майсалар билан қопла-
нар, оламни чучмома ва ялпиз атри тутар, толлар
саргайиб, баргак ёза бошлар эди. Фақат бир нарса
уларнинг гашини келтириб, ижиргантирар, кунлар
илиб, ер қизий бошлаши билан ариқ бўйлари
айниқса, тегирмон соҳиллари гуж-гуж илонга тўлиб
кетарди. Лекин кунлар исиб, осмонда лайлак пайдо
булиши билан илонлар бир кундаёқ қайгадир гумдон
бўларди...

У маҳалда қишлоқдаги ҳар бир бог, боглардаги ҳар
бир терак, ҳар бир чинор, айнақса қабристондаги
кекса садалар тепасида, ҳатто мачит минорасида ҳам
улкан тандирларни эслатувчи лайлак уялари бўлар,
эрта баҳор осмони фалак жуфт-жуфт бўлиб учувчи
оппоқ, гўзал лайлакларга тўлиб кетарди.

Қўштегирмонда ҳам иккита лайлак уяси бўлар,
бири Гулсараларнинг ҳовлисида, бири Нормуродлар-
нинг боғидаги оқ терак тепасида эди.

Эсида бор — Нормурод Тошкентда туриб, уч йил
Маъдихон эшон мадрасасида таҳсил кўрганида у ҳам-
мадан кўра мана шу сой, мана шу тегирмон бўй-
ларини соғинар, юраги терак учларига уя қўйган
гўзал лайлакларга қараб талпинар, уларни тушларида
кўриб чиқарди. Уч йилдан кейин, оқпошшо — герман
уруши бошланиб, қишлоққа қайтиб келганида эса...
фожиали бир воқеанинг устидан чиққан — отаси та-
мом синиб, кўрпа-тўшак қилиб ётиб қолган, тегир-
монларини сотиб олган Воҳидхужанинг одамлари
тўғон соҳилидаги оқ теракларни қирққани келишган
эди...

Бу воқеага элик йилдан ошди, лекин кунни кеча
бўлгандай, ҳали-ҳали кўз олдида турибди: офтоб терак
бўйи кўтарилган, осмон булутсиз бегубор, илиқ бир
кун эди. Белларини арқон билан боғлаб олган одамлар
ойболта ва арраларини кўтариб, лайлак уя қўйган
теракар тагига борганда, уядаги лайлаклар, худда
машъум ҳодисани олдиндан сезгандай, зорли
чағлашиб, осмони фалакка парвоз қилганди. Са

утмай қушни боғлар, мачит минораси ва ҳатто қабристон боғидаги лайлақлар ҳам уяларидан кўтарилди-ю, осмони фалак аллақандай таҳдидли чагчаглаган оппоқ лайлақларга тўлди. Шу пайт пастки тегирмон томондан қиз боланинг: «Нормурод! Нормурод ака! — деган жўрли нидоси эшитилди.

— Қуй денг уларга! Қуй денг!»

Бу — Гулсара эди! У ўз теракларини кучоқлаб олган, гуё бу билан қирқилаётган теракларни асраб қсладигандай чинқириб йигларди. Лекин Нормуродларнинг араланиб қолган оқ тераги бир томонга ога бошлаган эди. У бутун қудрати, булутларга қўл чўзган беқиёс гавдаси билан ён-веридаги бошқа дарахтлар, тол ва қайрагочларни янчиб, синдириб, оламини ларзага келтириб гурсиллаб қулади. Терак шохларидан ажраган лайлақ уяси эса осмонда бир зум, бир дақиқа муаллақ осилиб қолди-ю, кейин аллақандай хас-чўп, қуш патлари, илон пусларини тўзғитиб, карахт бўлиб қолган Нормуроднинг оёқлари остига келиб тушди...

Яна эсида...

«Бас! Нима қиласан, хаста юрагингни тилка-пора қиладиган бу эсдалиқлар билан ўзингни эговлаб? Энди кимга керак бу аламли хотиралар? Ошингни ошаб, ёшингни яшаб бўлдинг! Энди қолган беш кунлик умрингни бегалва-беташвиш ўтказишни ўйласангчи, Нормуродвой! Мана, мол-дунёнг, китоб-питобларинг билан кўчиб келдинг. Дунёга келиб орттирган энг катта бойлигинг — шу китоблар! Салкам ўн минг жид китоб! Ушаларни ўқиб, мутолаа қил. Ёшларга улаш. Ўқишсин. Баҳраманд бўлишсин. Охирги пайтлардаги энг улуг орзунг шу эди-ку. Шу иш билан ўзингни овунтир, таскину тасалли ол. Бу чиркин ўйлар билан дилингни намозшом қилишдан на фойда, огайни?»

Ҳа, домла сўнгги йилларда бу тўғрида чиндан ҳам, кўп ўйлар эди. Қишлоққа кўчиб борсам, отамерос жойимдан бир-икки хонали бошпана қуриб олсам-у, хоналарнинг биттасини кутубхона қилиб, ёш-ялангларга китоб тарқатиб, кўрган-кечирганларимдан гапириб бериб утирсам, уларнинг дилида фанга, санъатга иштиёқ уйғотсам, гофилларнинг кўзини очсам, истеъдодли ёшлар учраса — уларнинг бошини силасам, қўллаб-қувватласам, деб орзу қиларди. Лекин бу ҳақда ўйларкан, ёнида ҳамиша аяни курарди. Хаёлида у ўзи кўзига кўзойнак тақиб, китоб сўраб келган ёшлар билан суҳбатлашиб ўтирар, ая эса, чой-пойга қарар,

уларнинг уйлари, тўғрироғи, кичкина кутубхонае
қишлоқ аҳлининг энг севимли жойига айланарди.

Мана, ниҳоят, домла эзгу ниятига етди. Жияни
Отақузи ўзи бош-қош бўлиб, бир кунда кучирди-қол-
ди. Лекин, ҳайҳот. Гулсара бечора дунёдан утган-
бўлди бу иш!

«Начора, эрта-индин сен ҳам оламдан утасан. Ҳа,
ким устун бўлган эмас бу дунёга. Аммо унгача сабот
қилмогинг, сабаби тирикчилик, қимирлаб турмогинг
даркор. Бу афсус-надоматларга чек қўй, Нормурод
чол. Оқу қорани таниган қариясан. Тушунмогинг ке-
рак. То улғунингча, токи сўнгги нафасинг чиққувчи
чизган режаларинг, уйлаган уйлариингни рўёбга
чиқармогинг керак. Бесабр бўлма, Нормурод чол, бе-
сабр бўлма...»

ИККИНЧИ БОБ

1

Отақузи қабристондан тўғри уйига қайтди.

Маросимга келганлар алақачон тарқаб кетишган,
унг томондаги олди айвон қатор хоналарнинг фақат
биттасида — ётоқхонадагина чироқ бор, бироқ ҳовли-
нинг этагидаги Ҳайдар учун қурилган уйнинг ҳамма
деразалари чарогон, у ердан магнитофонга ёзиб олин-
ган энгил куй эшитиларди.

«Ёшлар тушмагур! — деди Отақузи кулимси-
раб. — Бир-икки кун сабр қилиб туришса нима
бўларди?»

У оёқ учида юриб айвонга чиқди, ётоқхонада, шун-
доқ деразанинг ёнида, хотини Олия бошини бир то-
монга эгиб, пастки лабини тишлаб кийим дазмоллар-
ди. Олиянинг қизлик чоғидан таниш бу одати Отақу-
зининг дилида тўсатдан илиқ бир меҳр уйғотди. Олия
ёши қирқдан ошиб, тўрт фарзанд — икки ўғил, икки
қиз туғиб берган бўлса ҳам ҳамон ёш жувондек нозик
кўринар, бир маҳаллар, университетда ўқиб юрган
пайтларида кўп йигитларни шайдо қилган жамоли
ҳануз сўлмаган, фақат қирра бурнининг четларида,
пешонасида ингичка ажинлар пайдо бўлган, уйчаи
кўзларига қандайдир чуқур ҳоргинлик чўккан...

«Бу бечорагаям осон тушмади бу маросим!»

Отақузи эшикни секин очиб, ичкарига кирди.

Олия бир зум қули ишдан тўхтаб, эрига қаради.

- Тоғамлар қанилар?
- Қабристонда қолди...
- Тагин-а?

— Ҳа... Ёшлиқдаги гувоҳлари учун янгамдан кечирим сўрамоқчилар... — Отақўзи хохолаб юборай деди-ю, хотинининг жиддий тикилиб турганини кўриб, кулгисини ичига ютди, ёнига бориб, озгин елкасидан қучди.

— Раҳмат сенга, азизим!

— Нега? — деди Олия кўзларини катта очиб.

— Негаки... сенгаям осон бўлмади. Бир ойдан бери келди-кетди, уйда ҳаловат йўқ...

— Майли, — Олия ўйчан кўзларини ерга тикди. — Биздан бошқа сўянадиган кими ҳам бор бечора чолнинг. Ўғиллари ҳаёт булганда... кечаси уйлаб, яна хўрлигим келди.

— Ўғиллари бўлмаса, ўғилларидан зиёд қилдик! — деди Отақўзи қовогини уйиб. — Ҳамма мамнун. Қишлоқдаям, тумандаям раҳмат демаган одам йўқ! Хўп. Дазмолингни қўйиб тур. Буёққа кел. Бир гаплашиб олайлик, — Отақўзи вазмин одимлаб, тўрдаги диванга ўтиб ўтирди. Унинг офтобда қорайиб кетган шиддатли от юзи бутун қандайдир жуда мулоийм кўринар, чарчоқдан, уйқусизликдан киртайган қўй кўзларида шўх табассум жилва қиларди.

— Хуш, буёғи нима бўлди, хоним? Мен тўйни айт-япман. Ёшлар нима дейишяпти?

— Ёшлар... — Олиянинг оқ-сарикдан келган кулча юзига қизиллик югурди. — Куёвингиз уйда ўтирибди. Тавба! Жуда қизиқ бўп кетяпти-я бу ёшлар! Қайнана, қайната дегандан уялиш деган гап йўқ! Боя... ўғлингиз билан бирга бошлашиб келди!

— Қизинг қаёқда?

— Уям утирибди чақчақлашиб!

Отақўзининг қалин қошлари бир дафъа қаҳр билан чимирилди-ю, яна ёзилди.

— Майли! Замон шуларники! Билганларини қилишсин! — У тўсатдан меҳри товланиб, хотинининг озгин елкасидан қучди. — Агтанг! Йигирма йил кейин тугилганимизда-ку, биз ҳам шуларга ўхшаб ялло қилиб, айшимизни суриб юрарканмиз! Хуш, келинингчи, уям келдими?

— Йўқ...

— Нега? Ё булар замонанинг илгорлари-ю, келининг сенга ўхшаган қолақми?

— Билмасам...

— Хул битта гапни топиб олибсан — билмасам билмасам!

Отақузи калта, уч бурчак мўйловини уйнатиб, шитоб билан ўрнидан турди, новча, келишган буй-бастани ростларкан:

— Бўпти! — деди. — Ўғлим билан узим гаплашман. Аммо сен ҳам қудангга айтиб қўй. Агар қиз гиди-биди қилса... мениям унга берадиган қизим йўқ! Бошда қарши қуда бўлишга келишдикми, келишадим! Энди думини ликилатмасин!..

— У бечорага қолса-ку...

— Бечора бўлмай улсин! Ёшлиқда ҳамма қилгуликни қилиб, энди... — Отақузи ниманидир эслаб, мийигида кулиб қўйди. — Йўқ, рост айтаман. Агар қизи қилиқ қиладиган бўлса... мен ҳам бериб бўлман қизимни!

— Шошманг, қаёққа кетяпсиз?

— Ҳозир келаман.

— Қуйинг, уялтирасиз ёшларни!

— Ҳозир сен билан мендан уяладиган ёшлар борми ўзи? — Отақузи кинояли кулимсираб уйдан чиқди.

Боя кукда ярқираб турган бир тилим ой дарахлар панасига яширинган, осмон бир-биридан тиниқ, бир-биридан йирик, оппоқ юлдузларга тўлиб кетган, ўрдадай кенг ҳовли, тўғрироғи, ярим гектар келадиган боғ зим-зиё эди. Бу қоронгиликда боғнинг этагидаги уй яна ҳам ёруғроқ, яна ҳам чарогон кўринар, у ерда ҳамон шўх, енгил куй янграрди...

Отақузи одам бўйи келадиган анорлар орасидан ўтиб, очиқ деразага яқинлашди.

Уйнинг қоқ ўртасида худди Олияга ўхшаган, оқ сарикдан келган нозиккина, хушбичим Тоҳира қорини чангаллаб, пешонасига тушган жингалак сочларини силкитиб хохолаб куларди. Худди Отақузининг ўзига ўхшаган, хушқад, барваста Ҳайдар оёқларини чалиштириб, деворга суяниб турар, бўлажак куёви эсаннинг рўпарасида креслога чўкиб ўтирар, «флидан, ўгли билан куёви нима ҳақдадир баҳслашар, Тоҳира эса уларнинг гапига қотиб-қотиб куларди.

Бўлажак куёви Қодиржон унча келишган йигит эмас, жуссаси чоғроқ, ўзиям... қийгир бурни уроқдай эгилган, бесўнақай қоп-қора йигит. «Ҳайронман! — деди Отақузи қизининг кулгисига гаши келиб. — Бу... уроқбурун йигитнинг нимаси ёқиб қолдийкин унга! Тавба, бир ота, бир онадан икки хил фарзанд! Бирини осмону бири ер!»

Отақузининг эсига шу бутун эрталаб, идоранинг омида ногаҳон учраб қолган... келини Латофат тушди. У шаҳар қизларидай пурим эмас, эгнида одмигина чит қуйлак. оёгида оддий шипшак, бироқ буй-басти, ҳусни латофати ёшликдаги Фазилатнинг ўзгинаси эди.

Майин, қунгир сочлари балан қилиб турмакланган. нозик, хушбичим юзи худди умрида офтоб тегмагандай тиниқ, битта-битта терилган қоп-қора қошларининг тагида катта, серкиприк кўзлари галати порлаб турарди.

Латофат булгуси қайнотасини кўрганда бирдан «дув» қизариб, шарт бурилиб кетди. Отақузи ҳам негадир унгайсизланиб, қадамини тезлатаркан: «Бу ҳам онасига ухшаб ўйин кўрсатмаса эди ҳали!» — деган эски ташвишли фикр кўнглидан яна ўтди.

Ҳақиқатан, кейинроқ эшитса, келини «яна уқийман» деган гап чиқарибди, қандайдир тажриба ўтказамиз деб, уша Тошкентда учратган занжидай қоп-қора домласини бошлаб келибди.

«Қани, гиди-биди қип кўрсин-чи, мен ҳам қизимни бериб бўлман!» — Отақузи булажак куёвнинг бачкана қилиқларига ичда гижиниб қўйди-да, секин юриб ўйининг орқасига ўтди.

Богнинг этагидан қўшни ҳовлига йулак очилган бўлиб, Отақузи бу ҳовлини тўрт хонали дангиллама уйи билан тоғаси учун бушаттириб қўйган эди.

Бу ҳовлида колхознинг бош механиги Наимжон турарди. Отақузи унга чеккароқдаги янги уйлардан биттасини олиб берди. Содда, оққўнғил йигит Наимжон лом-мим демади, бироқ унинг шаддоҳ хотини аввал кўчмайман деб туриб олди, кейинроқ кўнган бўлса ҳам кўчаётган куни дод-фарёд кўтариб, анча шаллақилик қилди, бундай томошани пулга сотиб оладиган дўст-душман олдида Отақузини ёмон хижолатга солди...

Отақузи унинг бунчаликка боришини билганида бу ишни қилмас, тоғасига бошқа жойдан бошпана топиб берган бўларди. Бироқ ундай деса... чолнинг аҳволидан ким хабар олиб туради? Иссиқ-совутига ким қарайди? Қариган чогида ким унга гамхўрлик қилади?

Отақузи қоронгида деворни пайпаслаб чироқни ёқди

Яқиндагина ремонтдан чиққан уй ҳали яхши қурилмаган эди, димогига гул этиб мой ва оҳак ҳиди урди. Кенг даҳлизнинг ўнг томонидаги чоғроқ хонага гилам

ва кўрпачалар тўшалган, диванлар, сервантлар қўйилган, чап қўлдаги катта меҳмонхонада эса... китоблар тоғдай уюлиб ётарди.

Саргиш қалин қоғозга уралган, каноп билан боғланган китоб дасталари шифтга тегади, улар ҳали тартибга солиниб, жавонларга терилмаган.

Отақузи тўп уйнаса бўладиган бу катта хонадаги тоғ-тоғ китобларга, худди биринчи марта кўраётгандай, ҳайрат билан тикилиб қолди. Асл касби тарихчи бўлган Отақузи китобни, айниқса, тарихий китобларни яхши кўрарди. Кўп ўқирди. Хотини Олия ҳам китобнинг қадрини билади. Лекин эр-хотин йиққан китоблар чол йиққан китобларнинг ўндан бирича келмайди.

Ҳа. галати одам-да тоғаси! Илмнинг кони. Арабчаю форсчани сув қилиб ичиб юборган! Аммо... Отақузи ўз қадрдон тоғасига унча тушунолмади.

Тоғаси ҳар йили бўлмаса ҳам икки-уч йилда бир марта қишлоққа келиб, бир ой-ярим ой дам олиб кетади. Лекин ҳар сафар унинг келиши Отақузи учун катта бир ташвиш бўлади. Одатда, тоғаси аралашмаган иш бўлмайди, чол унинг ҳар бир қадамини тергагани-тергаган, дашном бергани-берган. Фақат жияни эмас, баъзан етти ёт бегоналарни ҳам ранжитиб, қон қақшатиб кетади.

Қишлоқда чолнинг Ўроз хўроз, Прохор чиноқ, Азиззода деган ошналари бор. Чол қишлоққа ташриф буюриши билан эски қадрдонлари дарҳол уни йўқлаб келишади. Қаёқдаги дордан қочган қалангилар қасангилар кўриниб қолади. Шу-шу, ҳар хил майда-чуйда гаплар, игво, фисқи-фасод кўзгалади. Бу гапларга учган тоғаси Отақузининг устидан тергов бошлайди, бодрингдай бурнини суқмаган тешиги қолмайди. Отақузи олдин унга вазиятни тушунтиришга уриниб кўради, тушунмагач, қўлини силтаб кўя қолади. Кўя қолмасин-чи! Чол унинг тилини тишлатиб кўяди.

Тоғасининг феъли атворини яхши билган Отақузи уни кўчириб келишдан олдин кўп ўйлади, кўп иккиланди. Бироқ чол шўрликнинг ўндан бошқа сўянади ган бир кимсаси йўқ. Онаси раҳматли ҳаёт вақтида айтгувчи эди: «Ёлғиз тоғанг бор. Бефарзанд, кунгли ўксик. Қариган чоғида фарзандсизлигини билдирма дуосини ол, болам!..».

Мана, раҳматли онасининг сўзини ерда қолдирмай кўчириб келди. Янғасининг таъзиясини, ҳамма расм

русларини ўз гарданига олди, тик туриб хизмат қилди. Аммо-лекин...

Кимдир чақиргандай бўлдимиз? Ҳа, Ҳайдарнинг овози:

Дада! Телефон! Вилоят раҳбариятидан!..

Ҳозир, — Отақузи чироқларни ўчириб, уйдан чиқди

2

Олия айвонда кутиб турарди.

— Холмуродов! — деди у шивирлаб.

— Кутиб турибдими?

— Йўқ, ўзингиз телефон қилар экансиз.

«Тун ярмида яна нима иш чиқиб қолдйкин? Ё хатимни олдимикин?»

Отақузи бундан бир ҳафта олдин қурилиш ташкилотларидан шикоят қилиб, даштдаги аҳвол тўғрисида катта бир хат ёзиб юборган, бултур саҳродаги бўлгуси шаҳарчанинг пойдеворига биринчи гиштни Бекмурод Холмуродович ўз қўли билан қўйгани учун ҳам ундан умиди катта эди.

Отақузи негадир кўнгли гаш бўлиб, телефон заказ қилди-да, диванга ёнбошлади. Зум ўтмай, қулоқни қоматга келтириб, шаҳарлараро телефон жириглади.

Вилоят раҳбари чиндан ҳам кутиб ўтирган экан, чамаси, трубкани ўзи олди. У телефонда узоқ гаплашишни кўп хушламас, одатда дарҳол мақсадга ўтиб қўя қоларди. Бу сафар негадир соғлигини, ҳол-аҳволини, бола-чақасини суриштирди, аянинг маросимини эшитган экан, кўнгил сўради ва шундан кейингина хатини олганини айтиб, даштдаги ишларга ўтди.

Отақузи ҳаяжонини яширишга тиришиб:

— Бир қошиқ қонимдан кечасиз, Бекмурод Холмуродович. — деди. — Мен сизни безовта қилмоқчи эмас эдим. Аммо-лекин... бошда ўзингиз шу ишга бошқош булгансиз. Пойдеворга биринчи гиштни ўзингиз қўйгансиз. Мана энди... жуда қийналиб кетдик. Жоним ҳалқумимга келди...

— Яхши-яхши, — деди Холмуродов. — Сиз ҳамма мавзоларингизни қозоғга тушириб тайёр бўп туринг. Бир-икки кундан кейин қурилиш ташкилотлари раҳбарларини йигиб, даштда кичкина йигилиш ўтказамиз. Ушанда ҳамма арзингизни айтасиз.

— Раҳмат, — деди Отақузи. — Минг раҳмат сиз-

га!.. — У, «хайр, яхши тушлар кўринг», дейишга оғиз жуфтлади-ю, вилоят раҳбарининг томоқ қирганини эшитиб, сергакланди.

— Яна бир гап бор. Эшитяпсизми, Отақузи ака?

— Эшитяпман, эшитяпман...

— Гап шундаки... Балки шу кунларда колхозингизга комиссия бориб қолар... Мабодо сиз...

Отақузининг юраги «шиг» этиб:

— Нима масалада? — деб юборди.

— Уёғини борганда биласиз. Аммо... — телефонда Бекмурод Холмуродовичнинг бир нимадан чайналиб аста йўталгани эшитилди. Отақузининг эсига лоп этиб яқинда туман раҳбариятида бўлиб утган бир гап тушди.

— Ўртоқ Шукуровдан чиққан гап эмасми? У киши берухсат қурилиш материаллари опсан деб...

— Йўқ-йўқ! — деди Бекмурод Холмуродович. — У гапдан чўчиманг. Мен Шукуров билан гаплашганман. Бу шунчаки... айтяпман-ку, арзимаган нарса деб! Комиссия бориши шарт эмас эди, аммо шикоят биринчининг қўлига тушган экан... сиз хафа булманг. Эшитяпсизми?

— Бекмурод Холмуродович! Ўртоқ бошлиқ — Отақузи бирдан қандайдир хўрлиги келиб, томоғи гил бутилди. — Мени шу ишдан озод қилинг. Илтимос қиламан...

— Ана холос!

— Йўқ, рост айтаман. Худо ҳаққи, ҳалқумим келди бу комиссиялар!

— Бас! Бу гапларни қўйинг! — вилоят раҳбари столга мушт урди шекилли, трубкада «гурс» этган товуш эшитилди. — Иккинчи эшитмай бу гапни! Ёш бола эмассиз! Комиссия деган сўз сизга ишонмаслик деган сўз эмас! Мен сизга ишонганим учун айтиб бўлмайдиган гапни айтяпман. Кўнглингиз чўкмасин, деб айтяпман...

— Раҳмат сизга...

— Бўпти! Ишда илгариги шиддатни қўлдан берманг! Хўп, хайр...

Отақузи «хайр» дегунча телефонда «гув-гув» овоз эшитилди. Шу-шу Отақузи тонг отгунча мижжа қоқмади, қулогидан эса телефоннинг «гув-гуви» келмади...

Отақузининг раис бўлганига йигирма йилдан ошди. Йигирма йил ҳордиқ нима, ҳузур-ҳаловат нима — билмади! Бир маҳаллар «Йиглаган ота» деган

кўримсиз қишлоқнинг қингир-қийшиқ кучалари, кул-тепалари, нураб турган уйлари, мачитлари, эски-қалъадан қолган хароба деворлари, сассиқ ҳовузлари, отхонаю молхоналари — ҳаммасини ер юзидан сидириб ташлаб, урнига бог-рогга кумилган, кучалари уқдай тўғри, олиоқ, кўркам қишлоқ барпо қилди. Узоқ йили эса сув келган қўшни даштдан яна уч-тўрт минг гектар ер узлаштириш мажбуриятини олиб, қурилиш ишларини бошлаб юборди. Нияти — саҳрода ҳам янги шаҳарча барпо этиб, чулни бог-бўстонга айлантириш! Ҳа, у шунча тер тўқди, кечани кеча, кундузни кундуз лемай меҳнат қилди, шу колхозни деб ҳатто касалга ҳам чалинди, аммо... қулоғи тинчимайди! Арз устига арз, шикоят устига шикоят! Яхшиликни билмас экан одамзод! Дастлабки пайтларда Отақўзи шу шикоятларга ҳам, уларни тафтиш қилгани келадиган комиссияларга ҳам парво қилмас эди. Лекин энди, шу қишлоқ, шу колхозни деб ҳатто соғлигидан ҳам айри-ла бошлагандан кейин огир ботар экан бу гаплар! У ҳам тошдан яралган эмас, у ҳам одам ахир!..

Отақўзи бу фисқу фасод гапларни кимлар ёзишини, «меҳнаткашлар» номидан уларни кимлар уюштиришини яхши билади. Илгариги майда колхозларни бошқариб келган, тўғрироғи, юлгичлар, бир маҳаллар отда юриб, энди яёв қолган нопоклар ёзишади. Қуруқ тўхмат қилиб эмас, унинг «нозик жойларини» топиб ёзишади. Отақўзи буни инкор этмайди. Иш бўлгандан кейин нуқсонсиз бўлмас экан. Бу кўркам шаҳарча, бу қурилишлар, кенг кўламдаги бу ишлар осонликча бунёд бўлгани йўқ. Турмуш бошқа, қонун бошқа экан. Баъзан ноиложликдан қонунга чап берадиган пайтлар ҳам булар экан. Чап бермай, қонунни маҳкам ушлаб олиб ўтираверсангиз иш жойидан жилмас экан. Отақўзи буни ҳеч кимдан яширмайди. Аммо... қизиқ экан — шикоят тушгандан кейин уни текширмасдан илож йўқ экан. Бу фисқи фасод гапларни тирноқ остидан кир қидирувчи гийбатчилар қўзғаяпти-ку, деган фикр ҳеч бир бандайи мўминнинг хаёлига келмас экан. Ҳеч ким... ахир уям, Отақўзиям одам-ку, асаб деган нарса унда ҳам бор-ку, агар бирор жойда қонунга сал чап берган бўлса, буни ўзи учун эмас, шу халқ, шу колхозни деб қиялти-ку, дейдиган бир мард топишмас экан!

Тунов куни Аброр Шукурович уни чақириб, қонунсиз қурилиш материаллари олибсиз, деб таъна қилган эди, Отақўзи бу гапларни унга ҳам айтди. Азбаройи

ёниб кетиб, сал ошириб ҳам юборди, буни кейин ўзиям сезиб қолди. Бироқ айтмай деса... жонидан ут кетди-ку бу ноҳақ таъна-маломатлар!

Бу аламли ўйлар Отақўзининг юрагидаги эски дардни: «Менга нима кераги бор бу машмашанинг? Ҳаммасини йиғиштириб қўйиб, ўз ишимни қилсам: кўп емасам, оз еб, соғлигимни ўйлаб, бегалва-бета: виш юрсам бўлмасмиди?» — деган эски дардни қайт. қўзгади.

Отақўзи колхозга келишдан олдин ўқитувчилик қилган, мактаб директори бўлиб ишлаган эди. Ўзига ўзи хўжайин, ўттиз-қирқ кишилик ўқитувчилар коллективи жуда аҳил, тотув эди. Тоғасининг тарбиясини олган тарихчи, у кўп ўқир, кўп нарсани билар эди. Колхозга раис бўлди-ю, тарихниям, китобниям йиғиштириб қўйди. Тарих урнига ҳисоб-китобни ўрганди, ёши ўттиздан ошганда қишлоқ хўжалик институтига кириб ўқиди. Мана энди, раҳмат ўрнига... тафтиш устига тафтиш!..

Отақўзи ухлай олмаслигини сезиб, тонг палла ўрнидан турди, гаражга телефон қилиб, машинасини чақтирди-да, оёқ учида юриб уйдан чиқди.

3

Отақўзи шофёрнинг маошини тежаб, кўп йиллар машинани ўзи ҳайдаган эди, аммо кейинги пайтларда тез толиқадиган бўлиб шофёр олди. Раиснинг буйругини имо-ишорасиданоқ биладиган «учар» лақабли бу йиғит унинг оғзига қаради. Отақўзи аввал қисқа қилиб «дашт» деди-ю, кейин тусатдан: «Шошма, аввал қишлоқни бир айлантиргин-чи!» — деб илтимос қилди.

Хўжайиннинг гапига ҳеч қачон ҳайрон бўлмайдиган Учарбек бу сафар ялт этиб қаради:

— Қайси қишлоқни айтяпсиз?

— Қайси бўларди, ўзимизнинг қишлоқни-да, — деди Отақўзи, — Идорадан бошла, ҳамма кўчаларга бир-бир кириб чиқамиз!

Учар, «галати гап бўлди-ку», дегандек елкасини учирди-да, машинага газ берди.

Осмоннинг кунчиқиш қисми энди оқара бошлаган. лекин ҳатто барвақт турадиган қишлоқ аҳли ҳам ҳали уйқуда, боғларга яширинган уйлар, сердарахт кўчалар жимжит, кимсасиз.

Учар, раис буюргандай, идора олдидagi майдонга

қараб кетди. Чим ётқизилиб, йўлка четларига атиргуллар ўтқазилган каттагина майдоннинг ўртасида мармартошлар уюлиб ётар, кранлар, самосваллар қаторлашиб турар, бу ерда урушда ҳалок бўлган қишлоқ илгитларига ёдгорлик қурилмоқда эди.

Икки қаватли колхоз идорасининг бир томонида универмаг, бир томонида майший комбинат бинолари, қаршида — колхоз клубининг шаҳар театрларини эслатувчи юксак пештоқлари кўкка бўй чўзган.

Машина кенг майдонни бир айланиб, клуб ёнидан ўнг қўлга бурилди. Кенглиги камида ўттиз метр келадиган ўқдай тўғри кўчанинг икки тарафидаги сарвлар гўё қўл билан битта-битта терилган шамлардай саф тортиб турар, сарвлар ортида эса гўё кечагина оқлангандай бежирим, кўркем уйлар оқариб кўринарди.

Отақўзи машина ойнасини пастга туширди, юзига куч билан урилган тонг шабадаси сочларини тўзгитиб юборди, у бу кўчалар, кечагина қурилгандай туюлган бу уйларга худди биринчи марта кўраётгандай суқланиб тикиларди...

Шамдай тизилган сарвлар ёнидан учиб ўтган «Волга» чапга бурилди-да, ўрлаб бориб баланд тепаликка, тўғрироғи, тепалик устидаги катта майдонга чиқди.

— Тухта, Учарбой! — Отақўзи эшикни шарақлатиб очиб, машинадан тушди.

Рупарада, Отақўзи тушган жойдан икки юз қадамча нарида, янги ойнабанд мактабнинг уч қаватли биноси ярқирар, ўнг қўлда «Пахтакор» стадионини эслатувчи стадион, чап томонда ўтган йили мактаб ўқувчилари кучи билан барпо бўлган мевазор боғнинг ёш ниҳоллари шовуллаб турарди...

Ҳозиргина бахмалдай қорайиб турган осмон соф кукимтир рангга кирган, қишлоқ уйғона бошлаган эли. Бу ердан чор атроф — пастдаги кўчалар, дарахт панасидаги уйлар, олисроқдан ўтган сой, сойнинг у ёнидаги туташ боғлар, боғлар ортидаги улкан қабристон, қабристон устидаги Қоровултепа — ҳамма-ҳаммаси қафтдай кўринарди. Ўнг қўлда эса осмонупар қорли чўққилар, чўққилар этагида Мингбулоқнинг ям-яшил толзорлари кўзга чалинар, яқинда у ерда ҳам яна бир катта қурилиш, гигант чорва комплексининг пойдевори қурилиши керак эди.

Отақўзи бу боғлар, улкан тепаликни қуршаб олган бу кўркем қишлоқни гўё биринчи марта кўраётгандай суқланиб қарар, гўё ўз юрти, киндик қони тўкилган бу

замин билан видолашаётгандай юраги безилла
огрирди. Тарихчи сифатида Отақўзи яхши биларди,
бир маҳаллар, қадим-қадим замонларда бутун қишлоқ
ҳозир у турган теналикка жойлашган, бу тепалик б
ланд девор билан ўралган мустаҳкам қалъа бўлган.
Қишлоқ аҳли тинч, осойишта кунларда теварақ
рофдаги богларга, полизларга чиқиб ишлаган, даш
дан ёв бостириб келганда эса қалъага яшириниб ж
сақлаган...

Отақўзи қалъа ичидаги тор кўчалар, бир-бирига ту
шиб кетган уйлар, дўппидеккина ҳовлилар, мачитлар
дуконлар, хуроз ва қучқор уриштирадиган бозор ва
донларини элас-элас эслади. Ҳозир мана бу ойнабан
мактаб қад кўтарган жойда гумбазли гиштин мачит
бўларди. Уни бировлар қисқа қилиб «гумбаз» деб, би
ровлар «эшоннинг мачити» деб атарди. Чап томондан
мевали бог ўрнида бир-бирига ёпишган митт,
дукончалар растаси, стадион ўрнида эса, яна бити
мачит булар, умуман, қишлоқда нима кўп, мачит кўп,
қалъа теварагидаги маҳаллалар ҳам ўз мачит, ўз қавма
рига эга эди. Рост, Отақўзи эсини таниганда эски қал
анинг деворлари емирилган, қалъа ичидаги мачитлар
тор кўчалар, уйлар, расталар харобага айланган, уруш
дан кейин, Отақўзи ўқишдан қайтганда эса кўҳи
кўрган ўрнида оддий култепани кўрган... Уқишдан қай
ганда эмиш. Бундан ўн беш-йигирма йил муқаддам
раис бўлган пайтларда ҳам қалъа атрофидаги улка
қишлоқ кўримсиз, кўчалари қингир-қийшиқ, уйлари
гуваладан қурилган ярим хароба жойлар эди.

Ўн-ўн беш йил ичида, атиги ўн-ўн беш йил ичида
Отақўзи бир ўзи бу ерларни жаннатга айлантирд
Бугун бир шаҳар қурди! Ким қурди? Отақўзи қурди.

Отақўзи тўсатдан кўзлари ёниб, машинада утирган
шофёрга юзланди.

— Учарбой, бундан ўн беш йил аввал бу ерлар
қанақа эди? Эсингда борми?

— Нега бўлмасин? Эсимда бор. Хароба бир ж
эди, култепа эди.

— Отанга раҳмат! Кетдик чулга!

Учар машинага газ бериб, катта йулга чиқаркан

— Бир нимадан хафага ухшайсизми, раис ака!
деб сўради. — Нима бўлди?

— Йўқ, шунчаки бир гап-да! — деди Отақўзи, у
кин Учарнинг саволи негадир яна хўрлигини келтирд

«Нега ҳам хўрлиги келмасин? Салкам йигирма йил
бир кун ором билмай ишласа, оламга довруги кет

ишлаар қилса-ю, яна унинг устидан шикоят устига шикоят тушса! Рост, бу шикоятларни оққунгил, оддий кишилар эмас, отдан тушса ҳам эгардан тушмаган мансабпарастлар, ёглиқ жойларидан айрилиб қолган юлгичлар ёзишяпти. Ҳамма нарсага ақли етадиган баъзи раҳбарлар бўлса, огзи билан юрадиган бу фосиқларнинг танобларини тортиб қуйиш урнига, комиссия устига комиссия юборса... бу унинг, Отақўзининг шунча меҳнатини ерга уриш, иззат-нафсини қойитиш эмасми? Тирноқ остидан кир қидирадиган ушш нопокларнинг бўҳтонларига ишониш эмасми бу, ортоқ Шукуров?

Йўқ, бунақа экан, уям тахта-уқлогисини йиғиштиради! Раҳмат! Шунча ишлагани, соғлигидан айрилиб, асаблари қақшаб, адоий тамом бўлгани ҳам етади. У қулидан келган ҳамма ишни қилди. Эндиликда ўрнига ким келмасин, халқ, оддий кишилар унинг номини, унинг қилган хизматларини ёдларидан чиқаришмайди. Бу колхоз, бу қишлоқ тупроғидаги ҳар бир уй, ҳар бир бинога унинг номи тоабод битилган!..»

Қишлоқ чеккасидаги кўм-кўк пахтазорлар орасидан қушдай учиб ўтган машина гизиллаб қирга чиқди.

Қир этагидаги сувсиз ўзанининг у томонида узоқ уфқларга туташган ҳадсиз саҳро ястаниб ётарди. Машина деразаларидан худди ой сатҳидай жонсиз, гайритабиий кўринган бу кулранг ўлик денгизга Отақўзи ҳаяжон билан тикилди, тикелди-ю, гўё бу ҳадсиз саҳро қаърида барпо бўлаётган боғларни кўргандай юраги жўш уриб кетди.

«Йўқ, — деди у тўсатдан, тоғасига хос бир қайсарлик билан. — Кетиб бўлман! Аввал саҳрода қура бошлаган ана шу шаҳарчамни қуриб тугатаман. Аввал шиятимга етаман. Ана ундан кейин, марҳамат, истаган одамига бушатиб бераман ўрнимни!»

УЧИНЧИ БОБ

1

Қизи Латофат билан узоқ гаплашиб, уйқуси қочган Фазилат эшик тиқирлаганини эшитиб, бошини кутарди

— Уйғоқмисиз, ойи?

— Ҳозир, болам! — Фазилат қоронғида тимирскиланиб, шиппагини оёғига илди-да, чироқни ёқди. Осто-

нада нимагадир кулимсираб угли Қодиржон туради:

— Ейдиган бирор нарса топиладими?

— Ош бор, иситайми?

— Майли. Куёвингиз келди... Ҳайдарни айтаман...

— Вой улмасам! Ҳали туй булмасдан.

— Булади! Биласиз-ку, кампирнинг қирқини кутти: япган эди булар. Мана, қирқиям ўтди. Дадамлар айтганмишлар... — «Дадамлар» деганда Қодиржон ҳам бир кулимсираб қўйди. — Шу ойнинг охирига қолмадан тўйни бошлаб юбораман деб. Латофат билан гап лашдингизми?

Латофатнинг исмини тилга олиши билан унинг лабларидagi табассум сўнди, жаг пайлари тортиб чиқиб, кукимтир кўзларида совуқ бир ифода пайдо бўлди.

«Отаси! Худди отасининг узгинаси!» — хаёлида деди Фазилат.

— Гаплашдим...

— Нима дейди?

— Аниқ бир нима демади. Билмасам энди...

— Нима бало? Битта-яримтаси билан топишиб қон тими уёқда?

Фазилат ялт этиб тўрдаги эшикка қаради.

— Қаёқдаги гапларни топасан-а, болам?

— Қаёқдаги гаплар эмиш! — Қодиржон учи эгни уроқ бурнининг парраклари керилиб, онасига ёв қараш қилди. — Унинг бунақа бўлишига... сиз ҳам айбдорсиз! Қизингизни йўлга солиш ўрнига уз феълингиз билан уни... жа! — Қодиржон қўлини бир сиктаб, эшик томон юрди-ю, яна тўхтади.

— Менга қаранг, ойи! Ҳозир... Ҳайдар кетсин, ўзини гаплашаман у билан!

Фазилат углининг худди отасиникига ухшаган совуқ нигоҳидан кўзини олиб қочаркан, ёлворган тевушда:

— Тонг отсин, болам, — деди. — Эртага гаплашармиз.

— Йуқ! Эртага қолдириб булмайди бу гапни! Бугун гаплашаман, овқатингизни иситинг!...

Фазилат ишком тагида утирган Ҳайдардан юзига тўсган бўлиб, ошхонага ўтди. Газ плитани кечқурундан қолган ошни илтиди, товага беш-олти тухум чақиб, қуймоқ қилди. Сўнг, углини нимани чақирди-да, палов билан қуймоқни бериб, уйга кирди.

Қодиржоннинг гаплари, айниқса, «қизингизни йўлга солиш ўрнига уз феълингиз билан уни...» деган

сузлари юрак-юрагидан утиб кетганди. «Наҳотки, унинг уз ўгли, кўкрак бериб катта қилган уз фарзанди ўтмишини юзига солса?»

Фазилат Қодиржон айтмасданоқ қизининг феъл-ағворидан юраги безиллаб юрарди. Безилламай ҳам кўрсин! Уртада Отақўзи бор, ахир.

У Отақўзидан ҳам чўчир, ҳам уни қандайдир опаларча меҳр билан яхши кўрарди.

Фазилатнинг дилидаги бу меҳр урушдан олдинги машъуд йилларидан, Нормурод Шомуродовнинг ўгли Жаббор унга кўнгил қўйиб, алақандай нур билан йўтрилган илиқ хатлар ёзиб юрган пайтлардан қолган, чўчки бу хатларни мана шу Отақўзи ташир, яланг оёқ, яланг бош, шўх кўзлари мугамбирона чақнаб турувчи бу бола уларнинг махфий почтачиси эди. Кейин уруш бошланди. Жаббор фронтга кетди, кетди-ю, Фазилат ҳар эслаганда юраклари қон қақшайдиган машъум ишлар юз бериб, бегубор қизлик орзулари чил-чил синди. Илк муҳаббат қанотида қушдай учиб юрган у бахтиёр йиллардан фақат бир даста хат, Жабборнинг қули билан битилган ва ҳар бир сатридан баҳор офтобининг майин ҳарорати уфурган бир даста хат қолди, холос.

Уша машъум ишлар бўлган маҳалда, кимлардир ташкил қилган қорахат ёлгон чиқиб, «қаҳрамонларча ҳалок бўлган» Жаббор ногаҳон эшикни қоқиб кириб келганида... Фазилат кўздан фақат бир нарсани тиланган, у ҳам бўлса ўлим эди. Лекин киши ўламан деган билан ўла олмас экан. Ҳаётнинг ўз қонунлари бор экан. Кейинчалик Жаббор (надоматлар бўлсинким) чиндан ҳалок бўлиб, «гуноҳини ювгани» фронтга кетган Бўрибоев эса соғ-саломат қайтиб келгандан кейин... Фазилат унга турмушга чиқишга мажбур бўлди.

Турмуш эмиш! Турмуш қуриш эмас, унинг яширинча, иккинчи хотини бўлишга мажбур бўлди. Чўчки бу орада мана шу Қодиржон туғилган эди...

У маҳалда фронтдан қўш-қўш орденлар тақиб қайтган Жамол Бўрибоев вилоят раҳбариятида ишлар, ойида, баъзан икки ойда бир марта пачоқроқ бўлсаям, эл-юрт олдида мавқеини оширадиган «Виланг» машинасига миниб келар, эгнида қора чарм плаш, бошида ҳарбий фуражка, қулида катта қора портфель, келишган саҳт-сумбатини вазмин тебратиб, қўш-қўш кўчаларидан ўтганда ундан ҳайиқмаган, қўл қовуштириб салом бермаган кимса бўлмас эди.

Жамол Бўрибоев қишлоқда бир кун-икки кунгина

турар, сунг Фазилатнинг қўйини пуч ёнго тўлдириб, «Виллис»и билан куча чангини осмони лакка кутариб, жўнаб қоларди.

Фазилат тишини-тишига қўйиб чидар, чидамас иложи ҳам йўқ, чунки бу пайтга келиб иккинчи фарзанди, мана шу Латофат тугилган эди.

Ўша йили, Латофат дунёга келган йили, Бурбобоевнинг биринчи хотини аллақандай касалга чалиниб вафот этди. Шунда Фазилат эл-юрт олдида юзим ёру бўлармикан деб уйлади. Бўрибоевни яхши кургани учун эмас, одамларнинг маломатидан қутулармикан ман деган умидда Бўрибоевдан яхши гап кутди. Лекин, малъун малъунлигини қилди. Қайта уйланди. Бу сафар олган хотини жа таг-тугли чиқди шекилли, катта ишг, кутарилиб, Тошкентга кучиб кетди.

Шу-шу Фазилат Бўрибоев билан алоқани узди ҳатто нафақасидан ҳам воз кечди. Ўз кунини ўзи кўрди. Икки фарзандини ўзи боқиб, ўзи катта қилди.

Бундан йигирма йил олдин, Отақўзи раис бўлиб келганда Фазилат идорада ишлар, ҳисобчи эди.

Отақўзи илгариги машғум воқеаларни эсладимиз ё гап-сўз бўлишдан ҳайиқдимиз — у пайтларда Фазилат ҳалиям ман-ман деган йигитларнинг юрагига чўг солса солгудек ёш жувон эди — идорадан бушатиб, сабзавот бригадасига табелчи қилиб юборди. Фазилат лом мим демади. Сабзавотчилик бригадасида салкам ўн етти йил ишлади. Бундан бир-икки йил муқаддам Отақўзининг угли қизи Латофатга кунгил қўйгани сабаб, раис уни чақириб, клубга бошлиқ қилиб қўйди.

Бултур угли Қодиржон билан Отақўзининг қизи Тоҳира ҳам тил топишиб қолишгандан кейин эса, раис унга кутубхонани ҳам топшириб, маошига маош қўшиб берди. Узиям шундан бери Фазилатни «қудагай» деб чақирадиган, кўрганда кулиб кўришадиган мажлияларда ҳатто президиумларга сайлаттирадиган бўлди.

Бундан бир-икки ой аввал Отақўзи уни идорага чақиртирди.

Фазилат борганда кабинетда одам кўп эди Отақўзи қогозларга наридан-бери қўл қўйиб, ҳаммани чиқариб юборди-да, кулимсираб, Фазилатнинг ёнига утиб утирди.

— Қалайсиз, қудагай?

— Шукр, — деди Фазилат.

— Хўш, нима қиламиз? Тўйни бошлайверамизми?

— Ихтиёр сизда...

— Ихтиёр менда бўлса, шу бугуноқ бошлаб юбораман! Отақўзи қўлларини белига қўйиб, қийгир қараш қилди. — Мана, Тоҳираям ўқишни битирди. Эрта-индин келади. Хуш, бу... Келинпошша нима деяпти? Дипломини опtimi? Қачон келармиш?...

— Латофат... — Фазилат бир дақиқа дудуқланиб қолди. Уша гапдан бир ҳафта олдин Фазилат қизидан хат олган, хатда Латофат ойисининг тўй ҳақидаги гапларига жавоб бермай, ўқишни битирганини, лекин домлалар унга ўқишни давом эттиринг деб маслаҳат беришаётганини ёзган эди.

Хуш? — деди Отақўзи.

— Дипломини олган-олмаганини билмадим-у, домлалари унга яна ўқигин деб маслаҳат беряпганмиш.

— Шунақами? — Отақўзи иягини силаганича кабинетини бир айланиб чиқди-да, Фазилатнинг рўпасига келиб тўхтади.

— Бундай, қудагай... Хабарингиз бор, ўглим Ҳайдар яқинда диссертация ёқлайди. Шундай бўлсаям ўглимга айтдим. Даштда катта ишлар бўляпти, дедим. Қишлоқнинг ўзида, Мингбулоқнинг тепасида, хабарингиз бор, катта чорва комбинати қурмоқчимиз... Мен Ҳайдаргаям, ўглингиз... Қодиржонгаям айтдим. Шаҳар қочмайди, дедим. Буёққа келиб, бир-икки йил мана шу қурилишларда ишланглар, дедим. Ҳа, келиб бир-икки йил ишласин, халққа кўрсатишсин узларини! Қарабсизки, бири комбинат директори, бири бош инженер! — Отақўзи уч бурчак мўйловини силаб, бир кулимсираб қўйди-ю, яна жиддийлашди. — Гап мансаб-мартабада эмас! Мен иш ўрганишсин, катта қозонда қайнаб, одам бўлишсин деяпман. Мен бу гапни қизим Тоҳирага ҳам айтдим. Сиз ҳам қизингизга хат ёзинг! Ўқиш бўлса қочмайди! Келиб бир-икки йил ишласин. Мен сизга сўз бераман: икки йилдан кейин келиним... қизингиз мактабга директор бўлади! Эри комбинат бошлиғи, узи урта мактаб директори! Хуш, бунга нима дейсиз, қудагай?

Қандайдир қимтиниб, бир нуқтага тикилиб қолган Фазилат ийманибгина бошини кўтарди: йўқ, Отақўзи кулаги у қўлларини кўксига қовуштириб дераза олди: қаққайиб турар, бу гаплари ҳазил эмас, пухта ўйланган метин бир режа экани қорамтир юзига шундоқ муҳрланиб қўйилган эди.

-- Мен нима ҳам дердим...

-- Демасангиз, дарҳол хат ёзинг! Ҳамма гапни ту-

шунтиринг! Мен сизни ўзимники деб айтяпман, сўзим ноўринми?

Отақўзининг тошдай салмоқли гапларидан гўнак булиб қолган Фазилат ўзини жилмайишга мажбур этди.

— Йўқ, нега ноўрин бўлсин?

— Ноўрин бўлмаса сал бундоқ... кулиб боқинг: қудагай! Ҳа, балли! Гап мана бунақа бўпти! — Отақўзи Фазилатни эшиккача кузатиб борди-ю, ян тўхтатди.

— Ҳай, айтмоқчи, бир гап эсимдан чиқибди. Лекин... кўнглингизга ҳеч нарса келмасин, қудагай! Тўйга мен... Жамол Бўрибоевни ҳам таклиф қилмоқчиман!

Фазилат, худди терлаб турганда совуқ эпкиннинг қан одамдай, жунжикиб:

— Ўзингиз биласиз, — деди. — У кишини чақиринг... шунчалик зарурми?

— Зарур! Жуда зарур, қудагай.

— Билмасам. Қизимнинг ҳам... у кишига тоқате йўқ..

— Тушунтириш керак! — деди Отақўзи сал юмшаб. — Тўғриси айтсам, мен ҳам у одамни кўт хушламайман. Аммо-лекин... ҳаёт сиз билан биз ўйлагандан мураккаброқ, қудагай. Мана, институтдан кейин ўша одам ўглингизни ишга олиб қолди. Ёрдан берди. Сиз билан менга бўлмасаям, ҳар қалай ёшларга керак шу одам!

Фазилат ўша кунийёқ Латофатга хат ёзиб юборди.

Латофат унинг сўзини ерда қолдирмади, мана келди. Бироқ бир ўзи эмас, гап-сўзлари сал галатирок домласи билан бир-иккита дугоналарини бошлаб келди. Колхозда тажриба ўтказармиш. Ўзиям бурунги Латофат эмас. Унга бир нима бўлган!.. Кўнглидагини очик айтмайди. Фазилат тўйдан сўз очса, дарҳол гапни чалгитади, сўз сўраса, яхши жавоб бермайди. Фазилат эса қизи билан очилиброқ гаплашишда қўрқади. Унга «бир бало бўп» қолганидан чўчийди. Қизининг феъли айнаб юрганини Отақўзи эшитиб қолса нималар бўлишини ўйлаб, тирноқларигача музлаб кетади.

Ташқарида эшик тарақлади. Ҳовлидаги чиркоч учиб, гурс-гурс оёқ товуш қулоққа чалинди. Эшик очилиб, уйга Қодиржон кирди.

— Латофатни уйготдингизми?

— Болам, — деди Фазилат.

— Уйготинг! Боя айтдим-ку, узим гаплашаман, деб!

«Отаси! Гап-сўзлари, қилиқлари — ҳаммаси отасининг ўзгинаси!»

Фазилат юраги увишиб ўрнидан турди, лекин шу пайт тўрдаги эшик очилиб, Латофат ўзи чиқиб келди.

Эғнида гулдор қизгиш халат, оёғида енгил латта шилпақ, кундуз баланд қилиб турмакланган сочлари бир ўрим бўлиб бўлиқ кўкраклари ўртасига тушган, сал ранги ўчгани учунми, тимқора кўзлари худди хатар сезган кийикнинг кўзларидай бежо...

Латофат уйқуда пешонасига, юзига тушган майин соч толаларини тузатиб, бир онасига, бир акасига қаради.

— Нима бўлди? Тинчликми ўзи?

Қодиржон кимгадир тақлид қилиб, қўлларини кўксида қовуштирди, қийгир бурнини ишқаб:

— Тинчликми, йўқми — сендан сўрамоқчимиз! — деди. — Утир!

Латофат итоаткорлик билан онасининг ёнига чўқди.

— Хуш, сен нега бунақа... ҳар хил уйин курсат-япсан?

— Қанақа уйин? — Латофат маъсум кўзлари жавдираб Фазилатга қаради.

— Ўзингни билиб-билмаганликка олма! Туй... туйни бошлайверамизми, йўқми? Шунини сўраяпман сендан!

Латофат акасининг газабли кўзидан кўзини олиб қочди. Титроқ қўллари билан халатининг этагини тузатаркан:

— Туй бўлса... қилаверинг, — деди. — Сизга биров...

— Бу туй сенга боғлиқ! Сенинг розилигинга боғлиқ!

— Мен... мен истамайман.

— Нима? Нима дединг?

— Шу... ўқийман ҳали...

— Ўқиш бўлса қочмайди! Ҳайдар сенинг ўқишингга қаршилик қиладиган йигит эмас!

— Майли, мени тинч қўйинг, ака...

— А? Лаббай?

Қодиржон муштини туғиб, секин ўрнидан турди.

— Гапни чалгитма бунақа! Агар... уёқда битта-ярим-

таси билан топишиб қолган бўлсанг, очигини аф ҳозир!

— Аяжон! — Латофат юзини кафтлари орасига яшириб, ўтирган жойида икки букилиб олди.

— Болам! — деди Фазилат, ўглига илтижо билан термилиб. — Шошмагин-чи, болам.

— Сиз тўхтанг, ойи! — Қодиржон қўлларини чунтақларига тиқиб, Латофатнинг тепасига келди. — Мен ҳайронман сенга! Аввалбошда ўзинг топишиб, энди нимаси ёқмай қолди бу йигитнинг? Кўзи қор, қулоғи қар бўлмаса! Ақли-ҳуши жойида бўлса... Бир йигит шунчалик бўлар... Тагин нима керак сенга?..

Латофат индамади. У ҳамон елкалари титраб, юзи ни кафтлари орасига яшириб ўтирарди.

Бугун саҳармардон у Тоҳирандан хат олди. Тоҳира боғларида, кекса тут ортидаги ариқ бўйида учрашсак жуда, жуда зарур бир гапим бор, деб ёзган эди. Латофат дугонасининг қандайдир зорли илтижосига бўйсуниб, боғ ортидаги сўқмоқ йўллардан айтган жойига, айтган вақтида етиб борди, борди-ю, кўзи тарвақайлаб ўсган таниш кекса тутга тушиб, галати бўлиб кетди. Назарида ўшанда тут тепасидан йиқилиб тушганида илиниб қолган синиқ шох ҳамон ўз жойида осилиб тургандай, гўё бу воқеа беш йил аввал эмас, ҳозир, шу бугун юз бергандай бўлиб, юраги «жиз» этди. Ҳатто худди ўшандагидай тут тагидаги пашшахонадан Ҳайдар сакраб турадигандай, худди ўшандагидай уни бағрига босиб, телбаларча уша бошлайдигандай, у эса уят ва ҳаяжондан лов-лов ёнган юзини яширганича яланг оёқ тикан кечиб, бедазор бўйлаб қочадигандай туюлди-ю, вужудини илиқ бир туйғу қамраб олди...

Тоҳира, елкасида қалин гулдор рўмол, ариқ бўйида мунгайиб ўтирарди. Одатда гам нималигини билмай, доим хушчақчақ юрадиган Тоҳира бу сафар қандайдир жуда маънос қўринар, юзи сўлгин, кўзлари кирта-йиб қолганди. Латофат ёнига бориб утириши билан Тоҳира уни қучоқлади-ю, ҳўнграб юборди. Сўнг йиги аралаш Латофатдан туйга тезроқ розилик беришини, чунки туй орқага суриладиган бўлса... чатоқ бўлишини, чунки у иккиқат бўл қолганини ва энди гап-сўз бўлишидан қўрқаётганини гапириб берди...

Тоҳиранинг гаплари олдин Латофатнинг кўнглини гаш қилди. У бир ўйида Тоҳирани силтаб ташламоқчи ҳам бўлди, лекин дугонасининг кўз ёшлари, худди нимадандир озор чеккан кичкина қизчадай ўксиб

ўқиб иглашлари бўтзига келган гапни ичига ютишга мажбур этди. Латофат кунглидаги гашликни базур босиб, Тоҳирани юпатган бўлди-да, урнидан турди. У булғуни қайнотасига дуч келиб қолишидан қурқиб, яна ўша сўқмоқ йўл билан орқасига қайтди, лекин ёмғирдан қочиб, дўлга учраган одамдек, богдан чиқаверишда... Ҳайдарга дуч келди.

Ҳайдар қайси бир тонготар ўтиришдан қайтаётган бўлса керак, юзи, қош-қовоқлари шишиб кетган, ўзиям оёғида зурга турарди. Латофат қурқиб кетиб, уни четлаб утмоқчи бўлди, бироқ Ҳайдар қўлларини ёзиб унинг йўлини тўсди-да, уйқусиз кўзларига тўсатдан қон тўлиб:

— Ахир ўз билганингиздан қолмабсиз-да! — деди бугилиб. — Ахир бошлаб келибсиз-да, анави телба домлани?

Латофат беихтиёр орқага тисарилди.

— Ахир... ўзингиз билан гаплашган эдик-ку бу тўғрида. Ўзингиз хўп дегандингиз-ку, ахир?

— Хўп деган бўлсам... Сизнинг гапингизга кириб хўп деганман. Мана энди гап-сўзга қоладиган буддик!

— Қанақа гап-сўз?

— Ҳар хил!..

— Сиз! — деди Латофат. — Сиздай ёш олим, ёш зиёли шунақа булмагур гап-сўзлардан қўрқасизми ҳали?

— Қўрқаяпганим йўқ! — ўшқирди Ҳайдар. — Лекин мен... қишлоқда у билан бошлашиб юришингизни истамайман! Тушундиларми энди?

— Йўқ, тушунмадим! — Латофат шундай деди-да, шартта орқасига бурилиб кетди...

Мана ҳозир ҳам у ўша манзарани эслаб, ҳайкалдек қотиб қолди.

— Нега индамайсан? — деди Қодиржон. — Пишган ошни бузмақчимисан ё? Буёқда биз, уёқда дадамлар... ҳамма хурсанд бўп турганда...

— Дадамлар! — Латофат тўсатдан ялт этиб унга қаради, кўзлари алақандай чақнаб, лаблари титраб:

— Дада бўлса сизга дададир, — деди. — Керак эмас менга унақа дада! У одамни дада дейишдан олдин... бизларни, ойим бечорани қанчалар хўрлаганини, қанчалар ҳақорат қилганини ҳеч ўйладингизми?

Утган ишга саловат...

Сизга саловат бўлса саловатдир, менга саловат эмас! Қишлоқдаги гап-сўзлар, ойимларнинг кўз ёшла-

ри, одамларнинг таъна-маломатлари — ҳеч бири исидан чиқмайди! Ҳаммаси ёдимда турибди...

Қодиржон стулга утириб, бошини чангаллаб олади қандайдир ишончсиз овозда:

— Турмуш булгандан кейин... булар экан-да, — деди

— Турмуш! — Латофат яна боягидай кўзлари чиройли порлаб, бир акасига, бир кўрпачада мунгайиб, утирган онасига қаради. — Айбни турмушга ағдирманг. Биладан: сизга у... унинг мансаби керак сизга.

— Бас! — Қодиржон чаён чаққандай ўрнидан сапчиб турди. — Университетда ўқийман деб, жа ақлли бўл кетибсан. Бироқ илм бошқа, ҳаёт бошқа! Ойимларни айтасан!.. Ойимларни уйласанг... бу гапларингнинг оқибати нима бўлишиниям бир уйлаб кўрдингми? Сен Отақўзи акани биласанми ўзи? Ким билан уйнаша ётганингни тасаввур қиласанми ўзи?

— Биладан! Қўлидан ҳар нима келади у кишининг! Огайнингиз Ҳайдар ҳам шундай деб уйлайди! Тегмасан... зўрлаб олсам ҳам оламан, деб уйлайди!

— Оладиям! Қул-оёгингни боғлаб олсаям олади! Ё ҳаммамизни касру касофатингга қолдирмоқчимисан? Бизиням уйла! Мени уйламасанг, ойимларни уйла!

— Мени қўй, болам! Ойи булмай ўла қолай мен, ўла қолай! — Фазилат бошига мусибат тушган қишлоқ аёлларидай тиззаларини мушглаб уввос тортиб йиғлади. — Сени бахти қаро қилгунча, ўла қолганим яхши, қизгинам...

— Ойи! — Қодиржоннинг овози тоқчалардаги идиш-товоқларни жаранглатиб юборди. — Тўйни азага айланторманг, ойи! Аҳмоқлик қияпти қизингиз! Аҳмоқ бўлмаса Ҳайдардай йигит...

— Майли! — Латофат шартта ўрнидан турди. — Майли, огайнингизга айтинг — мен розиман! Бироқ билиб қўйсин, мен унга... кўнгил қўйиб эмас, зўравонлигидан кўрқиб, отасининг қудрагидан кўрқиб... рози бўляпман! Агар у зўравонлик қилиб уйланишдан уялмаса — майли, бошлайверсин тўйни! — Латофат шундай дедида, чўрт бурилиб, уйга кириб кетди. Ўртага чўккан узоқ сукутдан сўнг Қодиржон ер остидан ойисига хўмрайиб қаради.

— Демак, гап шу! Латофатнинг розилигини олди. Тўйни бошлайверасиз! Қўйинг шу обидийдангизни. Тўйни азага айлантиряпсиз яна! — У шартта бориши чироқни учирди. — Булди, ётиб ухланг! Эртадан тўй тараддудини бошлайсиз!..

— Углим!

Қодиржон унинг чақирганини эшитмади ё эшитса ҳам ўзини эшитмаганликка солди, жавоб бермай уйдан чиқди.

«Наҳотки, Латофат, ёлғиз қизи, бу ёлгон дунёга келиб кўрган биттаю битта қувончи Латофат унинг узидан суймаган одамига турмушга чиқиб, унинг узидан бахти қаро бўлса?» Фазилат утирган жойига «шилқ» этиб тушди-да, юзини ёстиққа босди.

У қизи олдида ўзини азалдан гуноҳкор сезарди. Қизи тутрисида ўйласа, доимо одамларнинг: «Онасини кўр-да қизини ол, арқоғини кўр-да, бўзини ол», деган гапи эсига тушар, назарида, одамлар бу гапни гуё Латофат учун ўйлаб чиқаргандай туюларди. У қизи билан оналарча самимий гаплашгиси, тўйиб-тўйиб ёрилгиси келар, бироқ бунга юраги дов бермас, чунки қишлоқдаги гап-сўзлар қизининг гурурини букиб қўйганини биларди. Шу мишмишлар сабаб, Латофат ёзги таътил пайтларида бошқа қизлардай кўчаларни тўдириб юрмас, тўйларни, қизлар базмини куп хушламас, аксарият уйда бўлар, кечаю кундуз бошини китобдан кўтармас, қандайдир гамгин, пинҳоний хаёллар оғушидан чиқмас эди. Рост, бу маъюслик унга алақандай ярашар, кўрган кишининг юрагини жиз эттириб, ўзига ром қилиб олар, бироқ Фазилат бундан чўчир, қизининг тақдирини ўйласа, олам қоронги бўлиб кетарди унга...

«Демак, гап шу... Туйни бошлайверамиз!»

Йўқ, Фазилат қизиям унинг узидан бахти қаро бўлишини истамайди. Бунга сира йўл қўймайди. Бироқ... кимга боради? Дардини кимга айтади? Отақузигами? Йўқ. Отақўзи билан бу тутрида гаплашишни ўйлашининг ўзи даҳшат! Ё бўлмаса... домла Шомуродовга борсамикан? Дилидаги дарду ҳасратларини унга тўкиб, ёрдам сўрасамикан?

Нормурод Шомуродовни эслаши билан кўнглининг қаърида ётган машъум хотиралар яна хуруж қилиб келди-ю, хаёллари тўс-туполон бўлиб кетди.

3

Фазилат ҳар сафар Жаббор тутрисида ўйлаганида илк танишган маъсуд онлари, қишлоқ боғларида ўтган пинҳоний висол ва пинҳоний бўсалар эмас, уруш бошлангандан кейин Тошкентда, Ёшлар боғидаги кўлда бўлган ва алақандай таҳдидли руҳ билан йўтрилган гамгин учрашув ёдига тушади.

Уруш бошланганига бир ҳафтадан ошди, уша кун радио орқали Бош қўмондон гапирган, катта хатар ва кутилмаган бир самимият билан суторилган бу нутқ юракларни ларзага солган... У маҳалда ҳозирги Ёшлар боғидаги кўл энди очилган, ҳар кун кечқурун унда улкан халқ сайли бўлар, ногоралар тарақлаб, карнай ва сурнайлар янграр, кўл буйига тикилган дорларда дорбозлар томоша кўрсатишарди.

Фазилат ваъдалашган жойларига, чойхона рўпасидаги мажнунтолар тагига одатдагидан бир соат олдин борди. Боғда гўё ҳеч нарса ўзгармаган — ҳар кунгидай одам гавжум, ҳар кунгидай ногоралар гўмбурлар, карнай ва сурнайлар наъра тортар, дорлар остида бетоқат болалар тўполон қилишарди. Бироқ Фазилатга ҳамма нарса ўзгаргандай, карнай ва сурнайлар дам кўз ёши аралаш нола қилаётгандай, дам халқни зафарга чорлаб, наъра тортаётгандай туюларди. У Жабборни кўриб юраги орқасига тортиб кетди. Жабборнинг эғнида қора гимнастёрка, оёғида гарчгурч хром этик, белида камар, фақат яланг бош, қалин, хиёл жингалак сочлари ҳурпайган, узиям қандайдир салобатлашган, ияги сал олдинга туртиб чиққан от юзида Фазилатта нотаниш, шиддатли бир ифода пайдо бўлганди.

Фазилат юраги увишиб, унга пешвоз чиқди.

— Сизга нима бўлди? Уруш... урушга кетяпсизми?

— Йўқ, ҳозирча қурилишга кетяпман, — деди Жаббор. — Лекин... тезда чақириб олишлари керак. Военком шундай деди! — Жаббор қизнинг кўзларига термилиб, унинг қўлини олди. — Сен нима қилмоқчисан?

— Мен... имтиҳон тугаса, қишлоққа кетаман.

— Тутри! — деди Жаббор. — Сен... мен қайтгунча, урушдан қайтгунимча қишлоқда бўп турганинг маъқул.

Фазилатнинг кўзлари жиққа ёшга тўлди.

— Сиз... худди бутун кетяпгандай гапирасиз?

— Чунки бари бир кетаман! Институт ушлаб турган тақдирдаям... Бари бир кетаман. Уқиган қизсан, тушунмогинг керак...

— Энди... энди кўришмаймизми? — деди Фазилат лабларини пирпиратиб.

— Ҳозир бир нарса деёлмайман, Фазил. Агар чақириб қолишса... сени кўриб кетишга ҳаракат қиламан! Бир кун, бир соатга бўлсаям бориб келишга ҳаракат қиламан. Бироқ бунинг иложи бўладими, йўқми — ҳозир бир нима деёлмайман! — Жаббор

унинг иягидан ушлаб, ёш билан ювилган юзини кафт-лари орасига олди. — Шуви билиб қуй, Фазил! Қаерда бўлмай, доим ёдимда турасан. Агар урушга кетсам... душман билан сени деб олишаман, сени деб жанглардан омон чиқишга ҳаракат қиламан. Сени деб эсон қайтишни орзу қиламан!

Жаббор шундай деб, уни багрига босди-ю, лабларидан кўзларидан ўпди, эҳтирос ва аламдан ёниб, «антикиб ўпди»...

Эртасига у қандайдир қурилишга — Жаббор ўша йили темир йўлчилар институтининг иккинчи курсини тугатган эди — кетди, Фазилат эса сўнгги имтиҳонни топшириб, қишлоққа жўнади.

Уруш нафаси қишлоққа ҳам етиб борган эди.

Ҳар куни бўлмаса ҳам ҳафтада бир-икки марта қишлоқ йигитлари урушга кетарди. Одатда йигитлар қишлоқ уртасидаги тепаликка, гумбази мачит олдидаги майдонга йигилишар, уларни жўнатгани тумонат одам тўпланар, кўҳна девор билан ўралган қадимий қалъа хотин-халажнинг йигиси, оқ йўл тилаб, дуо қилган чолларнинг «илоҳа омин»и, бола-чақаларнинг қий-чуви, аравакашларнинг ҳайқиригидан ларзага келарди... Айни замонда деярли ҳар куни, ҳар оқшом қишлоқда тўй бўлар, урушга кетаётган ё кетиши муқаррар бўлган йигитлар ўз танлаганлари билан қовушишга шошилар, бир кун, бир кеча бўлса ҳам бирга бўлишни исташар эди. Тўйдан сўнг, чилдирманинг гижбанлари, карнай-сурнай наъраси, қиз-келиндчакларнинг кўз ёши аралаш айтган ёр-ёрларидан кейин, йигитлар яна ўша тепаликка, эски қўргон деворларига чиқишиб, тонг отгунча қушиқ айтишар, хиёл ширакайф овозларда айтиладиган ва келгуси ҳижрон доғлари билан йўтрилган, чексиз мунг билан сугорилган бу қушиқларни эшитганда йигламаган бирор қиз, урушга кетган ё эрта-индин кетадиган ёрини ўйлаб зир титрамаган бирор-бир келинчак бўлмас эди!

Фазилат гам ва жудолик шарпаси ҳоким бўлган бу тўйларга кўп боравермас эди. Лекин кечалари амакисининг уйида, бу мунгли ёр-ёрларга, тепадан тараладиган йигитлар қушигига қулоқ солиб ётаркан, Жабборни ўйлаб юраги зирқирар, назарида, у ҳам аллақачон урушга кетгандай бўларди.

Жаббор ҳамон темир йўл қурилишида ишларди. Ундан ҳар куни бўлмаса ҳам икки кунда бир хат келар, унинг бўсаларидай қайноқ, конвертидан чиқадиган дашт гиёҳларининг ҳидидай ҳазин, висол

орзусига тула бу хатларни Фазилатга яширинча Отақузи олиб келиб берар, чунки амакиси уни жуа қаттиқ тергар, ҳар бир қадамини кузатарди.

Октябрнинг охирлари эди шекилли, бир кун кечаси Фазилат юраги гаш, уйқуси қочиб, еттинчи лампа шуъласида китоб варақлаб ўтирган эди, ногаҳон киядир деразани чертди.

Китобни отиб юбориб, деразага интилган Фазилат қоронгида ойнага юзини тираб турган Отақузини кўрди.

— Акам келдилар! Сизни кутяптилар...

Фазилат ёруғ уйда ҳеч нарсани кўрмай, дам қозикдаги рўмоли, дам сандикдаги камзулига югуриб, уни елкасига илди-да, яланг оёқ, яланг бош ташқаринг отилди.

Жаббор уни ҳувиллаб қолган яримялангоч боғнинг ортида, ариқ ёқасида кутиб турарди. Улар бир-бирларига қараб талпиндилару унсиз қучоқлашганларича жимгина қотиб қолдилар.

Бир парчагина совуқ ой кўкдаги сийрак қора булутлар орасида гоҳ кўриниб, гоҳ йўқолар, тоғдан ёқимсиз изгирын эсар, яримялангоч боғ нотинч гувилларди. Ниҳоят, Фазилат бошини Жабборнинг кўксидан узиб, унинг соқол босган, қоронгида қандайдир нотаниш ва таҳдидли туюлган юзига тикилди.

— Нима бўлди? Кетяпсизми? Ахир, темир йўчлар...

— Йўқ! — деди Жаббор уни қучоғидан қўйиб юбормай. — Мен... қолдиришсаям қололмайман. Ақлинг етади-ку!..

— Қачон? Қачон кетяпсиз?

— Эртага. Лекин бу ердан... ҳозир, дарҳол жўнамогим керак. Соат ўн иккида ўтадиган поездга етиб бормасам бўлмайди...

Фазилат гўё жудо булишларига эндигина кўзи етгандай, унинг буйнига осилиб, ўкириб юборди.

— Фазил! — деди Жаббор. — Фазил! Мени қийнама! Мен ҳозир... дарҳол жўнашим керак. Дарҳол. Мен сени бир курай деб келдим, бир он, бир дақиқа бўлсаям дийдорингни курай деб келгандим, мана, кўрдим. Розиман. Минг марта розиман сендан! — У Фазилатнинг иягидан ушлаб, ўзига қаратди, яна ёзда гийдай юзини кафтлари орасига олди. — Тунов кунг кўлда айтган гапларим эсингдами? Уша гапим гап! Мен сени деб жанг қиламан. Сени деб омон қайтиш

га ҳаракат қиламан! Кутасанми? Токи бир гап бўлгунча...

— Жаббор ака! — деди Фазилат ўпкаси тўлиб. — Жаббор ака...

— Бошқа гапим йуқ! — Жаббор бутун йигитлик кучи йигитлик эҳтироси билан уни яна бағрига босди, кўз ёшидан нордон бўлган юз-кўзларидан ушди. Ўпкасини зўрга босиб ҳансираб гапирди: — Хайр, Фазил! Жонгинам, азизим, ёлғизим, сабр қил! Сабр-тоқат билан кутгин. Қайтаман. Албатта қайтаман!.. Отақузи! Қайдасан? Кеннойингга қара! — Жаббор шундай деб, Фазилатнинг қўларини куч билан ёзди-да, бир ҳатлашда ариқдан ўтиб, қоронғида кутиб турган отлик дўстлари томон чолиб кетди.

Орқасидан югураман деб йиқилиб тушаёзган Фазилатни Отақузи ушлаб қолди...

Жаббор аввал Қозогистоннинг шимол томонидаги бир шаҳарда, танкчи командирлар тайёрлайдиган курсда ўқиди. Сўнг, қирқ иккинчи йилнинг февраль ойларида, фронтга жўнади...

Беш ой давомида ундан келган хатлар салкам бир сандиқ бўлди. Бирда оддий қора қалам билан ёзилиб, сўзлари хиралашиб қолган, бирда хотиржамлик билан сиёҳна ёзилган бу учбурчак мактублар Фазилатнинг ташна қалбига худди ёзги ёмғирдай таъсир этар, бир йиғлатиб, бир кулдирад эди... Лекин Жаббор жангга кирди-ю, бир ойча хат узилиб қолди. Қайгадир гойиб бўлган, Фазилатни кўрса, қочадиган бўлган Отақузи роппа-роса бир ой деганда яланг оёқ, яланг бош, қўлда уч бурчак хат, Фазилат дарс бераётган синфга отилиб кирди.

— Акам тирик! Ярадор бўпти. Госпиталга тушибди!

Фазилат, гапиришга ям мажоли етмай, Отақузининг устарада қирилган тақир бошини куксига босиб, йиглаб юборди.

Жаббор жангда оёғидан яраланиб госпиталга тушган, хатига қараганда руҳи тетик, «насиб қилса кўришиб қолармиз», деган гаплари ҳам бор эди.

Насиб қилса кўришиб қолармиз!

Шу умид билан яна бир-икки ой ўтиб ёз келди. Қишлоқда ҳамма соғлом йигитлар урушга кетган, меҳнатнинг огири хотин-халажга, чолларга, мактаб болаларига қолган эди.

Бу орада колхоз раиси ҳам кетиб, ўрнига Фазилатнинг амакиси раис бўлди. Бир куни у Фазилатни чақириб:

— Энди мактабингни қўйиб тур, болам, — деди. — Бу аҳволда ҳисобчиям кетадиганга ухшайди. Унинг ёнига кириб иш ўрган, болам...

Фазилат итоаткорлик билан идорага бориб, ҳисобчидан иш ўргана бошлади. Худди ўша маҳалда тўсатдан қишлоқда Жамол Бурибоев пайдо бўлиб қолди.

Бир куни Фазилат идорада ёлғиз чўт қоқиб утирган эди, от туёқларининг дупури эшитилди. Фазилат урғидан туриб, деразани очди. Идора олдида қуш от қушилган катта фойтон турар, ундан сакраб тушган барваста, хушқад бир йигит унга томон шаҳдам қадам ташлаб келарди. Худди ҳозиргина фронтдан қайтган командирдай, эгнига гимнастёрка, бошига фуражка, оёғига хром этик кийган бу одамни кўрганда, Фазилатнинг хаёлига: «Жаббор!» — деган фикр келди-ю, оёқ-қўллари бушашиб кетди.

Фойтондан тушган хушқад одам дераза рўпарасида тўхтаб, Фазилатга тикилди.

— Идорада ким бор?

— Ҳеч ким... — зўрга жавоб бера олди Фазилат.

— Раис қани?

— Даштда. Уроқда...

— Сиз ким бўласиз?

— Мен... ҳисобчига ёрдамчи...

— Ҳисобчига ёрдамчи... — жангчига ухшаган одам бошидан фуражкасини олиб, худди ҳозиргина сувга шўнғиб чиққандай сип-силиқ, ялтироқ сочларини силаркан, Фазилатга бошдан-оёқ разм солиб, мийиғида кулимсиради:

— Бало чиқди-ку бу раис! Одам танлашни биларкан!

Фазилат бир қизариб, бир бузарди.

— У киши... амаким бўладилар...

— Э, шунақами? Шундай жиянлари бор экан-у, биздан яшириб юрган эканлар-да! Исмингиз нима, гўзал қиз?

— Фазилат...

— Фазилатхон денг? Ҳмм... қани бўлмаса, қоғоз-қаламларингизни йиғиштириб, фойтонга чиқинг, Фазилатхон...

Фазилат негадир юраги орқасига тортиб:

— Вой, нима қиламан фойтонда? — деб юборди.

— Бир уйнатиб келаман! — Ҳарбий киши хоҳолаб кудди-да, дарҳол лаб-лунжини йиғиштирди. — Мен, — деди салмоқлаб. — Бурибоев буламан. Жамол Бурибоев. Эшитганмисиз?

— Вой, ижроқум раиси...

Бурибоев мамнун жилмайди:

— Билар экансиз-ку! Қани булмаса, даштга йул кўрсатиб қуйинг, Фазилатхон. Тезроқ булинг. Вақт зиқ! — Бурибоев шундай деди-да, ҳарбийчасига ерни тап-тап босиб, файтонга қараб кетди.

Усти соябондай кўтарилиб, оқ мато билан қопланган кенг файтонда Бурибоевдан бошқа ҳеч ким йўқ, олдинги балад уриндиқда утирган мўйсафид отлар билан банд эди. Бурибоев унга томон сурилиб ҳазиллашди:

— Менинг фамилиям Бурибоев булсаям, ўзим бури эмасман, Фазилатхон. Қурқманг, агар ўзингиз илтимос қилмасангиз, еб қўймайман!

Бурибоев йул-йулакай ҳар хил ҳангомаларни гапириб, Фазилатни кулдиришга, уни суҳбатга тортишга ҳаракат қилиб кўрди. У бирда шарақлаб кулар, бирда кузларига маъюслик чўкиб, овози самимий титрар, Фазилат жавоб бермаса, гўё қаттиқ таҳқирлангандай қовогини уйиб оларди.

Фазилат уни зимдан кузатиб, ҳамон алланимадан сесканиб утираркан, дам: «Катта одам-ку, мунча титрамасам», деб ўзини-ўзи койир, дам ёмон йулга кириб қолгандай туюлиб, ваҳима босарди. Лекин Бурибоевнинг гапига кириб хато қилганини ўроқчи хотинларнинг уларни кўриб шивирлашиб қолишганини пайқаганда, айниқса хирмонда Отақўзи билан учрашганида тушунди.

Куйлаги ёқавайрон, шимининг почалари тиззасига-ча шимарилган, бошига алмисоқдан қолган кигиз қалпоқ кийиб олган Отақўзи хирмонда хўптир ҳайдарди. Бурибоев билан файтондан тушаётган Фазилатни кўрганда Отақўзи қулидаги хипчини ерга тушиб, бир он анграйиб қолди, кейин кузлари қаҳр билан ёниб, чўрт бурилиб кетди.

Ушанда, қиз-келиндякларнинг шивир-шивирини эшитиб, Отақўзининг қаҳрли нигоҳи билан тўқнашганида, Фазилат иккинчи марта Бурибоевни ёнига йулатмасликка аҳд қилди. Бироқ Фазилат Бурибоевдан ўзини қанчалик олиб қочса, Жамол Бурибоев унга яқинлашишга шунчалик уринаверди. У тўсатдан қишлоққа серқатнов бўлиб қолди, ҳар келганда идорага кирмай кетмас, идорага кирганда эса Фазилат билан учрашмай, ундан ҳол-аҳвол сўрамай, ҳазиллашиб бир кулдирмасдан кетмас эди. Сал кейинроқ эса у «ишга қарашвориш» баҳонасида Фазилатни тез-тез гуманга чақиртириб оладиган, ҳар хил, кўпинча арзи-

мас топшириқлар билан бир ҳафта-ярим ҳафта ижро-комда ушлаб қоладиган бўлди. Уша кунлари у бир неча марта Фазилатга «бирга бўлиш» ҳақида шама қилди, зиёфатларга олиб боришга уриниб кўрди. Аммо Фазилат кўнмади.

Фазилат ҳар куни бўлмаса ҳам ҳафтада бир-икки марта Жаббордан хат олар, унинг отпусकाга келишини орзиқиб кутарди. Лекин Жаббор келмади. Уч ой госпиталда ётгандан кейин, «фронтта кетяпман», деган хат келди. Ундан кейин эрта-индин жангга киримиз деган маънода яна битта хат келди. Бу унинг сунгги хати бўлди... Икки ойдан кейин, октябрнинг охирларидан бир куни вақтинча раислик қилаётган амакиси уни бир четга чақириб, узоқ суҳбатлашди. Амакиси гапни айлантира-айлантира яна уша Бўрибоевга олиб бориб тақади, унинг нияти пок эканини, Фазилатни деб ҳатто биринчи хотинидан ажрашишга ҳам тайёр эканини айтди.

Фазилат ўзини каравотга отиб йиғлади, йиғи аралаш кўнглидаги бор гапни айтди. Жабборни деганини, икки ой тугул, икки юз йил ўтса ҳам уни кутажагани, улиб қолса ҳам Бўрибоевга тегмаслигини айтди. Амакиси эшикни қарс ёпиб чиқиб кетди.

Яна бир ой ўтди. Ноябрьнинг охири, декабрнинг бошлари эди. Бир кун эрталаб ишга борган Фазилат столда ётган конвертни кўрди. Бу одатдаги уч бурчак хатлардан эмас, катта муҳр босилган, тўрт бурчакли чинакам конверт эди!

Фазилат совуқ тер босиб, конвертни очди, очди-ю, хатни яхшироқ ўқишга ҳам мажоли етмай, стулга, студдан ерга аганаб тушди. У янглишмаган, тўрт бурчакли бу конверт — қорахат, Жаббор ҳақида, унинг жангда қаҳрамонларча ҳалок бўлганлиги тўғрисида эди!

Биринчи даҳшатли кунлар ўтиб сал ҳушига келганидан кейин Фазилат бу машғум қорахат Жабборнинг қариндошларига ёки Тошкентдаги ота-онасига эмас, унга келганини ўйлаб ҳайрон бўлди, бироқ почтадагилар тушунтириб қўйишди: «Жабборнинг чўнтагидан сенинг суратинг билан сенинг адресинг чиққани учун сенга юборишгандир-да!» — дейишди. Отақўзидан эса ҳамон дарак йўқ, хирмондаги тўқнашувдан кейин у Фазилат билан саломлашмас эди.

Бир ой ўтди. Бир ойдан кейин Фазилат амакисининг қистовларига ён берди. У энди ҳамма нарсага лоқайд қарайдиган бўлиб қолганди.

Бурибоев Фазилатни шаҳарга олиб кетмади, қишлоқда уюштирилган пинҳоний зиёфатдан кейин уни идора ёнидаги икки хонали бир уйга кўчириб олиб бориб қўйди.

Бурибоев олдин ҳар куни қатнаб юрди. У келган кунлари аксарият «активлар» ҳам йигилар, бу йигилар гоҳо тонготар базмга айланиб кетарди. Бу ҳол бир-икки ой давом этди, кейин Бурибоевнинг келиши сийраклаша бошлади. У одатда кечалари, қупинча тун яримдан ошганда, гарч-гурч қор босиб, қамчи билан этигини, эгнидаги почапустинини чарсчурс саваб, эшик зулфинларини бетоқат шарақлатиб кириб келарди.

Унинг Фазилатга айниқса қаттиқ ботадиган битта одати бор — кўз ёшини, хафагарчиликни жини суймасди. Агар ер тепсиниб кириб келганида Фазилат кулиб қарши олмаса ё кейинроқ бир нарсадан ўксиб кўзига ёш олса, туклари тиг бўлиб:

— Мотам тутманг, хоним! — деб ўшқириб берарди. — Шу кеча-кундузи не-не одамлар жанг майдонларида улиб кетяпти! Не-не қиз-келиндяклар тул қоляпти. Сиз билан биз эсон-омон юрибмиз, уйнаб-кулиб қолмоқ керак. Қани, овқатни опкелинг. Мана шу нозик қулларингиз билан бир пиёла шароб тутинг, кўзидан акаси!..

Фазилат унга гап-сўзсиз итоат қилар, ҳамма талабларини унсиз бажо келтирар, у Бурибоевдан бўридан қўрққандай қўрқар эди. Кўзига ёш олиш уёқда турсин, ҳафталаб йўқ бўлиб кетган пайтларида ҳам ақалли гинахонлик қилишгаям қўрқар, зотан, ундан упкалаш фикри хаёлига ҳам кириб чиқмас эди. Баъзан унга қандайдир бош-кети йўқ бир туш кўраётгандай, туман орасида ҳадсиз бир саҳрода адашиб юргандай туюларди...

Январнинг бошлари эди. Қирқ учинчи йил январи. Қишлоқни қалин қор босган, уйлар, кўчалар — ҳаммаси қор тагида қолиб, алақандай чўкиб, жимиб қолган. Бутун қишлоқда фақат бир жойда, колхоз идорасида радио бор, у ҳам бор-йўги бир соатгина гапирар, газеталар ҳафтада бир марта келарди. Лекин икки одамнинг боши қўшилса фронт тўғрисида, Сталинград тўғрисида гап кетар, ҳамманинг оғзида шу бир сўз — Сталинград эди!..

Ўша куни Фазилат совуқ идорада бир ўзи чўт қоқиб утирарди. Тусатдан ҳовли томондан югуришиб ўтган уч-тўртта болалар кўринди, сўнг эшиклар тарақ-

туруқ очилиб, болалар хонага ёпирилиб киришди. Олдинда Отақузи! Қулида «Қизил Ўзбекистон» газетаси, кўзларида ҳам ҳайрат, ҳам нафрат!

— Мана! — Отақузи қулидаги газетани боши узра айлантирди. — Акам тирик! Акам Қаҳрамон! Куриб, кўйинг — бутун Тошкент кутиб опти уни! Сиздан 23 марта яхши, юз марта чиройли қизлар... гуллар билан кутиб опти!

Отақузи утирган жойида тош бўлиб қотиб қолган Фазилатнинг олдига газетани отиб юборди-да, эшикдан мўралаб турган дўстларини боши билан сузиб ташқарига отилди.

Унинг гапи тўғри — газетада вагондан тушаётган Жаббор ва уни гуллар билан қарши олаётган қизлар сурати босилган, сурат тепасига йирик ҳарфлар билан: «Ўзбек халқи қаҳрамон фарзандини қутламоқда!» — деган сўзлар ёзилган эди...

Уша куни кечқурун қош қораяр-қораймас Жамол Бўрибоев кириб келди. Ширакайф. Юришлари алпонг-талпонг. Кўзлари бежо. Йиглайвериб ҳолдан тойган Фазилат, бир уйда бир ўзи, каравотда шифтта тикилиб ётарди, уйга қор аралаш бир қоп совуқ олиб кирган Жамол Бўрибоев пустинини ҳам ечмасдан:

— Эшитибдилар-да, хоним? — деб сўради.

Фазилат жавоб бериш урнига кўзига жиққа ёш олди. Бўрибоев қори қоқилмаган пустинини бир силташда ечиб, четга иргитди, пустинининг устига қундуз телпагини отиб, мушти билан столни қарсиллатиб урди.

— Бас! Ҳамасиёдан бурун аза тутманг! Меҳрингиз тошиб кетган бўлса... ўлганимдан кейин йиглайсиз! Қорахат қани?

— Қорахат?

— Бу йигит тўғрисида келган қорахатни олганмидингиз ахир? Ушани айтяпман — қани?!

У машғум хат Фазилатнинг ёдида ҳам йўқ, уни уша заҳотиёқ гижимлаб қаёққадир отган эди...

— Яхши! — деди Бўрибоев. У қўлларини орқасига қилиб, уйни бир айланиб чиқди. — Гап бундай, хоним: Бунақа воқеалар, яъни, олдин қорахат келиб, кейин тирик бўп чиқаётганлар битта бу йигит эмас! Жуда кўп бўляпти бунақа воқеалар. Сабаби уруш! Буниш учун бировни айблаб бўлмайди. Сиздан илтимос. Бу одам отпускага келганмиш. Мабодо Тошкентда бўёққа ўтса... сиз мени танимайсиз, мен сизни Қўрқманг! У кетгунча, холос! Агар, мабодо гап кав

лаштирадиган булса... сиз мени яхши кўриб теккансиз! Қаттиқ муҳаббат қўйиб теккансиз. Тушундингизми гапимга?

Негадир бурчакка қисилиб, мум тишлаб олган Фазилат ортиқ чидаб туrolмади. Бирдан овозининг бори-ча уввос тортиб йиглаб юборди...

Бўрибоев унинг тепасида ҳайкал бўлиб қотиб турар, Фазилат кўз ёши аралаш унинг қаттиқ сиқилган муштарини, қор кечиб ятиллаб кетган этигини кўриб турар, ойнадай ятиллаган шу этиклари билан тепиб юборишини кутар, лекин бундан қўрқмас, аксинча, унинг уриб йиқитишини, устига чиқиб тепкилашини, шафқатсиз тепкилаб, бўғиб ўлдиришини истарди! Аммо Бўрибоев одатдагидай бақириб-чақирмади, аксинча, қўлини унинг елкасига қўйиб, тузгитган сочларини тузатмоқчи бўлди, ҳатто Фазилат, худди илондан сескангандай сесканиб, четга сурилганда ҳам ўшқирмади. Тепасида анчагача сукутга чўмиб тургач:

— Қўрқманг, азизим, — деди оҳиста. — Бунинг ҳаммаси — вақтинча бир нарса. Биз... у одам қайтиб кетгунча шундай қилишга мажбурмиз. Кейин... кейин ҳаммаси ўрнига тушади. Мен... муносабатларимизни расмийлаштираман. Сизни шаҳарга кучириб опкетаман. Ахир биласиз-ку, сизсиз туrolмайман. Фақат, битта илтимос: ҳалиги гап эсингизда бўлсин! Биз бир-биримизга муҳаббат қўйиб қовушганмиз. Тамом-вассалом! Акс ҳолда иккимизга яхши бўлмайди. Мен-ку, эркакман. Бир йулини топарман. Сизга яхши бўлмайди. Кўз ёшидан фойда йўқ. Ақл билан иш тутайлик, жонгинам! — Бўрибоев бир нуқтага тикилиб қолган Фазилатнинг елкасини силаган бўлди-да, пустинини кийиб, уйдан чиқди.

Бўрибоев кетгандан кейин бир-икки соат ўтмасда ноқ эшик яна тақиллади. Фазилат эшикни очмасданоқ билди, аёлларга хос қандайдир ички бир туйғу билан сездан — Жаббор!

Олдин даҳлиз, сўнгра меҳмонхона эшиги шитоб билан очилиб, остонада... эгнида заррин погонли яшил шичель, бошидаги фуражкеси шифтга тегай-тегай деб турган... Жаббор, унинг кетида Отақўзи куринди.

Қошлари бир-бирига туташган, қисилган кўзлари турди сураб бўлиб қолган Фазилатга қадалган, лунжлари ичига ботиб кетган қорамтир юзида газаб эмас, йўқ, қандайдир чексиз бир алам муҳрланган.

— Мен ҳаммасини эшитдим! — Жаббор кўз-

ларини Фазилатдан узиб, яхлаб қолган деразага қаради. — Сиз... уч ой мендан хат олмабсиз.

«Турт ой! Уч ой эмас, турт ой!»

Фазилат буни овоз чиқариб айтдими ё фақат хаёлидан ўтказдими — узиям билмайди. Фақат хаёлидангина ўтказган бўлса керак. Чунки Жаббор деразага қараганча буғиқ овозда давом этди:

— Мен бунинг сабабларини суриштириб биламан. Эртагаёқ ҳаммасини аниқлайман. Чунки... Сизга хат ёзмаган куним бўлмаган эди! Ҳар куни хат ёзар эдим сизга, ҳар куни!..

— Мен-чи? Менинг хатларим-чи?

— Йўқ, олганим йўқ! Мен буниям суриштириб биламан. Лекин гап бу хатларда эмас. Сиз гўё... менинг қисмимдан қорахат олган эмишсиз! Қани уша қорахат?

Фазилат жавоб бериш ўрнига ерга тиз чуқиб, юзини кафтлари орасига яширди.

— Қорахат!.. Боя у сўраган эди бу хатни, энди сиз!

-- «У» деганингиз ким? Бурибоевми?

— Ҳа...

— Бериб юбордингизми унга?

— Йўқ! — деди Фазилат инграб. — Мен уни... мен уни ушандаёқ йиртиб ташлаганман! Парча-парча қилиб йиртиб ташлаганман. Сиз нимани ҳам биласиз? — Фазилат юзтубан тушганича ерни муштлаб фарёд чекди.

Анчадан кейин унинг қулогига Жабборнинг, «хўп, майли», деган овози, сўнг этикларнинг бири оғир, бири енгил гарч-гурчи эшитилди.

Фазилат кечаси билан мижжа қоқмади, келгуси куни ҳам эрталабдан кечгача каравотда шифтга тикилиб ётди, ҳатто чироқни ҳам ёқмади. Кечаси алламаҳалда ҳовли эшиги тарақлаб, кимдир кирди.

— Фазилат, қайдасан, болам? Нега лампани ёқмадинг? — амакиси қоронғида тимирскиланиб юриб, лампани ёқди, уни боши узра кутариб, каравотда юзтубан тушиб ётган Фазилатнинг ёнига келди.

— Сенга нима бўлди, болам? Урнингдан тур. Кийин. Уйга борамиз. Кеннойнинг овқат қилиб кутиб ўтирибди.

Фазилат индамай ўрнидан турди, индамай студентлик чоғларидан қолган пальтосини кийди, индамай амакисининг кетидан ташқарига чиқди.

Кучада қўш от қушилган Жамол Бурибоевнинг таниш фойтони турарди. Амакиси олдинга, фойтон ҳайдайдиган чолнинг ўрнига, Фазилат эса орқасига

утирди, утираркан, муюлишдан чиқиб келган икки кишининг қорасини кўрди.

— Уртоқ Бўрибоев! Шошманг, бир огиз гап бор!

Бу Жаббор эди! Уни амакиси ҳам таниб қолди чамаси, совуқ ҳавони чарс-чурс кесиб, отларга устустига қамчи босди-ю, қордан туфон ясаб, файтонни суриб кетди...

Фазилат, тўғрироғи, унинг сояси етиб борганида, Жамол Бўрибоев шифтига утгизинчи лампа осилган меҳмонхонада, лаблари ниманидир пичирлаб, бетоқат айланиб юрар, ўртадаги хонтахтада огзи очилган бир шиша арақ, нон, олма-анор, бир чойнак чой турарди.

Эшикда Фазилатни куриб, Бўрибоев тез юриб унинг ёнига келди, аммо кетма-кет даҳлизга кирган амакиси уни имлаб чақирди. Гира-шира даҳлизда бир дақиқа гангир-гунгур гаплашиб тургандан кейин Бўрибоев қайтиб кирди-да, каравотда ётган пўстинини кийди, камарини боғларкан, Фазилатга яқинлашди.

— Менга қаранг, азизим. Ҳалиги одам бугун туман раҳбарига кирибди. Почтани текширибди. Эҳтимол, эртага сизни туман раҳбариятига чақириб қолишар. Агар мабодо чақириб қолишса, уша гап — гап!

Унинг сузи оғзида қолди, чунки шу пайт эшик шарақлаб очилиб, даҳлизда Жаббор билан яна бир нотаниш йигит кўринди.

Бўрибоев худди қафасга тушган қушдай питирлаб қолди. Жаббор қўли билан амакини четга суриб, ичкарига кирди-да, гавдаси билан эшикни тўсиб олди.

— Ҳа, уртоқ Бўрибоев! Кунбўйи қидириб юрибмиз, қорангизни кўрсатмайсиз? Бир огиз гапимиз бор эди сизга!

Бўрибоев титроқ бармоқлари билан камарини тўғриларкан, ҳаяжонданми, қўрқувданми, дудуқланиб:

— Г-гапингиз булса... идорага б-боринг, — деди. — Мени дуч келган жойда гаплашадиган одатим йўқ.

— Йўқ, кечирасиз. Бошқалар билан булмасаям, мен билан гапласасиз!.. Мен бултур октябрдан бошлаб урушда, фронтда қон кечиб юрганда ёзган хатларим қани?

— Ие, сиз... сиз жуда галати экансиз-ку! Мен қаёқдан билай сизнинг хатларингизни!

— Шунақа денг? Бу гаплардан беҳабарман денг? Менинг хатларимни, ҳар куни ёзган хатларимни йўқ қилган бошқалар денг! Бировга келган қорахатдан фойдаланиб, менинг номимга қорахат уюштирган ҳам

бошқалар денг? Тухта! Гапимни булма, аблаҳ! Ахир мен... биз уёқда, фронтда, Ваган учун, халқ учун тиззадан қон кечиб юрсаг-у, сенга ухшаган иблислар бу ерда қиз-жувонларни йўлдан уриб, энг разил ишлар билан шугуллансаларинг! Тирик офицерни ўлдига чиқариб қорахат уюштириш!.. Бу... энг қабих... палидлар ҳам қилмагандир бу ишни! — Жаббор бошини буқадай эгиб, Бүрибоевга қараб юрди.

Бүрибоев қўллари билан деворни пайпаслаб дераза томон ўтди.

Аммо деразага ёпишиш ўрнига чапдастлик билан хонтахтада турган шишани олиб, шифтдаги ўтгизинчи лампага отди-да, бир тепишда деразани очиб, узини ташқарига отди.

— Тухта, хоин! — қоронгида ўртадаги хонтахтани ағдариб, деразага сакраган Жаббор Бүрибоевни оёғиданми, пўстинининг этагиданми ушлади шекилли, қочоқ боққа гумбурлаб қулади.

— Тухта, отаман! — юдузлар кўринган дераза бушлигида Жабборнинг новча қомати бир дақиқа кўринди-ю, зимистон бушлиққа сакради. Тапур-тапур оёқ товушларидан кейин зулматга чўмган бог ортида «қарс-қарс» этган тўппонча овози янгради...

Фазилат пойгакка беҳуш йиқиларкан, амакисининг:

— Тамом, уйим куйди, хотин! — деб инграганини эшитди.

У ўзига келиб кўзини очганида... еттинчи лампа шуъласида ерда тиз чўкиб утирган амакисини ва унинг рупарасида, ағдарилган хонтахтанинг теппасида турган Жабборни кўрди. Овлақдан, жуда овлақдан Жабборнинг зил-замбил сўзлари қулогига кирди:

— Ажали етмаган экан, қочиб қутулди! У-ку виждонсиз бир малъун экан. Лекин сиз... кўз олдингизда бўлган бу ёвузликка қандай чидадингиз, амаки? Инсофу дёнат дегандан зигирча борми сизда ё ҳаммасини жигилдонга урганмисиз?

— О, ука! Билмайсиз! Кўп нарсани билмайсиз!

— Биламан! Сиз ўз бошингизни асраш пайдасиз! Аммо бундай қилиб асраган бошни эл-юрт орасида қандай кутариб юрасиз? Майли! Менинг гапим тамом. Бироқ билиб қўйинг: бу разолатни менга нисбатан қипсиз, бошқа йигитларга қила кўрманг. Эсингизда бўлсин — қасосли дунё бу!

Жаббор ағдарилиб ётган хонтахтани айланиб ўтиб, уйдан чиқа бошлади-ю, Фазилатнинг секин инграгани-

ни эшитиб тўхтади, унга қарамай, зимистон даҳлизга тикилганича деди:

— Майли, омон бўлинг! Омон бўлинг, Фазилатхон!

Бу унинг сунгги сўзи бўлди. Эртасига Фазилат унинг урушга кетганини, ҳатто Тошкентга ҳам тушмасдан тўғри фронтга жўнаб кетганини эшитди... У бир ойгача уйдан чиқмади, тушак ёзиб ётиб олди. Бир ойгача Бўрибоевдан ҳам дарак бўлмади, бир ойдан кейингина қишлоқда миш-миш гап тарқалди юқоридан бу ишларни текширгани одам келганмиш, Жамол Бўрибоев қамалган эмиш... Бу миш-мишлар ростми, ёлгонми — буни суриштириб ўтиришнинг ҳожати-ям бўлмади. Худди ўша куни, «Жамол Бўрибоев қамалибди», деган гап тарқалган куни кечқурун у ўз оёғи билан кириб келди.

Бўрибоев деярли ўзгармаган, фақат почтаўстинининг ўрнига шинель, қундуз қалпогининг ўрнига фуражка кийгану салгина ранги олинган эди, холос.

Жамол Бўрибоев кўп ўтирмади, майда-чуйда буюмларини йиғиштирди-да, ўрнидан турди.

— Урушга кетяпман, — деди у ҳамон тўшақда ётган Фазилатга. — Билмадим... агар сизга муҳаббат қўйиб гуноҳ қилган бўлсам... бу гуноҳимни қоним билан ювмоқчиман. Омон бўлсак, қуришармиз ҳали!..

Фазилат Жамол Бўрибоевнинг фронтга кетиш тарихини кейинроқ эшитди.

Жаббор жўнаб кетгандан кейин Бўрибоевнинг иши вилоят бошлиқлари йиғинида муҳокама бўлибди. Муҳокамада Бўрибоев Фазилатга айтган гапини таъкидлабди: қизни йўлдан уриш ҳаёлимда ҳам йўқ, биз бир-биримизни қаттиқ севиб қовушганмиз, агар севги жиноят бўлса, мени фронтга жўнатишларингни сурайман, гуноҳимни жангда юваман, деб арз қилибди. Йиғилишда унга қаттиқ ҳайфсан эълон қилиб, илтимосини қондирибди.

Бу дунё узи шундай тескари дунё экан. Сал ўтмай, Жабборнинг Харьков остонасидаги шиддатли жангларда қаҳрамонларча ҳалок бўлганлиги тўғрисида қариндошларига қорахат келди. Надоматлар бўл-гайким, бу машғум хат бу сафар қалбаки эмас, рост бўлиб чиқди. Жамол Бўрибоев эса... қирқ бешинчи йилнинг ёзида эсон-омон қайтиб келди. Унинг урушда нималар қилгани Фазилатга қоронги, бироқ «гуноҳларимни қоним билан юваман» деган гапининг устидан чиққан бўлса керак, елкасида старший лейте-

нантлих погони, кўксиди қўша-қўша орден ва медаллар, энг муҳими — икки марта яраланганлигини сатувчи белги бор, мардона кўкрак кериб кирибди...

Фазилат булса... Жамол Бурибоев урушга кетгандан кейин бир-икки ойгача одамларнинг кўзига куринолмай, уйдан чиқмай ётди. Бир-икки марта узини уладириш ҳаёлига ҳам борди, бироқ кўкси тунда питирлаган фарзанд уни чоқ лабидан қайтарди. Ногирон бўлиб туғилган бу тунгич фарзанд бари бўлтурмади, уч ёшга тўлар-тўлмас вафот этди. Бироқ шу фарзанд туфайли у улимдан қолди, шу фарзанд туфайли Фазилат кейинчалик, Жамол Бурибоев фронтдан эсон-омон қайтиб келгандан кейин унинг иноништирига буйсунди...

Одам лойдан яралган, деганлари ёлгон экан, тошдан яралган экан одам! Фазилат бошига тушган ҳамма кўргиликларга дош берди. Усти бутун, ичи тутун. Фазилат икки фарзандини не ҳасратда боқиб катта қилди. Фарзандлари, шукур, ёмон бўлишмади, қингирқийшиқ йўллардан кетишмади, илми-билимдан бўлишди. Рост, угли Қодиржон — боши тошдан булсин, илойим! — хиёл отасига тортди, бироқ қизи Латофат! Латофат, худо умрини берсин, ақли-ҳуши жойида, меҳрибон, жонкуяр, инсофли қиз булди.

Наҳот суюкли қизи ҳам унинг ўзига ўхшаган бахти қаро бўлса? Наҳот унинг бошига тушган мусибатлар қизининг ҳам бошига тушса? Тушмасин деса... кимга боради? Беадад ҳасратларини кимга айтади?.. Битта битта борадиган одам — домла Шомуродов булса бўлиб утган шунча ишлардан кейин Фазилат қайси юз, қайси виждон билан ундан мадад сураб боради? Чолнинг юзига қандай қарайди?

Фазилат тонг отгунча мижджа қоқмади.

ТЎРТИНЧИ БОБ

I

Домла уйгонганида хона ҳали қоронги эди. Ойна деразадан гуж-гуж юлдузга тўла бир парча осмон куришиб турар, қаердадир олисда, афтидан, сой томонда булса керак, эшаклар ҳанграр, бир-бирлари билан баҳслашиб хўрозлар қичқиради.

Домла инқилаб-синқилаб ўридан турди, эгни...

эски йул-йул пижамасини ташлаб, оёгига латта шиппагини илди-да, чироқни ёқди. Хонадаги буюмлар кечаси қандай булса шундай, жой-жойида турарди: алми-соқдан қолган катта, бесунақай столнинг унг томонида чумоли изидай майда араб алифбесида ёзилган бир даста қоғоз, чап томонда экспедициялар ҳисоботи, улкан мутахассисларнинг хулосалари солинган қалин папкалар, керакли китоблар. Стол рўпарасидаги девор Ўрта Осиёдаги ҳамма йирик суғориш тармоқларининг сурати солинган улкан харита билан қопланган, унинг ёнига бўлгуси Сибирь — Ўрта Осиё каналининг йули чизилган ва савол аломатларига тулиб кетган уша таниш харита осилган.

Сунги пайтларда домла бирдан икки қулёзма устида ишлар, бири тоғ арчаси ва унинг аҳамияти тўғрисида, бири — республикадаги барча суғориш тармоқларини янгилаш ҳақидаги илмий иш эди. Лекин яқинда Гулсара аянинг таъзиясига келиб кетган институт директори Артём Поликарпов янги бир гапни айтиб қолди. Гуё домланинг Шимол дарёларини Жанубга буриш билан бир қаторда Ўрта Осиёдаги барча сув тармоқларини янгилаб чиқиш ва уларни тартибга солиш шарт деган маънода Ҳукумат раҳбарларига ёзган шахсий мактуби энг юқори доираларда ўрганилаётган эмиш. Шу боисдан институт директори ундан шу масалага бағишланган илмий ишини тезроқ тугатишини илтимос қилди. Сабаби, Поликарповнинг айтишича, юқори доираларда бўлган гап-сўзлардан кейин, сув ҳўжалиги раҳбарлари ҳам домланинг илмий ишини суридгтира бошлашибди...

Одамлар қизиқ. Кошкийди домла бу гапни бугун айтган булса! У ўз фикрини исботлаб қанча-қанча мақолалар ёзди, илмий анжуманларда гапирди, лекин «энг юқорилар» қизиқмагунча ҳеч ким унинг гапларига эътибор бермаган эди, юқорилар қизиқиши билан ҳамма питирлаб қолибди!..

Домла бу гапни Артём Поликарповга айтмоқчи бўлди-ю, баъзи мулоҳазаларга бориб айтмай қўя қолди. Биринчидан, Артём Поликарпов унинг эски оғайниси Прохор чиноқнинг ўғли, ўз қўлида ўсиб катта бўлган олим. Иккинчидан, Поликарпов домлага бу гапларни хурсанд бўлиб гапирди, катта ёрдам ваъда қилди. Ваъдасининг устидан чиқди ҳам. Бир ҳафтадан кейин сув баланси бўлимининг кичик илмий ходими Ордали ҳозир столда қаланиб ётган мана шу папкаларни, домла истаган ҳамма китобларни етказиб берди.

Домла эски креслосига утириб, папкаларнинг боғичини ечди. У бир соатча қимир этмай ишлади, кейин бутун аъзойи бадани увишиб қолганини сезди да, урнидан туриб, ҳовлига чиқди.

Богдай катта, сердарахт ҳовли ҳануз гира-шира қоронғи, лекин қишлоқ уйғонмоқда, қўшни ҳовлида чақалоқ йиғлар, сигир-бузоқларнинг му-мўлаши, қўй қўзиларнинг маъраши эшитиларди.

Домла Шомуродов кунгли бир хил бўлиб, қанқанотли дарвоза ёнидаги эшикни очди. Куча кимсиз, жимжит эди. Бироқ... ажабо! Дарвоза ёнидаги супада кимдир бошига эски чопонини буркаб, ёнига шляпасини қўйиб ухлаб ётарди.

«Ким экан бу, кечаси унинг уйини қуриқлаб ётган?» Домла бир ўйи индамай қайтиб кириб кетмоқчи бўлди-ю, эшигида нотаниш одамнинг ётишга галати туюлиб, секин туртди. Чопонига буркалиб олган одам, худди шуни кутиб ётгандай, дик этиб урнидан турди.

Қудратхўжа!

Сийрак сочлари тўзгиган, лунжлари ичига ботиб, кампирдаҳан бўлиб қолган Қудратхўжа уйқули кузларини қисиб, ишшайиб турибди.

— Ие, сенмисан, Қудратхўжа?

— Офарин! Танидинг! — Қудратхўжа бошига шляпасини қўндириб, мамвун илжайди. — Кечаси кампирингга бир фотиҳа ўқиб кетай деб келсам, дарвозангга отнинг калласидай қулф. Ухлаб қолган бўлса безовта қилмай деб шўтта ётиб қола қолдим.

Нормурод Шомуродов нима дейишини билмай гўдайиб турарди. Уйга таклиф қилай деса, Қудратхўжанинг «фалсафа сўқиб» миясини қоқиб қўлига беришини билар, таклиф қилмай деса... фотиҳага келган одамни эшиқдан қайтариш одобдан эмас.

— Фотиҳага келган бўлсанг... уйга кир!

— Худога инонмас эдинг, қуръон ўқисам қаҳринг келмайдими?

Домла рўпарасида дилдираб гурган бу муштдек* на одамга ўқрайиб қаради.

— Менга қара, Қудратхўжа! Ҳозир сен билан сафсата сотиб утиришга на вақтим бор, на тоқатим. Хоҳласанг кир, хоҳламасанг туёгингни шиқиллат!

Қудратхўжа бошидаги қимматбаҳо шляпасини тўғрилаб:

— Тарки одат амри маҳол! — деди. — Профисар!

булсанг ҳам қомагги-да беодоблигинг! Фотиҳага келган одамга ҳам туёгингни шиқиллат дейдиларми? Хўп, Гулсарабибини арвоҳи учун кираман, аммо шишанинг тағида булсаям борми қолган-қутгани? Бор бўлса, жиндак қуйиб бер. Маза йўқ, профисор...

Домла Шомуродов: «Ичмасам қаёқдан келсин қолган-қутгани?» — деб койиб бермоқчи буди-ю, кучиб келган куни юк ташиган ёшлардан қолган шишалар эсига тушиб: «Юр», деб ҳовлига бошлади.

Қудратхўжанинг бахтига ошхонадаги шишаларнинг бирида озгина арақ, патнисда қаттиқ нон, қуш тўкилаган бир-икки бош чиллаки узум бор эди.

Қудратхўжа иродасига бўйсунмаган қалтироқ қўллари билан шишага ёпишди, «банияти шифо», деб пичирлади-да, пиёлага қуйишга ҳам сабри чидмай, шишанинг орзидан қултуллашиб ича бошлади.

Нормурод Шомуродов Хужанинг хатти-ҳаракатларини ижирганиб кузатаркан, кўз олдига лоп этиб бошқа бир манзара келди-ю, галати булиб кетди.

Минг тўққиз юз йигирма тўққизинчи йилнинг совуқ куз кунларидан бири, қишлоқ ўртасидаги бозор майдонида, машҳур гумбазли мачит олдига одам тирбанд: қишлоқ қулоқлари сургун қилинмоқда!

Қоп-хуржунлари араваларга ортилиб, жўнатилишга шайланган бир гуруҳ бойлар, қулоқлар, руҳонийлар орасида Қудратхўжа ҳам бор. Бошида чақмоқ телпак, эғнида оғир почапўстин, оёғида хром этик, қотма, шошмўйлов Қудратхўжа шерикларига ухшаб обидий-да қилаётгани йўқ, йигилган оломонга, бири юрак ютиб, бири ҳадиксираб келган қариндош-уруғларига нола қилаётгани йўқ, гўё сургунга эмас, кўпдан орзу қилиб юрган саёҳатга кетаётгандай, мўйловини диккайтириб кўкрак кериб турибди. Рўпарадаги оломонга, майдонни қуршаб олган отлиқ милиционерларга, Нормуродга ухшаган қишлоқ активларига гўё: «Шошчанлар, курамиз ҳали, оқибати нима бўлади бунинг!» — дегандек, кўзларини қисиб, жағ пайларини ўйнатиб ёвқараш қилади...

Тусатдан бозор майдонини аёл кишининг аччиқ фарёди зир титратди. Сунг чекиниб йўл берган оломон орасида... паранжиси бир томонга оғиб кетган, бечачвон очиқ юзи ёш билан ювилган бир қиз... йўқ, гўзалликда тенгсиз бир ёш жувон кўринди. Жувон Паришон сочларини ҳавода қора бахмалдай ҳилпират-тинича қушдай учиб келиб, Қудратхўжанинг бўйнига осилди

Юзи офтобдай тиниқ, тимқора сочлари түпигига тушган, ҳусн-малоҳатда тенгсиз бу жувон — Ойниса эди.

Қудратхужа уни қулоқ бўлишидан бир йил олдин, қулидаги уч-турғ яшар қизчасини чирқиратиб, бир камбағал йигитдан тортиб олганди, унинг қулоқ қилниб, қишлоқдан бадарга бўлишига шу айби — камбағал йигитнинг ёш хотинини тортиб олгани ҳам сабаб бўлганди. Ойниса эса... қишлоқ аҳлининг фикрича, Қудратхужанинг тузогига тушиб, азият чекашган Ойниса эса уввос тортиб, унинг бўйнига осилиб йигларди!

Бу галати манзаранинг шоҳиди бўлган бозор майдони гала-говур бўлиб кетди. Ойнисанинг қилигидан туклари тик бўлиб кетган Нормурод милиционерларга: «Ҳайданг бу ёт унсурларни!» — деб буйруқ берди, буйруқ бераркан, Қудратхужа ақалли энди, фарёд чеккан гўзал хотинини кўрганида ўзгарар, дод деб юборар, деб ўйлади. Аммо юзи чўяндай қорайиб кетган Қудратхужа, хотинининг оппоқ қўлларини бўйнидан шартга узиб, ўзидан итариб юборди-да, биринчи бўлиб отлиқ милиционерлар олдига тушди. Эри силтаганида ерга йиқилиб тушган Ойниса эса... қушдай питирлаганича, мозор майдонида ер тишлаб қолди. Шундай бўлса ҳам Нормурод Қудратхужанинг фирибгарлигига учган ёш жувоннинг кузини очиб, уни тарбиялаш керак, деб унга ёрдам қўлини чўзди, олдин фаола хотин-қизлар сафига тортди, кейин Тошкентга ўқишга олиб тушди, ҳатто ошиқ бўлиб Гулсара бечорадан ажралиш фикригача борди. Яхшиям Ойниса рўйихушлик бермади. Бироқ қишлоққа ҳам қайтиб келмади. Биринчи эридан қолган Фазилатни, ўша, уруш йиллари Жабборнинг юрагига чўт солиб, кейин айниб кетган қизи Фазилатни қариндошларига қолдириб, бошқа эр қилди. Аммо бу сафар ҳам бахти чопмади: эри билан Хоразм томонларга кетди — у маҳалда Хоразмга поезд ҳам бормас эди — шу кетганича ном-нишонсиз йўқолди.

Ҳа, тақдирнинг тагига етиб бўлмас экан киши. Ойниса-ку дом-дараксиз кетди, бу эса, не балоларни кўрмаган, қулоқ бўлиб бадарга қилинган Қудратхужа эса тегирмондан бутун чиқиб, ҳамон судралиб юрибди. Балки унинг бу юришда, «юз грамм»нинг бандаси бўлиб, бунчалар паст кетишида маъно йўқ бўлса йўқдир, аммо не-не одамлар аллақачон оламдан ўтиб кетганда бу бадбахтнинг ҳамон оёқ остида ивирсиб

юрishi ҳам телба тақдирнинг галати уйинларидан эмасми?

Гуё бир қултум арақ эмас, бир пиёла обизамзам ичгандай жонланган чувак юзига қон югуриб, хира кўзлари мугамбирона қисилган Қудратхужа сийрак муйловини артиб, битта қурутни оғзига отди:

— Ҳа, нега қоққан қозикдай қаққайиб турибсан? Утир! Ё бу оламга устун булмоқчимисан, профисор?

Домла Шомуродов мийгида кулиб, каравот ёнидаги тўқима креслога чўқди. Бир қултум арақ билан тирилиб қолган Қудратхужанинг ширакайф хатти-ҳаракатлари уни қизиқтира бошлаган эди.

— Бошқа нарсага ақлим етмаса ҳам, бу дунёга ҳеч ким устун бўлолмаслигига ақлим етади, Қудратхужа!

— Ё тавба! — деди Қудратхужа, оғзидаги қурутни лунжларида айлантириб. — Сенгаям ақл кирибди-да бўлмаса!

Нормурод Шомуродов гапнинг нишаби қай томонга огаётганини сезса ҳам кулиб жавоб берди:

— Ақл... ҳеч кирмагандан кура, кеч кирганиям яхши, Хужа!

— Ҳа, бу дунё ўзи шунақа экан, профисор! Бани одам аввал кўзи кўр, ақли ноқис бўлиб тугилар экан. Кўзи очилиб, оқу қорани таниб, бундоқ ён-верига қараса... гўр тепасида турибди! Гўрни кўрганда ақли кираркан, осий банда!

Нормурод Шомуродов Сукротнинг бошидай улкан бошини силаганича бир дақиқа жим қолди. У Қудратхужанинг нима демоқчи эканини гўрдан гап очишиданоқ илғаб олди. У ўлимни рўкач қилиб, кишилар дилига гусса солишни яхши кўрадиган, бу билан ҳам ўзига таскину тасалли бериб, ҳам гурури голиб рақибларига таҳдид қилишни хушлайдиган «файласуф»ларни кўп кўрган, кўп учратган. Бу «фалсафа»нинг бутун чиркинлигига ақли етгани учун ҳам Нормурод Шомуродов одатда бу одамлар билан баҳс-мунозара қилиб ўтиришни ўзига муносиб кўрмас, уларнинг «улут фалсафа»сига ичида бир кулиб қўя қоларди. Лекин ҳозир «эски қадрдони»нинг илмоқли гаплари қалбининг аллақандай нозик жойларига тегиб кетди-ю:

— Менга қара, Қудратхужа! — деди ҳансираб. — Бу сийқаси чиққан гапларни қўзғашдан муродинг нима? Инқилоб қилиб, бизга ўхшаган бой-қулоқларнинг илдиизига болта уриб нима орттирдинг,

демоқчимисан? Барибир сен ҳам гур оғзида турибсан демоқчимисан?

Қудратхўжа галати ишшайганича, пурим шляпаскини бир кутариб қўйди.

— Йуқ! Бу гапингга қараганда сен ўлмайсан! Сен абадулабад устун бўлиб қоласан бу дунёга!

— Балки сендан олдин мен ўларман. Аммо-лекин...

— Во дариг! Ашаддий большевик ҳам ўлимга иқрор экан-да?..

— Ҳа, иқрор! Ҳаёт ҳам, ўлим ҳам табиат қонундир. Аммо сен мени ўлим билан қўрқитиб, пушаймон қилдираман, деб ўйласанг... номаъқул бузоқнинг гуштини ебсан, Хўжа! — Домла Шомуродов ҳаяжонланганидан ўрнидан бир туриб, қайта ўтирди, хаёлидан: «Менга нима керак бу субутсиз банги билан сафсата сотиб утириш?» — деган фикр ўтди.

— Э, ақлим қурсин! — деди Қудратхўжа пешонасига бир уриб. — Метин иродали большевик юрагидаги дардини очмаслиги керак эди-ку, ахир! Айниқса камнага ухшаган ёт унсурлардан пинҳон тутмоги керак эди-ку дардини!

— Тугри! — Нормурод Шомуродов беихтиёр кулиб қўйди. У Қудратхўжанинг «фалсафа сўқишга» мойиллигидан воқиф бўлса ҳам, унинг анча «саоводи файласуф» эканидан беҳабар эди. — Чин большевик, айниқса, сендай ашаддий душманлардан пинҳон тутмоги керак юрак дардларини!

— Вой тавба! — деди Қудратхўжа ёқасини ушлаб. — Одам деган ҳам шунақа бўладими?

— Қанақа бупман?

— Элик йил олдин қандай бўлсанг, ҳануз шундайсан! Тўнка буп кет-э!

Қудратхўжа, гўё аскияни қойиллатиб қўйгандай, тиззаларига шапатилаб ҳиринглаб кулди. Лекин унинг кулгиси, ҳатто «тўнка» деган ҳақоратомуз сўзи ҳам бу сафар Нормурод Шомуродовнинг қаҳрини келтирмади, аксинча, қандайдир шухлигини қўзгатди.

— Сен-чи? Сен ўзгардим деб ўйлаясанми, Хўжа?

— Узгармабманми? Епирай, а?..

— Йуқ... афти-башаранг-ку, узгармоқ тугул гажилган ошиқ буп кетибсан-у, аммо фикр-зикринг, дилинг!.. Ё тавба! Инқилобдан кейин Шўро ҳукуматига қандай кек сақласанг, ҳануз шундай...

— Тўхта! — Қудратхўжа столдаги патнисни нарироқ суриб, олдинга энгашди, ўлакса товўқнинг бўйнидай ингичка кекирдагини чўзиб:

— Сен мени бунақа сиёсий гаплар билан кўрқитма! — деди уқрайиб. — Сендақалар қулоқ қилган бўлсаям, шу ҳукумат озод қилди мени!

— Тугри, ҳукумат сечи озод қилди, эрк берди-ю, аммо сен ҳамон дилингда кек сақлайсан, ҳамон...

— Ҳукуматга гинам йўқ маним. Аммо сен... Эсдан чиқадиған иш қилдингми ушанда сен? Ёдингдами, мени қишлоқдан бадарга қилган куни тепада, гумбазли мачит майдонида... бечора Ойниса дод солиб келиб бўйнимга осинганда... — Қудратхужа кўзлари пирпираб урнидан турди, чувак юзининг қат-қат ажинларига, чуқур ботган лунжларига қуйилган кўз ёшларини артади. — Қон йиглаб келиб бўйнимга осилганда... эсингдами, жиндак раҳм-шафқат урнига... шафқат урнига: «Ҳайданг бу унсурларни!» деб ҳайқирганинг ёдингдами, Нормурод?!

Домла Шомуродов ўз кўзларига ишонмай қолди. Назарида ҳозир унинг олдида боя супада гадога ўшаб гужанак бўлиб ётган, бир қултум шароб учун тиз чукиб, ер униша ҳозир, маст-аласт Қудратхужа эмас, уша, бундан қирқ йил муқаддам бозор майдонида ҳуснда тенгсиз ёш хотини бўйнига осилиб йиғлаганда ҳам пинагини бузмаган, отдан тушса ҳам, эгардан тушмаган, калондимог бойвачча Қудратхужа тургандай туюлди. У ўзидаги бу гайритабий туйғуни аранг енгиб:

— Хуш? — деди. — Сенинг фикрингча, биз нима қилишимиз керак эди ушанда? Халқнинг қонини канадай сўрган сендай бой-қулоқларга меҳр-шафқат қилишимиз керакмиди ушанда? Хотинчаси йиглаб келди деб, биз ҳам обидийда қилиб, қўйиб юборишимиз керакмиди сени? Биз шафқат қилсак...

— Шафқат! Шафқат нима қилсин сенда?

— Тугри! Сендайларга шафқат қилганимизда, сен... сенлар бизни нима қилардиларинг?

— Менми?

— Ҳа, сен?

— Отар эдим! — деди Қудратхужа. Унинг ёшли кўзлари туйқусдан қандайдир ҳайрат аралаш бир нафрат билан чарақлаб кетди. — Гумбазли мачитнинг меҳробига тираб, бешотарнинг тигини мана шу хум-каланга тўғрилаб... отар эдим қарсиллатиб!

Домла Шомуродов беихтиёр бир сапчиб тушди-ю, пешонасидан чиққан совуқ терни артиб, зурма-зўраки жилмайди.

— Мардона тан олдинг, қойилман сенга! Аммо

сўзингда мантиқ йўқ-ку, Хужа! Сен мени меҳробга тираб отсанг, мен сенинг пешонангни силаб, меҳр-шафқат қилмоғим керакмиди ушанда?

— Тухта! Гапдан чалғитма мени, профисор! — Қудратхужа қалтироқ қўллари билан шишани озгига тутди, тутди-ю, унинг буш эканини куриб, газаб билан бошидан ошириб отди, олма шоҳларини шатирлатиб ўтган буш шиша деворга тегиб чил-чил синди. — Нима демоқчи эдим? Ҳа! Бу дунёда арши аълога етганингни кўриб турибман. Аммо-лекин билиб қўй, профисор, борадиган жойимиз битта! Ал қасосил минал ҳақ! Мен ҳам эдим сендек, сен ҳам бўлурсан мендек! Тонгла маҳшарда учрашамиз ҳали! Пулсиротдан бирга утамиз ҳали, Нормурод эшон! Ҳа!

«Тагин эски ҳаммом, эски тос! Мискину мажруҳлар, гарибу гураболарга мулжалланган сафсата!»

Домла Шомуродов бор-будини бой бериб, адоий тамом бўлган бу дайди-девона билан баҳс-мунозара қилиб ўтиришнинг бутун бачканалигини яна бир бор ҳис этди, лекин унинг пулсирот тўғрисидаги гапи яна гашига тегиб:

— Ҳей, Хужа! — деди тўсатдан таҳдидли ўқрайиб. — Биласанми, мен сенинг бу чиркин сафсаталаринга инонмайман. Агар-чи, сен пулсирот деб, инсофу адолатга шама қиялган бўлсанг, шуни билиб қўй — менинг виждоним пок! Менинг пулсиротим имону эътиқодимда! Ўзим инонган улуг гояларда! Мен ҳеч қачон бу гояларга, имону эътиқодимга хиёнат қилган эмасман! Ҳеч қачон виждонимни сотган эмасман, инсофу адолатни унутган эмасман! Агар сен айтган пулсирот кўприги бор бўлса, агар ундан гуноҳсиз бандалар ўтиб, гуноҳкорлари жаҳаннамга йиқиладиган бўлса... мен ундан сен билан баробар ўтишга розиман! Ким ўтиб, ким йиқилади — кўрамиз ҳали! — Нормурод Шомуродов бунинг ҳаммасини нафас олмай жўшиб гапирди-ю, уридан туриб кетди. У Қудратхужага қараб: «Бас! Булди! Кутар жийда халтангни!» — демоқчи эди, бироқ шу пайт беш-олти яшар угилчасини етаклаб дарвозадан кириб келган ёш жувонни кўриб, тилини тишлади.

Ҳовлига кирган ёш жувон, қўлидаги саватини ерга қўйиб, бош эгиб салом берди.

— Келинг, қизим...

— Ошхонада майда-чуйдаларим қолганди, олсам майлими, отахон?

Домла Шомуродовнинг хаёлидан: «Шу уйнинг эгаси!» — деган фикр ўтди.

— Бемалол, қизим, бемалол.

Ёш жувон утилчасини етаклаганича, ўдагайлашиб турган икки чолнинг ёнидан ёзги ошхона томон утиб кетди.

Қудратхўжа қандайдир маъноли тиржайиб:

— Урозқулди келини, танидингми, профисор? — деб сўради.

— Қайси Урозқул?

— Э, уша, фақирдан юзбошилиқни тортиб оберган оғайнинг Уроз хуроз бор-ку, хотирингдан кўтарилдими? Ушанинг келини. Эри механизатор. Бу жой шуларники эди. Жиянинг Отақузининг битта писандаси билан шундоқ жойларини сенга бўшатиб беришди! Тенглик-да, тенглик!

Домла Шомуродов негадир бирдан бўшашиб, бошини ҳам қилди. У жияни Отақузидан бунақа дангиллама уй-жой сўрамаган, зотан унга, бир оёғи ерда бўлса, бир оёғи гурда турган қарияга урдадай ҳовли-жойнинг зарурати ҳам йўқ, хусусан, бировларни ўқситиб, иссиқ жойидан кўзгатишнинг ҳожати йўқ эди!..

Ошхонанинг эшигида утилчасини етаклаб олган ёш жувон кўринди. Утилчаси оёғини ерга тираб гингшир эди.

— Ойижон! Богимиз яхши! Кетмаймиз богимиздан!..

— Жим бўл, зумраша! Ана, раис буванг келяпти! Нақ ўлдиради эшитиб қолса!

Қудратхўжа яна ёқимсиз ҳиринглаб кулди:

— Раис бува! Ҳи-ҳи... Бурунда: «Ана олабужи!» деб қўрқитишарди. Энди мана... тақсиримнинг жиянларини айтиб қўрқитишадиган бўлишди одамлар!..

Домла Шомуродов индамай ўрнидан турди. У титрар эди.

Ёш жувон кўзлари алақандай чақнаб, катта, сердарахт ҳовлига, оқланган деворларга, ҳаворанг бўёқлари нафис товланган ойнабанд айвонга қаради.

— Яхши ремонт қилсизлар. Биз ҳам бу йил ремонт қиламиз деб режалаб қўювдик...

Қудратхўжа бошини мастона ликиллайтиб:

— Хафа бўлма, қизим Нодира! — деб гулдиради. — Бари бир борадиган жойимиз битта...

Нодира унга жавоб бермай, Нормурод Шомуродовга юзланди:

— Майли, буюрсин, домла! Мен шунчаки... ўн йил

туриб, ўрганиб қолган жойимиз эди. Бу ҳовлидаги ҳар бир дарахт, ҳар бир гулни ўз қўлим билан парварши қилгандим. Шунга... кўнгил ўлгур...

Домла Шомуродов хижолат чекиб, томоқ қира!

— Мен тушуниб турибман, қизим, ҳаммасига гушуниб турибман...

— Майли, буюрсин.. — Нодира бир қўлига саватини олиб, бир қўли билан ҳамон ҳиқиллаб йиғлаётган ўғилчасини етаклаб ҳовлидан чиқди.

Қудратхўжа тилини такиллади:

— Ана инсофу ана адолат! — деб хитоб қилди. — Адолат қачон бўптики, энди бўлсин..

Нормурод Шомуродов ялт этиб қаради. Қудратхўжанинг совуқ кулгиси гўё хазон тўзгитган кузги шамолдай, унинг дилидаги барча шубҳаларни тўзгитиб юборди.

— Йўқ! — деди қаддини ростлаб. — Бўлган адолат! Уша, сен қишлоқ ўртасида раста-раста дўкон очиб, камбағалларни шилиб кафангадо қилган маҳалларда бўлган диёнат! Бир бечора ялангоёқнинг ёш хотинини қўйнидан тортиб олган пайтларингда бўлган адолат! Эсингдами, Хўжа, ушанда, кечаси ёлланган қаллақсарларинг билан Ойнисани олиб қочганингда, унинг эри... қўй оғзидан чўп олмаган бир мўмин йиғит... ўзини қабристон чинорига осиб қўйгани эсингдами, бойвачча?..

— Эсимда, профисор, эсимда. Аммо-лекин...

— Йўқол кўзимдан! — ушқирди Нормурод Шомуродов. — Энди ҳалиги... ишониб юрган пулсирот кўпригингда дуч келмагунимизча қорангни кўрмай сенинг!

Унинг важоҳатидан қўрққулик эди. Қудратхўжа ялтоқланиб ишшайганича дарвоза томон тисарилди. Нормурод Шомуродов муштини боши узра кўтарганича унинг кетидан бир-икки қадам юрди-да, ҳолсизланиб зинага ўтириб қолди. Гарчи рақиби Қудратхўжа кўнглидаги бор гапи, бор аламини тўккан бўлса ҳам, гарчи уни уйдан ҳайдаб чиқарган бўлса ҳам, дилида қандайдир бир губор қолган, у узидан норози эди. Домла сўлгин нигоҳ билан сердарахт ҳовлига, куни кеча ремонтдан чиққан ҳаворанг айвон устунларига қаради, қаради-ю, кўнглидаги губорга сабаб шундай-жой эканини тушунди. Боя хаёлидан ўтган ўй: «Ошимни ошаб, ёшимни яшаб бўлганимда мен нима қилардим бу шоҳона уй-жойни?» — деган фикр яна кўнглига келди. У юраги қаттиқ санчиб.

деворга суянди. Хайрият, шу пайт Отақузининг бог эшиги очилиб, келини Олия кўринди. Олия чолнинг аҳволини кўриб, чопқиллаб ёнига келди.

— Юрагингиз санчяптими? Дори берайми, тогажон?

— Йўқ, йўқ, ҳозир босилиб қолади... Отақузи уйда-ми?

— Йўқ, тонг палла чулга кетувдилар. — Олия Нормурод отага азаддан хушёқадиган қандайдир жуда габийй бир ибо билан бошини бир томонга сал эгиб, меҳр билан тикилиб турарди. — Сиз ташвишланманг, тогажон, Отақузи акамлар китобларни тартибга солишни котибага топшириб кетдилар. Ҳозир клубдан одам келиши керак. Қизлар ҳам буш. Бугун ҳаммасини тартибга соламиз.

— Мен китобларни ўйлаяшганим йўқ! Отақузини айтаман... Бу уйнинг эгаларини рози қилганмиди ўзи?

Олиянинг боши пастроқ эгилди.

— Ҳа, бошқа ердан... худди шундай уй-жой олиб берганлар. Фақат... янги жой бўлгани учун водопровод ўтмапти ҳали.

— Ўтмаган бўлса... иссиқ жойларидан қўзгатиб нима қиларди буларни?

— У киши... сизни ўйладилар... — Олия кўзини ердан узиб домлага қаради. Домлага жуда ёқадиган иболи озгин юзига қизиллик югуриб: — Ахир сизга ҳам осон эмас-да, — деди «қулат» ютиниб. Унинг бу сўзию «қулат» этиб ютиниши чолнинг юрагини «шиг» эттирди.

— Сизга раҳмат, қизим, — деди у кўнгли эриб. — Сиз ўйламангки, мени қилган яхшиликларингизни қадрламайди, деб! Қадрлайман. Жудаям қадрлайман, болам. Аммо мени деб Отақузининг гап-сўз бўлишини хошламайман! Майли, болам, сизга айтадиган гап эмас бу. Отақузи билан ўзим гаплашарман.

Олия «яхши» дегандай бош ирғади-да:

— Чойга чиқасизми, тогажон? — деб сўради. — Уёқда Урозқул отамлар келиб, кутиб утирибдилар.

— Э, шунақами?

«Буям уй тўғрисида келган! Отақузидан арз қилиб келган... Кучиб келмасимдан туриб, бошим гавгога қолди...»

— Хўп, болам, — деди домла Шомуродов. — Ҳозир чиқаман.

Домла Үрозқулни яхши кўради. Қишлоққа келганда уни кўрмай, бир-икки кун унинг боғида бўлиб, тонготар суҳбатлар кўрмай кетмас эди. Киши ўз тенгдошларининг, ёшлиқда бирга усган ёр-биродарларининг қадрини кексайганда билар экан. Бу тенгдошлардан бири шу Үрозқул, бири мардикорликда тилмочлик қилган, ҳозир тоғда, ўрмон хўжалигида ишлаётган Прохор Поликарпов, эскича айтганда Прохор чиноқ. Яна бири... ҳалиги пияниста — файласуф Қудратхўжа: Бор-йўғи тўрт киши қолибди!..

Домла Шомуродов қишлоққа келганида Үрозқул ҳам уни албатта йўқлаб келар, аксарият, эски қадрдоннинг бошини қўшиб, кўрган-кечирганлардан гурунглашиб ўтиришни яхши кўради. Умри меҳнат билан утган бу чолнинг алақандай шўх кўзларида, жоноқи олмадай қип-қизил юзида, ҳалиям оқидан қораси кўп муртининг четларида гўё «парр» этиб учишга тайёр қўшчадай мугамбирона бир ифода доим яшириниб турарди.

Мана, ҳозир ҳам айвонда чой ичиб ўтирган Үрозқул уни кўрди-ю, тақасимон муртини қимирлатиб, сийрак қошларини учириб, шўх кулимсиради.

— Қадингизни сал ростлаб юринг, мулла Нормурод! Бу аҳволда ким тегади сизга?

— Лаббай? — деди домла, унинг қочиригига тушунмай.

— Қулогига сариегдек ёқади-ю, гўлликка олади-я узини! Сал қадингизни тутиб юринг деяпман сизга! Ҳозир кампирлар ҳам мол-дунёга эмас, қади-қоматга қараб тегадиган бўлишган, ҳа!

Домла ҳадиксираб ошхонага қаради. Олия газ плитада жазбузга киришган эди.

— Қариганда топган ҳазилингни қара-ю!

— Нима? Умидинг йўқми бу дунёдан?

— Умидим... тезроқ кампирининг ёнига борсам.

— Бу аҳволда Гулсарабиби бошига урадим сени? Сал тетикроқ чол керак унгаям! — Үрозқулнинг сал қийғоч кўзлари шўх қисилиб, қадрдонига бошдан-оёқ разм солди-да, туйқусдан:

— Қани, бўлмаса лаш-лушингди йиғиштир! — деди.

— Уйда Гулсарабибини дардини чекавериб, адои тамом бўпсан! Тоққа чиқиб шамоллаб келамиз...

Домла гамгин жилмайди.

— Ҳамма кампирлар тоққа чиқиб кетибдими?

Урозкулнинг офтобда хуп пишган, қорамангиз юзи-
га яна табассум югурди:

— Гулсара, Гулсара дейсан-у, узинг ҳам тополмай
турган экансан-да бунақа гапларни! Огайнимиз Про-
хорникига қаймоқдай оппоқ ўрис кампирлар кепти.
Прохор айтди, опкел, курсин шуларни, деди!

— Ҳазилингни куй!

— Ростим шуки, Прохор шўрликнинг тоби қочиб
қопти. Ҳам зиёрат, ҳам тижорат. Куриб келамиз.
Шояд кўнгли кўтарилиб, ўрнидан туриб кетса... —
Урозкулнинг лабларидаги шўх учқунлар сўниб, кўзига
маъюслик чўқди. — Мардикорликда булган ёр-биро-
дарлардан кимлар қолди? Ана у бангини ҳисобга ол-
маганда, бор-йўги учовимиз қопмиз. Бир-биримиздан
хабардор бўп турайлик!

— Нимада чиқамиз тоққа? Кўлик борми?

— Бор. Иккита «Волга» шай бўп турибди.

— «Волга»да чиқса бўладими?

Урозкулнинг мунчоқ кўзлари яна мугамбирона
қисилди.

— Бошқа «Волга»ларни билмадим-у, аммо Уроз-
кулди «Волга»си чиқолмайдиган тоғ бўлмайди, огайни!

У уй тўтрисида лом-мим демади. Шундай булса ҳам
қадронлар орасида губор бўлишини истамайдиган
одам, домла уй тўтрисида узи гап очгиси келди-ю,
Урозкулнинг дастурхонга фотиҳа ўқиганини куриб,
индамай қўя қолди. «Қанча гап бўлса йўлда гаплашар-
миз», деб уйлади у.

Домла уйдан майда-чуйдаларини олиб, кийиниб
чиққанида Урозкул хачирдай келадиган иккита кул-
ранг ҳангини шай қилиб, дарвозада кутиб турарди.

Эшакларни кўрган Нормурод Шомуродов профес-
сорлиги эсига тушиб, бир лаҳза иккиланиб қолди,
кейин ичида ўзидан кулиб («Энди профессор бўлдинг
нима-ю, бўлмадинг нима!»), жиловни қўлига олди.

— Қойилман «Волга»ларингга! Аммо тоққа қачон
етиб борамиз бу «Волга»ларда?

— Мин, минавер! — деди Урозкул. — Нарӣ борса
ун чақирим йўл, бирпасда борамиз!

Офтоб терак бўйи кўтарилаган, эрталаб машинада
сув сепилган асфальт йўллар сақичдай ялтилаб ту-
рар, кўчанинг икки юзидаги учлари чирмашиб кетган
чинор ва оқ тераклар ерга тангадек ҳам нур ўтказмас
эди.

Икки чол, кўчада гиз-гиз учган машиналарни, куча-
ниб ўкирган самосваллар, унсиз сирпанган енгил

«Москвич»ларни четлаб, йул ёқасидан йуртиб боради. Бир маҳаллар машина ўтганда анграйиб қарайдиган одамлар энди эшак минган бу икки мўсафидга ажабланиб қарашар, ёшлар бир-бирларини тўртини кўйишарди.

Қариялар эски қалъа ўрнидаги тепага чиқиб, чапга бурилдилар. Эски қалъадан асар ҳам қолмаган, ҳозир бир томони парк, бир томонида ойнабанд мактаб қад кўтарган бу тепалиқдан тоғ томонга чўзилган серда рахт улкан қишлоқ, ҳатто хийла йироқдаги, қишлоқ билан тоғ ўртасидаги Мингбулоқ толзорлари ҳам кўзга аниқ чалинади.

Домла болалик чоғларида кўҳна қалъа деворига миниб, қишлоқ боғларига, ўзан бўйидаги тегирмонларга, тегирмон бўйидаги оқ теракларга уя қўйган лайлақларнинг кўк қаърида оқ елкандай оҳиста сузишига тикилиб, хаёл суришни яхши кўрарди. Ҳатто анча кейин, олим бўлиб шаҳарга кўчиб кетгандан кейин ҳам ора-сира қишлоққа келган пайтларида, тепага чиқиб, танҳо ўтиришни севарди. Энди қишлоқ тамом ўзгариб кетган, бир-бирига туташган пастқам уйлар, дўконлар, тепалиқдаги раста ва мачитлар, қўқон-арава зўрга ўтадиган тор кўчалардан ном-нишон ҳам қолмаган. Ҳозир қадимги қалъа ўрнидаги тепалиқдан тўрт томонга ўқдай тўғри кўчалар ўтган, асфальт билан қопланган бу кенг, чиройли кўчаларнинг икки ёнида ошпоқ, муҳташам уйлар саф тортган. Бироқ ажабо! Янги қишлоқ отанинг қалбида галати ҳислар уйғотмоқда эди. У ақдан бу ўзгаришлар яхши бўлганини тушунар, тор кўчалар, пастқам ва зах уйлар, кўримсиз расталар, эски мачитлар ўрнида қад кўтарган бу муҳташам биноларнинг қадрига етар, лекин қалби... қалби гўё азиз бир нарчасидан айрилгандай бетиним ачишар эди... Кунгил тушмагур болалик йиллари ўтган жойларни, баҳор кунлари варрак учирган томларни, кечалари алламаҳалгача бекинмачоқ ўйнаб, яшириниб юрган кўҳна уйлар, сомонхоналар, умбалоқ ошиб ўйнаган Қуштегирмон соҳилларини қўмсар, уларни яна бир кўргиси келарди... Қизиқ нарса экан инсон! Болалик чоғлари қанчалик гариб, қанчалик юпун бўлмасин, кексайганда уни қўмсайверар экан киши!

Асфальт йўл, кечаси ота ўтган эски тегирмон яқинидан ўтиб, ўзан ёқасида узилди. Икки қария тагида бир ҳовучгина сув жилдираган ўзан бўйлаб ўнган, тоққа қараб кетишди.

Нормурод Шомуродов, лоақал қишлоқдан чиққач машина камаяр, чанг ва бензин ҳидидан қутулиб, сал эркин нафас олармиз, деб уйлаган эди. Йўқ, акси бўлди. Шагал юкланган самосваллар, қандайдир қурилиш материаллари ортилган оғир «Маз»лар Мингбулоқ томон узлуксиз, жўрттага қилаётгандек ўкириб, эрталабки соф ҳавони бензин ва қора дуд ҳидига тўлдириб утарди.

Домла Шомуродов бошини асабий сараклатиб:

— Бу нима гап узи? — деди. — Тогда кон-пон топилган эмасми, Ўрозқул?

Кўк ҳангисини хих-хихлаб сал олдинда кетаётган Ўроз хуроз угирилиб қаради.

— Ие, Мингбулоққа улкан молхона тушяпти-ю, хабаринг йўқми ҳали?

Домла қишлоқ билан тоғ оралигида катта чорва комплекси қурилмоқчи бўлаётганини эшитган, ҳатто бориб кўрмоқчи ҳам бўлган, бироқ кейинчалик ўз дарди билан бўлиб, бу гаплар хаёлидан кўтарилган эди.

«Ё тавба. Бу осмон тагида бошқа жой қуриб қолдими?» — деди у, ичида кимдандир астойдил ранжиб.

Унинг ранжиши бежис эмас, Нормурод Шомуродов учун энг азиз болалик эсдаликларидан бири суюкли Қуштегирмон соҳилларига боғлиқ бўлса, бири мана шу Мингбулоқ жийдазорларига боғлиқ эди.

Инсон қули билан эмас, табиат ўзи яратган бу ярим ёввойи тўқайзорнинг бир томони адирларга, бир томони тоққа туташиб кетарди.

Унинг чор атрофи тол ва терак, қайрагоч, арча ва жийда билан ўралган, ичида эса беҳисоб булоқлар, кўзгудай тиниқ, мусаффо чашмалар қайнаб ётарди. Суви тишни кесадиған бу булоқлардан оқиб чиққан ариқчалар бир-бирига қўшилиб, серкамар ҳовузчалар, сербалиқ тўгончалар ҳосил қилар, атрофи жийда ва тол билан ўралган бу ҳовузчаларга бир шўнгиб чиққан одам саратонда кунбўйи дилдираб юрарди. Беҳисоб булоқларнинг ораси эса тиззадан келадиган ва ҳеч қачон, ҳатто ёзги жазирамада ҳам саргаймайдиган ям-яшил ўтлоқ булар, колхоз бу ўтларни ёз буйи ўриб тутатолмас эди...

Домла Шомуродов болалик пайтларида Воҳидхужага ўхшаган казо-казолар ёзда Мингбулоққа кучиб чиқар, энг катта, энг серсув булоқ бўйларига қўшни қирғизлардан сотиб олган оқ ўтовларини тикиб, бўлиқ пичанзорларга оқ биялар боғлаб,

қимизхўрлик қилишар, кечқурунлари эса, айниқса, куз фаслида, Мингбулоқ ортидаги қирларда улоқ чапилар, отлар дупури, чавандозлар қийқириги еру кўкни ларзага соларди...

Мингбулоқдаги қушлар-чи? Теракларга уя қўядиган лайлақлар, пичанзорларни тўлдириб юрадигағ беҳисоб беданалар, ҳар жийда, ҳар чангал тагига яширинган булбуллар, энг хилват жойлардан, қамишзорлар орасидан пар-пар учадиган ўрдақлар, гозлар, адирлардан, шувоқзорлардан чақнаб тушадиган тустовуқлар, булдуруқлар, қўйингки, оламда қуш зоти йўқ эдики, Мингбулоқда бўлмасин, Мингбулоққа уя қўймасин!.. Мингбулоқ жийдаларининг ҳиди-чи? Бу оппоқ кумушранг жийдалар ёз арафасида қийгос гуллар, шунда фақат Мингбулоқ эмас, бутун қишлоқ бутун рўйи заминни бошқа ҳеч бир дарахт, ҳеч бир гул ҳидига ўхшамайдиган, хушбўйликда тенгсиз жийда атри тутиб кетарди!

Домланинг эсида: йигирманчи йилларнинг охирида, ер ислоҳотидан сал кейинроқ, қишлоқда камбағаллар уюшмаси ташкил бўлган пайтларда, Қушчи союзининг раиси бўлган Нормурод ёзда ўтов тикиб, Мингбулоққа кўчиб чиққанди. Рост, бу иши учун, Мингбулоққа ўтов тикиб, бурунги замон бойларидай «гердаийб юргани учун» кейинчалик у кўп маломатларга қолганди. Лекин Мингбулоқда ўтган ўша ёз, ҳар субҳидам шудринг билан ювилган бўлиқ ўтлоқларда бия етаклаб юрган онлари, ўгилчаси Жаббор билан пичанзорларга тузоқ қўйиб, бедана тутган дамлари, тушда, бутдой ўрогидан ҳориб қайтганда ўзини муздай булоқларга отиб, унинг шакар деса шакардек тиниқ сувларини ҳовучлаб ичган дақиқалари ҳали-ҳали эсида турибди! Ёлғиз Нормурод эмас, бу айланада унинг булоқларидан дўппидўппи сув ичмаган, ёзда жийда ҳидидан яйраб, кузда қўйинларини тўлдириб жийда териб емаган, саратонда унинг соя-салқин жойларида арча ҳидидан маст булиб ухламаган, қушлар нагмасидан завқланмаган тирик бир жон йўқдир! Наҳот молхона қурмоқчи бўлган донолар табиат ўзи яратган бу сўлим жойдан бошқа жой тополмаган бўлсалар?

Домла Шомуродов тўсатдан қаттиқ санчиган кўксини аста силаб, бошини кўтариб ён-верига қаради. Ўзан тутаб, Мингбулоқ толзорлари бошланган эди.

Урозқулнинг гапи лофми ё теварак-атрофда одам қораси кўринмагани учунми, Мингбулоқ ҳеч ўзгарма-

гандай туюлди отага. Терак буйи кўтарилган офтоб шугъласида бир томони дашт адирлари, бир томони тоғ арчазорларига тутшиб кетган бу ҳудудсиз чакалакзор худди баҳордагидай яшнаб ётарди. Гўё ёз бўлмаган, гўё дашт томондаги қир ва адирларни куйдириб кул қилган саратон офтобининг тиги Мингбулоққа тегмаган. Баъзи жойлари ўрилган, баъзи жойлари ўрилмаган пичанзорлар, кўзгудай ярқираган чашмаларни қуршаб олган мажнунтолар, кумушранг жийдалар, қул билан қайчилангандай бежирим туюлган садақайрагочлар, хушбуй арчалар гўё ҳозиргина булоқ сувига шўнгиб чиққандай яшнаб кетганди.

Йўл Мингбулоқни четлаб, тоққа ўрлаб кетди. Шу пайт олдинда бораётган Ўрозкул тўхтаб, орқасига қаради:

— Курдингни?

Домла эшагининг жиловидан тортиб, Ўрозкул айтган томонга қаради. Машина қатнаётган шағал йўл Мингбулоқни тикка кесиб ўтиб, гарбдаги адирларга уланиб кетган, у ерда, қирда қатор тизилган машиналар, гимирлаб юрган одамлар кўзга чалинарди.

Пастда, Мингбулоқни қиличдай кесиб ўтган шағал йўлнинг икки томонида қирқилган дарахтлар уйилиб ётар, бу дарахтлар кўп бўлмаса ҳам, отанинг назарида, гўё бутун Мингбулоқ оёқости бўлгандай, гўё ҳаммаёқ қийратилган, майсалар топталган, булоқлар булгангандай туюлди.

Домла Шомуродов шағал йўл четида кулаб ётган бу дарахтларга кўзи тушиши билан узоқ йили Прохор берган бир тарихий ҳужжат ёдига тушди, тушди-ю, худди эгарда эмас, тиканда ўтиргандай питирлаб қолди.

Аслини олганда, Прохор берган бу ғалати ҳужжат бор-йўти 30—40 сўздан иборат қисқагина телеграмма эди, бироқ узук-юлуқ телеграф тили билан битилган бу машғум ҳужжат замирида Ўрта Осиё табиатига нисбатан ёвуз бир муносабат ётарди.

Николай пошшога аталган бўлиб, андижонлик машхур Миркомилбой билан миллионер заводчи Морозов жаноблари имзо чеккан ва Туркистон генерал-губернатори оқ фотиҳа берган бу телеграммада подшо ҳазратлари эндиликда темир йўлни тошқумир билан таъминлашдек огир вазифадан ўзларини озод деб ҳисоблайверишлари мумкин эканлиги эътироф этилган эди. Токи рус ишчилар синфининг тинимсиз забастовкалари сабаб, империяда кўмир танқислигини ҳисобга олган унинг садоқати зоҳир фуқаролари

булмиш Миркомилбой билан Морозов жаноблари тоғ арчаларидан миллион-миллион кубометр кўмир тайёрлаш чорасини кўрмишларким, қуввати жиҳатидан энг олий нав тошкўмирдан қолишмайдиган бу арча кўмири оташараваларни ўн йиллар давомида таъмин этишга қодирдур!..

Прохор ўрмон хужалигининг қайси бир ковагидаш топиб олган бу телеграммани домлага бераркан, тез орада ўткир бир мақола ёзиб, ўтмишда кўп қиргинларга учраган «шўрлик тоғ арчаси»га нисбатан одамларда яхши бир меҳр-муҳаббат уйготишга ёрдам бер, деб тайинлаган эди. Чунки ушанда ўз манфаати йўлида ҳеч нарсадан қайтмаган Миркомилбой билан Морозовга ўхшаган заводчи бойлар чиндан ҳам арча бечорани бешафқат қириб, бутун қурама тоғларини шип-шийдам қилиб чиққан экан.

Домла бу мудҳиш телеграммани кўрганида ўзиям ларзага тушиб, катта мақола ёзишга чоғланган эди, бироқ олим сифатида бу ҳужжатнинг оқибатларини урганаркан, тоғ арчаларининг «бошига тушган бошқа кўп қатлу қиргинлар»га дуч келиб, оддий мақола эмас, бутун бир китоб ёзишга жазм этганди. Чунки бу қиргинларнинг тарихи жуда узоқ, унинг бир учи ҳатто машъум Чингизхон истилосига бориб тақаларди. Ҳақиқатан, Чингизхон лашкарларни бу тупроққа қора тўфон, йўқ, қора чигиртка янглиг бостириб кирганда нафақат кўркам шаҳарлар, обод қишлоқлар, ҳатто табиат, айниқса, тоғ арчалари аёвсиз қирилган экан.

Домла бу ҳужжатларни ипидан-игнасигача урганаркан, тоғ арчаларининг сув муаммолари билан чамбарчас боғлиқ томонларини ҳам аниқлади-ю, мақолани йиғиштириб қўйиб, китоб ёзишга ўтирди. Бироқ у булиб, бу булиб китоб тўзилиб кетди. Ҳозир борганда Прохор ундан мақолани сўрайди, албатта, тунов куни аянинг фотиҳасига келганида ҳам шама қилганди. Домла бўлса...

— Ё тавба! — деди Ўрозкул, худди унинг ўйларини илғаб олгандай. — Бу дунёда нима кўп — ер кўп! Бошқа жой қуриб қолдимиз молхона қураман дейишса?

«Ҳа, зараркунандалик бу! Душманнинг иши бу! — деди домла, кесилган дарахтларга тикилиб, лекин шу заҳотиёқ бу мудҳиш айблар бир маҳаллар унинг ўзига ҳам тақалгани эсига тушиб, ўзини койиди. — Йўқ, душманга бало борми бу ерда? Калтабинларнинг ўз

юрти, она табияти, ер-сувининг қадрини билмаган бe-фаросат водонларнинг иши бу!»

Домла Шомуродов юраги яна боягидай қаттиқ санчганини сезиб ўзини койиди: «Беш кунлик умринг борми, йўқми, билмайсан-у, Мингбулоққа куюнасан! Мингбулоқни ўйлайман деб, эшакдан йиқилиб, ер тишлаб қолмагин тагин, Нормурод чол!»

— Қани, аргумогингга «чуҳ» де, огайни! — деди Урозкул. — Ана, кеп қолдик огайнимизнинг уйига!

Прохорнинг турадиган жойи Мингбулоқдан узоқ эмас, уртада фақат битта қир бор, бу қирнинг у томони ҳам кўм-кўк сой бўлиб, бу сой тоғ ёнбагидаги бодомзорларга туташиб кетар, Прохор яшайдиган ўрмон хўжалигининг икки-уч ўйдан иборат маскани шу бодомзор ва арчазорлар қўйнида эди...

Икки қария ҳар жой-ҳар жойига ўтов тикилган, биялар тушовланган кўкаламзор сойни кесиб ўтиб, бодомзорга яқинлашганларида, пастда шарқираб оқаётган ирмоқ бўйида турган иккита «Газик»ка кўзлари тушди. «Газик»лар теварагида уч-тўрт зиёла-намо одамлар гаплашиб туришарди.

Шу пайт бодомзор ортида кимдир қаттиқ сўкинди, кейин: «Йўқ, раҳмат. Ўлсам ўлигимга келмай қўя қол!» деган чийилдоқ овоз эшитилди-ю, сўқмоқ йўлда... Артём Поликарпов кўринди. Бир нимадан саросимага тушган, гўё ҳозиргина ҳаммомдан чиққандай қизариб кетган Артём Прохорич машҳур профессорни эшак минган ҳолда кўриб, бир зум анграйиб қолди, кейин жадаллаб келиб кўришди.

— Э, саломатмисиз, бардаммисиз, Нормурод Шомуродович?

— Раҳмат ўғлим... Тинчликми ўзи?

— Тинчлик, тинчлик, — деди Поликарпов шошиб. — Огайнингизни биласиз-ку, феъли тез. Бир нарсани сураган эдилар, иложи йўқ десам, қайнаб кетдилар.

— Нима гап ўзи?

— Майли, — деди Поликарпов хижолат чекиб. — Огайнингиз ўзи гапириб берар. Айтмоқчи, айтган материалларингизни юбортирувдим. Олдингизми?

— Олдим, олдим. Раҳмат, ўғлим. Бир гаплашиб олсак бўларди.

— Кечирасиз, Нормурод Шомуродович, чулни кўргани келувдик. Катта одамлар бор. Кутиб қолишди, кечирасиз...

Институт директорини кўриб, илмий иши тўғрисида яна бир гаплашиб оламан, деб турган домлага

Поликарповнинг муомаласи, айниқса, хайр-маъзури ҳам насия қилиб, кутиб қолган «катталар» ёнига чо-пиб кетиши анча малол келди. У кўнгли ўксиб, эшаги-ни секин хихлади.

Бодомзорнинг орқасида, арча, ёнгоқ, дулана ва ёввойи олма-лар чирмашиб кетган тоғ ёнбағрида урмон хўжалигига қарашли уч-тўртта уй оқариб кўринар, биринчи уйнинг олдидаги улкан сада тагида... малларанг сочлари стилиягаларнинг сочларидай патак бўлиб кетган, ўрта бўйли, қоқсуяк бир чол қўларини белига тираб, гўдайиб турарди.

— Ҳа, Прохорвой! — деди Ўрозқул. — Биз сени бетоб деб, ҳол-аҳвол сўрагани келсак, отдай кишнаб юрибсан-ку, огайни!

Прохор Ўрозқулнинг аскиясига жавоб бермай, қўлини бир силтади-да, оғир кирза этигини гурсилла-тиб келиб, меҳмонлар билан кўришди, кўришаркан, кемтик қулогини ушлаб-ушлаб қўйди.

— Ҳа, бунақа хуноб булиш одатинг йўқ эди-ку! — деди домла Шомуродов. — Тинчликми ўзи?

Поликарпов: «Ке қўй, шу гапни», дегандек қўлини силтаб, сада тагидаги сўрига томон юрди-да, тўсатдан тўхтаб:

— Мингбулоқни кўрдингми? — деб сўради.

— Хуш?

— Кўрсанг... ўглимга шуни айтувдим. Шу иш бекор бўляпти, молхона учун бошқа жой қуриб қолдим, девдим. Катта одамсан, юқориларга айт, десам...

— Энди фойдаси йўқ, дедими?

Прохор кемтик қулогини ушлаганича огайнисига таажжуб билан тикилди.

— Сен қаёқдан билдинг?

— Биладан-да!

— Йўқ, билмайсан! — Поликарпов кўкимтир кузлари чақчайиб, саргиш мўйлови дикрайди. — Фойда-си борми, йўқми, аммо мен бу ишни шундоқ қўймай-ман. Ёзаман! Москвагача ёзаман. Айтмоқчи... — Про-хор тўсатдан кемтик қулогини силаганича домлага қадалиб қолди. — Айтмоқчи, мақола нима бўлди?

— Мақола, — деди домла чайналиб, — бўляпти мақола.

— Битта мақолани икки йил ёзасанми? Буёқда, Мингбулоқ устидаги арчалар қиргин бўляпганда-я? Балли сендақа профессорга! Ундан кўра, ўртада жия-ним бўлгани учун ёзолмаяпман мақолани, деб қўя қол!

— Менга қара, Прохор.

— Қараб бўлдим, раҳмат. Аммо-лекин... бурунги Нормурод ўлибди-да бундан чиқди! Бурунги Нормурод индамай турмас эди! Жияни тутул, угли бўлсаям индамай турмас эди. Аммо Отақузига ҳам ҳайронман. Шундай ақлли одам...

— Кимни айтяпсан? Отақузиними? — эшакларни тушовлаб келган Урозқул қандайдир ёқимсиз ҳиринглаб кулди. — Ҳа, топибсан арзингга қулоқ соладиган ақлли одамни!

Нормурод Шомуродов ялт этиб қаради. Унинг хаёлидан: «Коса тагида нимкоса бор. Углининг уйига шама қиялпти», деган фикр ўтди. Гарчи Урозқулнинг ранжишга ҳаққи бор эканига иқроп бўлса ҳам оғайнисининг гапи, айниқса ҳиринглаб кулиши унга оғир ботди.

— Хўш, нима демоқчисан? — деди у, тўсатдан кўзлари ўқрайиб. — Дардинг бўлса кесатмасдан очигини айт!

Урозқулнинг ияги, ияги билан бирга оппоқ чўққи соқоли қаҳр билан дикрайди.

— Намунча жизилаб қолдинг, Нормурод? Жиянинг Отақузи бурунги Отақузи эмас, десам, ёлгон бўштимми? Мана, Прохор ҳам айтяпти-ку!

Нормурод отанинг кўз олдига негадир ҳозиргина кўрган қишлоқ кўчалари, кўча юзидаги оппоқ уйлар келди, келди-ю, иккала оғайнисидан ҳам ранжиб:

— Инсоф йўқ экан сенларда! — деди. — Жияним шўрлик шу қишлоқни деб бир кун тиним билмаса, ҳаммаёқни обод қилса-ю...

— Обод қилдим деб, одамларни оёқ ости қиладими?

— Оёқ ости деб, нимага шама қиялганингни биламан! — домла Шомуродов қалтироқ босиб қадрдонига юзланди. — Қўрқмай қўя қол, қайтариб бераман углингнинг уйини!

Урозқул уришқоқ хўроздай хезланиб олдинга талпинди. Прохорнинг «ҳай-ҳай»лашига қарамай, бир тутам соқоли қалтираб:

— Кошқийди гап шу битта уйда бўлса! — деди. — Углимни ишдан ҳайдагани-чи? Хотининг шаллақилик қилди деб ўз ўрнидан олиб, чўлга сургун қилгани-чи? Кузингни кўп олайтираверма, Нормурод. Кечирасан, Отақузи сенга жиян экани ёдимдан кутарилибди!

Урозқул чопонининг этагини бир силтаб, эшаклар боғланган бедазорга қараб кетди. Бу кутилмаган жанжалдан гаранг бўлиб қолган Прохор бир ўртада лол

булиб турган Нормурод Шомуродовга, бир оқсоқ-
лалиб кетаётган Урозқулга қаради.

— Ҳой Урозқул, ақлингни едингми қариганда?

— Йўқ! Қуллуқ! — деди Урозқул эшагининг тушо-
вини ечаркан.

Домла Шомуродов оёқлари қалтираб, секин ерга
чўккалади, кўзлари аянчли жавдираб, огайниси Про-
хорга қаради.

— Энди бир камии... қариган чоғимизда уришиб, юз
кўришмай кетишимиз қолувди. Тўхтат у тажангни,
Прохор, тўхтат...

БЕШИНЧИ БОБ

1

Куча эшигини энди очган Шукуров орқадан хоти-
нининг:

— Уртоқ Шукуров! — деб чақирганини эшитиб
қолди. Маҳбуба илк бор турмуш қурган пайтларида
эрини ҳазиллашиб шундай деб атаганича, ҳалиям
гоҳи-гоҳида, айниқса, эрига ёққиси келган пайтларида
шундай деб чақирарди.

Шукуров ўтирилиб қаради. Ҳозиргина ўрнидан тур-
ган Маҳбуба, эғнида нафис ипак халат, оёғида қошия-
сига зар тикилган бахмал шиппак, тўзгиган сочларини
тузатиб, булиқ қадди-қоматини енгил тебратиб, зипил-
лаб келарди.

— Ҳа, уртоқ Воҳидова! — деди Шукуров ҳам ку-
лимсираб. — Нимани йўқотдилар?

— Сизни! — Маҳбуба теграсига кўкимтир буёқ
суртилган кўзларини ўпкалангансимон сузиб, эрининг
ёғида тўхтади. — Илгарилари кечаси қачон келганин-
гизни билолмай доғда қолардик, энди кетганингизни-
ям билдирмайдиган бўлдингизми?

Маҳбубадан иссиқ тушак нафаси, атир-упа аралаш
қандайдир нозик гулларнинг тиниқ бўйи келар, ўзиям
ҳозиргина уйқудан турган оппоқ гўдақдай ёқимтой
эди.

— Ноз уйқунгизни бузгим келмади-да, хоним!

— Раҳмат! — Маҳбуба отасига ўхшаб, тилла тиш-
ларини ярқ этказиб жилмайди. Бироқ унинг огзи тула
олтин эмас, фақат пастки тишларининг ўртасию
юқори тишларининг четларигагина тилла қоплангани
учун ўзига жуда ярашган, кулганда сал юмалоқ, оппоқ
юзи жуда очилиб кетарди.

Маҳбуба ҳамон гинахонлик билан термилиб. юзига, пешонасига тушган соч толаларини тузатди. Унинг бу ҳаракати ҳам, кўзларини хиёл сузиб, ўпкалаб туриши ҳам, оппоқ қўллари, сийнаси, бутун вужудидан келадиган алақандай маъсумлик ҳам Аброр Шукуровичнинг юрагини «жиз» эттирди-ю:

— Кечирасиз, хоним! — деди кўнгли эриб. — Яна беш-ун кун сабр қиласиз. Бу долзарб кунлар утиб кетади. Кейин... ҳар бир минутимизга ҳисобот берамиз!

— Майли, туман раҳбарининг рафиқаси булиш осон эмас. Ўқиганмиз. Тушунамиз.

— Балли! Мана бу бошқа гап! — кулди Шукуров.

— Меҳмонингиз нима бўлди?

— Қайси меҳмон?

— Вилоят раҳбарини айтяпман. Келадиган бўлдими ахир?

— Келиши керак. Бироқ, тўғри даштга кетамиз!

— Кетсаларингиз... даштда қишлаб қолмассизлар ахир? — Маҳбуба ўз гапидан узи яйраб, хандон отиб кулди. — Буёқда Жамол акаям кептилар. Собиқ бўлсаям вазир муовини...

— Сиз қаёқдан биласиз у кишини?

— Ие, нега билмас эканман? — деди Маҳбуба ингичка қошларини чимириб. — Дадамларнинг эски кадрдонлари...

Тошкентда бўлган эски учрашув эсига тушган Шукуров қовоғини уйди. Ўша кунни у қайнотасининг уйдан чиққанида Жамол Бурибоевнинг олдига кираман деб уйламаган эди. Бироқ уни қабул қилган «Қишлоқ-техника» раиси ишни Бурибоевга оширди-ю, истасинистамасин киришга мажбур бўлди. Отақузининг ҳикояси эсида турган Шукуров ўшанда турқи совуқ, калондимог бир одамни кўраман деб уйлаганди. Бунинг ўрнига сал қорин сола бошлаган бўлса ҳам ҳануз буйбасти келишган, вазмингина бир одамни кўрди. Агар катта-катта кўкимтир кўзларининг сал чақчайгани бўлмаса, бу оппоқ, бурни узун одамни чиндан ҳам хушсурат дейиш мумкин эди.

Жамол Бурибоев ўшанда вазир бўлмаса ҳам вазир даражасига яқинлашиб қайтган одамларга хос бир салобат ва вазминлик билан муомала қилди, гарчи Шукуровнинг ҳамма ватимосларига: «Хўп бўлади, ёрдам беришга ҳаракат қиламиз», қабилидаги умумий гаплардан нари ўтмаган бўлса ҳам, жуда яхши қабул

қилиб, яхши кузатиб қўйди. Шукуров ҳозир унинг қуруқ ваъдалари эсига тушгани учунми:

— Хуш, — деди, хотинининг гапини хушламай. — Дадангиз билан қадрдон бўлсалар нима бўпти?

— Мен бир нима бўпти дедимми? — деди Маҳбуба хиёл ранжиб. — Шунчаки, баҳона билан туман катталаридан бир-иккитасини таклиф қилайлик деяпман. Кўчиб келганимизга бир-икки ой бўпти ҳамки, бир одам билан борди-келди қилмаймиз. Раҳбар ходимлар шама қилишяпти!

Шукуровнинг юрагига қўйилиб келган илиқ меҳр нохуш бир туйғу билан алмашинди.

— Қачондан бери раҳбар ходимлар бу масалада сизга мурожаат қиладиган бўп қолишди?

Маҳбуба «ошириб» юборганини сезиб, ҳазилга бурди:

— Қурқмай қўя қолинг. Раҳбар ходимларнинг ўзлари эмас, хонимлари шама қилишяпти!

— Нега энди улар сизга шама қилишади? Керак бўлса улар сизни чақиришсин!

— Улар бизни... биринчи бўлиб чақиришолмайди!

— Нега?

— Чунки.... — Маҳбуба «шунгаям ақлингиз етмай-дими» дегандай, кўзларини катта очди. — Чунки сиз ҳаммадан каттасиз. Туманда биринчи кишисиз. Истиҳола қилишади сиздан!

— Жуда соз-да! Баъзан шунақа истиҳола қилиб туришганиям яхши! Ҳамма билан апоқ-чапоқ бўлаверишнинг ҳам хосияти йўқ! — Аброр Шукурович шундай деди-да, шартта бурилиб, ҳовлидан чиқди.

Куча юзидаги мирзатераклар учига эндигина офтоб теккан, лекин садалар, толлар, кўкламда каллакланиб, энди қайта барг ёзаётган тутлар ҳали сояда, кўчада одам сийрак, фақат у ер-бу ерда хиёбонларни супуриб, гулзорларга сув сепиб юрган қоровулар, фаррошлар учрарди.

Туман раҳбарияти биноси уйдан олис эмас, қишлоқ кўчаларига ўхшаш бир-иккита камқатнов, серсоя кўчаларни кесиб ўтилса, йўл ярим чақирим ҳам келмас, шу боисдан Шукуров аксари ишга яёв борарди.

Аброр Шукурович таниш кўчалардан ўтиб, янгича қурилган икки қаватли ойнабанд бинога етиб боргунча бутун олам офтоб селига гарқ бўлиб, бино олдидаги гулзор ловиллаб кетди...

Шукуров қоровулдан калитни олиб, иккинчи қаватдаги ўз кабинетига чиқди.

Вилоят раҳбари Холмуродов соат 9—10ларда келиши керак, иккиси бирга чўлга боришлари, у ерда қурилиш ташкилотларининг раҳбарлари иштирокида йиғилиш ўтказишлари, йиғилишдан кейин бир нечта колхозларни айланиб чиқишлари лозим эди. Вилоят раҳбарининг келишига ҳали бир-икки соат бор, унғача Шукуров баъзи ташкилот раҳбарлари билан гаплашиб олмоқчи, баъзи қозғоларни тайёрлаб қуймоқчи эди. Лекин фикр-хаёли ҳамон Маҳбубанинг гапларида, анчагача қули ишга бормади.

Ҳа, яхши бўлмади. Эркак кишига номуносиб бир кўрслик қилди. Ёш жувон меҳмон чақиргиси, ёр-дўст орттиргиси, одамлар билан борди-келди қилгиси келса бунинг нимаси ёмон? Бунинг нимасига дарғазаб бўлади у? Ёш, куҳлик, илми хотини бор. Унинг, эрининг турмушига чидаб, шаҳарма-шаҳар, қишлоқма-қишлоқ дегандек, орқасидан эргашиб юрибди. Ҳозирку, яхши, обод туманга келишди. Дашт жойларда, энди ўзлаштирилаётган чўли биёбонларда ишлаганида ҳам баъзи хотинларга ўхшаб қовоқ-тумшук қилиб, ота-онасининг пинжига кириб, «қочиб юрмай», унинг ёнидан жилмади-ку? Иссиғига ҳам, совуғига ҳам, борига ҳам, йўғига ҳам чидаб келяпти-ку? Боринги, Маҳбубада унга ёқмайдиган баъзи қилиқлар пайдо бўлаётган бўлсин, боринги, туман раҳбарлари орасида, айниқса, шу доира аёллари орасида ажралиб туришни хоҳлаётган бўлсин, боринги, унинг бу хоҳишларини рағбатлантириб бўлмасин, лекин буни унга кўрслик билан эмас, аста тушунтириш лозим эди-ку? Ахир, у ёш-ку. Бир маҳаллар унинг қилиқлари, ҳамма эркаликларини кўтаришга, ҳозирги ҳамма камчиликларини фазилат деб қабул қилишга тайёр одам, нега энди уни сал нарсага силтаб ташлайдиган, унинг кўнглига қарамайдиган бўлиб қолди?

Қизиқ, Аббор Шукурович сўнги пайтларда мана шунақа галати одат чиқарди: олдин хотинига дағаллик қилиб, Маҳбубанинг дилига озор бериб қўяди-да, сал «совиб», бир оз ўйлаб кўргандан кейин, қилмишига пушаймон еб, эзилади. Шундай пайтларда негадир доим ёшлик чоғлари, Маҳбубага кўнғил қўйиб, унинг битта табассуми, бир кулиб боқишига зор бўлиб юрган пайтлари эсига тушади. Эсига тушганда эса кўнғидаги ҳамма губор тўзғиб, худди болаликда яхши тушлар куриб уйғониб кетган пайтларидагидай галати

бўлиб кетади... Мана ҳозир ҳам Маҳбуба билан илк бор танишган чоғлари, ушанда унинг курсдош йигитлари билан кулиб турганини кўрсатқ рашки қўзғаб, «ёниб кетган» дамлари, учрашувга келмай қолганида чеккан изтироблари ёдига тушиб, узича кулиб қўйди...

Ҳа, сунгги йилларда нимадир бўлди. Ёз оқшомидай бегубор муносабатларига қандайдир губор тушди. Айниқса, Тошкентга бориб келганларидан кейин бир нима бўлди уларга! Домла Шомуродовнинг ҳангомасидан кейин... Лекин домла гапирган бўлса, қайнотаси тўтрисида гапирди. Бу гапларнинг Маҳбубага нима дахли бор. Йўқ, домланинг ҳикоясида эмас, гап Маҳбубанинг ўзида! У ҳам бурунги Маҳбуба эмас. У ҳам ўзгарди, илгари унга ёт бўлган янги одат — ҳаммадан яхшироқ бўлиш, боя ҳазиллашиб айтганидек, «биринчи бўлиш» истаги пайдо бўлди унда.

Маҳбуба аёллар касаллиги бўйича туппа-тузук мутахассис. У ҳамма жойда ўз мутахассислиги бўйича оддий врач бўлиб ишлаб келарди. Бу ерга кўчиб келганларидан кейин ҳам туман касалхонасига ишга кирди. Туппа-тузук ишлаб юрган эди, бундан бир ой аввал, бир кун эрининг кабинетига кириб келди. Ақинчоқ-тақинчоқларини тақиб, ясаниб олган, узиям қандайдир ички ҳаяжондан юзлари ёниб, кузлари чақнаб кетган. Қабул куни эди. Туман раҳбариятида одам кўп, Шукуров қабулига келганлардан узр сураб, бошқа хонага ўтди-да, хотинига юзланди:

— Келинг, тинчликми?

— Тинчлик, — Маҳбуба ингичка қошларини чимириб, эрининг кабинетигаги буюмларни бир-бир кўздан кечириб чиқди.

— Ўзим келиб, кабинетингизни тузатиб бермасам бўлмас экан.

— Ҳа, бир ками шу эди! Хуш, нима гап узи? Куриб турибсизки, вақт зиқ...

— Хўп, хўп, ўртоқ бошлиқ, жаҳлингиз чиқмасин. Битта илтимос билан келдим. Фақат... — Маҳбуба қизариб кулди. — Жаҳлингиз чиқмаса айтаман.

— Олдин илтимосингизни эшитайлик, ўртоқ Воҳидова...

— Йўқ, йўқ, аввал ваъда берасиз, кейин айтаман, ўртоқ Шукуров.

— Хўп, ана, ваъда бердим дейлик!

— Ваъда берсангиз... Бизни бош врачимиз ишдан кетадиган бўпти-ку? Хабарингиз борми?

— Хуш?

— Үрнига ким бўлмоқчи?

— Нима, бировни таклиф қилмоқчимисиз?

— Ҳа...

— Шунақами! — деди Шукуров. — Ҳмм... наҳот, сизни ўртага солган одамлар бош врач тайинлаш туман раҳбарияти эмас, вилоят соғлиқни сақлаш бўлимнинг иши эканини билишмаса? Лаббай? Би-лишсаям юборишдими? Хўп, юборишган бўлса... ким-ни таклиф қилмоқчисизлар?

— Мени!

— Нима? — Шукуров беихтиёр хохолаб кулиб юборди-да, дарҳол кулгисини тийди. Маҳбуба кўзла-рини сал қисиб, ҳаяжондан ранги оқариб, тез-тез на-фас оларди.

— Ҳазилингизни қўйинг, уртоқ Воҳидова!..

— Нега ҳазил бўларкан? — деди Маҳбуба ва тўсатдан кўзига ёш олди. — Нима, мени эплаб кетол-майди деб ўйлайсизми?

Хотинининг туман раҳбариятига катта лавозим сўраб келиши Шукуровга шунчалик гайритабиий туюлдики, у бу гапларни ҳамон ҳазил деб ўйлар-ди.

— Менга қаранг, хоним, — деди у ниҳоят ўзини босиб. — Қачондан бери сиз бунақа... баланд мансаб-ларга қизиқиб қолдингиз?

— Мансабга қизиқаётганим йўқ. Шунчаки... бошқалардан нима кам менинг? Ақлим пастми? Ил-мим йўқми?

Шукуров гапни яна ҳазилга бурмоқчи бўлиб:

— Йўқ, аксинча, хоним! — деб кулди. — Сиз бошқалардан минг чандон баланд, минг чандон ақли, гўзал, доно хотин бўлганингиз учун ҳам...

— Пичинг қилманг!

— Пичинг қилмасам... Сиз ҳам беҳазил гапиряпсиз-ми ўзи?

— Нега энди ҳазил бўларкан?

— Чунки... мен бу ерда туман раҳбари бун турга-нимда сиз бош врач бўлолмайсиз! Наҳот, шуни тушун-масангиз?

— Нега бошқаларга мумкин-у, менга қолганда...

— Ким, масалан?

— Масалан, туман раҳбари муовинининг хотини. Сизнинг принципингиз бўйича оддий ўқитувчи бўлсаям буларди. У бўлса ўрта мактабга директор!

— Менга қолса нега вазир бўлмайди! — туйқусдан бақариб юборди Шукуров. — Мен бу ерда... туманга

раҳбар бўлиб ишлаб турганимда, бу гапни иккинчи қузгаманг! Умуман, қай гурдан топдингиз бу машмашани? Бош врач бўламан деб шу ерга менинг олдимга келиш!.. Одамлар эшитса нима дейди? Уят эмасми? Сизга нима бўлди ўзи?

Маҳбуба лаблари пирпираб ўрnidан турди.

— Бундан чиқди, сиз туманга раҳбар бўлганингиз учун мен фақат сизнинг хизматкорингиз... сизнинг чурингиз бўлишим керак экан-да?

— Ким айтди сизни чүри деб? Бас қилинг бу бемаъни савдогарчиликни! — Шукуров тоқати тоқ бўлиб, столга мушт урди. — Иккинчи марта бундай гаплар билан бу остонага қадам қўйманг!

Маҳбуба бир нима демоқчи бўлди-ю, дейлмади, румолчасини кўзларига босганича кабинетдан югуриб чиқиб кетди. Шукуров бир неча кунгача одамлардан хижолат бўлиб юрди. Уша куни кучқурун у хотини билан гапашмоқчи эди, бироқ Маҳбубанинг даъвоси, айниқса, бу даъвони айтиш учун туман раҳбариятига келгани шунчалик гашини келтирдик, самимий гап-лаша олмади... Маҳбуба ҳам бир неча кунгача қовогини уйиб юрди, бироқ табиатан дадасига ўхшаш хушчақчақ жувон, кейинроқ орада ҳеч нарса бўлмагандай бўлиб кетди...

Унда айб Маҳбубада эди. Бу сафар...

Аброр Шукурович негадир, эҳтимол, ўшанда муовинининг хотини тўгрисида гап кетгани учундир, муовинига телефон қилмоқчи экани эсига тушди-да, трубкага қўл чўзди.

Муовини ишга келмаган шекилли, аввал ҳеч ким жавоб бермади, кейин нимадир бўлиб, телефон «шақ-шуқ» қилди-ю, бир аёл билан эркакнинг хандон отиб кулишгани эшитилди. Одатдаги гап!

Шукуров гаши келиб, трубкани «шақ» этиб қўймоқчи эди, бироқ шу пайт Маҳбубанинг овозини танигандай бўлиб, трубкани чангаллаганича қотиб қолди.

— Қуйинг, унақа ўзингизни четга олаверманг, Маҳбуба Воҳидовна! — дерди эркак киши, қандайдир хиёл бачкана, уйноқи овозда. — Агар биздан ўтган жойи бўлса айтинг, гуноҳимизни ювайлик!

Трубкани отиб юборай деган Шукуров яна хотинининг хандон отиб кулганини эшитиб, тўхтади. У ўта бемаъни бир вазиятга тушиб қолганини англади, лекин бу вазиятдан чиқиш йўлини билмас, унинг иродасидан зўр бир куч гапни эшитишга мажбур этарди.

— Йўқ, рост, эндиликда янги тартиб ўрнатамиз! — дерди эркак киши аллақандай сирли, хушомадгўй овозда.

— Қанақа тартиб?

— Эндиликда бизга келган ҳамма яхши мол авваллаб сизнинг кўригингиздан ўтади, истаган нарсанингизни танлаб оласиз, ана ундан кейин савдога чиқади.

— Қўйинг, ўртоқ Шукуров эшитиб қолсалар... нақ теримни шиладилар!

— Эшиттирмаймиз-да ўртоқ Шукуровга!.. Туя кўрдингми — йўқ, бия кўрдингми — йўқ... Эшитганмисиз?.. Йўқ, рост айтаман, базанинг эшиги сиз учун доим очиқ. Кузимиз йўлингизда, Маҳбубахон...

Шукуров трубкани қаңдай отиб юборганини ўзиям билмай қолди. Трубка телефон илмогидан сапчиб, столдаги ойнага тушди-ю, хона янграб кетди. Эшик очилиб, котиба қизнинг боши бир кўринди-да, яна гойиб бўлди...

Шукуров вужудидаги титроқни босолмай, дераза олдида узоқ турди. Пастда богбон чол гулзордаги гулларни қайчиламоқда, шофёр йигит янги «Волга»нинг капотини очиб, бир нималарни тузатмоқда эди.

Шукуров Маҳбуба билан гаплашган одамни таниди. Шаҳарда туманлараро катта база жойлашган, бу одам уша базанинг директори. У эликларга бориб қолган, кўринишдан жуда мулойим, камгап, салобатли одам. Бу салобатли одамнинг қилаётган ишини қаранг! Ҳатто овози ҳам ўзгариб, тилидан бол томяпти... Бироқ Маҳбубаям қолишмайди. Наҳот, шу ақл-фаросати билан бу фирибгарнинг мақсадига тушунмаса? Унинг ҳийла-найрангарини сезмаса? Наҳот уни, ўз эрини ноқулай аҳволга соляпганига ақли етмаса?..

«Қўйинг, ўртоқ Шукуров эшитиб қолсалар, нақ теримни шиладилар».

Аброр Шукурович туклари тиг бўлиб трубкани олди, оларкан, хаёлидан: «Телефон қилганда нима дейман? Ҳозир база директори билан гаплашган гапингни эшитдим дейманми? Пойлаб юриб тутиб олдим дейманми?» — деган фикр ўтди, бироқ иродасига буйсунмаган қўллари уй номерини териб бўлган эди. Трубкадан Маҳбубанинг ҳамон қувноқ, мамнун овози эшитилди:

— Алло, ким бу?

— Бу мен, хоним, — деди Шукуров ҳаяжонини яширишга тиришиб. — Ҳозир ким билан гаплашдингиз?

— А? — Маҳбубанинг товуши бирдан ўзгарди.

— Мен сиздан сўраяпман — ҳозир ким билан гаплашдингиз деяпман?

Маҳбуба индамас, фақат унинг ҳансираб нафас олиши эшитилиб турарди.

— Менга қаранг, хоним! Бу нима қилиқ? Бу қанақа.... бемаънилик? Сиз нима қиляпганингизни биласизми ўзи? Сизга нима етишмаяпти? Латта-путта керак бўлса нега менга айтмайсиз? Нега уша... илоннинг ёғини ялаган юлғичга мурожаат қиласиз? Сизга айтяпман, нега индамайсиз?

— Ахир мен... — деди Маҳбуба йиғламсираб. — Ахир сиз... у одам билан гаплашганимни қаёқдан билдингиз?

— Менми? — деди Шукуров, деди-ю, ўзидан гижиниб тишини тишига босди.

— Ҳа, сиз! — Маҳбубанинг овозидаги саросима таҳдид билан алмашинди.

— Мен буни қандай билганимни кечқурун борганимда айтиб бераман! Аммо... — Шукуров гап қидириб, трубкани қаттиқроқ чангаллади. — Аммо сиз ҳам нима сабабдан бунақа... ўзингизга номуносиб, бачкана ишлар билан шугулланиб юрганингизни бир ўйлаб кўринг! Яхшилаб ўйлаб кўринг — кечқурун гаплашамиз сиз билан! — У трубкани «шақ» этиб қўйди-да, ўзини креслога ташлади, у ҳамон титрар эди.

Шукуровнинг эсида: у туманга тайинланган пайтларда вилоятда бошқа бир туман раҳбари тўғрисида галати гаплар тарқаган эди. Гуё янги жойга юборилган бу раҳбар ҳар хил нопоклар, юлғич савдо ходимларини шафқатсиз фош қилиш мақсадида ишни бозордан бошлаганимиш. Ишга борган куни эртасига одмироқ кийиниб, гўшт дуконига кирганимиш. Кирса, навбат катта эмиш. Қассоб, дагал, сурбет одам, харидорларни ҳақорат қилиб, гўшт урнига суяк-саёқ тортиб бераётган эмиш. Янги раҳбар буни сабр-тоқат билан кузатиб турибди-ю, индамабди, навбат билан бориб, икки килограмм гўшт сўрабди. Қассоб унга ҳам палапартиш қилиб, чандир-чундир аралаш сунгак тортиб берибди. Раҳбар қогоз сўраса: «Менинг қогоз фабрикама йўқ, менга қолса шляпангизга солиб олинг!» — дебди. Раҳбар ҳам лом-мим демай шляпасини чўзган экан, қассоб тап тортмай, гўштни шляпасига солиб берибди... Раҳбар шляпасидаги гўштни кўтарганича тўғри савдо ташкилотларининг бошлиқлари олдига

кириб борибди-ю, уша куниеқ мажлис чақириб, ҳамма юлгич-пулгичларнинг додини берибди.

Бу гап қанчалик рост, қанчалик ёлгон — буни айтиш қийин. Аммо, дастлаб ишга келган кунлари Шукуров ҳам шунга ўхшаш бир иш қилишни қўнглидан ўтказган эди. Лекин ўйлаб кўриб, бу фикридан қайтди. Чунки бу тарзда иш бошлашда қандайдир ҳам бачканалик, ҳам эл орасида сохта обрў орттириш истагидан далолат берувчи бир нарса бор, умуман, раҳбар ходимга номуносиб эди!.. Кейинроқ эса катта муаммолар билан банд бўлиб, бу ишларга эътибор беришга фурсати ҳам бўлмади...

Шукуров ишга келган туман ўз майдони, аҳолиси, саноати ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг кўлами жиҳатидан катта бўлишидан ташқари, туманинг чўл қисмида бир нечта янги совхозлар ташкил бўлмоқда, у ерга сув келгандан кейин катта қурилишлар бошланиб кетган эди. Шукуров келгандан бери ўтган фурсат колхоз ва совхоз раҳбарларию чўлдаги ишлар билан танишишга кетди. Бу жараён давомида Аброр Шукурович биринчи навбатда қилиниши лозим бўлган бир нечта муҳим масалаларни белгилаб чиқди. Бу масалалар кўпроқ чўлни ўзлаштириш, қишлоқ қурилиши ва маданияти, умуман, ободончилик масалаларига боғлиқ бўлгани учун майда-чуйда нарсаларга кўп эътибор беролмаяпти. Лекин энди ўйлаб қараса, майда-чуйда деб юрган бу ишлар ҳам майда-чуйда эмас, балки энг муҳим, энг ҳаётий муаммолар экан...

Шукуров Маҳбубанинг йигламсираган овозини эслаб, ўрнидан туриб кетди.

«О, Маҳбуб, Маҳбуб! Сенга нима бўлди ўзи? Наҳот, бу қаллоблар сени қўлга олмоқчи эканини тушунмасанг? Наҳот эринг ҳамманинг диққат-эътиборида турган нозик бир ишда эканини билмасанг?»

Эшик секин очилиб, котиба қиз кирди.

— Мумкинми?.. Бир одам... Бир қиз билан... — секретарь негадир дув қизарди. — Кутиб ўтиришибди. Тошкентдан келишибди.

— Тошкентдан? — деди Шукуров. — «Қайнотам!» — хаёлидан ўтди унинг. — Марҳамат, киришсин.

2

Кабинетга новча, бўйни чўпдай қоп-қора одам, унинг кетидан сочларини баланд қилиб турмаклаган, одмигина кийинган, ниҳоятда куҳлик бир қиз кириб келди.

— Мумкинми?! — деди буйици чўпдай одам, деди-ю, тез келиб кўришди. — Обидов. Доцент!

Қиз эшикдан кирган жойда бошини бир томонга сал эгиб ерга қараб турарди.

— Марҳамат, утирсинлар... утиринг, — деди Шукуров қизга қараб. Қиз калта, енгсиз чит кўйлагининг этагини тўтрилаб, эшикдан кирган жойдаги стулга оҳиста утирди.

— Марҳамат, эшитаман, домла...

— Раҳмат. Сизга битта илтимос билан к-келдик... — доцент Обидов нимагадир ҳаяжонланиб, сийрак бўлса ҳам аллақандай шоирона ҳурпайган майин сочларини силаб қўйди. Унинг шу ҳаяжони сабабми ё шошиб сал дудуқланиб гапиргани учунми, Шукуров анчагача унинг сўзларини яхши илғаб ололмади.

Маълум бўлишича у, яъни университет домласи доцент Обидов, бир неча йиллардан бери биологик кураш методи устида иш олиб бормоқда экан. Гуза зараркунандаларининг кушандаси бўлган ҳашаротларни уз лабораториясида урчитиб, кўпайтиришга муваффақ бўлибди. Энди бу кушандаларни машҳур миллионер раиснинг («миллионер» деганда у қизга қараб кулимсираб қўйди) машҳур колхозида синаб кўриш ниятида келибди. Унинг миллионер колхозни танлашига эса... университетни шу йил битирган Латофатхон деган мана шу қиз сабаб бўлибди, чунки Латофатхон шу ерларда тутилиб-ўсган экан.

Домла «миллионер» сўзини қандайдир кесатиб айтгани учунми, Шукуровнинг ёдига бундан уч-тўрт кун аввал вилоят раҳбари билан бўлиб ўтган бир гап тушди.

Вилоят раҳбари телефон қилиб, анча гаплашгандан кейин тусатдан:

— Отақўзи Умаров қалай? — деб сураб қолди. — Ишлари тузукми?

— Тузукка ўхшайди...

— Ҳмм... — вилоят раҳбари бирпас ўйланиб қолдида, — бундай, Аброр Шукурович, — деди. — Бу одамнинг устидан бир арз тушди. Эрта-индин Бекмурод Холмуродович борадилар. У киши ҳаммасини айтиб берадилар. Сиздан илтимос: у одам билан яхшилаб гаплашинг. Катта ишлар қиляпти, катта одам. Буни биламиз. Ишини қадрлаймиз. Аммо... Ҳовлиқмасин! Айтиб қўйинг!..

— Кечирасиз, ўртоқ Шукуров, — деди домла Обидов. — Агар бу ишимиз сизга м-маъқул бўлмаса...

— Йуқ-йуқ, маъкул, — деди Шукуров шошиб. — Бу ташаббусингизни қўллаб-қувватлаймиз. Нима ёрдам керак бўлса, берамиз! Истасангиз, туман усимликни муҳофаза қилиш бўлимнинг ходимлари билан таништириб қўяман.

— Раҳмат! — домла Обидов тиртиқ лаби пирпираб, яна кинояли қулимсиради. — Бу ваҳма ташкилотингиз билан кўп гаплашганмиз!

— Ваҳма ташкилот?

— Ваҳма бўлмай нима? Далада туртга ургимчак кана кўринса... оламни кана босди, деб жар солишади. Уйлайдиларки, бу ваҳиманинг сабабини ҳеч ким билмайди деб!

— Хуш?

— Сабаби... бу ташкилот планини бажариши керакми? Керак! Планини бажариш учун дори сепиш керакми? Керак! Дори сепиш учун гўзани кана босди деб жар солиш керакми? Керак! Тамом. Вассалом!

Қизиқ, домла қизишганда тиртиқ лабининг пирпираши ҳам тўхтар, дудуги ҳам қолар, қорача, озгин юзига қизиллик югуриб, кўзлари илҳом билан порлаб кетарди.

Аброр Шукурович ихтиёрсиз суръатда унга ҳайрат билан тикилиб қолди. Бу галати одам кўпларни, шу жумладан, унинг ўзини ҳам анчадан бери ўйлантириб юрган, ҳали ҳеч ким айтмаган гапни топиб айтган эди... Ногаҳон унинг кўзи қизга тушди. Қиз домласига қандайдир чексиз бир меҳр билан тикилиб қолган, унинг хиёл чўзинчоқ тиниқ юзи ловиллаб ёнар, гўё бу адулдуқ домла қиз қалбидаги энг нозик торларни чертган эди...

— Майли, — Обидов кимгадир писанда қилиб қўлини силтади. — Мен сизга ҳозир бошқа бир масалада келдим... Мана шу яхши қиз... бу йил университетни битирди. Ўзи ниҳоятда истеъдодли, келгусида истаса катта олима бўладиган қиз-у, аммо-лекин...

Шукуров Латофатнинг ўтирган жойида питирлаб қолганини кўриб, гапни ҳазилга бурди:

— Нега лекин дейсиз? Истаса ҳалиям бўлади!

— Йуқ! — деди Обидов кескин. — Бу киши... Ўқишни йнгиштириб қўйиб, турмушга чиқмоқчилар... Ҳалиги...

— Домлажон, — деди қиз ёлвориб...

— Ҳалиги... энг илгор, энг онгли миллионер раисга к-келин бўлмоқчилар!

Шукуров ер остидан Латофатга қаради. Уятдан ёниб кетган қиз узун киприкларини пастга қадаб, бир нуқтага тикилиб ўтирар, гуё домласига сўз қотишга ҳам мажоли қолмаган эди.

Шукуров домла Шомуродовнинг уйида бўлиб ўтган гапни яна эслади. Демак, ушанда Отақузи айтган қиз шу!.. Ушанда Отақузи бу қизнинг, йуқ ойисининг тарихини гапириб берган, бу тарих Шукуровни титратиб юборганди. Агар ойиси ҳам ёшлигида қизидай куҳлик бўлган бўлса, у йигит (исми Жаббор эди шекилли)... у йигитнинг изтиробларини тасаввур қилиш мумкин!

— Майли, н-нима ҳам деймиз! — деди домла Обидов. Унинг овозидаги аллақандай пинҳоний дард Шукуровни ял этиб қарашга мажбур қилди. — Майли, турмушга чиқсин. Қарши эмасмиз. Лекин... бу қизнинг катта истеъдодини ҳисобга олиб, баъзи имкониятлар яратиб берсангиз деб илтимос қилиб келдим.

— Масалан?

— Масалан... 6-битта лаборатория очиб беришнинг иложи бўлмасмикин?

— Қанақа лаборатория?

— Қанақа бўларди? Уша... гуза зараркунандаларининг к-кушандаси бўлган ҳашаротларни купайтирадиган, яъни, сунъий равишда купайтирадиган лабораторияни кўзда тутяпман... Албатта, бу туман раҳбариятининг иши эмас, аслини олганда Қишлоқ хўжалик вазирлигининг иши бу! Сизда маблағ ҳам йуқ. Буниям биламан. Аммо... жуда савобли иш-да бу! Балки хабарингиз бордир, ҳозир бутун дунёда, жумладан, бизнинг мамлакатимизда ҳам дори ишлаб-масдан биологик услубга ўтиш муаммолари кўтариляпти...

Шукуров қизнинг кўзлари яна чарақлаб кетганини кўриб:

— Албатта, — деди. — Келгусида биз ҳам шу услубга ўтамиз. Аммо ҳозирча...

— Келгусида қиладиган ишга ҳозир пойдевор қўйиш керак-да, ахир! — хитоб қилди Обидов. — Сиз ўйламангки, бу ишга жуда катта маблағ керак деб!

— Масалан?

— Масалан... кўп бўлса уч-тўрт киши ишлайди. Латофатхон, мисол учун, лаборатория бошлиги. Битта лаборант-методист, битта агроном-энтимолог... Маошлари... қоровул-поровулни қўшиб ҳисоблангандаям... борингки, ун минг бўлсин...

— Асбоб-ускуна-чи?

— Э, кўп нарса керак эмас буларга! Битта холодильник, бир-иккита тухум очтирадиган печка, колба-полба, шкаф-пикаф дегандек, борингки, буёғи ҳам ун минг бўлсин!

Шукуров яна ҳайрон бўлди. У биологик лаборатория деганда, гарчи ўзи биолог бўлса ҳам, анча-мунча асбоб-ускуна, анча одам ва жуда катта маблаг керак, деб уйларди.

— Сиз бу масалада вазирликка кирмадингизми, домла?

— Туманда нечта колхоз бор? — деди Обидов, унинг саволига жавоб бермай.

— Тўққизта колхоз, бешта совхоз...

— Наҳотки, шунча хўжалик бу улуг... бу савоб ишга йигирма минг сўм ажратиб беролмаса?

— Дадамлар... — деди қиз ва қизариб кетди. — Отақузи акамлар ёрдам беришлари мумкин!

— Шунақами? Лекин бари бир бу масалада вазирлик билан гаплашиш керак...

— Гаплашинг-да бўлмаса! — деди Обидов. — Сиз, энг илғор туман раҳбари сифатида ишга бош бўлинг-да!

— Ким айтади мени илғор раҳбар деб?

Обидов тиртиқ лабини қимариб ишшайди.

— «Илғор» сўзи ёқмайдиган одамни биринчи кўришим!

Шукуров унинг ҳазилига ҳазил билан жавоб берман деганда телефон жиринглади. Бекмурод Холмуродович йўлдаги «Порлоқ йўл» колхозига келиб, уни кутаётган экан. Шукуров трубкани қўйиб, урнидан турди.

— Бўлмаса бундай қилайлик, домла. Агар малол келмаса, эрта-индин яна бир келсангиз.

— Яхши, — деди Обидов. — Аммо-лекин улуг иш бўлади-да шу масалани ҳал қилиб берсангиз, ўзингиз ҳам...

— Тарихга кирасиз, демоқчимисиз? — кулди Шукуров. У Обидов билан Латофатни кузатиб қўйиб, қайтиб кирди, кираркан, ҳозир Холмуродов билан куришажagini уйлаб, кўнгли гаш бўлди. У Бекмурод Холмуродович билан бундан бир ой олдин вилоят раҳбариятида учрашган, учрашувда қурилиш материаллари тўғрисидаги ўша машғум хат масаласи кутарилиб, улар бир оз қизаришиб қолишган эди. Шунинг учунми, бошқами, ҳозир Бекмурод Холмуродов билан кўришишга унча ҳуши йўқ эди.

Бугун Отақузи ниҳоятда мамнун. Мамнунлигига сабаб — вилоят раҳбарияти бошқарган йигилиш унинг штабида ўтди. Йигилишдан олдин вилоят раҳбарияти қурилиш ташкилотлари ва бошқа идора бошлиқлари қуршовида Отақузининг пахта далаларини, бедазор ва экинзорларини айланиб чиқди. Шундан кейингина бошқа совхозларга ўтди.

Отақузи ўтқазган кучатлар, айниқса, тол ва терак ниҳоллари одам бўйи кўтарилиб қолган, бу ниҳоллар билан уралган ва қум бўронларига ҳам, ёзги гармселга ҳам дош берган пахтазорлар ҳозир қурган кузни қувонтириб, яшнаб турарди. Отақузининг ишлари — фақат пахтазорлари эмас, йўл ва ариқ бўйларига эккан дарахтлари, маккаси, серпалак қовун полизлари янги совхозларнинг гариб экинзорлари ёнида айниқса яхши кўринарди! Худди хунук олдида ўртачагина қиз ҳам кўҳлик туюлган каби, Отақузининг далалари ҳам нариги совхоз далалари олдида мисоли бир жаннат бўлиб кўринарди. Рост, нариги совхозлар ундан анча кейин, асосан шу йил баҳорда иш бошлашган. Лекин танқид қилиш керак бўлган пайтда бунақа «майдачуйда нарсаларнинг» аҳамияти бўлмайди.

«Летучка»га қурилиш ташкилотларидан ташқари тумандаги ҳамма колхоз ва совхоз раҳбарлари таклиф қилинган эди, штаб биносининг соясига одам сигмай кетди.

Вилоят раҳбари Холмуродов президиум столига ўтаётиб Отақузини қўлтиқлаб олди. Ўзиям президиумга фақат туман раҳбари Шукуров билан Тошкентдан келган «Қишлоқтехника» вакили Жамол Бўрибоев таклиф қилиниб, ҳатто вилоят миқёсидаги баъзи раҳбарлар ҳам «пастда» қолишди.

Холмуродовнинг вилоят раҳбариятида қишлоқ хўжалиги бўйича бошлиқ бўлиб ишлаётганига уч-тўрт йил бўлди, Отақузи у билан жуда қадрдон, шу сабабдан ҳам унинг қўллаб-қувватлашига шубҳа қилмас эди. Лекин Бекмурод Холмуродович Отақузи кутганидан ҳам «ошириб юборди».

Холмуродов ҳам Аброр Шукуровичга ўхшаган ёш, аммо унга нисбатан бир оз тўлароқ, басавлатроқ, гап-сўзлари, юриш-туришлари ҳам шиддатлироқ, ўзиям жуда нотик эди.

У чўлқуварлар тўғрисида, хусусан, «Порлоқ йўл» колхозининг азамат пахтакорлари тўғрисида қандай-

дир ички бир ҳаяжон билан гапирди, кейин бу чинакам заҳматкашларга гамхўрлик қилиш, уларга шарт-шароит яратиб бериш ўрнига ишни пайсалга солаётган айрим хўжалик ва қурилиш раҳбарларини шундай «савалаб бердики», баъзиларга сичқоннинг ини минг танга бўлиб кетди. Айниқса, вилоят «Совхозбошқурилиш» деган ариқ ва зовурлар қурувчи ташкилотнинг бошлиғи билан вилоят маиший хизмат бошқармасининг бошлиғига қаттиқ тегди.

Отақузи вилоят «Совхозбошқурилиш»нинг бошлиғи билан куп олишган, бу ута манман, курс, тепсатебранмас одам уни қон қилиб юборган эди, шундай бўлса ҳам, ҳозир унинг шошганидан лаббай тополмай, гўлдираб қолганини кўрганида юраги ачишиб кетди. У ҳамма саволларга фақат бир гапни такрорлар, қўлини кўксига қўйиб, ҳадеб: «Бажарамиз, ўртоқ бошлиқ! Хуп бўлади, ўртоқ Холмуродов!» — деб бидирлар эди. Охири вилоят раҳбарининг энсаси қотиб:

— Бунақа экан, ишни пайсалга солиб нима қилардингиз? — деган эди, «Совхозбошқурилиш» бошлиғи яна қўлини кўксига қўйиб:

— Хуп бўлади, бажарамиз! — деб юборди-ю, зур қаҳқаҳа кўтарилди.

Вилоят маиший хизмат бошқармасининг бошлиғи ҳам буларича бўлди. Ёши қирқларга бориб қолган бўлса ҳам ўзини яхши сақлаган, пардоз-андозни жойига қўйган, кўҳликкина бир аёл олдин вилоят раҳбаридан тап тортмай, анча дадил гапирди, кейин, исканжага тушганда эса, ўз вазирлигидан шикоят қилиб кетди.

Отақузи ўз қулоқларига ишонмай қолди. Бултур кўкламда, маиший комбинат пойдеворига гишт қўйилаётган маҳалда, ўзига куп бино қўйган бу жонон оташин нутқ сўзлаб, чўлқуварлар олқишига сазовор бўлганди. Аммо ўша-ўша қорасини курсатмай кетган бу париваш энди ҳамма айбни маиший хизмат вазирлигига тўнкаб, ўзи сувдан қуруқ чиқишга уринмоқда эди.

Отақузи, азбаройи ёниб кетганидан, ўрнидан сапчиб турганини ўзиям билмай қолди.

— Бу кишига битта саволим бор, мумкинми, ўртоқ вилоят раҳбари?

— Марҳамат, марҳамат...

— Мен билмоқчи эдим... вилоят шаҳарларидаги, шу жумладан, вилоят марказидаги қурилишларингиз қай аҳволда? Улар ҳам мана шунақа... пойдеворига гишт қўйилганича ётиптими?

Аёл, коса тагида нимкоса борлигини сезмай қолди.
ми ё сезса ҳам бошқа гап тополмадимми, ҳайтовур:

— Йўқ, нега? — деди уланган киприкларини пирпиратиб. — Ёмон эмас. Ҳар қалай, планимизни бажаряймиз.

— Шунақа денг? Уёқда планингизни бажарасиз-у, буёқда ҳамма ишни пайсалга соласиз! Нима сабабдан бундай қиласиз, уртоқ Шокирова?

— Сабаби... — Шокирова кафти билан чаккасига тушган соч толаларини тузатмоқчи бўлди-ю, юзидаги буёқлари ҳам суртилиб, одамларнинг лабида табассум уйғотди. — Сабаби...

— Сабабини мен айтиб бера қолай, — деди Отақузи ва рухсат сўраб вилоят раҳбарига юзланди. У ҳозир вилоятга машҳур, қандайдир хизматлари учун эркатой бўлиб қолган бу жононга қаттиқ зарба бераётганини тушуниб турар, бироқ шафқатсиз бўлмасдан иложи йўқ, чунки сўнгги пайтларда бу аёл уни хун қилиб юборганди.

— Марҳамат, — деди Бекмурод Холмуродович ер остидан Шокировага кўз ташлаб.

— Сабаби, у ерда, вилоят марказида ишлаш осон, соя-салқинда планни бажариш осон! Аммо-лекин мард бўлсангиз... — Отақузи алақандай питирлаб қолган қурилиш ташкилотларининг бошлиқларига бир-бир қараб чиқди. — Мард бўлсаларингиз мана бу ерда, бу саҳройи жизгинақда бажаринг планларингизни!.. Ана! — У қаддини ростлаб, теварак-атрофдаги қум уюмларига тикилди. — Салкам эликта қиз, ҳусида сиздан кам бўлмаган эликда қизбола, уртоқ Шокирова, эртаю кеч мана шу чули биёбонда кадоб бўлиб меҳнат қиляпти! Пахта устиряпти! Сиз уёқда... мени кечирасиз, уртоқ Шокирова, сиз уёқда соя-салқинда планни осон дўндириб, айшингизни қилиб ётивг-у, булар буёқда... гуноҳи нима буларнинг? Ё яхши турмушга ҳаққи йўқми бу қизларнинг?

— Мен ҳаққи йўқ демадим шекилли?

— Демасангиз, юз марта бордим олдингизга! Оёгингизга бош уриб, сажда қилиб бордим олдингизга! Сиз... — Отақузи Шокированинг тўсатдан кўзига ёш олганини кўриб, бугизга келган сўзни ичига ютди. — Инсоф керак, уртоқ Шокирова! Инсоф! — деди-да, ҳансираб жойига утирди. Шокированинг кўз ёши унинг жонига ора кирди. Отақузининг сўзини давом эттирган Бекмурод Холмуродовичнинг лабларига табассум югурди.

— Сиз хафа булманг, — деди у Шокировага юзла-
ниб.— Ҳурматли раисимиз сал қаттиқроқ гапирдилар-у,
аммо... сиз ҳам тушунмогингиз керак... Ахир, бу ёшлар
ҳам яхши яшагиси, ўйнаб-кулгиси, бутунги маданий
ҳаётнинг ҳамма имтиёзларидан фойдалангиси келади...

Шокировадан кейин танқид навбати йўл қурили-
ши, ундан кейин алоқа бўлимининг бошлиги, алоқа-
чилардан кейин коммунал хўжалиги раҳбарларига
келди. Улар ҳам аксарият гоз туриб:

«Бажарамиз! Хўп бўлади, бажарамиз!» — деган
битта гапни юз марта такрорлаб чиқишди.

Отақузи ўз ҳаёт тажрибасидан яхши билади — бу
ваъдалар, бу «бажарамиз»ларнинг фойдаси кам
бўлади. Лекин, бирламчи, кам бўлса ҳам нимадир
бўлади, иккиламчи, ваъдабоз туллакларнинг чўлда,
унинг штабида аскардай гоз туриб: «Хўп бўлади, ба-
жарамиз!» — деб тўтиқушдай сайраб туришларининг
ўзи катта гап! Вақти келганда Отақузи бундан яхши
фойдаланади, ишни пайсалга солишда устаси фаранг
бу ваъдабозларга чўлдаги бу гапларни эслатиб қўяди.
«Агар даштда тик туриб: «Хўп бўлади, бажарамиз!» —
деб честь берганларингиз ёдингиздан кўтарилган
бўлса, энди вилоят фаоллари йигилишида гоз тура-
сиз!» — дейишга асос бўлади унга!

Вилоят раҳбаридан кейин Шукуров сўзлади. У гап-
га чечан эмас, жуда секин гапирар, баъзан сўз топол-
май туриб қолар, бироқ умуман нутқи бамаъни, фикр-
лари салмоқли эди. Энг муҳими, у ҳам Отақузини
ёқлаб, анча кўтариб гапирди, чўлдаги ишлари, дарахт
иҳоталарини барпо қилиш соҳасидаги тажрибаси бу
ерда ташкил бўлаётган янги совхоз раҳбарлари учун
бебаҳо сабоқ эканини бир эмас, бир неча марта таъ-
кидлаб ўтди. Лекин нафсиламрини айтганда, гапнинг
ўтил боласини Жамол Бурибоев айтди.

«Летучка»нинг охирида сўзга чиққан Жамол
Бурибоев, Отақузининг ишлари нафақат шу туман,
шу вилоят, балки бутун республика, барча чўлқувар-
лар учун ибрат эканини таъкидлаб, «Қишлоққу-
рилиш» номидан қушимча ёрдам ваъда қилди.

Отақузи президиум столида, Бекмурод Холмуродо-
вичнинг ёнида камтарона бош эгиб утираркан, ҳаяжо-
нини ошкор қилишдан қўрқиб, ҳадеб қогоз титкилар-
ди. У бошини баланд кўтариб, рўпарасида ўтирган,
унинг улут режаларига тўғоноқ бўлаётган қурилиш
ташкilotлари бошлиқларининг кўзларига қадалиб
қарагиси келар, бироқ ҳозир пайти эмаслигини сезиб,

голиб гурурини жиловлашга ҳаракат қиларди. Айни замонда уч-тўрт кундан бери кўнглини хира қилаётган: бир гашлик хаёлида маънос уйлар уйготарди.

«Ҳа, бу саҳрода умри бекор ўтмади унинг! Гоҳ қора бўронлар, гоҳ қора тўфонлар орасида қолиб, гоҳо жазирама офтоб тагида жизгинак бўлиб қилган ишлари, барпо қилган пахтазор ва экинзорлари, хулласи калом, қилган меҳнати зое кетмади. Мана, бу меҳнатининг илк меваларини тотяпти. Инсон боласи борки, ширин сўзнинг гадоси экан. Бир оғиз яхши сўз билан чеккан ҳамма азоб-уқубатлари эсдан чиқиб кетаркан. Ишқилиб, дор тагидан қочган бир галамининг фисқи фужур гапларига ишониб, уни бадном қилишмаса, бу чўли биёбонда ўтиб кетаётган умри ҳурмати, комиссия устига комиссия юбориб, унинг асабларини қақшатишмаса бўлди!»

Ҳақиқатан, икки-уч кундан бери кўнгли гаш бўлиб юргани бежиз эмас экан, «летучка»дан кейин Отақўзи вилоят раҳбарини «бир пиёла чойга» таклиф қилган эди, Холмуродов қовогини уйиб: «Шошманг, раис», деди-да, Шукуровни қўлтиқлаб, четроққа олиб кетди. Бир оздан кейин вилоят раҳбарияти вакили келиб, кўнглига гулгула туша бошлаган Отақўзини ҳам таклиф қилди.

Шукуров билан Бекмурод Холмуродович тепаси ёпилган икки қаватли уйнинг соясида суҳбатлашиб ўтиришар, иккиси ҳам сал қизаришган, қовоқлари солиқ эди. Холмуродов Отақўзига «ўтиринг» деб гишталарга ишора қиларкан:

— Чой тайёрми ўзи, раис? — деб кулимсиради.

— Ҳаммаси гатоп-да, ўртоқ Холмуродов! — Отақўзи гоз туриб шундай деди-ю, ўзидан хафа бўлиб кетди: «Намунча артистлик қилмасам!»

— Жуда соз. Тайёр бўлса бирров кириб ўтамиз... Аммо бир гап бор... Қани, бирпас ўтиринг-чи! — Холмуродов Отақўзининг тараддулланиб қолганини сезиб нигоҳини четга олди.

— Биз сиздан, сизнинг ишларингиздан жуда мамнунмиз, раис. Сиз қишлоқдаям, бу ердаям катта ишлар қиляпсиз... Шунинг учун биз сизни эҳтиёт қилишимиз керак...

— Мен нима гуноҳ қиппан ўзи? — деди Отақўзи зўрма-зўраки кулимсираб.

— Бу ҳалиги... ҳовли-жой масаласида нима жанжал бўлган?

— Қанақа ҳовли-жой?

— Қайси бир механизаторни кучириб, жойини тоғангизга олиб берибсиз... Үзини ишдан олиб, чўлга юборибсиз...

«Ҳа-а, Нодирахон арз қипти-да! — Отақузи бирдан енгил тортди. — битга уйга шунча ваҳимами?»

— Авваламбор, мен у жойни тортиб олганим йўқ. Олган бўлсам... уша сиз айтган механизаторнинг розидиги билан олдим. Үзини чўлга юборган бўлсам... бу ерга яхши механизатор керак эди — юбордим! Е ҳаққим йўқми юборишга!

— Ҳеч ким ҳаққингиз йўқ деягани йўқ! Лекин... хотини арз қипти. Кўп болали она экан. Умуман... ҳовлижой керак бўлса... бошқа жой қуриб қолганмиди!

Отақузининг қорамтир юзи чўяндай қорайиб кетди, уч бурчак мўйлови галати қимирлаб:

— Бошқа жой тўғри келмас эди! — деди.

— Нега?

— Негаки... мен ҳайронман, уртоқ Холмуродов! — Отақузининг овози тўсатдан ички бир алам билан янгради. — Мен бу жойни олиб берган бўлсам... шу қишлоқда инқилоб қилган, колхоз тузган, Ёлғиз ўғли Қахрамон деган унвон олиб, урушда ҳалок бўп кетган... кекса фаҳрийга олиб берибман. Наҳотки, шу жиноят бўлса?

— Ҳеч ким жиноят деягани йўқ, — деди Аброр Шукурович. — Бироқ... у кишига бошқа жойдан уй берсангиз...

— Айтяпман-ку, бошқа жой тўғри келмайди деб!

— Сабаб?

— Сабабини билмайдиган одамдай гапирасиз-а? — деди Отақузи ранжиб. — Биласизки, у кишига қарайдиган бир одам йўқ. Ёлғиз ўзи! Яқинда кампириям вафот этиб, сўққабош бўлиб қолган! Ҳайронман, Аброр Шукурович! У киши... катта олим бўлса. Салкам ўн минг жилдлик кутубхонасини колхозга инъом этган бўлса-ю, шундай бебаҳо одамга жиндак шарт-шароит яратиб беролмасам. Ҳамма нарсани қуриб-билиб туриб тагин бундай дейсиз! Сиз у киши билан ҳамсуҳбат бўлиб, кутубхонасини бир қуриб қўйинг, Бекмурод Холмуродович!...

— Э, шунақами? — деди Холмуродов бирдан қандайдир енгил тортиб. — Биз бу томонини уйламаган эканмиз. Бўлмаса сиздан илтимос, — вилоят раҳбари Шукуровга юзланди, — шахсан ўзингиз ўша аёлни чақириб, бир гаплашсангиз. Умуман, уни рози қилмоқ керак, раис...

Отақузи: «Э, рози бўлмай улсин у!» — деб юборишга оз қолди-ю, ўзини босиб:

— Хўп бўлади, уртоқ Холмуродов, — деди. — Ёни рози қиламиз, аммо-лекин...

— Хўш?

— Лекин наҳот қадримиз шунчалик бўлса? Кечаю кундуз, қишин-ёзин тиним билмай ишласак, умримиз мана шу чули биебонда утиб кетяпган бўлса-ю, қаёқдаги ортда қолган бир... шаллақи хотин устимиздан арз қилдими, бас, қилган ҳамма тоат-ибодатимиз бир пул бўлса!...

— Қўйинг, раис, обидийда қилманг! Сиз бировдан таёқ ейдиганлардан эмассиз. Биламиз! — Холмуродов кулимсираб, ўрнидан турди. — Хўш, чойингиз тайёр бўлса — кетдик! Тоғангиз уйдадилар? Уйда бўлсалар баҳона билан танишиб олар эканмиз... Айтмоқчи, Жамол ака қанилар? У кишини ҳам тақлиф қилганмиз-сиз? Жуда соз. У кишиям танишиб қўйсинлар тоғангиз билан...

Шукуров ялт этиб Отақузига қаради. Отақузи мийигида кулиб қўйди-ю, машинасига қараб кетди.

4

Аброр Шукуров ҳозиргина бўлиб ўтган суҳбатдан ҳам, узидан ҳам норози эди. У-ку, тушган шикоятнинг мазмунини билмагани учун дабдурустдан қатъий бир фикр билдиришга ожизлик қилди, лекин Холмуродовчи? Отақузи билан қанчалик яқин бўлмасин, бунчалikka бориши тўғрими? Оғайнисининг жиловини тортиб қўйиш ўрнига баттар шишириб юбормадимиз?

Холмуродов билан Жамол Бурибоев Отақузининг «Волга»сига чиқишди. Отақузи Шукуровни ҳам тақлиф қилди, бироқ Аброр Шукурович, «сиқилишиб қолмайлик», деб ўз машинасига минди.

Машина кулранг қум уюмларини кесиб ўтган асфальт йўлда қўшдай учиб кетди. Унг томонда, адирлар ортидан қад кўтарган алп тоғлар қуёш селида элмас элас куринар, олдинда, қумтепалар ортида илк боғлар кўзга чалинарди. Бу боғларга ҳали узоқ, чор атроф фақат ҳадсиз қумтепалардан иборат, кишини ҳўчитувчи бу жонсиз дунё орасида Отақузининг йўл бўйига ўтқазган ниҳолларигина тирикликдан, ҳаётдан далолат бериб турарди, холос.

Шукуров ўзини орқа ўриндикқа ташлаб, кўзини юмди. Унинг ҳаёли яна Отақузига кўчди. Туманга кел

ганидан бери, тўғрироғи, баҳорда Тошкентга бирга тушганларидан бери у Отақузи тўғрисида куп уйлар, бироқ ўйлаган сайин фикрлари ойдинлашиш урнига, баттар чалкашиб борарди.

Дастлабки пайтларда, айниқса, Тошкент сафаридан кейин Отақузи унга муваффақиятлардан эсанкирорб қолган бир тоифа раисларни эслатарди. Бошда ишчи яхши бошлаб, қолоқ хужаликларни оёққа тургазишга муваффақ бўлган, аммо қандайдир сабаблар билан аста-секин манманликка берилиб кетган бу одамларга одатда маданият ва чуқур фалсафий тафаккур етишмас, шу боисдан улар ҳаётни чуқурроқ мушоҳада қилишга ожизлик қилиб қолишарди. Бошда камтаргина бўлиб, тупша-тузук ишлаган бу одамлар бора-бора босар-тусарини билмай қолар, майшатга берилар, ҳашаматли уйлар қураар, дабдабали тўйлар қилар, катта маросимлар ўтказиб, юртга ош, нафақат ош, ҳатто улоқ бериб ном чиқаришга уринишар, гўё қонун-қоидалар улар учун эмас, бошқалар учун ёзилгандай, кимки гап қайтарса ё арз қилмоқчи бўлса, ҳар хил йўллар билан янчиб ташлашга ҳаракат қилишарди. Энг ёмони — улар пулнинг кучига жуда ишониб кетишар, ҳар қанақа одамни қўлга олиш, ҳар қанақа қонунни четлаб ўтиш мумкин, деб ўйлашар, шу боисдан бошларига иш тушса фақат пулга суяниб йўл тутишарди. Ва ниҳоят, бу одамларнинг яна бир фожиаси — улар ҳаёт сабоқларини тушунмас, узлари янглиг бошлари тошга теккан одамларнинг тақдирларини ҳисобга олишмас, зотан, турмуш сабоқларидан тўғри хулоса чиқаришга қодир эмас эдилар.

Аброр Шукуров Отақузи билан дастлаб танишган пайтларида у ҳам худди шу тоифа одамлардан эмасмикин деган хаёлга борган эди.

Тошкентдаги гаплар, Бекмурод Холмуродовичдан тортиб, «Қишлоқтехника» билан Қишлоқ қурилиши вазириликка қадар ошна-оғайнилари борлиги Шукуровнинг бу фикрини тасдиқлагандай бўлганди. Шу боисдан бир-икки марта қизаришиб ҳам олишди. Лекин кейинроқ бу фикридан қайтди, чунки Отақузи қандайдир бошқачароқ, мураккаброқ бир одам, ечилиши қийин бўлган бир кўртутун эди!

Шубҳасиз, Шукуров кузатиб юрган машъум касалнинг нишоналари бу одамда ҳам бор, худди ўша касалнинг ўзи бўлмаса ҳам унинг қандайдир белгилари бор. Шукуров бу белгилар нимадан иборат экани-

ни ҳали англаб ологанича йўқ, англаб олишга имкон ҳам бўлмади, чунки Отақузи бирда чуртқаси қўрс туюлса, бирда жуда самимий, оққунга, ҳатто ожиз туюлар, бирда ўз манфаати йўлида ҳамма босиб-янчиб ўтишга тайёр кўриса, бирда иши кўриш маганидан ўқиб, ёш боладай зорланиб қоларди...

Умуман, Отақузининг ишларига, қишлоқдаги кўришларига, чўлдаги ташаббусига тан бермай йўқ, аммо худди шу фазилатлари учун ҳам, тунов кўриш раҳбар айтганидек, эҳтиёт қилиш керак уни.

Боя чўлда, уй-жой тўғрисидаги шикоят муносабати билан исканжага оладиган пайт келганди, бирда Отақузи усталик қилиб «қўлдан чиқиб» кетди.

Бироқ ундай деса... Отақузини айблаш, ҳатто маънавият ханизаторни кўчириб, ҳовли-жойини тоғасига олиб бергани учун ҳам айблаш қийин. Ахир, у домла Шомуродовнинг аҳволини билади-ку! Айни замонда Отақузининг домлани рўқач қилиб, оғир вазиятдан қутулиб кетишида ҳам қандайдир адолатсиз бир нарса бор эди... Унинг: «Биз тиним билмай ишласагу, битта галамиснинг арзи билан қилган ҳамма тоат-ибодатимиз бир пул экан-да!» деган гаплари-чи?

Унинг бу гапида ҳам жон бор, албатта, уния «тушунуш» мумкин. Лекин шу билан бирга Отақузининг бу гапида Аброр Шукуровични безовта қилаётган «касал»нинг нафаси ҳам сезилиб турар, бу гапи билан у гўё шарт қўймоқда, «истасаларинг шу, истамасаларинг, тагин ихтиёр ўзларингда, ҳамма эркаликларимни кутарсаларинг ишлайман, бўлмаса, мен ҳам қўлимни ювиб қўлтигимга ураман», деган маънода шарт қўймоқда эди.

...Чўл тугаб, кулранг кум уюмлари қорамтир адирларга туташди, адирлар ордидан биринчи боғлар, янги бедазорлар, одам кирса кўринмайдиган, ўрмондай тиралиб турган жўхоризорлар кўринди, димоққа қуриган беда, какра ва ёввойи гиёҳларнинг сал тахир ва хушбўй ҳиди гуп-гуп уфурди...

Олдинда кетаётган оқ «Волга» колхоз идораси текин мон эмас, чапга, тепага қараб бурилади.

Аброр Шукурович етиб борганда, меҳмонлар мактаб биноси олдида машинадан тушиб, атрофни тоғаша қилишарди. Бу ердан, кум-кўк чим билан қопланган баланд тепалиқдан пастдаги туташ боғларга кўмилган улкан қишлоқ янаям гўзалроқ, яна кўрамроқ кўринарди.

Холмуродов қалин, жингалак сочларини силаб, чор атрафга ҳайрат билан тикилди.

— Ҳмм... Шаҳар! Чинакам шаҳар!... Яшанг, раис! — у Отақузини қўлтиқлаб, машиналардан тушаётган меҳмонлар томон бошлади, кўзлари ички бир мамнуният билан порлаб:

— Қалай, дўстлар? — деб сўради.

Хар жой-хар жойдан: «Яхши, яхши!» — деган овозлар эшитилди.

— Афсуски, боя ҳамма раисларни меҳмонга чақирмаган экансиз, Отақузи ака! — деди Холмуродов ва Шукуровга юзланди. — Менда битта фикр бор, Аброр Шукурович. Ҳамма колхоз раисларини йигиб, қурилиш масаласига бағишланган семинар ўтказиш керак бу ерда. Нима дейсиз бунга?

Унинг нимага шама қилаётганини сезган Шукуров:

— Жуда яхши буларди! — деди. — Балки бутун вилоят миқёсида қилармиз бу ишни!

Бекмурод Холмуродович унинг пичингини сезиб қолди шекилли, ят этиб қаради. Бироқ шу пайт Жамол Бурибоев:

— Бутун республика миқёсида ўтказилса ҳам арзийди! — деб хитоб қилди-ю, ҳамма бирдан кулиб юборди. Аскияни Холмуродов «илиб» кетди:

— Бутун мамлакат миқёсида ўтказсак ҳам буларди-ку, бироқ раис талтайиб кетмаса деб қўрқаман-да! — деди у ва дарҳол жиддийлашди. — Ҳазиллашяпмиз-у, аммо-лекин бу ишни қилиш керак, Аброр Шукурович!

— Бир гапим бор, айтсам майлими, уртоқ Холмуродов, — тусатдан қандайдир жиддийлашиб қолган Отақузи вилоят раҳбарининг юзига дадил қаради. — Мақтовларингиз учун раҳмат! Семинар ўтказилишига қарши эмасман. Аммо битта илтимосим бор.

— Ҳуш?

— Шу ишлардан аввал қишлоқни газлаштириш масаласида бир ёрдам берсангиз!

Аброр Шукурович беихтиёр, «Пайтини топди-я! Бало бу одам!» — деб қўйди ичида.

-- Газ йўқми ҳали?

-- Суюқ газ бор-у, табиийси йўқ. Туманга келган, ўтказиш қийин эмас. Аммо... мана, коммунал хужалик бошқармаси чўзаяпти...

Чўзмасаям булмайдига! Сизга қолса, газниям қурилиш материалларига ўхшаб умариб кетсангиз! Тугрими, Аброр Шукурович? — Холмуродов Шуку-

ровга қараб кўзини қисиб қўйди-да, Отақузига юзидан
ди. — Бўпти. Ердам берамиз. Аммо-лекин... сиз биздан
меҳмонга чақирдингизми десам, газ ундириш
чақирган экансиз-да, раис!

Отақузи гўё ҳозир учишга тайёрланган улкан қуш
дай қўлларини кенг ёзди.

— Э, кечирасиз, ўртоқ бошлиқ, кечирасиз... Қани
кетдик! Меҳмонлар кириб боришганда урдадай катта
ҳовлининг уртасидаги қудуқ ёнида икки аёл гаплашиб
туришарди. Уларнинг бири — нозиккина жувон —
кулимсираганича меҳмонларга қараб юрди, иккинчи
си — сочларига оқ оралаган бўлса ҳам, ҳали жуда
кўҳлик, қора қош, қора кўз аёл, худди даҳшатли бир
нарсани кўрган одамдай кўрқиб, орқага тисарилди-да,
апил-тапил юриб, ичкарига кириб кетди.

«Уша! Фазилатхон!» — хаёлидан ўтди Шукуров
нинг. У ер остидан Жамол Бўрибоевга қаради. Бў-
рибоев, қалин лабларининг четида галати табассум
семиз гоздай кўкрак керганича вазмин одимлаб бо-
риб, нозик жувон билан кўришди:

— Яхшимисиз, Олияхон? Ҳалиям ўша-ўша, яшнаб
турибсиз-а?

Отақузи ҳовлини бошига кутариб хохолаб кулди.

— Эр йигит иккита нарсани — оти билан хотинини
қаритмайди, дейдилар, эшитганмисиз, ўртоқ
Бўрибоев! Ха-ха-ха...

Холмуродов Олияхон билан кўришаркан, ҳалиги
хотинга шама қилиб:

— Сиз нега биздан чўчимайсиз-у, у киши нечук
бизни кўриб қочдилар, Олияхон опа? — деб ҳазиллаш-
ди.

Отақузи яна ҳовлини бошига кутариб кулди.

— У киши мана, Жамол Бўрибоевни кўриб ҳурқиб
кетдилар!

— Нега?

Отақузи бу гапни айтишга айтиб қўйиб, энди узия
ноқулай аҳволда қолди:

— Ҳа, шу... айб ёшлиқда... Шунақами, Жамол
Бўрибоевич?... Қани, марҳамат, ўртоқ бошлиқ...

Ҳовли билан туташиб кетган боғнинг бир чеккаси-
да, шохлари тарвақайлаб ўсган кекса олма тагида, бир
неча йигит кабоб пиширмоқда, нарироқда, шарқириб
оққан ариқ бўйидаги столларда одамнинг жонидан
бошқа ҳамма нарса муҳаё эди.

Домла Шомуродов қаёққадир кетган экан.
Отақузи шуни айтиб, меҳмонларни дастурхонга так-

лиф қилган эди. Холмуродов чол ўзи бўлмаса ҳам унинг уй-жойини кўриш истагини билдирди.

Домланинг ҳовлиси раисниқидан чоғроқ, бироқ сердарахт, салқин, жуда файзли эди. Китоблар, ўша Аброр Шукурович кўрган китоблар, катта меҳмонхонанинг шифтига тегиб, хирмондай уюлиб ётар, жавонлар ҳали жойига қўйилмаган, китоблар тартибга солилмаган эди.

Бекмурод Холмуродович тизза букиб, китобларни кўзлан кечираркан:

— Ҳмм... — деди. — Бу китобларни ҳозир олтинга ҳам тошиб бўлмайди-ку!

Отақўзининг чеҳраси ёришиб, лабларига кулги югурди.

— Эрта-индин жавонларни ўрнатиб, куча томондан эшик очиб берамиз, чол ўзи китоб улашиб...

Отақўзи гапини тугатмаган ҳам эдики, эшиқда қорачадан келган, ёқимтойгина бир жувон пайдо бўлди...

— Мумкинми?

— Э, келинг, Холидаҳон! — Отақўзи нима учундир жуда қувониб кетди. — Бу киши бизнинг котибамиз яъни, бошқача қилиб айтганда, раҳнамомиз бўладилар, ўртоқ Холмуродов!

Холидаҳон ўрта бўйли, икки юзида кулгичлари уйнаб, қоп-қора кўзлари чақнаб турган ёшгина, юлдузи иссиққина жувон эди. У ёқимтойлигини биладиган ёш жувонларга хос бир эркинлик билан кулиб келиб, олдин вилоят раҳбари, кейин Шукуров билан кўришди, кўришаркан, қорача юзида яна ҳам оқроқ кўринган садаф тишларини ярқ этказиб:

— Хуш келибсизлар колхозимизга! — деб қўйди.

— Ҳа, бошимиз осмонга етди! — Отақўзи бошидаги дупписини тўтрилаб, вилоят раҳбарига қаради. — Бу киши, Холидаҳонни айтаман, яқинда институтни битириб келган истеъдодли агрономлардан. Узиям ёшлардан чиққан фаоллардан. Аммо-лекин ёш бўлсамиз ўз ишига пишиқ. Бизни ҳамма сиёсий ва маданий ишларимиз шу кишининг қўлида!

Холидаҳон, худди раис билан олдиндан келишиб қўйгандай, унинг гапини илиб кетди:

— Отақўзи акамлар айтган бўлсалар керак. Бу уйни қишлоқ кутубхонасига айлантирмоқчимиз. Эрта-индин ёшларни сафарбар қилиб, ҳаммасини тартибга соламиз. Отақўзи акамларнинг ташаббуслари билан...

— Колхоз кутубхонаси билан бирлаштириб қўя қолсаларингиз бўлмасмиди? — деди Холмуродов.

— Йуқ! — деди Отақўзи қатъий. — Чол хоҳла-маяпти. У киши ўз уйимда, ўз қўлим билан китоб бериб, келганлар билан гаплашиб ўтирсам дейдилар...

— Яхши, — деди Холмуродов бир лаҳза ўйланиб тургач. — Афсуски, у киши билан ҳамсуҳбат бўлол-мадик...

— Одам юбориб, олдириб келаман ҳозир...

— Йуқ, раҳмат, вақт зиқ. Бир пиёла чойингизни ичиб қўзғаламиз. Демак, ҳалиги гап! Куп болали аёлни чақириб, гаплашингизлар... Сиз ҳам билиб қуйинг! — Вилоят раҳбари Холидахонга юзланди. — Бу уйнинг эгаси вилоят раҳбариятига шикоят ёзибди...

Аброр Шукурович ер остидан Холидахонга кўз ташлади.

— Биламан. Яхши хотин эмас, ўртоқ Холмуродов! — деди Холидахон ёқимтой табассумига мос тушмаган бир кескинлик билан. — Яхши бўлса шундай қилармиди? Мен Отақўзи акамларни ҳурмат қилмаганини айтмай қўя қолай, ақалли бу уйга кучиб келган кекса фахрийни ҳурмат қилса бўлмасмиди? Шу қишлоқда жонини фидо этиб меҳнат қилган одам бўлса-ю, наҳот, шундай улуг зотнинг устидан арз қилиб юрса у аёл?

Худди шу гапни ҳозир, бундан атиги бир соат олдин, Отақўзи гапирган эди. Шунинг учунми, бошқами, Аброр Шукурович гўё буни ўзи гапиргандай ийманиб, Холидахоннинг маъсум кўзларидан кўзини олиб қочди.

— Майли! — деди Холмуродов. — Бу гаплардан қатъи назар, у хотинни чақириб гаплашинглар, хурсанд қилинглар. Ранжимасин!

Холидахон яна бир нима демоқчи эди, Отақўзи:

— Хўп бўлади, ўртоқ бошлиқ, — деб унинг оғзидан сўзини олди-да, қўлини кўксига қўйди. — Қани, марҳамат. Чой ҳам совиб қолгандир.

Шукуровнинг хаёлидан яна бояги фикр ўтди:

«Нима бўлгандаям бало бу одам! Масаланинг но-зиклигини тушунди. Боя чўлда домланинг хизматлари-ни рўкач қилиб бир ютган бўлса, ҳозир яна бир ютди! Мана бу жононни ҳам хўп топибди... Олий маълумот-ли агроном! Ёш бўлсаям ўз ишига пишиқ. Сийсий ишлар буйича комиссар эмиш!.. Аммо бирорта маса-лада ўз сўзи, ўз фикри бормикан бу «ёш раҳ-намо»нинг? Ҳа, бало бу одам! Раис-ку бало бўлгани

учун бу тутиқушни ўзига «раҳнамо» қилиб олибди, туман раҳбариятидагилар қандай қилиб тавсия қилишди буни? Наҳот, «Отақўзи акамлар» деб гапирганида оғзидан бол томган бу гузал жонон унинг қулида бир кўгирчоқ эканини кўрмаган булсалар?»

Аброр Шукуров уйдан ҳаммадан кейин чиқди. У боя йўлда ўйлаган «кўртугун» яна ҳам қаттиқроқ тугилган эди.

ОЛТИНЧИ БОБ

1

Ҳайдар бўлгуси қайнотаси Жамол Бўрибоевни туман марказигача кузатиб қўйди-да, орқасига қайтди. Дадаси билан Қодиржон муътабар меҳмон билан бирга Тошкентга тушиб кетишди, Ҳайдар эса орқага қайтди. У машинасини гаражга қўйиб, тўғри ҳовлиларининг этагидан ўтадиган катта ариққа қараб юрди. Бир жом эритилган симобдай кўкда балқиб турган қуёш ҳовлини олов селига кўмган, ерни боссанг товоининг жаз-жаз куярди.

Мингбулоқдан келадиган бир ариқ сув дам офтобда кумушдай ярқираб, дам ариқ тагидаги гиёҳлар рангида ажиб товланиб, дарёдай ҳайқириб оқмоқда эди. Ҳайдар ариққа етмасданоқ кийимларини ечиб, бедазорга отиб юборди-да, ҳуркак отдай олдиндан дир-дир титраб, ўзини сувга отди. Муздай булоқ суви аъзойи баданидан ўт чиқариб юборибди, у жонҳолатда сувда ўйноқлаб, ўзини у қиргоқдан-бу қиргоққа отди, лекин зум ўтмай танаси сувга ўрганиб, аллақандай тинчиб қолди. У тол шохини ушлаб, сувда чалқанча тушиб ётди-да, кўзини юмди. Назарида, гўё сув эмас, кимнингдир мулоим қули унинг ҳоргин танасини меҳр билан силаётгандай, ҳар бир ҳужайра, ҳар бир асаб толасига ором бериб, севиб силаётгандай туюлди.

Ҳайдар сувдан чиқиб, кекса тут тагидаги бедага чузилди. Ҳовлида тирик бир жон йўқ. Жимжит. Тиззага урадиган бедазор узра асаларилар визиллар, нофармонранг беда гуллари устида оппоқ капалаклар учиб юрар, тут шохлари орасида беҳисоб чумчуқлар чирқиллашар, мусичаларнинг гур-гури қулоққа чалинарди.

Ҳайдар бутун вужуди билан бу муъжизавор сукунатни ҳис этганича яна кўзини юмди.

Жамол Бурибоев билан ўтган сўнги уч-тўрт кун, худди галати тушдай, эсида элас-элас қолганди. Бу ерда, қишлоқда бошланган гулгун ўтиришлар тоғдаги колхоз санаториясида берилган зиёфатларга уланиб кетди. Санатория ҳовузларида чўмилишлар, қушни урмон хужалиги арчазорларида пиширилган тандир кабоблар, шарқироқ тоғ дарёларида балиқ тутишлар!.. Бу базми жамшидлар, табиий, қулинг ургулсин беш юдузликлардан холи ўтмас, дарёдай оққан олий нав шароблар эса кишининг хаёлидан ҳамма гам-гуссани кутариб, кўнглини сув ичгандай қиларди. Сўнги пайтлардаги нохуш воқеалардан чарчаган Ҳайдар чиндан ҳам ҳамма нарсани эсидан чиқариб, мириқиб дам олди, фақат гоҳи-гоҳида, унда ҳам санатория хибобларида эгнига қимматбаҳо ипак пижамасини ташлаб, гоздай гўдайиб юрган қайнотасини кўриб қолган пайтларидагина Латофатни ва унинг дадаси тўғрисидаги гапларни эслаб, кўнгли бир зум гаш буларди. Лекин, биринчидан, бу ўтиришларни Ҳайдар эмас, дадаси ташкил қилган, иккинчидан Жамол Бурибоев Латофат айтган даражада ёмон эмас эканлигига Ҳайдар яна бир марта амин бўлди. Бу сафар, сўлим арчазорда пиширилган тандир кабобдан кейин, Ҳайдар хушнуд кайфиятда Қодиржонни четга чақариб, Латофатнинг гапларини унга айтган эди, Қодиржон:

— Парво қилма, оғайни! — деб кулди. — Нима бўлгандаям аёл аёллигига боради! Калта ўйлайди-да, калта!

— Тўғри-ю, бироқ...

— Сенгаям ҳайронман, — деди Қодиржон унинг гапини булиб. — Латофат ўз жигарим-ку, лекин... сенинг ўрнингда бўлсам алақачон ҳалигидақа... тилини қисик қилиб кўярдим унинг!

Қодиржоннинг гапи шу қадар ошкора ҳаёсиз эдики, Ҳайдар беихтиёр ижирганиб, тескари бурилиб кетди.

...Қаердадир яқинда қизларнинг шўх қийқириги янгради. Қийқирик тоғасининг ҳовлисида келди. Қизиқ, чолнинг уйида нима қилиб юрибди қизлар?

Ҳайдар апил-тапил кийиниб, ариқдан ҳатлаб ўтди-да, пахса девор бўйлаб ўсган олчалар панасида чолнинг ҳовлисига қаради.

Катта серсоя ҳовлининг ўртасидаги баланд сурида, қат-қат шойи кўрпачалар устида тоғаси билан доцент Соқижон Обидов чордана қуриб, суҳбатлашиб ўтири-

шар, қаршидаги деразалари ланг очиқ меҳмонхонада Лагофат билан Тоҳира ва яна бир-иккита нотаниш қизлар, улар, афтидан, китобларни тартибга солишмоқда эди. Ана, ичкаридан ойиси билан бўлгуси қайнонаси Фазилат опа чиқишди ва ўзаро шивир-шивир қилишиб дарвозага қараб кетишди.

Ҳайдар ҳовлига киришга чоғланиб, уст-бошини кўздан кечирди, лекин шу пайт қулогига Соқижон Обидовнинг сал чийилдоқ, асабий овози чалинди.

— Тўғри, домла, тўғри, мен ҳам шуни айтяпман. Мингбулоқ табиат яратган бир муъжиза бўлгани учун ҳам унинг ёнида молхона қуришни аҳмоқона бир иш деяпман!

Улкан ялтироқ бошини осилтириб ўтирган домла лом-мим демади, доцент Обидов эса сўридан сакраб тушди-да, қўлларини орқасига қилиб, нари-бери юра бошлади.

— Боя сиз тоғ арчаси тўғрисида гапирдингиз. Арча тўғрисида китоб ёзаяпман дедингиз. Ж-жуда тўғри қиласиз. М-мен ҳам ёзаяпман. Лекин Мингбулоқда молхона қ-қуриладиган бўлса ўша ердаги арчалар нима бўлади?

Домла бошини қашиб бир йўталиб қўйди.

— Мен Отақўзи билан гаплашаман. Албатта гаплашаман...

Ҳайдар ҳафсаласи пир бўлиб, секин орқасига қайтди.

Дадаси куни кеча Мингбулоқ устидаги гигант чорвачилик комплекси қуриладиган жойларни тошкентлик меҳмонларга кўрсатган, кўрсатаркан, сув ва ўтлоққа яқин бўлган бу молхонанинг колхозга келтирадиган фойдаси тўғрисида мароқ билан, зўр ифтихор билан гапириб берганди.

Дадасининг ҳикояси, айниқса колхоз оладиган даромад тўғрисида келтирган рақамлари ҳаммани ҳайратга солган, ҳатто Ҳайдарнинг ўзи ҳам қойил қолганди. Иқтисод деганда алиф деса таёқни кўрсатадиган бу ҳовлиқма эса, бу ерда дадасини ёмонлаб сафсата сотяпти-ю, тоғаси бўлса унинг сафсатааларини рад қилиш ўрнига, бош ирғаб маъқулаб ўтирибди!..

Ҳа, бу телба доцент ҳалқумига келди Ҳайдарнинг! Лагофат қаёққа борса, бу ҳам ўша ерда ҳозир но-зир!.. Ҳайдарнинг қишлоқда бирга ўсган ёр-биродарлари ҳам ҳайрон; бу одам қаллигининг кетида нима қилиб ивирсиб юрибди, деган маънода шама қилиш-

диям Ҳайдарга! Ҳайдар уларнинг гапига кулиб қараса ҳам буларди, лекин...

Кимдир кўприқдан югуриб ўтди шекилли, шип-шип этган товуш эшитилди.

— Тоҳира!..

Ёлғизоёқ йўлдан уй томонга чопқилаб бораётган Тоҳира Ҳайдарни кўриб тўхтади, сўнг, гўё ўз акаси эмас, бегона бир одамни кўраётгандек, алақандай чўчинқираб яқин келди. Унинг нафис кўк буюқ суртилган кузларида қўрқув ва тараддуод аломатлари қуриниб турарди.

— Вой, сизга нима бўлди, акажон?

— Нима қипти? — Ҳайдар негадир уёқ-буёқларини пайпаслаб курди.

— Ҳеч нима... Кузларингиз қонталашиб, шишиб кетибди.

— Ҳа! — деди Ҳайдар кулиб. — Хабаринг бор-ку, муътабар меҳмонни кузатдик... Ўзларинг тоғамларникида нима қилаяпсизлар? Ҳашар бўляптими?

— Ҳа, китобларни тартибга соляпмиз.

— Ҳмм... Чол қалай? Кўришдимми Фазилат она билан?

— Куришдилар. Холамларни Холидахон опамлар бошлаб кирдилар. Холамлар олдин жа қўрққан эдилар, йўқ, қўрққанларича бўлмади. Тоғамлар олдинга қовоқлари солиниб, мум тишлаб олдилар-у, кейин, йўқ, очилиб кетдилар.

— Ҳмм, — деди Ҳайдар. — Анави сўхтаси совуқ дайди-девога нима қилиб юрибди бу ерда?

Тоҳира ерга қаради.

— Билмасам. Биолог эмасми, тоғамлар билан Мингбулоқ тўғрисида гаплашмоқчи эканлар. Латофат айтяпти...

— Хуп, майли, — деди Ҳайдар гижиниб. — Латофатни чақириб бер менга!

Тоҳиранинг кузларида яна боягидай қўрқув аралаш унсиз бир илтижо акс этди.

— Шунақа қилманг, акажон!

— Нима қиппан?

— Латофатни айтаман... Четдан қараганда жуда манман кўринсаям, жуда кўнгли нозик унинг. Қуполик қилманг унга...

Ҳайдар беихтиёр синглисига ажабланиб қаради: дунёни сув босса тўпигига келмайдиган, уйин-кулгидан бошқани билмайдиган, шўх, хушчақчақ Тоҳира энди қандайдир ўзгариб, чўкиб, қисилиб-қимтиниб

қолгандай туюлди унга. Доим чақнаб турадиган қопқора кўзлари сўник, юм-юмалоқ кулча юзида алақандай майда доғлар пайдо бўлган, ҳатто устбоши ҳам узгарган, одатдаги ута замонавий калта кўйлак ўрнига қишлоқ хотинлари киядиган кенг ва узун атлас кўйлак кийган, оёғида эски латта шиппак...

Ҳайдарнинг эсига тўсатдан Қодиржоннинг беҳаё сўзлари тушди:

«Сенгаям ҳайронман!.. Сенинг ўрнигда бўлсам, алақачон ҳалигидақа... тилини қисик қилиб қўярдим унинг!»

Ҳайдар кўнглига келган ёмон шубҳадан афти буришиб, юзини тескари бурди.

«Ҳа, мен Латофатга қаттиққуллиқ қилаётган бўлсам қилаётгандирман, бироқ сен ҳам ўз қадрингни ерга уриб қўйибсан, сингилгинам!»

— Бор, боравер, Тоҳир, — деди Ҳайдар секин.

Дадаси Қодиржонни қанчалик хушламаса, Ҳайдар ҳам уни шунчалик хушламас эди. Шунга қарамасдан Ҳайдар у билан дўстлашиб юрган бўлса, фақат Латофат учун дўстлашиб юрганди. У аблаҳ бўлса... Ҳайдар унинг сўнги пайтларда жуда димоғи кўтарилиб, босар-тусарини билмай қолганидан ҳайрон бўлиб юрганди. Энди билса... коса тагида нимкоса бор экан-да, аблаҳ!... У нокас идорада ҳам шундай тутади ўзини. Дадасининг идорасида қайси бир ёғлиқ жойни кўзлаб юрибди. Буни ҳеч кимдан яширмайди ҳам!..

...Уйга кирган Тоҳира қайтиб чиқиб, яна тоғасиникига ўтиб кетди. Ҳайдар, худди Латофат ҳозир чиқиб келадигандек туюлиб, шоша-пиша ечинди-да, яна сувга шунгида. Ҳа, Тоҳиранинг уни кўриб қўрқиб кетиши бежиз эмас! Кейинги пайтларда Ҳайдар чиндан ҳам ўзига қарамай қўйди. Куп ичяпти. Мана, ҳатто қорин сола бошлабди!... Ана у дайди-девона бўлса, юрибди хипчиндай бўлиб! Бурун уст-бошига қарамайдиган одам, энди жа-а олифталарча кийинадиган бупти!..

Йуқ, Ҳайдар ўзини қулга олмаса бўлмайди. Жилловини жуда бўшаштириб юборди у!.. Бу кетишда аҳволи вой бўлиши ҳеч гап эмас! Тоҳира ҳақ. Латофат билан ҳам муомалани ўзгартириши керак! Яхши қилмади тунов куни! Ахир нима бўлгандаям уни яхши кўради-ку. Яхши кўради-ку, ахир!

Ҳайдар булоқ суви суяк-суягидан ўтиб кетганини сезиб, ариқдан чиқди, кекса тут тагидаги сурига ўтиб,

пахмоқ сочиқ билан узоқ артинди, артинардан тўсатдан ўша, бундан беш йил муқаддам Латофат илиниб қолган синиқ шохга кўзи тушиб, юраги «шиги» этди. Бир зум бу воқеа бундан беш йил аввал эмас гўё ҳозир, шу дақиқа рўй бергандек туюлди унга Назарида, ҳатто қизнинг хипчиндай нозик беллиги кучаётгандай, унинг тут шохлари тилган ойна бўйинини, оҳу кўзларидай ҳуркак кўзларини куриб тургандай, лаблари иссиқ, титроқ лабларига теккандай бўлиб, аъзойи баданидан ўт чиқиб кетди.

Ҳайдар аллақандай бетоқат бўлиб, тез кийинди-да, олчалар панасида ҳалиги жойга бориб, ҳовлига қаради.

Тоғаси ҳамон ўша жойда қалин бир китобни варақлаб утирар, Соқижон Обидов эса энг чеккадаги олма соясида Латофат билан гаплашиб турар. Тўғрироғи, қўлларини силкитиб, нима тўғрисидадир ваъз ўқир, Латофат эса бошини бир томонга эгганича ерга тикилиб турарди. Ана, Латофатни қўлтиқлаб нарироқдаги урик томон бошлади, қулогига энгашиб бир нималарни ўқтира бошлади...

«Ҳа, Ҳайдар буёқда кўзи тўрт бўлиб кутиб утирсин-у, бу аблаҳ Латофатни қўлтиқлаб!..»

Ҳайдар деворга қандай миниб, ҳовлига қандай сакраб тушганини билмай қолди.

— Менга қара, ҳей? Бу... Латофат сенинг жуфти ҳалолнингмиди, қўлтигидан олиб панага тортасан?

Ҳайдарнинг ҳеч кутилмаган бир пайтда осмондан тушгандек девор ошиб тушиши, бутун важоҳати шундай ваҳимали эдики, домла утирган жойида тошдай қотиб қолди. Латофат нимадир демоқчи бўлди-ю, деёлмади, юзини кафтлари орасига яширганича, тескари бурилиб олди. Соқижон Обидов эса, титроқ лаблари пирпираб:

— М-менга қаранг, ука, — деди.

— Қараб бўлдим! Етади! — Ҳайдар мушт ўқталиб унга томон юрди. — Бу ер сенинг Тошкентнинг эмас, бунақа талтайиб юрадиган! Ё узингни тий, кўк абжагингни чиқариб қўяман!...

— Б-биламан, зўрсиз, к-куёвтура!

— Сен кимни калака қилмоқчи буласан, аблаҳ? — Ҳайдар кўзлари қон талашиб, шартта куйлагини ечди-ю, бир четга отиб юборди. Уйдан югуриб чиққан Тоҳира акасига қараб отилди.

— Акажон!

— Нариги тур, Тоҳир! Жонимга тегди бу шилқим!

— Бас! — домла Шомуродов, ниҳоят, ҳушини

йигиб. чўқмордай мушти билан ёғоч каравотни қарсиллатиб урди. — Нималар деяпсан узи, аҳмоқ?

— Сиз аралашманг менинг ишимга! — Ҳайдар газаби жуш уриб, домлага юзланди. — Бир марта чалиб йиқитганингиз ҳам етар! Ё яна оёгимдан олиб, гурга тикмоқчимисиз мени, азиз тогажоним?..

— Акажон! — Тоҳира кафти билан акасининг оғзини босмоқчи бўлди, бироқ Ҳайдар уни силтаб ташлаб, Соқижон Обидовга қаради. — Сиз дарҳол... шу бутун туёгингизни шиқиллатинг!..

— М-менга қаранг, яхши йигит! Агар бу қишлоқни сотиб олган бўлсангиз ҳам...

— Сотиб олганманми, йўқми, гап битта! Бу қишлоқда ё сиз турасиз, ё мен!

— Болам! Болажоним! — Эшиқдан кирган Олия опа она товўқдай учиб келиб, ўглининг бўйнидан қучоқлади. — Болагинам, сенга нима бўлди, болагинам?

— Тўхтанг, ойи, тўхтанг! Сиз билмайсиз! Бу нокас, бу эски шилқим!..

Ҳайдарнинг гапи оғзида қолди. Унинг сўзини Латофатнинг йиги аралаш: «Бўлди!» — деган фарёди бўлди. У чиройли кўзлари алақандай ут чақнаб олдинга талпинди.

— Ё ҳозир бу... бу ифлос гапларингизни бас қиласиз. Ё мен... Ё мен бир умр юзингизга қарамайман!

— Латиф! — деди Ҳайдар бирдан бўшашиб. — Латиф...

— Сизга айтадиган бошқа сўзим йўқ! — Латофат кўз ёшларини юзига ишқаганича, қоқина-сурина дарвозага қараб югурди. Шу пайт дарвозада товоқ кутарган Фазилат кўринди. Лекин Латофат тўхтамади. Онасини туртганича ташқарига отилди. Ҳовлига бир зум оғир сукут чўқди, фақат Ҳайдарнинг вишиллаб нафас олишию тескари бурилиб олган Тоҳиранинг тик-тик йигиси эшитиларди...

Олия, кўзларида ёш, бир олча тагида бош эгиб турган доцент Обидовга, бир зинага ўтириб қолган Нормурод отага, бир дарвозанинг устунига суяниб, серрайиб турган қудаси Фазилатхонга қаради, сўнг йиги аралаш:

— Қудажон! — деб хитоб қилди. — Домлажон!.. Тогажон! Ҳеч ким эшитмади бу гапларни! Ҳайдаржон эшитмади, ҳеч ким эшитмади! Тогажон. Эшитяпсизми, тогажон?

Нормурод Шомуродовдан садо чиқмади. У катта,

ялтироқ бошини қўллари орасига олиб, сукут сақларди.

2

Фазилат ўзини қўярга жой тополмай қолди: Латофат яна тунов кунгидай ичкари уйга қамалиб, эшикни кулфлаб олди. На йиги-сиги қилди, на кўнглидаги аламларини айтди. Бундан кўра йиглагани, кўнглидаги дарду ҳасратларини айтиб, юрагини бушатгани минг чандон яхши эди.

Ё тавба! Кап-катта йигит, олим одам, ўз қаллигини келиб-келиб уттиздан ошиб кетган шу кўримсиз домлага рашк қилиб ўтирса! Ичиб келиб безорилардай тўс-тўполон кутарса, эл-юрт олдида айюҳаннос солиб, тўй арафасида дилозорлик қилса!

Йуқ, уям эмас, буям эмас, ҳаммасига сабаб Отақўзи! Отақўзи Фазилатни ҳам, угли Қодиржонни ҳам, қизи Латофатни ҳам одам қаторида кўрмайди. Тилида қудагай-қудагай деса ҳам дилида сариқ чақага олмайди. Худо билади, эҳтимол, Фазилатга қуда бўлганидан ор қилса ҳам ажаб эмас. Қизи Тоҳира Қодиржон билан топишиб, угли Ҳайдар Латофатни яхши кўриб қолганидан кейин ноиложликдан қуда бўляпти! Унинг Жамол Бўрибоев билан оғиз-бурун упишиб қолишининг бир сабаби ҳам шу... Демокчики, асл қудам сен эмас, асл қудам собиқ замминистр Бўрибоев бўлади!

Унинг Бўрибоевни бошига кўтариб юриши, тоғларга олиб чиқиб меҳмон қилишининг сабаби ҳам шу. Кеча тоғдан қайтганларидан кейин қуй сўйиб, машшоқлар чақиртириб боғида саҳармардонгача базми жамшид қурди, Фазилат бўлса, уйда ўтмишини эслаб, ёстиқ тишлаб, йиглаб чиқди. Рост, угли Қодиржон, умри узоқ бўлсин ишқилиб, отасининг ёнидан жилмай, бирга кайф-сафо қилди, эрталаб Ҳайдар билан бирга у кишини кузатгани кетган эди, қайтиб келмади. Бироқ Латофат ҳам Фазилатга ухшаб кечаси билан мижжа қоқмай тўлганиб чиқди. Қизи буни билдирмасликка ҳаракат қилди. Азалдан шундай у: ўз ёғида ўзи қовурилса қовуриладики, дардини бировга айта қолмайди. Шундай бўлса ҳам бу сафар Фазилат сезди, қизининг ухлай олмаганидан, чироқни бир учириб, бир ёқиб, тонг отгунча юриб чиққанидан билди: бўлгуси қайнотасининг боғидан эшитилаётган мастона қийқириқлар: «Қойил, Жамол Бўрибоевич!

Қойил!» — деган хитоблар Ёлғиз Фазилатни эмас, қизининг юрагини ҳам қиймалаб ташлади.

Энди, тунов кунги суҳбатдан кейин, Фазилат қизининг кўнглигини билади. Қизи нимага тулғанаётганини, нимага эзилаётганини билади. Латофат, боши тошдан бўлсин ишқилиб, ақли-фаросати жойида. У энди Ҳайдарга йўқ деёлмаслигини билади. Йўқ деса, фақат ойиси эмас, акасининг бахтига ҳам зомин бўлишига ақли етади, ақли етгани учун ҳам аламини ичига ютади. Лекин қизининг индамай изтироб чекиши Фазилатни уввос тортиб йиглагандан ҳам қагтикроқ эзади. Вой тавба, Отақўзига нима бўлди ўзи? Ахир, наҳот Фазилат билан қизининг йўқ деёлмаслигини билгани учун шунчалик хор қилса уларни? Йўқса... Фазилатни қон қақшатиб, ер билан баробар қилиб кетган бу одамни кўкларга кўтарармиди? У ҳам майли, ақалли бу шўрлик чолни, Нормурод отани ўйласа бўлмайдими Отақўзи? Фазилат домлани мотам куни кўриб, юраги зирқираб кетганди. Ушанда унинг кўз олдига негадир урушдан олдинги Нормурод Шомуродов келганди. У маҳалларда домланинг вазоҳатида улкан донишмандларга хос, кишини ўзига ром қилувчи сеҳрли бир куч, қандайдир шуур, шижоат бўларди. Бугун яқиндан кўриб, кўнгли яна вайрон бўлди. У кўзлари киртайиб, мункайиб қолган кичкинагина бир чолни кўрди.

Бугун у ҳаммасини сезиб-билиб турди: домла дастлаб уни кўрганда киртайган кўзларида нафрат бўлмаса ҳам шунга ўхшаш ифода зоҳир бўлди. Чол уни сира кутмаган бўлса керак, алақандай саросимага тушиб, довдираб қолди. Кейин... кейин нечукдир юмшади, кўзларидаги қаҳр осуда бир уйчанлик билан алмашинди. Тушдан кейин, дудуқ домла киргандан кейин эса, ҳатто бир-икки оғиз гапирдиям...

Ҳа, ҳалиям бўлса инсоф бор экан бу бечора чолда. Унинг ўрнида Фазилат бўлганда... ўша қабиҳ воқеалардан кейин қўлига таёқ олиб уйдан ҳайдаб чиқарарди. Ахир бу чол ўртада нималар бўлганини қаёқдан билсин? Бўлган воқеаларни эшитган бўлса одамларнинг оғзидан эшитгандир, одамлар эса нималар демайди?

Фазилат, юраги сиқилиб, ўрnidан турди, худди кенг ҳовли торлик қилаётгандай туюлиб, бошига рўмолини ташлади-да, оёқ учида юриб кўчага чиқди...

Тун ярмидан ошган. Кўчада тирик бир жон

куринмас, ҳаммаёқ жимжит, фақат аҳён-аҳёнда, олис-яқинда ятларнинг акиллаши эшитилар, куча юзидаги терак япроқларининг майин шитирлашию ариқ сувининг жиддираши қулоққа чалинарди...

Уйларда чироқлар учган, фақат кучанинг у юзидаги, Фазилатнинг уйдан сал чапроқдаги домланинг уйда битта дераза ёруг эди. Эҳтимол, ота дуудуқ домла билан суҳбат қураётгандир, эҳтимол, бояги гаплардан кейин уйқуси қочиб, бедор утиргандир?

Фазилат қандайдир ички бир туйғуга бўйсуниб, бир-бир босиб кучанинг нариги юзига утди, сўнг дарахларни паналаб, ёруг деразага яқинлашди.

Дераза очик, домла, олдида қалин китоб, катта ёзув столига тирсақларини тираб, кучага, қоронги бўшлиққа тикилиб утирар, бироқ, афтидан, ҳеч нарса ни кўрмас, у маъюс хаёл оғушида эди.

Шундоқ рўпарада тўхтаган Фазилат, дераза олдидаги мирзатеракни қучоқлаганича, жимгина қотиб қолди.

Столдаги кўчма чироқ шуъласида домланинг кенг юзи, бодирингдай катта бурни, киртайган кўзлари теграсидаги ҳар бир ажин, ҳар бир чизиқ аниқ кўриниб турарди. Унинг мункайиб қолган қадди-қоматигина эмас, ҳатто бир маҳаллар одамларни ҳайратга солувчи хумдек катта боши, бутун гамгин қиёфаси шундай ҳоргин, шундай ожиз туюлдики, Фазилат йиғи аралаш: «Отажоним-эй!» — деб юборганини ўзиям билмай қолди. Домла утирган жойида бир сапчиб тушди, киртайган кўзларини катта очиб:

— Ким бу? — деб сўради.

— Бу мен, отажон... Фазилат...

— Фазилат? — деди домла столдаги кўчма чироқни четга суриб. — Қайси Фазилат?

— Уша, узингиз билган... — Фазилат сўз тополмай дуудуқланиб қолди. У: «Уша, узингиз билган бахти қаро Фазилат», демоқчи эди, бироқ унинг ўрнига тусатдан ўзини тутолмай ҳунграб юборди. Чолнинг ялоқ, суякдор юзида таажжуб аралаш саросима акс этди.

— А, Фазилат? — деди у қоронгида ҳеч нарса кўрмаган кўзлари пирпираб. — Ҳа, ҳа, Фазилат... Нима бўлди? Нима қилди? Яна чиқдимми у тентак?

Фазилат жавоб бермади. У кўз ёшини тийишга уриниб, ўзи билан ўзи олишар, бироқ упкасини босолмас эди.

Домла Шомуродов қўлларини столга тираб, бутун гавдаси билан олдинга эгилди. У теракни қучоқлаб

йиглаб турган аёлни эндигина кўрди шекилли, қовогини уйиб:

— Нима гап ўзи? Тинчликми? — деб сўради.

— Тинчлик... — Фазилат рўмолининг учи билан кўз ёшларини артди. — Мен... мени кечиринг, ота, кечиринг! — деди у ва ўпкаси тулиб, яна ҳунграб юборди.

Домла Шомуродов, гуё теран бир гапнинг магзини чақаетган одамдай, кўзларини зим-зиё бўшлиққа қадаганича бир зум қотиб турди, унинг ялпоқ, дагал юзидagi қатъият тараддуд билан, тараддуд аллақандай изтироб билан алмашинди.

— Қизим! — деди у олдидаги китобни ёпиб. — Сизга нима бўлди, қизим? Қани, буёққа киринг-чи! Эшик очик, марҳамат...

Фазилат юрагига ёпирилиб келган ҳислар тўққини сал чекиниши билан уят ва пушаймондан қаёққа қочишини билмай қолди, аynи замонда чолнинг оғзидан чиққан «қизим» деган бир оғиз сўз кўнглидаги музни эритиб, уни гуё бемажол қилиб қўйди.

Кўчага қараган дарвозанинг ён эшиги очилиб, қоронгида тимирскиланган домла кўринди.

— Қаёқдасиз, Фазилатхон? Қани, буёққа келинг, уйга киринг.

Фазилат рўмолининг учи билан лабини босиб, итоаткорлик билан домланинг орқасидан юрди. Чол ҳамон қаланиб ётган китобларга қоқилиб-суқилиб ўз хонасига кирди:

— Қани, марҳамат, марҳамат...

Фазилат эшиқдан кирган жойдаги стулга омонатгина ўтириб, рўмоли билан оғзини тўсди.

Уйдаги носаришталик, домланинг қандайдир аянчли кўриниши кўнглини яна эритиб, томогини гип бўғиб олди.

— Нима бўлди ўзи? Тагин чиқдимми у тентак?

— Йўқ...

Домланинг ўсиқ оппоқ қошлари бир-бирига туташди, юзида яна эски, кибор ифода пайдо бўлди. Фазилат шу бир-икки дақиқа ичида чолда қандайдир ўзгариш рўй берганини, домла уни чақириб кирганидан пушаймон бўлаётганини пайқади.

— Қоронгида деразам тагида йиглаб турибсиз... Мени кечиринг дейсиз... — деди домла. — Агар эски гапларни кўзгамоқчи бўлсангиз... ўтган ишга саловат. Ё мен сизга бир нима дедимми?

— Йўқ, йўқ, демадингиз, демадингиз! Мен сиздан тоабад миннатдорман...

Домла Шомуродов, гуё ёмон бир сўз эшитгандай, юзини буриштирди.

— Майли, қўйинг бу гапни. Агар бошқа арзингиз бўлса...

— Йу-йўқ, арзим йўқ! — деди Фазилат алақандай ёлвориб. — Шунчаки... тулиб кетганимдан қаёққа бо-ришимни билмай тентираб юрувдим. Қарасам, чирогингиз ёниб турибди. Сизни кўрдим-у... мен сиз-нинг олдингизда...

— Қўйинг, қизим, — деди Нормурод Шомуродов, бироқ бу сафар унинг овозида қандайдир ишончсиз-лик сезилди.

— Сизнинг олдингизда, — деди Фазилат илтижо билан. — Марҳум ойимларнинг олдида, углингиз Жаб-борнинг олдида тоабад гуноҳкорман...

Домла ялоқ кафтларини мушт қилиб тутди. У: «Бас, кераги йўқ!» — деб бақириб юбормоқчи эди, лекин яна кампирнинг хати эсига тушди-ю, мушт бўлиб тутилган бармоқлари аста ёзилди.

— Майли, қизим, эски ярани қўзгаб, ўзингизниям, мениям қийнаманг. Утган ишга саловат. Мен ўзимни сутдай оқ, сизни қора дейишга ҳаққим йўқ!

Домла Шомуродовнинг эсига ногаҳон ўз ҳовлиси-да, ариқ бўйида райҳон чопиқ қилиб утирган кампири тушди. Аянинг дардли нигоҳи, унинг газабли уш-қиригидан «шилқ» этиб беозоргина йиқилиб тушгани кўз олдига келди-ю, катта бошини чангаллаганича, бу-тун гавдаси билан силкиниб, «пиқ-пиқ» йиглаб юбор-ди...

Фазилат кексалар тугул, уруш йиллари айиқдай ўкириб йиглаган йигитларни ҳам кўрган. Бироқ домла-нинг ҳозирги йигиси... Бир маҳаллар салобатидан ҳамма ҳайиқадиған бу магрур чолнинг йигиси ёш бо-ланинг йигисидай беозор, кишининг кўнглини вайрон қилгудек аянчли эди. Фазилат мункайиб қолган бу чолнинг оёқларига йиқилиб, ялиниб-ёлворгиси, кўнглидаги ҳамма афсус-надоматларини бир йўла тўккиси келди. Лекин домла, туйқусдан ҳушёр тортган одамдай, шоша-пиша ўрнидан туриб, қозиқдаги сочиққа юз-кўзларини артди, жўрттага қаттиқ йўталиб:

— Майли, қизим, — деди. — Бу гаплардан фойда йўқ!

— Биламан, отажон, сўнги пушаймон, ўзингга душман. Биламан. Шунчаки... Сиз нималар бўлганини билсангиз эди!..

— Қўйинг, болам. У машъум кунларни эслаб утирмайлик. Мен ҳаммасини биламан.

— Йўқ, билмайсиз, отажон. Билмайсиз! — Фазилатнинг юрагидан отилиб чиққан бу фарёд «Бас қилинг бу машмашани!» демоқчи бўлган домланинг тилини яна боғлади. Чол кўп йиллардан бери ҳазар қилиб юрган бу аёлнинг дардини, унинг дилида қатқат бўлиб ётган армонларини фақат энди тушунгандай бўлди. Ҳа, юзини рўмол билан тўсиб, унсизгина йиғлаётган бу муштипар аёлнинг ичи бировга айтолмайдиган ғам-ғуссага тўла, ҳамма дарду ҳасратлари ичида эди. Домла ҳозир уни «қизим» деб юпатгиси, оқарган сочларидан силаб, таскину тасалли бергиси келар, аммо бунга журъат этолмас, кўзеши орасидан унга маъёс тикилиб ўтираркан, яна ҳаёт ҳақида, унинг шафқатсиз қонунлари тўғрисида хаёл сурарди...

Фазилат, ниҳоят, ўпкасини босиб, кўзини артди.

— Кечиринг, отажон. Эски гапларни қўзғаб кўнглингизга озор бердим шекилли. Мен бу гапларни қўзғамоқчи эмас эдим, шунчаки, қудам, жиянингизнинг қилган қилиқлари...

— Қайси қилиқларини айтасиз?..

— Қайси бирини айтмай? Уша одам... уша одамнинг шунча нопок ишлари, шунча хиёнатларидан кейин... жиянингизнинг иззат-икромлари, у кишини бош қуда қилиб, осмонга кутаришлари! Наҳот, бу ишлари менга оғир тегишини билмасалар? Ахир мен ҳам, биз ҳам одаммиз-ку, отажон?

Домла чаккаларидаги укпардай майин, оппоқ соч толаларини силаб сукут сақларди. Кўнглида: «О, қизим, қизим-а! — деди ўксиб. — У фақат сени эмас, ўз тоғасини ҳам одам деяпгани йўқ. Бу иш ўз тоғасининг ҳам юрагини қон қилишини ўйлаяпгани йўқ! Начора, болам!»

— Угли... бўлгуси куёвимиз кўрсатган нагмаларни айтмай қўя қолай. Бир четини ўзингиз кўрдингиз.

Домла: «Ҳа, кўрдим», дегандек бошини қимирлатди. У: «Сиз ҳам эшитдингиз-ку менга айтган гапларини!» — демоқчи эди, бироқ бунинг ўрнига:

— Мен сиздан бир нарсани сўрамоқчи эдим, болам, — деди. — Қизингиз... қизингизнинг кўнгли борми ўзи?

Фазилат секин «уф» тортди.

— Қизим бечора нима ҳам дерди? Шунчаки... кўнгли ўлгур ҳам яхши сўз, яхши муомалага қарар

экан-да, отахон. Булар бизни одам деса булади-да кунгил! Жиянларингиз билишади: қизим ҳеч қаёққа кетолмайди. Билишгани учун одам қаторига ҳам қўшишмайди!

Домладан садо чиқмади, у ўз ўйлари билан банд эди. Назарида, сўнгги пайтларда эшитган гаплари билан бу мушгипар аёлнинг арз-ҳоли орасида ҳеч бир фарқ йўқдай, бу ҳодисаларнинг ҳаммаси чамбарчас боғлиқдай туюлди унга.

Домла бутун эрталаб тогдан қайтаркан, ҳатто жияни олдида узини бир қадар гуноҳкор сезиб, виждони ҳам қийналган эди. Бунга сабаб, домла тоққа борган куни кўтарилган даҳанаки жангдан кейин чоллар Мингбулоқни асраш тўғрисида хат ёзишга аҳд қилишди-ю, қизиқ устида у ҳам қўл қўйиб юборди. Тўғрисиани айтганда, домла бу хатни фақат бир андиша билан, у ҳам бўлса икки қоқбош хатни ўзлари ёзса Отақузига нисбатан ноҳақ гаплар утиб кетмасин, деган андиша билан ёзганди.

Чоллар аввал хатни кимга ёзиш тўғрисида узоқ баҳслашишди. Прохор, пачакилашиб ўтирмасдан тўғри пойтахтга ёзиш керак, деди, Ўрозқул сал паст тушиб, ҳозирча Тошкентга арз қилайлик, деди, домла эса, қонун-қондани тушунтириб, ишни тумандан бошлашга кўндирди.

Домла хатни ўз қўли билан ёзди, ўз қўли билан оққа кўчириб, дўстларига тутқазди, бироқ имзо чекиш пайти келганда Урозқул: «Жиянингга қайишиб, ўзингни опқочяпсан-да!» — деб яна бир кесатди, Прохор бўлса... бу хатга қўл қўймаслигинга қараганда арча тўғрисидаги китобчани пайсалга солаётганинг ҳам бежиз эмас экан-да, деган маънода яна бир узиб олди-ю, домла унинг қўлидан қаламини қандай юлиб олиб, қандай қўл қўйиб юборганини ўзи ҳам билмай қолди.

...Аслини олганда-ку, хатнинг ёмон жойи йўқ, унда Мингбулоқдек табиат ўзи инъом этган бир мўжизанинг қадрига етилса-ю, қурилоқчи бўлаётган молхоналар сал йироқроққа кўчирилса, деган илгимосдан бошқа гап йўқ эди. Шундай бўлса ҳам, хатга имзо чекиб, жўнатиб юборганларидан кейин, домла гуё Отақузига қарши ёвузона хиёнат қилгандай туюлиб, кунгли хижил бўлаверди. Уч кунгача шундай булиб юрди-да, тўртинчи куни эрталаб, қадрдонлари билан тузукроқ хайр-маъзур ҳам қилмасдан, барвақтроқ туриб жўнаб қолди.

Домла қишлоққа офтоб энди чиққанда кириб кел-

ди У эшагини хих-хихлаб тепадан тушаётганида паст-да, жиянининг дарвозаси олдида, қатор турган қуш «Волга»га қузи тушди. «Меҳмон босибди-да!» — деди у қунглида. Ҳақиқатан, домла дарвозага яқинлашиб қолганида зур қаҳқаҳа янграб, ичкаридан Отақузи бошлиқ бир тўп одам чиқди. Бутриққан чеҳраларида чуқур мамнуният барқ урган, лаблари ҳозиргина ейилган овқатлардан ялтилаб кетган бу хушчақчақ, салобатли меҳмонлар орасида... Жамол Бўрибоев ҳам бор, у Отақузини қўлтиқлаб олганди.

Домла гуё ёвуз бир нарсага дуч келишдан қўрққан одамдай, эшагининг бошини четта буриб, куча юзидаги дўкон панасига ўтди, утаркан, Жамол Бўрибоевнинг хохолаб кулганини эшитди:

— Сиз тўй қиласизу биз келмаймизми, раис?

— Янгамлар билан келасиз, Жамол Бўрибоевич! — деди Отақузи. — Майда-чуйда гапларни қўяверинг, ўртоқ қуда! Турмуш дептилар буни! Нималар бўлмайди бу дунёда! Домла Миробидовга ҳам телеграмма бераман. Бирга келасизлар...

— Раҳмат, раис, раҳмат. Дунё тургунча туринг! Хўп, омон бўлинг!

— Йўқ-йўқ. Чегарагача кузатиб қўямиз. Лекин «Қишлоқтехника» катталаридан бўлганингиз учун эмас, қуда булганингиз учун... Ха-ха-ха...

Домла машиналар қўзғалиб, муюлишда гойиб бўлгунча дўкон панасидан чиқмади. У кучадан утаётган йуловчилар ажабланиб қараётганларини курса ҳам жойидан жилмади. Фақат машиналарнинг қораси учгандагина эшагини ниқтади.

Домла тўсатдан ўзини шундай ҳоргин сездики, эгардан зўрга тушди, эшагини дарвоза устунига аранг боғлади-да, уйга кириб, ўзини диванга ташлади. Шу-шу Холидахон қизларни бошлаб келгунча қўзғалмай ётди...

«Нима бўляпти ўзи? Бу тентак Отақузи нима қиляпти? Нега бунчалик ҳовлиқиб кетди? Ахир, чинакам инсофсизлик-ку бу!»

Домланинг сукутини бошқача тушунган Фазилат:

— Сиз мабодо уйламанг, — деди безовталаниб. — Қизим бир нима деяпгани йўқ. Ҳеч нима демайди, қизим шўрлик.

«Ҳа, қўрқитиб опти бу бечорани! Жуда қўрқитиб

опти! Ҳаммани оёқ ости қилиб, нима қилмоқчи бу нобакор?»

Домла Шомуродов қулоқларининг теграсини ураб олган оппоқ, майин сочларини силаб ўрнидан турди.

— Мен нима ҳам дейман, болам? Ҳар қалай, Отақузи билан бир гаплашиб кўраман...

Фазилат ҳам ўрнидан турди, рўмолининг учини елкасига ташларкан:

— Майли, шу сўзингизга раҳмат, — деди. — Юрагимда зил бўлиб ётган армонларимни айтдим, енгил тортдим, отажон...

Домла Фазилатни дарвозага кузатиб чиқди. Тонг яқинлашиб қолган бўлса керак, итларнинг ҳуришига эшакларнинг ҳанграши қўшилган, девор ковакларига саҳродагидай чигирткалар чириллар, тўғонда бақалар қуриллар, узоқдан, тегирмон новидан қуйилган сувнинг сокин шовиллаши эшитиларди. Борлиқ, фақат қишлоқда бўладиган, кишининг руҳини аллаловчи сал маъюс ва осуда жимликка чўмган, гўё бутун табиат, дарахт япроқларидан тортиб, кўкни тўлдирган тиниқ, оппоқ юлдузларгача шу осуда сукутни авайлаб асрамоқда эди... Оламни чулғаб олган бу сукут, кўкни тўлдирган юлдузларнинг маъюс шуъласи, чириган олма, гул ва райҳон ҳидига тўла ҳаво отанинг қалбидagi тўфонни оҳиста босгандай, мулойим қўллари билан асабларини секин силагандай бўлди. Ажабо, бу бахти қаро аёлнинг фавқулодда кириб келиши, унинг кўз ёшлари домланинг ҳам юрагида кўп йиллардан бери зил бўлиб ётган бир музни эритган, унинг ҳам кўнглини юмшатган эди.

Домла бир-бир босиб уйнинг эшигигача борди. У кириб ётмоқчи эди, бироқ худди шу пайт қўшни ҳовлида югуришган одамларнинг дупур-дупур қадами, дарахт шохининг чарсиллаб сингани, ерга дув тўкилган олмаларнинг тапир-тупури эшитилди. Сўнгра аёл кишининг юракни зирқиратувчи зорли овози келди:

— Вой, болажоним-ей! Сенга нима бўлди, болажоним-ей!

Домла Шомуродов Олиянинг товушини таниб, турган жойида қотиб қолди. Олиянинг гапини Ҳайдарнинг бўғиқ нидоси бўлди:

— Қўйинг, ойижон. Сиз билмайсиз. Ҳеч нимани билмайсиз, ойижон!

— Билсанг... қўя қол шу қизни! Ҳусниям бор бўлсин унинг, болажоним! Ўзинга яраша бировни топарсан ахир. Адойи тамом бўлдинг-ку, тойчоғим!

— Йўқ, ойижон! Улганим яхши бу юрганимдан. Улганим!

— Нималар деясан, болагинам? Бўйгинангдан онагинанг ургилсин... Ўрнингдан тур. Юраккинамни қон қилдинг-ку, қулуним. Юра қол энди.

Ҳайдар бир нима деб сўқинди, йиғлади. Олия яна ялиниб-ёлворди, бир нималарни шивирлаб, илтижо қилди, сўнг узоқлашаётган оёқ товушлари эшитилди.

Нормурод Шомуродов эшик дастасини ушлаганича узоқ турди, унинг фикрлари яна тус-туполон бўлиб кетган эди.

ЕГТИНЧИ БОБ

1

Олия Ҳайдарни базур юпатиб, алдаб-сулдаб аранг ётқизди. Бироқ аъзойи бадани зирқираб оғриса ҳам кўзига уйқу келавермади. Угли Ҳайдарнинг охириги марта қачон йиғлагани Олиянинг эсидаям йўқ. Гўдаклик пайтида кўкрак сўраб йиғларди. Шундан кейин унинг йиғлашини биринчи кўриши, алақачон эр етган, пешонасидан ўптиришга ҳам тортинадиган фарзандининг йиғисини кўриш, сабабини тушуниб бўлмайдиган дардларини эшитиш қийин экан онага! Рост, у қаердандир ичиб келди, мастлик — ростлик дегандек, ичкилик сабаб бир нималарни айтиб, ҳасрат қилди. Унинг гапларини илғаб олиш қийин эди. Бироқ Олия ёлғиз оналарга хос нозик туйғу билан фарзанди бошида алақандай қора соялар айланиб юрганини, нафақат фарзанди, бутун оиласи тепасида қандайдир бир нотинчлик ҳоким эканини сезяпти. Углининг илмий ишда панд ейиши, бечора аянинг ногаҳоний ўлими, угли билан бўлгуси келини уртасидаги киши тушуниб бўлмайдиган низо, эри атрофидаги совуқ шарпа, майда, бироқ кишини чўчитадиغان гаплар — буларнинг ҳаммаси қора булутдай қуюқлашиб боряпти!

Бир маҳаллар бундай пайтларда Олия кўнглидаги бор ҳасратини эрига тўкар, Отақўзи ҳам унинг сўзларига эътибор билан қулоқ солар, эр-хотин тонг отгунча суҳбатлашиб, дардлашиб чиқишар, бу суҳбатлардан қалбларидаги ҳамма губор тарқаб, диллари офтоб чиққандай ёришиб кетарди. Олия институтни битириб, ўқитувчи бўлиб келганида, Отақўзи

мактаб директори бўлиб ишларди. Тумандаги энг ёш энг уддабурон директорлардан ҳисобланарди. Лекин директорман деб ўзини ҳеч қачон бошқалардан юқори тутмас, нима қилмасин, хоҳ дарс берсин, хоҳ қурилиш билан шутуллансин, хоҳ мактаб боғини кенгайтириб, янги ниҳоллар ўтқазсин, ҳаммасига жонжаҳди билан киришар, бутун қалби, бутун вужуди билан берилиб ишларди. Ишчилар билан бирга гишт ташиб, лой қориб кетаверар, шу боисдан бошқалар ҳам бир четда томошабин бўлиб туролмас, ҳамма баравар ишлар, аммо ҳеч ким ундан нолимас, аксинча, ҳамма уни шу одатлари, гайрати, жонкуярлиги учун яхши кўрарди. Раисликка сайланганда ҳам дастлабки пайтларда бу одатини тарк этмади. Иш деб, колхоз деб, бир-икки ойдаёқ чўпдай озиб, соч-соқоллари ўсиб, за нжидай қорайиб кетди. У ҳафталаб, ҳатто баъзан ойлаб уйга келмайдиган, умри далада, тоғларда, даладашларда ўтадиган бўлди. Лекин ҳафталаб йўқ бўлиб кетганидан кейин, соч-соқоллари ўсиб, озиб-тўзиб уйга келган маҳалда ундан меҳрибон, ундан қувноқ, ундан бахтиёр одам бўлмас, худди ёш боладай ўз фарзандлари билан қувлашиб уйнар, жинниликлар қилар, арзимаган нарсаларгаёқ боғни бошига кутариб кулгани-кулган эди. Кечалари бир ухлаб тургандан кейин эса, Олияни ҳам уйғотиб, тонг отгунча ўз ишларидан гапирар, ундан ҳеч нарсани сир тутмас эди.

Ҳа, у пайтларда тамом бошқа эди Отақўзи. Ҳозиргидай довруги зўр бўлмаса ҳам қандайдир жуда бахтиёр эди. Эрининг бу бахтини кўрган Олия ҳам кўнгли тинч, дили равшан эди.

Баъзан Отақўзи аламаҳалда кириб келиб:

— Олия! — дерди. — Тур, кийин. Бир жойга бориб келамиз.

— Бемаҳалда кимнинг кўзи учиб турибди экан бизга?

— Э-э, азизим, фалончи бор-ку, сувчи йигит, танийсан! Боя эрталаб хафа қилиб қўйдим ўшани! Ноҳақ хафа қилдим! Бориб узр сўраб келамиз...

— Сиз хафа қиласиз-у, мен...

— Э, гап бор-да, хоним. Яқинда уйланган у! Жуфт-жуфт бўлиб, бирпас отамлашсак, кўнглидан чиқиб кетади. Яримтанг борми? Яна ниманг бор? Ол борингни! Кетдик, жонгинам!

Бундай пайтларда Олия олдинроқ бориб уй бекаси билан гаплашар, Отақўзи ҳам кўп писиб турмас, узр сўрашга ийманмас, кейин жуда галати, жуда самимий

утириш булар, эгилган бошни қилич кесмас, деганлари-
д-к, иккала томон ҳам бир-биридан мамнун, апоқ-
чапоқ бўлиб тарқалишарди.

Туй ва маъракаларга киритган янгиликлари-чи? У
энг бообрў қариялардан «Оқсоқоллар кенгаши» ту-
зиб, маъракаларда арақ-шаробни ман қилган, «ичмай
кайф қилиш» деган гап тошган, туйларда дастурхонга
фақат минерал сув қўйдиртирар, Олия билан бирга
бориб, ўзи туйбоши булар, минерал сувдан бир
пиёласини «отиб» олиб, «кайф» қиларди-ю, даврага
тушиб қизиқчиликлар қилар, Олиядан бошлаб ҳамма
қиз-жувонларни рақсга тортар, буни кўрганда бошқа-
лар ҳам «ичмай маст булар», уйин-кулги роса авжига
чиқарди. Бундай маъракалардан кейин қариялар
кўзларига ёш олиб эр-хотинга боқий умр тилашар:
«Бахтимизга омон бўлинглар!» — деб дуо қилишарди.

Ўлимда, таъзияларда эса Отақўзи белини боғлаб,
тик туриб хизмат қилар, бошига мусибат тушган оила-
га қўлидан келган ҳамма ёрдамани берар, у пайтларда
одамлар Отақўзини тилга олганда доим: «Кўз тегма-
син ишқилиб», деб қўшиб қўйишарди. Мактаб ўқитув-
чилари даврасида, маросимларда бўладиган бу гаплар-
ни эшитган Олия беихтиёр кўзига ёш олар, кечалари
уйғониб кетиб, ёнида ухлаб ётган эрининг ҳам таниш,
ҳам алақандай нотаниш соқол босган шиддатли юзи-
дан ўпиб, пешонасини силаркан, ичида:

«Айтганлари келсин. Кўз тегмасин ишқилиб», деб
кўкка тавалло қиларди. Бироқ, қанча тавалло қилма-
син, уни авайлашга қанча уринмасин, бари бир «кўз
тегди». Отақўзидаги бу ўзгариш бирдан бўлгани йўқ.
Бирдан бўлмас экан бу нарсалар. Киши ёшлиги қачон
утиб, қачон қарилikka юз тутганини сезмай қолгани-
дек, Олия ҳам бу ўзгаришлар қачон содир бўлганини
яхши билмай қолди. Билганда-ку олишар эди. Кура-
шар эди. Панд еб бўлса ҳам йулга солишга уринар эди
эрини. Йўқ, Олия узини-узи алдаяпти! У сезган эди.
Озгина бўлса ҳам сезган эди.

Дастлабки колхозни кўтарганида сираям ўзгарма-
ган эди Отақўзи. Бироқ биринчи колхозни кўтар-
гандан кейин иккинчисини қўшиб беришди. Ушанда
унда қандайдир қатъият, гурур, юрганда кўкрак ке-
риб, қийғирқараш қилиб юриш одатлари чиқди. Яна
бир-икки йилдан кейин учинчи колхозни қўшиб бе-
ришди. Салкам беш минг киши яшайдиган улкан
қишлоқ битта хўжаликка уюшди. Отақўзи эса бу ҳад-
сиз колхознинг яккаю ёлғиз раҳнамоси бўлди.

Уч колхоз бирлашиб, қаддини ростлаб олганда: кейин Отақузи бульдозер ва скреперлар олиб келиб, эски қишлоқни таг-тути билан сидириб ташлаб, янги қишлоқ қуришга киришди. Бу қишлоқ буй чузиб, қурилиш авж олиши билан газеталарда унинг суратлари чиқа бошлади, марказий матбуотда у ҳақда мақолалар босилди, радио ва телевизорчилар ёпирилиб келди... Ҳамма гап шундан бошланди шекилли... У ҳамон тўй ва маъракаларда бўлар, аза ва таъзияларни қанда қилмас, фақат энди энг бообрў, энг «керакли» одамларникига борарди. Бироқ бунинг учун ундан гина қилиш ҳам ноурин, қишлоқ жуда каттайиб кетганди.

У ҳамон дам олиш нималигини билмас, на ўзига, на Олияга ором берар, лекин илгаригидай кечалари уйғониб, дард-ҳасратларини хотинига айтмас, аламлири билан, хатолари билан ўртоқлашмас эди... Лекин бу нарса Олияни кўп ҳам чўчитмас, чунки эри энди ёш бола эмас, катта тажриба орттирган, ишбилармон, удабурон раҳбар ҳисобланарди. Фақат бора-бора унча-мунча одамни, ҳатто туман катталарини ҳам менсимай қўйганидагина, тўтрироғи, шу ҳақдаги шивир-шивирлар қулогига чалингандагина бир марта эрига бу гапларнинг учини чиқарди. Бироқ Отақузи унинг гапига:

— Керак бўлса берган тож-тахтларини олишар! Ўзим ҳам қандай қутулишни билмай юрибман бу галвадан! — деб қул силтаб қўя қолди.

Сўнгги йилларда, айниқса, узоқ йили Сарсонқум чўлида катта ер ўзлаштиришга киришганидан бери Отақузининг обрўси яна ҳам кўтарилиб кетди. Вилоят раҳбариятига аъзо, вилоятга депутат бўлди, ҳатто қаҳрамон бўлади деган гаплар ҳам тарқади. Бироқ нимадир бўлиб бу гап рўебга чиқмади. Отақузи анчагача қаттиқ хафа бўлиб, бир-икки ҳафта ичиб юрди.

Майли, қаҳрамон бўлмаса бўлмас. Бош омон бўлса, бўрк топилар. Боши тошдан бўлсин ишқилиб. Олияни фақат бир нарса чўчитади: эри шунча иш қилди, обрўсига обрў қўшилди, ҳалиям кечаю кундуз тиниб-тинчимайди, бироқ илгариги яхши тилакларни, унинг юрагини «шиг» эттирувчи: «Бахтимизга омон бўлсин ишқилиб», деган яхши дуоларни кам эшитади. Олия буни бир эридан кўрса, бир одамлардан кўради. Ахир, эри бечора салкам йигирма йил буттики, бир кун ором нима билмаса, шу колхозни деб, шу қишлоқни обод қиламан деб, умри утиб кетаётган

булса-ю, одамлар унинг қиттаккина эркалигини кутармаса, салгина қайсарлигини кечирмаса!..

Буёқда Хайдаржон булса... бу аҳволда. Қизлари Тоҳира булса Фазилатнинг угли билан топишиб, иккиқат булиб келди. Отақузи бундан беҳабар, бироқ Олия билади, билгани учун алами ичида... Олия бу гапни эшитган кунлари узини қўйишга жой тополмаган эди, бироқ туққан фарзандинг булса начора? Киши ўз бармогини ўзи тишлай олмас экан... Ҳа, Олиянинг ҳадиксираши бежиз эмас: оиласи теварагида қандайдир қора кўланкалар айланиб қолди! Эри булса ҳеч нарсани писанд қилмайди. Илгаригидай парвойи фалак!

Олия кўзи ялиндами, йўқми — билмай қолди. Эрининг овози қулогига киргандай бўлиб, кўзини очди.

Тонг отган, ҳовлининг этагидаги терак учлари ялтлаб кетган, бироқ бўйи паст шафтолилар, олмалар ҳали сояда эди.

Эри, қовоғи солиқ, айвоннинг шундоқ ёнида, мотор ўрнатилган қудуқ бўйида Тоҳира билан гаплашиб турарди. Олиянинг уйғонганини кўрган Отақузи қизининг гапини булиб, айвонга чиқди, ҳамон қовогидан қор ёғилиб:

— Буёққа қара! — деди-да, полни гарч-гурч босиб уйга кириб кетди. — Хуш? — деди у Олия эшиқдан куриниши билан. — Мен йўғимда... нима машмаша бўлди бу ерда?

— Қизингиз айтиб бергандир нима булганини?

— Айтди! — Отақузининг мўйлови қаҳр билан дикрайди. — Угил бола эмас, латта туғиб берибсан менга! Бор, чақир!

Олия кечаси билан ўйлаб чиққан ўйлари эсига тушиб, секин хўрсинди.

— Сизга нима булди ўзи, хужайин?

— Менга-ку ҳеч нима булгани йўқ...

— Эшиқдан қиличингизни қайраб кирасиз-у, тагин ҳеч нима булгани йўқ дейсиз! Сиз уша... собиқ вазирингиз муовинини топмаганингизда...

— Вазир муовинининг нима дахли бор бу гапга?

— Нега дахли булмас экан? Сиз бу ерда дутор-сетор чалиб, кайфу сафо қилаётганингизда, уёқда улар... Фазилатхон билан қизи тонг отгунча йиглаб чиқибди!

— Йиглаб чиққанмиш! — деди Отақузи заҳарҳанда билан. — О, хотинлар, хотинлар! Қачон тумшуги тагидан нарироқни куришар экан булар?

— Сиз узоқни кўзлайман деб... одамларни кўнглига қарамас экансиз-да.

— Одамлар деганинг ким? Фазилатхонми? Қиз тур уни! Бор, ўглингни чақир!

Олия эрига бир зум тикилиб турди-да, ичидан чиқиб кетди. Отақузи диванга ёнбошлаб, кўнгли юмди. У тўсатдан жуда бемажол, жуда ёлғиз қилди ўзини. Қизиқ, Олия ҳеч қачон у билан бўлмади гаплашмас эди. Унга нима бўлди? Бу уйда нима бўляпти ўзи? Ё у чиндан ҳам ҳеч кимнинг кўнглига қарамайдиган бир дилозор бўлиб қолдими?

Отақузи ногаҳон юрагини чулғаб олган туйғуга бўйсуниб, ўгли билан бамайлихотир гаплашишга чоғланган эди, бироқ сочлари тўзгиган, юзу кўзи шишиб кетган Ҳайдарни кўрди-ю, зардаси қолнаб ўрнидан туриб кетди.

— Бу... бу нима юриш?

Ҳайдар ёшли кўзларини уқалаб:

— Нима қипти? — деб гўлдиради.

— Нима қипти дейди-я! Ўзингни кўзгута солиб кўр фан кандидати!

— Фан кандидати! — деди Ҳайдар ўксиб. — Пичинг қилмай қўя қолинг!

Отақузи этиги билан полни гурсиллатиб тепди.

— Бўлмасанг, бўласан! Керак бўлса ўзим... Уша нима эди? Олий комиссиянгга бориб, дипломингни олиб бераман! Бўлдими энди? Аммо бунақа юриш, битта қийинчиликка дуч келмай бунақа... сувга буккан бўлка нондай илвираб қолиш!.. Ҳайф сенга олим деган ном! — Отақузи бу гапни айтишга айтди-ю, ўглининг баттар мунгайиб қолганини кўриб, сал паст тушди.

— Нима бўлди ўзи? Ё ҳалиги... савдойи домла билан ораларингда бир гап борми? Йўқ бўлса бу нима қилиқ? Бу нима гавго? Қизинг шаънига ҳам яхши эмас! Кўрган кўз, эшитган қулоқ нима дейди?

— Тўғри-ю, бироқ... бу домла ўзи шунақа... бемаъна одам! Доим уни йўлдан урмоқчи бўлади. Ҳалиги моҳи нода эмас! Уёқдаям ўқишни битирганидан кейин, апирантурада қол, деб бир чалғитган эди. Энди бўлди қишлоқда турма, туманга бориб, лаборатория оч, деган гапларни қиляпганмиш!

Отақузининг лабига кулги югурди.

— Эшитдим. Кеча туман раҳбарияти айтди! Бўладиган ишми, йўқми — худо билади ҳали! Шунақа шунча васвасами? Ишласа ишлар! Ё тўйдан кейин қафасга солиб қўймоқчимисан хотинингни?

Ҳайдар терлаб кетди.

— Гап унда эмас. Шунчаки... оилавий ишимга ара-
лаб: масин демоқчи эдим.

Сенинг оилавий ишинг уз қўлингда! Ҳар қанақа
қизинг нозиям чимилдиққа киргунча! Уёги ўзингга
боғлиқ! Аммо бунақа... сувга тушган мушукдек бўлиб
юрсанг... хотининг ҳам бир пулга олмайди сени! Ўзинг-
га қара! Қаддингни тут! Қаддингни ростлаб, йигитча-
сияга гаплаш қаллигинг билан! Айтиб қўй унга: икки
лафтадан кейин туй! Тамом! Вассалом!

Отақузи полни тешворгудек гурс-гурс босиб
меҳмонхонага чиқди.

2

Айвондаги газ плитада жазбуз қилиб, тухум қову-
раётган Олия эрига савол назари билан қаради.

— Келмасдан туриб, яна қаёққа шошдингиз?

— Кичик хотинимникига!

Илгарилари Отақузи шундай деб ҳазиллашса Олия
ҳам ҳазилга олиб: «Мендан салом айтиб қўйинг кундо-
шимга!» — деб кулиб қўя қоларди. Бугун нечуқдир
ўқсиб:

— Иўқ, рост айтаман, — деди. — Тоғам йўқла-
ётувдилар...

Отақузининг лабларидаги табассум аста сўниб,
туси ўзгарди. Унинг кўз олдига кеча эрталаб Шуку-
ров кўрсатган бир хат лоп этиб келди. Бу — Мингбу-
лоқ ҳақида, тўтрироги, қурилоқчи булаётган гигант
чорва комплексининг у ерга нотўгри тушаётгани
тўтрисида ёзилган шикоят тарзидаги бир нарса эди.
Шукуров шикоятни курсатаркан, мийигида кулимси-
раганича унинг тагидаги имзоларни қули билан бер-
митди, бироқ Отақузи арзга кўз ташлаган заҳотиёқ
тоғасининг чиройли дастхатини таниди, таниди-ю, гўё
бироз заҳар ичиргандай аъзойи бадани ачишиб кет-
ди.

Отақузи ўз фикридан чекингани йўқ! Чорва ком-
плексининг Мингбулоққа қурилиши иқтисодий
жиҳатдан қанчалик фойдали эканини рақамлар билан
исботлаб берди. Шундай зўр бир маътиқ билан далил-
лаб бердики, ҳатто Шукуров ҳам иккиланиб қолди.
Лекин гап Шукуровда эмас, гап тоғасида! Наҳот энди
тоғасининг бир қилмаган иши унинг устидан, ўз
тутишган жиянининг устидан шикоят ёзиш бўлса?..

— Ўйима дейди... жонажон тоғамлар?

— Билмадим... у киши сиз билан уй тутгисиди,
гаплашмоқчилар шекилли...

— Падарига лаънат бу уйни! Жонимга тегиб кетди
Яшагиси келмаса — бушатиб берсин! Айтиб қуй! Та
мом! Вассалом! — Отақузи шартга бурилиб, дарвоза
га қараб кетди. Зум ўтмай кўчадан машинанини
қаҳрли укириши эшитилди.

Отақузи катта йўлга қадалиб, «Волга»ни қушдай
учириб борар, бироқ кўзига ҳеч нарса кўринмас, но
тинч уйлар миясида саҳро қуюнидек чарх урар эди.

Ҳа, Отақузининг ўрнида бошқа одам бўлса ҳам
«дод» деб юборарди ҳозир. Осилмаган бир одам қол
мади унга: бир ёқда тоғаси, бир ёқда ўзи ўқитиб, ўзи
бош механик қилиб кўтарган ана у латтачайнар Наим
жоннинг шаллақи хотини! Энди бўлса... умрида не
балоларни кўрмаган ойимча қудагайи ҳам, Жамол
Бурибоевга зиёфат бердинг, деб таъна қилармиш!..
Отақузи назарига ҳам илмас эди Бўрибоевни! Турмуш
мажбур қиялпти уни! Турмуш! Яхшими, ёмонми, кат
та бир идоранинг бошлиғи! Бурун гуноҳ қилган бўлса
қилгандир. Лекин авваламбор, бу гуноҳларини ювган!
Урушда қон тўкиб оқлаган гуноҳларини! Оқламаса,
ҳеч ким уни бундай катта лавозимларга кўтармас эди!
Қолаверса... уям ҳозир илгариги Жамол Бўрибоев
эмас! Уям тавбасига таяниб, инсофга кеп қолган. Ту
нов куни тунда сал ширакайф бўлгандан кейин, Жа
мол Бўрибоев Отақузини четга тортиб оҳ деса афғони
чиқиб гапирди, ўз турмушидан нолиди, кейинги хоти
ни ва ундан тугилган болаларидан ҳасрат қилди.
Ёшлиқда қилган хатоларидан пушаймон чекиб, кўзига
ёш олиб гапирди, мана энди, қариган чоғида, меҳри
оқибатни шу икки фарзандидан кутаётганини айтди.

— Ўғлимдан розиман, раис! — деди Жамол
Бўрибоев бетиним уф тортиб. — Тоабад розиман
Ҳамма нарсага тушунади Қодиржон! Ҳамма нарсага
ақли етади. Мениям дардим ичимда эканини билади у!
Шу сабабдан жонимни ҳам аямайман ундан! Билиб
қуйинг, раис, қизингиз қизим бўлади, ўглингиз... ўғлин
гиз ҳам ўғлимдек бўп кетар деган умиддаман! Аммо
қизим... ўз пуштикамаримдан бўлган қизим... дардимга
тушунмаяпти. Тушунса, униям бошимга кўтардим.
Энди биттаю битта умидим сиздан, раис, ёлғиз сиздан.
ука!

Катта одамнинг, фақат мансаб эмас, ёши ҳам бир
жойга бориб қолган катта одамнинг кўзига ёш олиб
гапириши галати булар экан! Четдан қараганда ута

манман, камгап, калондимог туюлган бу одамнинг томоги гип бўғилиб, бошини кафтлари орасига олиб, заҳар ичган одамдай тўлганганини кўрганида... Отақузининг эти увушиб кетди.

Олия булса кўнгилни айтади. Жамол Бўрибоев ҳам десак эмас, ҳамма нарсага ақли етади. Битта хато қилди деб умрбод бадном қилиб булмайди кишини. У куни Отақузи ундан яна бир гапи учун рози бўлдики, Жамол Бўрибоев чолни ҳам эслади. Ҳа, тогани ҳам эслади!

— Мен биламан, — деди у, дард билан тебраниб. — Ўртада ҳурматли отахонимиз, Нормуроод Шомуроодович борлар. Ҳаммасини биламан. Лекин нима қилай, ешликда бўлган хато, раис. Агар дунёга қайта келсам . умримда бу ишни қилмас эдим. Сизга ёлгон, менга чин — бу ишни лаганбардорлар қилган эди ушанда. Йўқ, йўқ, сиз уйламангки, айбини бошқаларга тўнкамоччи деб! Хато қилганимни ушандаёқ тушунганман. Фронтга бориб, ўлим билан юзма-юз келганимда тушундим, раис, тушуниб, гуноҳларимни бир қошиқ қоним билан ювишга уриндим. Отанинг феълени биламан — у киши... қаҳри қаттиқ одам. Ҳаммасини биламан. Аммо... ўрни келганда бир оғиз айтиб қўйинг, раис! Илтимос қиламан, ука!..

Бенуқсон парвардигор, деган эскилар. Турмушда хато қилмайдиган одам булмайди, деган экан қайси бир машҳур донишманд. Аммо ёмон ўз хатосини уйламайди, яхши эса ўз хатосини эслаб виждони қийналади. Отасига раҳмат ўша алломанинг!

Отақузи Жамол Бўрибоевнинг интиҳосиз ўкинчга тўла бу дарду ҳасратларини эшитганда ўша машҳур донишманднинг ўша машҳур каломини эслади. Ҳа, бировга осиламан дейишса, баҳона топилар экан! Мана унинг узига ҳам арзимаган гаплар билан осилишяпти-ку!..

Моторнинг укириб юборганини пайқаган Отақузи ҳушига келиб, оёгини газдан тортди.

Қишлоқ ортада қолган, машина асфальт йўлни ямлаб ютиб, ҳадсиз чул қаърига кириб бормоқда эди...

Уфқдаги чўққилар узра кўтарилган офтоб саҳрони қайноқ селга кўма бошлаган, бу сел қаърида бирибирига тармашиб ётган қум уюмлари одатдагидан ҳам совуқ, ўлик бир денгизни эслатарди.

Отақузининг ўйлари худди мана шу саҳро табиати-га ўхшар, дам офтобда мудраб ётган шу беҳад саҳродай осойишта, сокин оқар, дам вилоят ва туман

раҳбарларининг гаплари ёдига тушиб, туйқусдан кутарилган чул тўфонидай, уйлари алгов-далгов бўлиб кетарди... Айниқса, кеча эрталаб Шукуров қўзғаган гаплар қаттиқ теги унга.

Кеча у Шукуров билан учрашмоқчи эмас эди, туманга борганларида Жамол Бурибоев:

— Йул-йўлакай салом бериб ўтайлик, — деб таклиф қилди. — Нима бўлганидаям туман раҳбари-ку, индамай жўнаб кетсак яхши бўлмас.

Ҳали барвақт туман раҳбариятида иш бошланмаган эди. Жамол Бурибоев, бирпас кутайлик, деган эди, Отақузи таваккал қилиб — гаплашадиган бўлгандан кейин дастурхон устида гаплашган яхши-да! — деб машинани тўғри уйига ҳайдади.

Шукуров, айниқса, унинг хотини Маҳбубахон, меҳмонларни очиқ чеҳра билан кутиб олди. Эғнида бўлиқ қаади-қоматига ярашиб турган ипак халат, оёғида зардўзи шипшак, Маҳбубахон, ёш келинчаклардай елиб-югуриб, бирпасда ишком тагидаги сўрига жой қилди, дастурхон ёзиб, мева-чева, шаробларнинг хил-хилдан олиб келиб қўйди. Худди дадасидай дамбадам хоҳлаб кулиб, ярим соатга қолар-қолмас бир лаган қовурдоқ кутариб келди. Гап орасида жиндаж гинахонлик ҳам қилиб олди:

— Биздан пинҳон тутсангиз ҳам билиб олдик сирингизни, Отақузи ака. Жамол Бурибоевич билан қуда бўпсиз. Айтмасангиз ҳам борамиз тўйингизга!

Отақузи ҳам пайт келганини билиб гапни илиб кетди:

— Қадамларига ҳасанот, Маҳбубахон! Фақат хўжайиндан тўйга рухсат обертсангиз бўлди, бош-оёқ сарпо сизга!

Маҳбубахон ҳам бўш келмади:

— Бўпти! — деди оппоқ, бўлиқ кафтини узатиб. — Тўй қилишнинг нима айби бор? Хўжайин рухсат бермасалар, ўзим рухсат бераман!

Аброр Шукурович шундагина биринчи марта кулимсираб:

— Жуда яхши! — деди. — Жавобини ҳам ўзингиз берасиз!

Гапнинг пўскаллеси, утиришнинг биринчи қисми ёмон бўлмади. Маҳбубахоннинг очиқ-ёриқлиги сабаб, ҳазил-мутойиба билан, кулги билан кечди, бироқ иккинчи қисмига ўтиб, хайр-маъзур пайти келганда Шукуров Отақузини секин четга тортиди.

У Мингбулоқ тўғрисидаги хатни кўрсатиб бир ран-

житса, Нодирахон билан гаплашган-гаплашмаганини сўриштириб, кўнглини яна бир хит қилди.

Отақўзи «қиттаккина» қилгани учунми, бошқами, тусатдан тутаб кетиб:

— Э, гапга тушунадиган хотин эмас у! Олой бозорининг шаллақиларидан! — деб гижинган эди Аброр Шукурович «ҳим», деб қовогини солди-да:

— Ҳарқалай, гаплашинг! — деди эътирозга йўл қўймайдиган қатъий оҳангда. — Илтимосларини қондиринг! Керак бўлса узр сўранг. Гап шу!

Шукуров суҳбат охирида сал «юмшаб», илиқ хайрлашган бўлса ҳам Отақўзи шундай ранжидики, ҳатто Тошкентга тушиш фикридан ҳам воз кечиб, қишлоққа қайтиб кетгиси келди. Бироқ ўғит ва запас қисмлар масаласида ёрдам бермоқчи бўлиб, қишлоқдан бирга олиб чиққан қудаси қистаб қўймади.

Жамол Бурибоев берган ваъдасининг устидан чиқди. Борган куниеқ юз тоннача ўғит билан анчамунча эҳтиёт қисмлар тўғрилаб берди...

Рост, бу ишлар ўзи бўлгани йўқ, бир-икки машина мева-чева, қовун-тарвуз дегандек, майда-чуйда совга-салом қилишга тўғри келди. Лекин бирламчи, унинг колхозидай колхоз учун бир-икки машина мева-чева деган нарса чўт эмас, сабаби деҳқончилик, қовун-тарвуз деганингиз «сен же, мен же» бўлиб, тулиб-тошиб ётибди! Иккиламчи, совга-саломсиз иш битириб кўринг қани! Ана, ўртоқ Шукуров ўзлариям ўғит сўраб борибдилар! Икки қўлларини бурунларига тиқиб борибдилар-у, қўйинларини пуч ёнгоққа тўлдириб қайтибдилар!..

Отақўзи аҳмоқ эмас. Бу ишларининг қалтислигига унинг ҳам ақли етади. Аммо шу ишни қилмаса яна бўлмайди. Сабаби... ўғитсиз пахта ундирадиган раис, эҳтиёт қисмларсиз машина юргизадиган инженер онасининг қорнидан тушгани йўқ ҳали!..

Албатта, тирноқ орасидан кир ахтарадиган баъзи ғаламислар унинг бу ишидан «кир» қидириб юришлари ҳам мумкин. Шундай пайтлар бўлган ҳам. Майли, қидиришсин! Отақўзи ўзи учун қилаётгани йўқ бу ишларни! Қилса, шу колхоз, шу халқ, шу қишлоқни деб қиялпти!.. У билади — пахта планини дундириб қўйса, биров мушугини «пишт» деёлмайди уни, аммо бажармасин-чи? Ана унда кўринг томошани!..

Отақўзи бирда адолатли бўлса, бирда адолатсиз бўлган бу ўйлардан мияси говлаб, кузларини уқалади.

Қум уюмлари чекиниб, олдинда, гўё денгиз уртасида ногаҳон кўринган муъжаз оролдай, ниҳоллар билан уралган ям-яшил пайкаллар, пайкал четида қаторлашиб турган вагонлар, чодирлар, қамиш капалар, ундан ҳам нарироқда эса қурилаётган шаҳарчанинг илк бинолари қизариб кўринди, кўринди-ю, Отақўзининг дилидаги алам, миясини ғовлатиб юборган нотинч уйлар бирдан тўзгиб, олам равшан кўриниб кетди кўзига...

3

Катта йўлдан четга бурилиб, бригада ертўласига оборадиган тош йўл асфальт қилинмоқда эди. Ҳар жой-ҳар жойга тўкилган асфальт қоп-қора бўлиб уюлиб ётар, ун чоғли ишчи белкураклар билан асфальтни ёймоқда, баҳайбат каток секин айланиб, уни шиббаламоқда эди.

Буни кўриб яйраб кетган Отақўзи машинани тўхтатди.

— Ҳорманглар, азаматлар!

— Бор бўлинг! — Белигача ялангоч бўлиб, «пишшиг» терлаб ишлаётган йигитлар ишдан тўхтаб, унга қизиқсиниб қарашди.

— Мастерларинг қани?

— Мана мен! — катокдан малла сочлари ҳурпайган бир йигит ерга сакраб тушди.

— Салом, раис ака!

— Салом! Қадамингизга ҳасанот, ука!

— Ҳа, — деди малла сочли йигит. — Зурники тегирмон юргизади, дегандек, зўр чиқдингиз, раис ака! Саккизинчи совхоздан олиб сизга юборишди.

Отақўзи қаҳ-қаҳ отиб кулди.

— Зурликдан эмас бу, ука! Ҳалиги мақол бор-ку, йигламаган гудакка она ҳам кўкрак бермайди, деган! Биз йиглаб олдик сизларни, ука, йиглаб...

Мастер йигит қора қурум босган юзида тишлари ярқираб:

— Ҳа, — деди, — йиглайдиган одамга ухшайсиз, раис ака. Ҳозир ҳам мана, кўз ёшингиз тирқираб оқяпти!

Атрофда «гур» кулги кутарилди.

— Биз йиглашниям биламиз, кулишниям, — деди Отақўзи. — Асфальтни тугатган кунларинг битта зиёфат, йигитлар!..

— Раҳмат, раис ака! Аммо узоқдаги думбадан, яқиндаги ўпка яхши, деган гап ҳам бор-а?

Бор. Биламан. Аммо упка — упка, думба — думба, йигитлар!

Штабга кираверишда уни колхоз қурилиш бригадасининг бошлиғи, ёш бўлса ҳам қорин сола бошлаган чулқуварларга ёт бир олифталик билан башанг кийинган сарғиш йигит кутиб олди. Шляпасини дундириб кийган бу йигитнинг ҳам оғзи қулоғида эди

— Намунча тиржаясан? — деди Отақўзи. — Гишт келдими?

— Келганда қандоқ! Кечадан бери тўртта самосвал қатнаб турибди... Сиз гиштни айтасиз. Ҳалиги жонон бор-ку, «летучка»да бошлагандингиз...

— Майший комбинат бошлиғими? Хуш?

— Саҳармардон инженерлари билан келиб, ҳаммаёқни куриб кетди!

— Келмай кўрсин-чи! Кеча ҳаммасини вилоят раҳбариятига чақиртириб, яна бир думларини бураттирдим! — Отақўзининг юрагида тўсатдан шундай голибона туйғу, шундай шод бир куй янградикки, гарчи кеча ҳеч кимни вилоят раҳбариятига чақиртирмаган бўлса ҳам чақиртирганига, чақиртириб уларнинг «думларини яна бураттирганига» ўзиям ишониб кетди. У қурилиш бригадасининг бошлиғини эргаштириб, шаҳарчани бир айланиб чиқди. Афтидан «летучка»дан кейин чулда қандайдир бурилиш рўй берган, чунки фақат Отақўзига қарашли ерлардагина эмас, нариги сохозларда ҳам, каналда ҳам, катта насос қураётган ПМКда ҳам — ҳамма жойда иш жонланган, машиналар, кранлар, осмонни бошларига кўтариб қум сураётган бульдозер ва скреперлар кўпайган, қандайдир нотаниш одамлар пайдо бўлганди. Отақўзи мамнун жилмайиб орқасига қайтди. Энди Наимжон билан гаплашса ҳам бўлади.

Наимжонни у бундан бир ой аввал, хотини уйдан кучмайман деб шаллақилик қилган куни эртасигаёқ бош механикликдан олиб, бу ерга, Али мўйловнинг урнига бригадир қилиб юборган. Мўйловни эса қишлоққа олган эди. Ушанда Отақўзи унга хотинидан ранжиганини айтмаган, уни даштдаги ишларни жонлантириш баҳонасида ўтказган, шунинг учун ҳеч ким гап-сўз қилмаган эди. Кейин билса, Нодирахон буниям гап қипти.

Отақўзи бригада чайласига етиб борганида тик тепага келган офтоб чинакам олов пуркай бошлаган, овқатга чиққан одамлар чайлада ўтиришга ҳам тоқат

қилолмай, ўзларини ертўлага уришган эди. Чайладан ёлғиз ошпаз қиз ўчоқ атрофида куймаланиб юрарди.

— Нима овқат қилдинг, опоқ қизим?

— Маства, раис ота.

— Менга ҳам бир коса суз! Наимжон борми?

— Бор, раис ота, ичкарида...

Ташқаридаги олов селидан кейин нимқоронг, ертўла жаннатдай оромбахш туюлди Отақузига.

Тагига буйра тушалган каттагина ертўланинг бир бурчагида уч-тўртта қиз овқатланиб ўтиришар, иккинчи бурчагини йигитлар эгаллаганди.

— Ҳорманглар, опоқ қизларим! Ҳорманглар, йигитлар!

Ҳамма ўрнидан турди.

— Келинг, раис ака!

Отақузи гира-шира ёругликда Наимжонни аранг таниди.

— Қалайсан, бригадир? Ишлар қалай, йигитлар!

— Юрибмиз, мана, сояйи давлатларида, худди курортда юргандек яйраб!

Отақузи овозидан таниди — бу ўша, кўкламги бурон пайтида кечаси бирга фонус кўтариб юрган, кейинроқ эса чўлдаги шарт-шароитлардан кўп шикоят қилган солдат йигит эди.

— Сен яна эски дийдиёнгни бошладингми? — Отақузи Наимжоннинг ёнига ёнбошлади. Солдат йигит раисга қараб галати ишшайди.

— Курортда юргандай юрибмиз десам ҳам дийдиёни бошлаган бўламанми?

— Пичинг қилма!

— Сиз ҳам кўп дуқ ураверманг, раис ака! Олсангиз... ана, берган тракторингизни оларсиз!

— Нима, трактор одамсиз қолади деб қўрқитяпсанми? Ё бу чўлга келаётганингда, жаннатта келяман, деб ўйловдингми?

Солдат йигит қўли қалтираб, қошигини товоққа «шақ» этиб қўйди.

— Сиз ҳам пичинг қилманг! — деди жазаваси тўтиб. — Мен бу ер жаннат эмаслигини яхши билардим. Аммо... берган ваъдаларингиз қани? Мана, келганимизга бир йилдан ошди... Шуям турмуш бўлди-ю! Бизларга раҳмингиз келмаса, ана у қизларга раҳм-шафқат қилинг!

Ертўлага оғир жимлик чўқди. Ҳамма ерга қараб сукут сақлар, ёлғиз Наимжоннинг пишиллаб нафас олиши эшитиларди...

Отақузи бу гапларни кутмагани учунми ё ниҳоятда хушнуд бир кайфиятда кириб келгани учунми, ҳўплаган маставаси томогига тикилиб, бир зум саросима оғушида қолди. Ниҳоят у, оғзидаги маставани ютиб: «Бас қилинлар бу шиква-шиқоятларни!» — деб бақирмоқчи эди, бироқ шу пайт нариги бурчақдан, қизлар ўтирган томондан «пиқ-пиқ» йиги товуши эшитилди.

Ҳамма ялт этиб ўша томонга қаради. Қизлар, оёқларида бесўнақай кирза этик, рўмолларини юзларига тушириб, гуж бўлиб ўтиришар, уларнинг қайси бири йиғлаётганини билиб бўлмас, ертўладаги гирашира қоронғилиқда улар мотамга йиғилган аёлларни эслатарди.

«Қайси юз, қайси виждон билан ўшқирасан буларга? Шулар эмасми ниҳолингни дарахт, чигитингни гўза, маккангни макка қиялпан? Сен эмасми кунни кеча шулар тўгрисида гапириб, олқиш олган? У ерда унақа деб, бу ерда нега писанда қиласан буларга?»

— Болаларим! — Отақузининг овози тўсатдан иродасига бўйсунмай титраб кетди. — Уйламангларки, мени билмайди деб! Биламан. Сенларга оғир, ҳаммасини куриб турибман. Лекин бутун штабга борган одам борми?

Бир четда пишиллаб ўтирган Наимжон бошини кутарди.

— Мен бордим...

— Борган бўлсанг машина-машина гиштларни кургандирсан?

— Кўрдим...

— Кўрсанг, нега айтмадинг буларга?

— Айтди, — деди четроқда тескари қараб ўтирган майкачан йигит. — Аммо-лекин...

— Ҳеч қанақа аммо-лекинни йўқ! Ваъда бераман: шу йил қишга қолмай чулда ишлаётган ҳамма қиз-йигитлар уй-жойлик бўлади!

— Эсингиздами, раис ака, — деди солдат йигит тагин ёқимсиз ишшайиб. — Бултур кўкламда ҳам айтудингиз бу гапни!

— Эсимда, ука. Ҳаммаси эсимда. Бироқ нима қилай? Куриб турибсан — қурилиш катта! Бу чулу биебонда бир қарич ер йўқки, унда қурилиш бўлмаса! Улгуриб бўлмаяпти, иним! Аммо охирги марта айтаман: бўлади бу йил! Қишгача калитини қўлларингга топшираман бу уйларнинг! Улмасам, сўзимнинг устидан чиқаман бу сафар!

Қизлар утирган бурчақдан йиги аралаш ҳаяжондан бир овоз келди:

— Ўлманг раис ака!

Отақузи тўсатдан томоги гип бўтилганини сезиб, шахт билан ўрнидан турди, Наимжонга қараб: «Юр!»— деб имо қилди-да, шитоб билан юриб, ертуладан чиқди.

«Нега ўша куни буларни «летучка»га чақиртирмадим? Ўша тантиқ жонон ҳам бир эшитиб қўйса буларди бу гапларни!»

Ташқари гўё саҳрога ўт тушгандай ловулаб ёнарди. Отақузи дарҳол ўзини чайла соясига урди. Наимжон ёғи чиқиб кетган дўпписини тақир бошига ишқай-ишқай қаршисига келиб тўхтади. У бақувват дароз гавдасига мос тушмаган бир тортинчоқлик билан кузлари жавдираб турар, афтидан, ҳозир булиб ўтган гап-сўзлар учун ўзини айбдор деб биларди.

— Бу қанақа бўлди, ўртоқ бригадир? Таргибот ишларининг мазаси йўқ-ку бригадада?

Наимжон тиззаларига тушган узун, катта қўлни қаёққа яширишни билмай гуноҳкорларча илжайди:

— Энди... кўриб турибсиз, раис ака, ҳаммаси ёшлар...

— Ёшлар бунақа... сувга тушган мушукдай эмас, олов бўлиши керак! Олов! Тушундингми?

Наимжоннинг офобда қорайиб кетган узун юзида қандайдир янги, ўжар бир ифода зоҳир бўлди:

— Булар ҳам унақа... сиз айтгандай сувга тушган мушуклардан эмас! Бу чулу биёбонда гўза ўстираётган шуларми ё...

— Мен ҳам буларни ёмонлаяпганим йўқ. Фақат кайфиятни кўтармоқ керак деяпман! Уқдингми?.. Энди сенга битта савол... Отақузи тол шохидан хишчин синдириб, этигини чарс-чарс урди. — Бу дейман, келинни айтаман... қачон бу гиди-бидисини қўяди?

Наимжон сал туси ўзгариб, орқага тисарилди.

— Қанақа гиди-биди?

— Нима, ўзингни билиб билмаганликка олмоқчимисан? Хотининг... каминанинг устидан юқори ташкилотларга шикоятлар ёзади-ю, сен беҳабарман демоқчимисан?

Наимжоннинг тунд юзида бояги нотаниш, қайсар ифода пайдо бўлди.

— Мен хотинимга бир нима деёлмайман...

— Сен... йигитмисан ўзи? Бошингда дўппинг, белингда белбогинг борми ё...

— Менга қаранг, раис ака, — деди Наимжон.

Ахир, шу иш сенинг розилигинг билан бўлганмиди:

— Мен-ку рози бўлган эдим...

— Ота рози, худо рози, дегандек... сен рози бўлсанг, хотининг нега осилади менга? Уй гавгоси етмагандек, энди сени чўлга қувди деган гап тарқатибди! Ё ўзинг розилик бермаганмидинг бу ишга?

Наимжон бошини кўтармай «пиқ» этиб кулди. Унинг бу кулгиси ҳам илгариги Наимжонга, меҳнатдан бошқани билмайдиган, ёш боладай беозор, қўйдай ювош Наимжоннинг кулгисига сира ўхшамас эди.

— Нега ишшаяпсан? Ўзинг рози бўлганмидинг, йўқми?

— Розилик ҳам ҳар хил бўлади-да...

— Шунақами ҳали? Бундан чиқди... хотининг айтгандай, мен сени чўли биёбонга сургун қилибман-да?

— Ҳеч ким сизни сургун қилди деяпгани йўқ...

— Мен ўйловдимки, бу ҳали ёш, юрагида қўри бор, бир-икки йил ишласин, ўзини кўрсатсин деб!

— Ҳалиям ишдан қочаётганим йўқ. Қуриб туриб-сиз...

— Раҳмат! Мен овсар ўйлабманки, бу саҳрода одам ўзини кўрсатиши осон деб! Бир-икки йил ишлаб, ўзини кўрсатса... осмонга кўтараман деб! Герой қилман деб! Сен бўлсанг, оғзига кучи етмаган ойимчангнинг чилдирмасига ўйнаб...

— Хотинимга тил теккизманг, раис ака... илтимос! — деди Наимжон, лекин унинг бу «илтимосидан» қўрққулик эди.

— Шунақами? — деди Отақўзи. У титрар, бутун вужуди билан титрар эди. — Сиз шунақа... ўз ойимчасига сўзи ўтмайдиган бир... ландавурмисиз? Аммо мен сиздақа... дўппини ўрнига рўмол ўраса ярашадиган... латгачайнарларни бригадир қип қўёлмайман! Бригадир деган одам...

Наимжон кетмондай ялпоқ, қоп-қора муштини тугди, кузлари қаҳр билан ёниб:

— Кўп писанда қилаверманг, раис ака! — деди. — Нар и борса, берган бригадангизни оларсиз! Бу ер бўлмаса, осмоннинг ости кенг, бошқа жойга бориб, ризқи рўзимизни топиб ермиз!..

— Бупти! Ҳаддингдан ошиб кетибсан! Мен сени мумин-қобил бир йигит деб юрсам...

— Босаверса, қурвақа ҳам «вақ» дейди...

— Бупти! Ёз аризангни!

Наимжон дароз қаддини ростлаб, раисга тик қаради, қалин лабларига кинояли кулги югуриб:

— Йуқ, кечирасиз! — деди. — Ариза ёзадиган аҳмоқ йуқ бу ерда!

— Булмаса беариза бушатаман!

— Майли, билганингизни қилинг!

— Шу бугун, ҳозир тўғрилайман кавушингни! Кечқурун идорага бор. Қўлингга тутқазишади буйруқни!

Отақузи гуё Наимжондай оққўнгил йигитдан шундай гап чиқишига ўзи ҳам ишонмагандай, ниманидир кутиб бирпас турди. Сўнг: «Аттанг!» — деди-да, шартта бурилиб, нарироқда турган «Волга»сига қараб кетди.

4

«Ўғлим Ҳайдаржон!

Мен бу мактубни ўн марта бошлаб, ўн марта йиртиб ташладим. Биламан — юзма-юз ўтириб гаплашиш ўрнига киши ўз ўйлари, ўз туйғуларини бировга қогоз орқали изҳор этиб ўтириши кулгили туюлиши мумкин. Лекин биринчидан, тарки одат — амримахол, деганларидек, мана бу ўжар феълим боис, биров билан бамайлихотир гаплашолмайман, иккинчидан, кейинги пайтларда кўп объектив ва субъектив сабабларга кура орамизга анча-мунча совуқчилик тушиб қолдиким, бу гина-кудуратларни бир суҳбатда ҳал қилиш мушкул.

Ушбу хат орқали айтмоқчи бўлган биринчи сўзим шуким, мен сендан, дадангдан эмас, йуқ сендан, Ҳайдаржон! — узр сўрайман. Мен сенинг олдинда гуноҳқорман, болам. Албатта, сенинг илмий ишингдаги хулосага ҳалиям қўшилолмайман. Аминманки, бу хулоса, яъни 5 процентгача минерал тузлари бўлган оқова сувлардан фойдаланиш мумкин, деган хулоса илмий жиҳатдан асоссиз бўлмоғи керак. Йуқ, мен сенинг тажрибаларингни инкор этмоқчи эмасман, болам, бироқ, назаримда, ёшлиқ қилиб бу тажрибаларга бирмунча енгил қарагансан, қолаверса домланг Воҳид Миробидов ҳам масъулиятсизлик қилган. Сен бу сатрларни ўқиётганингда: «эски ҳаммом, эски тос, яна

уша эски адоват бошланди», деб уйларсан. Аслида эса бу ерда ҳеч қандай адоват йўқ. Мен у одамни кўпдан бери биламан, унинг кўп кирдикорларини, кўп нопок ишларини билганим сабаб уни хушламайман, болам. Вақти келар, орамиздаги бу совуқликлар кўтарилса, мен сенга ҳаммасини гапириб берарман. Ҳозир бу гапларнинг ўрни эмас. Ҳозир айтмоқчи бўлган биринчи гапим шуки, йўл қўйган хатоларингга қарамасдан, ўша куни, илмий ишингни ҳамоя қилаётган кунинг, мен сенга нисбатан катта адолатсизлик қилдим, одамийликка ётмайдиган бир иш қилдим, болам. Мен йўл қўйган хатоларингнинг олдини олмогим, бу хатоларингга ўз вақтида эътиборингни тортиб, уларни барта раф қилишга ёрдам бермогим даркор эди. Модомики, мен бу ишни қилмаган эканман, бирда домланг туфайли, бирда у жар феълим туфайли бу вазифани адо этмаган эканман, мен ўша куни, ҳаётингдаги катта бир тантана куни, бу гапни ҳам қузғамаслигим лозим эди. Ҳар ҳолда, илмий кенгашда берган саволим, айтган гапларим ўз жигарим бўлган сендай ёш олимга катта зарба бўлишини тушунмогим керак эди. Мен буни ўйламабман. Бунинг учун узр сўрайман. Мендай баджаҳл тоғангни, аввал дилозорлик қилиб, кейин қийналиб, пушаймон еб юрадиган кекса тоғангни кечиргайсан, болам.

Эҳтимол, уйларсан, «қилгиликни қилиб қўйиб, энди кечирим сўрашдан нима фойда, бултур кесилган бармоққа бу йил йигламайдилар-ку», дерсан. Бундай дейишга ҳаққинг ҳам бор. Лекин гапимга ишон, болам. Мен сени ва отангни ўйламайдиган даражада беоқибат одам эмасман. Ахир, сенлардан бошқа кимим ҳам бор? Ҳар сафар отанг «тоға» деб, сенлар «бува» деб эшигимни қоқиб борганларингда раҳматли аянг иккимиз бошимиз осмонга етар, худди урушда ҳалок бўлган ўғлимиз Жаббор тирилиб келгандай қувониб кетардик. Мен меҳр-оқибат изҳор қилишни билмайман ва буни лозим ҳам кўрмайман. Зотан, меҳр деган нарса ошкор қилинадиган туйғу эмас, болам. Бу узоқ фалсафий муқаддиманинг боиси шундаки, мен отанг тўғрисида, сен тўғрингда, кеча бўлиб ўтган кўнгилсиз гаплар тўғрисида, умуман, орамиздаги муносабатлар тўғрисида тонг отгунча ўйлаб чиқдим...

Мен сенинг самимийлигингга, нияти пок, юраги пок, яхши йигит эканингга шўҳба қилмайман, болам. Ёш олим сифатида узингга яраша истеъдодинг ҳам бор, ўқимишли йигитсан. Буниям яхши биламан.

Аммо, назаримда, отанга, унинг қудратига жудаяч инониб кетганга ўхшайсан. Шундай отам бор, нима гамим бор, отам турганда йўлимда ҳеч қанақа гов, менинг фойдамга ҳал булмайдиган ҳеч бир иш йўқ, деган ишонч тугилганга ўхшайди сенда. Бу ишонч, ўзинг билмаган ҳолда, одамлар билан муомалангда, ишингда, умуман, ҳаётингда акс этаётгани йўқмикан? Сенинг отанг — менинг жигарим, ёлғиз жияним, эрта бир кун дунёдан кўз юмсам белини боглаб, ҳассакашлик қиладиган, танамни ерга қўядиган биттаю битта суянган тоғим, болам. Мен буни яхши биламан, билганим сабаб, отанг тўғрисида яхши гап эшитсам бошим осмонга етади, ёмон гап эшитсам... шохига урсанг туёғи зирқирайди, деганларидек, суяк-суягимдан ўтиб кетади. Кўнглимни яхши билавермайдиган отанг бирда менинг тўғри гапларимдан ранжийди, бирда силтаб ташлайди, бирда тўнани тескари кийиб, ойлаб гаплашмайди. Майли, омон бўлсин, ишқилиб. Мен отангинг қишлоқ учун қилган ишларини, жонкуярлигини жуда юксак қадрлайман, унинг ноёб иқтидорига шак келтирмайман, болам. Отанг чиндан ҳам кўп иш қилган, келажақда бундан ҳам катта ишлар қилишга қодир одам. У бундан ҳам катта обрў, катта изза-икромларга сазовор бўлиши мумкин. Аммо мени қаттиқ ташвишга солаётган нарса шуки... Обрў келса мисқоллаб келар, кетса қадоқлаб кетар, деганларидек, отангинг кўп йиллик меҳнат билан эришган бу обрў, бу изза-икром ҳозир хатар остида турибди. Афсуски, отанг бу хатарни сезаётгани йўқ, аммо мен, паст-баландни кўп кўрган қари тулки, буни кўриб турибман, кўриб ташвиш тортяпман. Бу хавфга сабаб, отангда, менинг жигарим бўлмиш отангда, кейинги йилларда орттирган битта катта нуқсон бор: отанг ўз қобилиятига жуда катта баҳо бериб юборган. Гап бу ишончда ҳам эмас, балки бу ишонч туфайли пайдо бўлган хатти-ҳаракатларида, одамларга қилаётган муомаласи, ўзининг қаерда, қайси жамиятда яшаётганини унутиб қўйганлигидадирким, унинг бу хатти-ҳаракатлари, жигарим бўлгани учун, ёлғиз жияним бўлгани учун жуда қаттиқ ташвишга соляпти мени!

Ўзингта маълум, болам, ҳаётда, илм тили билан айтганда, моддий факторнинг аҳамияти қанчалик катта бўлса, маънавий факторнинг аҳамияти ҳам шунчалик каттадир. Бас, шундай экан, ҳар қандай раҳбар, турмушни моддий жиҳатдан қанчалик яхшиламасин, маънавий факторни, яъни, кўнгил деган, инсофу адо-

МТ дивнат деган, одамгарчилик деган оддий тушунчаларни ҳеч қачон унутиб қўймаслиги зарур. Чунки ўтмишда: «Мингта сиз-биздан, битта жиз-биз яхши», деган мақол бўлса ҳам, ҳозир, бизнинг жамиятимизда, «сиз-биз»нинг ҳам қадри ортиб борапти. Бу деган сўз одамгарчиликни, яхши муомала, яхши сўзни унутиб қўйган, илм тили билан айтганда, жамиятнинг маънавий ва ахлоқий қонунларини оёқ ости қилаётган одам, айниқса раҳбар ходим, эл меҳридан жудо бўлиб, назар-эътибордан қолиши ҳеч гап эмас. Мен бу тўғрида отанг билан бамайлихотир суҳбатлашишга ҳаракат қиламан. Бу суҳбатдан бир нарса чиқадими, йўқми, ҳозирча бир нима деёлмайман, чунки начора, катта обрў, иззат-икром, юксак рутбалар баъзан кишини шу кўйга солиб кўяр эканки, у оддий ҳақиқатларни тушуниш қобилиятидан маҳрум бўлиб қоларкан! Бу гапларни сенга айтишимдан муддао, биринчидан, отанг тўғрисидаги бу фикр-мулоҳазаларимни дўппингни олиб кўйиб, бундоқ уйлаб кўрсанг, уйлаб кўриб, бу хавфнинг олдини олишга ёрдам берсанг, иккинчидан, мен айтган нуқсонлар (отанг таъсирида албатта) сенинг ўзингда ҳам пайдо бўлмаганмикан? Бу тўғрида ҳам чуқурроқ мулоҳаза-мушоҳада қилиб кўрсанг дейман, болам.

Бугун кечаси, тун ярмидан ошганда мен сенинг кечаги мастона қилиқларингни уйлаб ўтирганимда... олдимга бўлгуси қайнонанг кириб келди... Бу аёлнинг ўтмишидан хабаринг бўлса керак, хабаринг бўлса, мен уни кўп шушламаслигимни ҳам биларсан. Лекин кеча бу аёл зор йиглаб бир гапни айтдики, гарчи мен уни ёқтирмасам ҳам, у ҳақ деб уйлайман. Гап Жамол Бўрибоев устида кетяпти. Бўрибоев билан топишиб қолганларинг ҳақида, уни бош куда деб кўрсатган иззат-ҳурматларинг устида борапти, болам.

Майли, бу масалада отанг менинг кўнглимга қарамай кўя қолсин. Мен бугун бор, эртага йўқ, қолса беш кунлик умрим қолган бир қарияман. Аммо сенлар она-боланинг кўнглига қарашларинг лозим эди-ку? Наҳот, уларнинг ғурурини поймол қилган одам билан апоқ-чапоқ бўлиб кетишларинг она-болага қаттиқ тегишини, зотан, одамгарчиликка ётмаслигини тушунмасаларинг? Мен кеча қаллигинга қилган муомалангни кўриб бир ҳайратландим, бир қаттиқ ташвишга тушдим. Кейин уйлаб кўриб, бу муомаланинг тағига ҳам уша қусур: «Нима қиламан десак қиламиз, биров бизга бир нима деёлмайди», деган камоли ишонч

йуқмикан, деган фикрга келдим. Мен кеча қаллигингни биринчи марта кўрган бўлсам ҳам у камтар-камсуқумгина, ақлигина қиз бўлиб кўринди менга. Мен сенинг шахсий ҳаётинг, шахсий ишларингга аралашмоқчи эмасман, муҳаббат муаммоси нозик муаммо эканини биламан, болам. Ва агар буни билиб туриб панду насихат қилишни лозим кўряпган бўлсам, сени ўз углим ўрнида кўрганим учун, сенинг келажагинга бефарқ қарай олмаганим учун айтяпман, жияним. Умуман, ноқулай бўлса ҳам сўрамоқчиман: бўлгуси қаллигинг билан бирор марта чин дилдан ёзилиб гаплашганмисан, ўтириб дардлашганмисан? Мен бу саволларни чуқурроқ ўйлаб кўришингни истар эдим, болам. Чунки: «Менга тегмай кўрсин-чи хоҳласа-хоҳламаса уйланаман», деб ўйлаш сендай зиёли йигитга номуносиб бўлганидан ташқари, унинг қизлик ҳамиятига ҳам қаттиқ тегадиким, бу нарса яхшиликка олиб бормас, деб кўрқаман. Бизнинг қонимизда насдан-наслага ўтиб келаётган ёмон бир қусур — аёл зотини камситиш, унга иккинчи даражали зот деб қараш қусури бор. Бу касал нафақат авомлар, ҳатто каминага ўхшаш, ўзини зиёли деб билганларда ҳам бор. Тоғанг қонидаги бу касалнинг оқибатларини ўз кўзинг билан кўриб турибсан. Бу касал бўлмаганида, балки тоғанг ўз ёстиқдошининг, яхши кунларида ҳам, ёмон кунларида ҳам бирга бўлган забонсиз бир инсоннинг кўнглига бунчалар озор бермаганда, балки бу фожиа рўй бермасмиди, балки у яккамозор бўлиб қолмасмиди?

Мен буни кўп ўйлаб, кўп афсус-надоматлар чекканим сабаб сенга айтишни лозим кўряпман, менинг хатоларимни такрорлаб, сен ҳам кейин пушаймон бўлиб юрма, деб айтяпман, жияним. Одам боласи яхши гапнинг гадоси, дейдилар. Бу доно нақлни ҳеч қачон унутмаслигимиз керак, зеро, ким бўлмайлик, узимизни қанча «зўр» деб билмайлик, одамгарчилик деган, инсоф ва адолат деган оддий ва улут тушунчаларни, ижтимоий тузумимиз, ахлоқий талабларимиз негизда ётган олий бурчларимизни унутмаслигимиз керак. Яна айтаман: мен бу масалалар тўғрисида узундан-узоқ хат ёзиб ўтирмасдан, ўзинг билан суҳбатлашиб қўя қолсам буларди. Бироқ марҳум аянг куйиб кетган пайтларида айтганидек, «ҳўкизфёъл одам», қизишиб кетиб яна қўрслик қилиб қўймай деб, бир-биримизнинг тилимизга яхши тушунолмайд уртада яна ут чиқиб кетмасин деб хат ёзиб қўя қолдим. Агар

чи, сен сабр-тоқат билан бу хатни уқиб чиқсанг ва бошингдан дуппингни олиб қўйиб, бир ўйлаб кўришни лозим топсанг, бениҳоя мамнун бўлардим, болам.

Сендан яна бир бор узр сўраб, сенга ҳамиша хуршиди саодат тилаб, тоғанг Нормурод. 30 июль, 1974 йил».

5

Айвонда кўрпа қавиб ўтирган Олия дарвозадан кириб келган эрини кўриб, анграйиб қолди.

Отақўзи, худди ҳолдан тойган касалманд одамдай, бир бир босиб ишкомгача келди-да, қудуқ ёнидаги тўқима креслога ўзини ташлади. Ҳовлидаги катта чироклар шуъласида унинг рангида ранг йўқлигини кўрган Олия эти увишиб, пастга туинди.

— Сизга нима бўлди, хўжайин?

Отақўзи секин бошини кўтариб, хотинига қаради, гўё уни танимаётгандай, узоқ тикилиб турди, сўнг ҳоргин одимлаб қудуқ ёнига борди-да, қопқоқда турган бир челақ сувни бошига ағдарди.

Олия ишкомдан сочиқ олиб, эрига тутди.

— Зиёфат қуюқ бўлганми дейман?

— Ҳа, гирг масман! — Отақўзи бошини силкитиб гамгин кулимсиради, кейин сочиққа артинарган, тўсатдан:

— Қани, кийин! — деб буюрди.

Олия кўзларини катта очди:

— Кеч бўлганда тагин нимани топдингиз?

— Иш бор! Йўқ, беҳазил, дарҳол кийин!

— Нима бўлди ўзи? Гапирсангиз-чи, ахир?

— Ҳеч нима бўлгани йўқ. Ҳалиги... қўшнинг бор-ку, Наимжоннинг хотини, ўшанинг олдига бориб оёғига тиз чўкмасам бўлмасмиш! Юқоридан шундай топшириқ бўлди!

— Майли, — деди Олия қандайдир ишончсиз товушда. — Майли, бор десангиз боравераман-у, лекин у хотин, Нодирахонни айтаман, гапга тушунармикин?

— Гапга тушунмасаям борармишман... Буйруқ шу! — Отақўзи шундай деди-ю, тўсатдан қўлини силтаб: — Йўқ! — деди. — Гап унда эмас! Масала шундаки... мен унинг эрини, Наимжонни бесабаб ҳақорат қилдим. Ноҳақ кўнглини огритдим. Боринг, кийининг, хоним!

Ё тавба! Олиянинг рўпарасида ўша, бир нарсадан укинган пайтида жуда мўмин, жуда самимий бўлиб

қоладиган Отақузи турарди! Олия бирдан енгил тортиб:

— Ҳозир, хўжайин, ҳозир, — деди алақандай шошиб. — Ҳозир кийинаман. Майда-чуйда олайми?

— Ол! Коньяк-понягинг борми? Бор бўлса — ол!

Олия чопганича уйга кирди, негадир қўйилиб келган кўз ёшидан бўгилиб дам холодильникка югурди, дам каравот тагидаги чамадонларни титкилаб, бир нималарни қидирди. У кийиниб, сумкасини кўтариб чиққанда Отақузи ҳовлида уйчан айланиб юрар, унинг хагги-ҳаракатларидаги бояги шижоат сўнган, юзи тунд эди.

— Мен бўлдим, — деди Олия юраги зирқираб. — Айтганингизнинг ҳаммасини олдим.

Отақузи унинг гапига жавоб бермай, кўча томонга юрди, машинага индамай ўтириб, индамай ҳайдаб кетди.

Олия эндигина тушунди: бу илгариги узр сўрашлардан эмас, ҳозир эрига жуда огир, у худди ўзини-ўзи арқон билан судраб кетаётганга ўхшарди. Нечук мунча қийналади? Нечук мунча эзилади? Ахир шундай қилгани яхши-ку? Эгилган бошни қилич кесмас, деган гап бор-ку! Улар ҳам одам-ку, ахир!

Отақузи, гуё унинг ўйларини илғаб олгандай:

— Ҳа, эгилган бошни қилич кесмас! — деб гудранди, гудранди-ю, бирдан қаттиқ тормоз бериб машинани шартта тўхтатди, кўзлари қандайдир ёниб, титраб давом этди: — Аммо ким кимнинг олдида бош эгиши керак? Қайси гуноҳларим, қайси ёзиқларим учун бу бебо, шаллақи хотиннинг оёгига тиз чукишим керак? Шу колхозни деб йигирма йил чеккан азобларим учунми?

— Жон хўжайин, ахир ўзингиз айтдингиз-ку, Наимжонни бекор хафа қилдим деб...

— Йўқ! Уям илгариги Наимжон эмас! Сен унинг нималар деганини эшитмадинг! — Отақузи қаҳр билан газни босиб, машинани орқага бурди-да, шитоб билан учириб кетди. — Котибага айтаман, ўзи гаплашсин!

— Жон хўжайин...

— Йўқ! Бормайман! Индан олишсаям, шу бугун ишдан ҳайдашсаям бош эгиб бормайман! Ишдан қувишса... мактабга бориб завхозлик қиламан! Завхозлик бўлмаса... қоровулик... қиламан!

— Қаёқдаги гапларни гапирманг...

— Нима, қоровуликкаям олмайсанларми? Олмасаларинг, оладиганлар топилади! — тўсатдан хоҳолаб кулди Отақузи. У дарвоза олдида машинани тўхтатди-да, сакраб тушиб, орқа эшикни очди.

— Марҳамат, хоним! Боринг, битта қулинг ургилсин ош дамланг! Аммо тоғамлар билмасинлар. Тирик бир жон билмасин уйдалигимни! Ҳалқумимга келди ҳаммаси. Мен ҳам одамман-ку, ахир! Одамга ухшаб бир дам олай мен ҳам!

САККИЗИНЧИ БОБ

1

Нормурод Шомуродов, қулида огир чўқмор, бир гуруҳ йигитлар билан Қурама тоғларининг баланд чўққисиди турган эмиш.

Пастдаги тоғ ёнбағирларини, қир ва адирлар, сой ва ўзанлар ва ҳатто ундан ҳам пастроқдаги кўз илгамас кенг водийни, бутун борлиқни қандайдир беҳисоб лашкар эғаллаган эмиш. Тоғ ва қир этакларига тикилган мингларча ранг-баранг чодирлардан, тункарилган косасимон утов туйнуқларидан тутун бурқсир, теварак-атрофда беҳисоб отлар кишнар, от, туя, қуй, сигир подалари тоғ ёнбағридаги арчазорларни топтаб, янчиб, ўрмалаб келяпган эмиш. Лекин энг ёмони — бошларига тумоқ, эғниларига калта пўстин кийган қийгоч кўз навкарлар, этиклари билан қон кечиб, калта, эғри қиличлари билан арчаларни шафқатсиз қийратаётган эмиш, бири кесиби, бири кесилган арчаларни утовларга ташимоқда, яна бирлари гулхан ёқиб исинишмоқда эмиш...

Буни куриб даргазаб бўлган Нормурод:

— Бас! Ҳаммаёқни хонавайрон қилди-ку бу ваҳшийлар! — деб наъра тортганича, қулида чўқморини уйнатиб, ёв томон талпинар эмиш, бироқ шу пайт қаёқдандир жияни Отақузи пайдо бўлармишу унга тармашар эмиш:

— Тўхтанг, тоға! Битта арча деб бошингиз кетади!

— Қўйвор, тентак! Сенга қолса ҳаммаёқ қатлу қиргин бўлсаям бари бир! Бошимиз кетади деб қўлни қўлтиққа уриб утираверсак, бу арча, бу табиатнинг аҳволи не бўлади? — Нормурод шундай деб қаттиқ талпинар эмиш-у...

Домла Шомуродов босинқираб уйғониб кетди. Тонг отган бўлса керак, ҳовли ёп-ёрут, бироқ уй ичи гира-шира эди.

Домла нафасини ростлолмай шифтга тикилганича узоқ ётди. У кечаси аламаҳалгача қулёзма устида

ишлаб, қаттиқ чарчаган, шу чарчоқ сабаб кечаси билан оғир босинқираб, бемаъни тушлар куриб чиқди... Курган тушлари-ку, чиндан ҳам бемаъни, бироқ Отақузи.... Отақузига нима бўлди? Сабаб, бу масалалар устида у билан, ўз тоғаси билан бир оғиз маслаҳатлашишни истамай ҳамон қочиб юрибди? Наҳот, у уз тутишган жиянига ёмонликни раво кўрса? Наҳот, тутишган жияни уни шундай беоқибат бир одам деб ўйласа?..

Домла Отақузини дил-дилидан яхши кургани учун ҳатто Прохордан ҳам воз кечиб, бу ишларга кўз юмиб қўя қолгиси келган эди. Бироқ кўз юмиб қўя қолай деса... Бир томонда... умрининг энг масъуд дамлари ўтган бу Мингбулоқ, бир томонда яна ўша одамларнинг гап-сўзи...

Кеча кечкурун доцент Обидов яна келганди, у ҳам Прохорнинг гапларини гапириб кетди.

— Мен бугун яна тоққа чиқиб келдим, — деди у дудуқлана-дудуқлана. — Ўша гап — гап, домлажон. Агар бу қурилиш амалга ошадиган бўлса... Мингбулоқ уёқда турсин, Мингбулоқ устидаги арчазорлар ҳам хонавайрон бўлади. Наҳот, ҳамма нарсага ақли етган миллионер раис шу нарсага ақли етмаса? Ахир арча деган нарса... бу... бу бир муъжиза-ку! Бу табиатнинг энг улуг неъматини-ку! Бу дарахт минг йил умр куради. Тоғу тошларни емирилишдан асрайди! Ҳавони мусаффо қилади. Қишда қор йиғиб, булоқларимизни сувга тўлдиради. Бизнинг шароитимизда ҳеч бир дарахт арчага етмайди, тушунасизми, домлажон!

Домла бу гапларни Соқижон Обидовсиз ҳам тушунар, тушунмаса тарихий манбаларгача урганиб, бу тўғрида китоб ёзиб ўтирмас эди. Тарихий манбаларга қараганда эса бир маҳаллар, Чингизхон қўшинлари қатлу қиргин кўтариб келишидан олдин, ҳамма тоғ, ҳамма қир ва адирлар арча билан қопланиб ётган маҳалларда, сув жуда бемалол бўлган, барча кўл ва денгизлар, барча дарё ва ўзанлар лиммо-лим тўлиб оққан. Ҳатто илмий жиҳатдан исботланган шундай фикрлар ҳам борки, агар ҳамма тоғ ва адирлар қадим-қадимлардагидек яна арча билан қопланса... дарёлар яна бурунгидай тўлиб оқажак, сув яна сероб бўлажак. Шў сабабдан ҳам домла арча муаммосини Сибирь дарёларини Урта Осиёга буриш тўғрисидаги ўзининг бош китобига бутун бир боб қилиб киритяпти.

Сибирь дарёларини ўйлаши билан Отақузи ҳам, арча ҳам, ҳаёлидан кўтарилиб, эски қадрони Воҳид

Миробидов эсига тушди-ю, домла асаби қақшаб урнидан туриб кетди.

У узини чалгитиш учун ҳовлига чиқиб, сув сепди, гулларни қайчилаган бўлди, газ плитага чой қўйди. Бироқ қанча уринмасин, хаёлини бошқа томонга буролмади.

Ҳа, домла Шомуродовнинг бу масалада ўз фикри, ҳозир китобга тушираётган ўз қарашлари бор. У олим сифатида бу ишнинг истиқболини ҳеч қачон инкор этган эмас! Фақат... Воҳид Миробидовга ухшаган ҳовлиқма олимлардан фарқли улароқ, бу масалада етти улчаб, бир кесиш, Сибирь дарёлари ҳавзасидан тортиб, бу сувларнинг Ўрта Осиё иқлимига курсатадиган таъсиригача, ипидан-игнасигача ўрганиб чиқиш лозим, деган фикрда, холос. Барча иншоот ва сув тармоқларини тартибга солиш муаммоси ҳам шу масалага боғлиқ, токи домла бу улкан ва мураккаб ишни амалга оширмасдан туриб, Сибирь сувларини қабул қилиб олиш мумкин эмас деб ҳисоблайди ва бунга имони комил унинг! Имони комил бўлгани учун ҳам ҳар иккала илмий ишнни тезлатишга уринаяпти, кечалар тонг отгунча китоб устида ўтирибди.

Домла, ниҳоят, узини сал босиб, уйга кирди. Бироқ энди ишга ўтирган эди ҳамки, телефон жиринглади.

Холидахон!

Тагин эски ҳаммом, эски тос: китобхонлар сизни кўришга муштоқ, учрашув ўтказмасак бўлмайди!

Домла жаҳли чиқиб, трубкани қўйиб қўйган эди, бир-икки соат утар-ўтмас ёқимтой табассумини намойиш қилиб Холидахон ўзи кириб келди.

Домла астойдил ранжиб:

— Ахир мен ёзувчи бўлмасам, — деган гапни рўкач қилмоқчи эди, Холидахон яна тунов кунги сўзини қайтарди:

— Камтарлик қилманг, Нормурод Шомуродович! Сиз ҳеч бир ёзувчидан кам эмассиз. Бўла қолинг, сизни ажойиб ёшлар кутишяпти!..

Домла секин «уф» тортиб, столга ёзилган қўлёзмаларни йиғиштира бошлади.

Кучада эскироқ «Волга» билан «Газик» машинаси кутиб турарди, «Газик»нинг ёнида ёши эликлардан ошган, соч-соқоли ўсиб кетган, йўгон, шопмўйлов бир одам чўнқайиб утирар, машинада Латофат билан яна бир-иккига қиз куринарди.

Йўгон, шопмўйлов одам домлани куриб, апил-тапил урнидан турди. Унинг чертса қон томадиган қип-

— Қўрқманг, домла! «Тажриба яхши ўтди», деган
исправка ёзиб берамиз!

— Куриб турибман, справка ёзишда устаси
рангсиз! — пичинг қилди Обидов. Али мўйлов унинг
пичингига кулиб қўйди-да, Нормурод отадан рухсат
сўраб қаёққадир кетди. Доцент унинг орқасидан
қараб қоларкан, худди ўзига-ўзи гапираётгандай:

— Ҳа, жуда қизиқ экан-да ҳаёт! — деб қўйди.

— Нимага ажабланасиз? — деди Нормурод
ота. — Ҳаёт галати нарса эканини энди билишсизми
ука?

— Йўқ, гап унда эмас, аммо... галати нарсалар
да, домла!

— Масалан?..

— Масалан... мана, сиз катта олимсиз. Кўп нарсани
бошингиздан кечирган одамсиз. Тўғрими?

Домла тўхтаб, ёнида келаётган доцентга утирилиб
қаради:

— Хуш?

— Демокчиманки, бу одамларнинг китоб ўқишга
вақти борми, йўқми — буни ўйлаб кўрдингизми?

Домла Шомуродовнинг чакка томирлари буртиб
чикди, шиддатли ялпоқ юзидан қони қочиб:

— Нима демокчисиз? — деди. — Китоб тўғриси-
даги бу суҳбат керак эмас, демокчимисиз?

— Йўқ, нега? Демокчиманки, булар... яъни, пахта-
корларни айтаманки, эрта тонгдан қора шомгача дала-
да ишлаганларидан кейин... китоб ўқишга ҳафсала
бўлармикин буларда, демокчи эдим, холос.

— Менга қаранг, ўртоқ доцент! — деди Нормурод
Шомуродов. Унинг ялпоқ юзига қон югуриб, дунг пе-
шонаси ялтиллаб кетди. — Ўқийман деган одам ҳар
қанақа муҳитдаям ўқишга вақт топади. Ўқимайман
деган одам, кечаю кундуз бўш бўлсаям, ётади хуррак-
ни отиб!

— Шунақами? — Обидовнинг юпқа лабларига
нояли табассум югурди. — Умуман олганда, яъни наз-
рий жиҳатдан бу гапингиз тўғри бўлса тўғридир.
Бироқ саккиз-тўққиз соат бу жазирамада кетмон чо-
пиб кўринг-чи, китоб-питобга ҳафсалангиз қолар-
кин, йўқмикин?

— Мен яна айтаман! — Нормурод Шомуродовнинг
овози газабдан қалтираб, момақалдирокдай қалдираб
кетди, — ўз турмуш тажрибамдан кеп чиқиб, яна
айтаман. Илмга ташна одам ҳар қанақа муҳитдаям
ўқишга вақт топади, ўқигиси келмаган одам...

— Хўп, домла! — деди Соқижон Обидов қандайдир азиятли оҳангда. — Биз билмас эканмиз. Кечирасиз...

— Мумкин бўлса киноя қилманг. Ёшсиз ҳали! —
домла. Шомуродов, азбаройи қайнаб кетганидан, те-
кс йўлда қоқилиб кетиб, ариқ бўйидаги терак шохла-
рини ушлаб қолди.

Афтидан, домла қаттиқ янглишган, арча тўғри-
сидаги гаплари учун яхши кўриб қолган, занжидай
қоп-қора бу чўп-устухон одам турмушда ҳеч бир яхши
нарсани кўрмайдиган, ҳамма жойдан фақат камчилик
қидириб юрадиган галамислар тоифасиданга ўхшай-
ди. Қилдан қийиқ ахтарадиган, пашшадан фил ясашга
ўрганиб қолган бунақа гаразгўйлар турганда жияни
Отақузига ҳам осон эмас!

— Тухтанг, уртоқ Обидов! Гапимиз тутагани йўқ
ҳали!

Обидов истар-истамас тўхтади.

— Кечирасиз, домла! Мен сиз билан гаплашишни
хоҳламайман!

— Нима? — домла Шомуродовнинг кўзлари ола-
йиб кетди. — Нима дедилар?

— Сиз билан гаплашишни истамайман. Вассалом!

— Сабаб?

— Сабаби... — деди доцент тиртиқ лаби титраб. —
Сабаби... сиз менинг тўғри гапимга тескари маъно
бердингиз! Мен сизни улкан олим деб, профессор
деб, кўнглимдагини айтсам-у, сиз бўлсангиз...

Соқижон Обидов шундай ўқиб гапирдики, ота
боя қандай даргазаб бўлган бўлса, энди шундай довди-
раб, бир зум гап тополмай қолди.

— Тунглик қилган бўлсам узр. Аммо сиз ҳам қал-
тис гапирдингиз-да!

— Нимаси қалтис? Сиз маданият масаласини
кўзгатдингиз. Мен ҳам бир ҳафтадан бери мана шу
ийишда етиб шу тўғрида уйлайман. Уйлай-уйлай,
биттаю битта хулосага келдим...

— Хўш?

— Бизда меҳнат маданияти жуда паст экан! Мисол
учун, қул меҳнати масаласини олинг. Пахтакорга деб
давлат қанчадан-қанча машина уйлаб чиқарган. Шун-
дай ажойиб тракторлар, сеялкалар, культиваторлар,
терим машиналари ва ҳоказо, ва ҳоказо... Тўғрими?

— Хўш? Хўш?

— Лекин мисол учун, мана шу мўйловни олинг.
Ҳали ҳануз одамларни тонг отмасдан ишга ҳайдайди,
кун ботмасдан пахтазордан чиқармайди. Гуё бу қуд-

ратли техника йўқ! Гуё бу машиналар пахтакорнинг қўл меҳнатини осонлаштириш учун эмас, кетмонг, зур бериш учун чиқарилган! Ана, акамлар ўзлари кел яптилар! — деди Обидов пахтазор томонга қараб. — Сиз ундан сўранг-чи! Одамлар ишга қачон чиқадилар, ишдан қачон қайтади, деб бир сўранг-чи, нима деркин?

— Нима дейди?

— Кун чиқмасдан чиқади, кун ботмасдан қайтмайди, деб жавоб беради. Нега денг?

— Нега? — деди домла Шомуродов. Бу асабий тили заҳар одам уни яна қизиқтириб қолди.

— Чунки, авваламбор бу одам ҳануз ўттизинчи йиллар тасавури билан яшайди. Меҳнат асли шундай бўлади деб уйлайди. Меҳнатдан ташқари маданий ҳордиқ деган гап бор-ку, деган фикр хаёлига ҳам кириб чиқмайди бу одамнинг! Аммо раисга керак бу одам! Юқоридан биров келса — ҳамма далада! Иш қайнапти. Лекин бунақа экан, бу машиналарнинг ҳожати нима? Давлатимиз нега чиқарган бу техникани?

Домла Шомуродов индамади. У тўсатдан аъзойи бадани бўшашиб, оёқлари қалтираб кетганини сезиб, ариқ ёқасига мажолсизгина чўқди. Обидов ҳам унинг ёнига чўнқайиб, мугамбирона шивирлади:

— Ана, келяптилар акамлар! Сўранг, сўранг бояги гапни!...

Эғнида янги оқ нейлон кўйлак, соч-соқоли қиртишланган мўйлов, оғзи қулоғида, мамнун илжайиб келарди.

— Э-э, домлажон! Шийпонда ҳордиқ олмай бу ерда утирибсиз? Қани, қани, марҳамат, домла...

— Раҳмат, ука... Бу дейман... одамлар қачон тушликка чиқишади?

— Одамлар... — мўйлов мунчоқ кўзларини бир осмондаги офтобга, бир дарахт соясига тикди. — Пича борроқ, домла. Бирор соатларда кеп қолишади..

— Эрталаб-чи? Эрталаб қачон чиқишади ишга?

Мўйлов гапнинг мазмуни қаёққа огаётганини билолмай, янги чуст дўпписини тақир бошига ишқади.

— Одамларимиз... олтин одамлар, домлажон. Кун чиқмай чиқишади ишга.

— Кечқурун-чи? Кечқурун қачон қайтишади?

— Кечқурун?.. Кечқурун ҳам шу, домлажон. Ишга десак, қоронги тушгандаям ишлайверишади одамларимиз!..

Соқижон Обидов тусатдан урнидан сапчиб турди-да, қўллари билан сонларини шапатилаб, хохолаб куйиб юборди. Муйлов нима бўлганини тушунолмади бир қаҳ-қаҳ отиб кулаётган доцентга, бир домла Шомуродовга қаради. Домла доцентга бир уқрайиб қўйди-да:

— Яхши, — деди. — Кун чиқмай ишга чиқиб, кун ботганда қайтишса... қачон дам олишади булар?

— Ҳа... — муйлов: «Гапингизга энди тушундим», дегандек хушнуд жилмайди. — Мана, ҳозир, тушда дам олишади. Ҳамма шарт-шароитларни яратиб қўйибмиз, домлажон.

— Масалан?

— Масалан, иссиқ овқат, — деди муйлов. — Иссиқ овқат доим бўлади, домлажон.

Афтидан, юзлари ёғ сурилаган ширмой нондек яттилаб турган бу йўгон, барваста одам учун турмушда «иссиқ овқатдан» катта бахт йўқ, унинг ҳаёт ҳақидаги, инсон бахти тўғрисидаги тасаввури «иссиқ овқатдан» нарига ўтмас эди.

Ҳа, афтидан, бу тили заҳар, заҳил доцент қаҳ. Али муйловнинг турмуш тўғрисидаги тасаввурлари уттизинчи йиллар даражасида қотиб қолган эди. Бу-ку, бор-йўғи узи шудир! Бироқ Отақузига нима бўлди? Қишлоқ учун шунча иш қилган, бутун бир шаҳарча қурган, ободончилик учун жонини фидо қилаётган Отақузига нима бўлди? Наҳот, қулогим тинч бўлсин деб, бу қолоқ одамни шундай катта жойда ушлаб турган бўлса?

Муйлов домланинг ҳаёлга толганидан фойдаланиб: «Қани, марҳамат, домлажон, дам оламиз», деди-да, шийпонга қараб йургалаб кетди. Соқижон Обидов унинг орқасидан тикилиб, бошини сарак-сарак қилди:

— Тавба! Буёқда шунча техника турса-ю, иш бошига мана шунақа... чаласавод бир нодонни қўйиб қўйишса! Агар мен шу одамнинг урнида бригадир бўлсам, худо ҳаққи, аёлларга ҳафтада икки кун дам берардим. Икки кун дам бериб, яна планни дўндириб бажарардим! Шунга ҳамма имкониятлар бор, тушун-япсизми, домлажон, ҳамма имкониятлар бор!

Домла Шомуродов жавоб бериб улгурмади, шу пайт орқадан: «Отажон!» — деган овоз эшитилди. Бошидаги рўмоли бир томонга огиб кетган бир жувон уларга қараб жадаллаб келарди.

«Ўрозқулнинг келиними? — деди Нормурод ота. — Ҳа, уш... Нодирахон...»

Нодирахон отага яқинлашган сайин қадамини се-

кинлатиб, ниҳоят, ариқнинг у тарафига келиб тухтади, эркакларникидай катга, қаварган қўларини кўксига қўйиб, бош эгди:

— Ассалом, отажон!

— Кўп яшанг, болам... — деди домла. — Дадангиз қалайлар?

— Дадамлар... бир оз бўлди, сизни қидириб кетувдилар...

— Э, шунақами? Мен ҳали Отақўзи билан гаплашолмовдим-ку? Уям банд одам, биласиз...

Нодира нимадандир ҳадиксираб Обидовга бир қараб қўйди. Унинг бу қарашини сезган Обидов: «Хўп домлажон», деди-да, шийпонга қараб кетди.

— Сиз ана гаплашаман, мана гаплашаман деб юрганингизда, — деди Нодира энтикиб, — жиянингиз яна бир яхшилик қилдилар. Эрим бечорани ишдан ҳайдадилар! Оддин бош механикликдан бўшатиб, чўлга қувгандилар, энди чўлдан ҳам ҳайдабдилар!

— Нега?

— Буни жиянингиздан сўрасангиз бўларди! — деди Нодира кўзлари чақнаб. — Билмасам, мен юқори ташкилотларга арз қилувдим, уй-жой туғрисида ёзувдим, шунгадир-да!

«Қариган чоғимда эшитадиган гапим шу бўлдимиз? Бу уйни деб, тоғангни маломатга қолдирдинг-ку, ношуд! Ё кексайган чоғимда эл-юрт олдида шармандай шармисор қилмоқчимисан, тентак!»

— Жиянингизга айтиб қўйинг! — деди Нодира. Унинг совуқ янграган таҳдидли овози жуда узоқдан эшитилаётгандай туюлди отага. — Энди мен ҳам қайтмайман! Арз қилиш ҳам гапми, керак бўлса марказга ча бораман!..

Нодира кета бошлади шекилли, унинг узоқлашаётган қадамлари эшитилди. Нормурод Шомуродов оғир тебраниб ўрнидан турди. Нодирахон эски шийпон томонга жадаллаб борар, шийпонга биров келган бўлса керак, ҳовуз ёнида «Волга» куринарди. Домла ҳам бир-бир босиб шийпонга қараб кетди. У шийпонга яқинлашиб қолганида Холидахоннинг таниш, уқтам овози эшитилди:

— Одамларга тайинладингизми, Алижон ака? Яхши кийиниб келинглр, дедингизми?

— Айтдим, қаттиқ тайинладим!

— Тайинладим дейсиз-у, шийпонингизда тартиб йўқ! Мана бу ахлатларга қаранг. Уят эмасми? Домла курсалар нима дейдилар?

«Камина юқоридан келган раҳбар ходим бўлсамки, бунча югуришса!..»

Шангиллаб гапирётган Холидахон домлани куриб, тез юриб ёнига келди.

— Сизга нима бўлди, домлажон? Рангингизда ранг йуқ! Офтобга бекор чиқибсиз. Шийпонга киринг, дам олинг...

— Раҳмат, қизим. Агар иложи бўлса... машинангизда уйга обориб қўйсангиз.

— Нега? Ахир, учрашув бор-ку?

— Йуқ, йуқ! Учрашув бошқа кун булар. Мен олдин... бир одам билан гаплашишим керак! — деди домла Шомуродов ва Холидахонни лол қолдириб, машинага қараб кетди.

2

Воҳид Миробидовнинг куёвиникига меҳмон бўлиб келишидан кўзлаган бир эмас, бир нечта муддаоси бор эди. Авваламбор, куёви раҳбар бўлган туман билан батафсил танишиш, қолаверса, бу туманга қарашли янги ўзлаштирилаётган ерларни куриш, сугориш системаларини ўрганиш ва, ниҳоят, бир-икки ҳафта мириқиб дам олиш... У ўзининг «камтарингина» ҳаёт тажрибасидан билар, куёви билан қизини йуқлаб борса, «кавуши ерда қолмас», бошларига кўтариб иззат қиладиган одамлар доим топиларди. Бу одамлардан биттаси, албатта, қил ўтмас қадрдони, шогирдининг отаси, машҳур миллионер раис Отақўзи. Тўғри, Ҳайдарнинг илмий иши муносабати билан ораларига жиндак совуқлик тушгандек бўлди, лекин авваламбор, бунга Воҳид Миробидов эмас, Отақўзининг ўз тоғаси, Нормурод Шомуродов айбдор. Буни Отақўзи ҳам, Ҳайдаржон ҳам яхши билишади, қолаверса, Воҳид Миробидов керакли одамлар билан зимдан гаплашяпти ва бу гапларнинг оқибати ёмон бўлмаслигига имони комил. Чунки бу дунёда ҳамма нарса мурасага боғлиқ. Мураса қилинган жойда ҳал бўлмайдиган иш йуқ. Ҳар қалай, Воҳид Миробидов босиб ўтган олтин йиллик ҳаёт йули шуни курсатиб турибди.

Бу умумий режалардан ташқари, Воҳид Миробидовнинг яна битта пинҳоний, ҳар ҳолда ҳозирча ўзидан ҳам сир тутаётган яна бир катта нияти бор. Бу ният — шу йил баҳорда чоп этилган ва Ўрта Осиёда сув муаммоларига бағишланган илмий-оммабоп китобига боғлиқ. Бу китоб фақат сув хўжалиги мутахас-

сислари уртасидагина эмас, адиблар тили билан айтганда, кенг китобхонлар оммаси орасида ҳам анча мунча шов-шувларга сабаб бўлди, бир нечта ижобий тақризлар эълон қилинди, ёр-биродарлари орасида эса мукофотга, республика миқёсидаги Давлат мукофотига лойиқ экани эътироф этилди. Гарчи бу фикр-мулоҳазалар, хусусан, ижобий тақризлар Воҳид Миробидовнинг шахсий ташаббусисиз бўлмаган булса-да бора-бора муаллифнинг ўзи ҳам асарнинг аҳамиятига тўла ишонч ҳосил қилди. Ишонгандан кейин эса, мукофот ҳақидаги гаплар ҳам руёбга чиқарилса бўладиган муайян бир тадбир эканига амин бўла бошлади. Фақат кимдир бу ишга туртки бўлмоғи, кимдир бошлаб бермоғи лозим, холос. Эҳтимол, бу ташаббус Отақузидан чиқар! Ҳақиқатдан, бу китоб Сибирь дарёларини Урта Осиёга буриш муаммоларидан ташқари, чўлни узлаштириш, ернинг шурини ювиш, зовурлар қуриш каби муҳим долзарб масалаларни ҳам кенг кўламда қамраб олганким, агар чўлқуварлар даврасида бирорта учрашув ўтказиб, унда бирорта илгор механизаторми, сувчими, қурувчими мукофот масаласини кўтариб чиқса, бунинг нотабий жойи бўлмас, аксинча, жудаям чиройли чиқади.

Хулласи калом, Воҳид Миробидов машинадан тушиб, қизи билан куришгандан кейин биринчи бўлиб суриштирган, телефон қилиб, бир келиб кетишни сўраган одам — Отақузи бўлди.

Воҳид Миробидов келганда кўёви Аброр Шукуров қайси бир колхозга кетган экан, Маҳбуба уни кечқурун соат егтиларга яқин зўрга «қидириб топди».

Маҳбуба телефон қилганда энди қайтган Аброр Шукурович кабинетига кириб, котиба қиз берган хатларни кўздан кечираётган эди.

— Вой, эрталабдан бери қидирамиз, қаёқларда юрибсиз, ўртоқ Шукуров?

Аброр Шукурович хотинининг хиёл эрка ва қандайдир жуда қувноқ овозини эшитиб, ажабланди. Уша машғум телефон воқеасидан кейин у Маҳбуба билан жуда қаттиқ гаплашган ва шундан бери эр-хотин иккови оғизларига толқон солиб олишган эди.

— Ҳа, тинчликми? — деди Шукуров совуққина.

— Тинчлик, тинчлик... Меҳмон ёгилди уйингизга! Дадамлар, ойимлар келишди Тошкентдан!

Маҳбубанинг товуши шундай бахтиёр, шундай самимий бир қувончга тўла эдики, Шукуров беихтиёр юмшаб:

— Э, кўз ойдин сизга, уртоқ Воҳидова! — деб кулли.

Раҳмат! Қишлоқдан Отақузи акамлар келдилар. Тез етиб келинг, мажлис-пажлисингиз йўқми ишқилиб?

— Йўқ, — деди Шукуров. — Ҳозир етиб бораман...

У тикка турганича папкадаги қогозларга кўз югуртира бошлади.

Биринчи хат вилоят раҳбариятидан, Бекмурод Холмуродовичдан бўлиб, Шукуровнинг туманда биологик лаборатория очиш тўғрисидаги мактубига жавоб эди. Жавобда лаборатория унча мақсадга мувофиқ эмаслиги, лекин агар туманда кусак қурти жуда кўпайиб кетган бўлса, унда бу масала Қишлоқ хўжалиги вазирлиги олдига қўйилиши мумкинлиги айтилган эди. Бошқача қилиб айтганда, агар у, Шукуров, биологик лаборатория очаман деса, туманда кусак қурти кўпайиб кетганини тан олмоги лозим эди.

Шукуров Бекмурод Холмуродовичнинг «усталиги»га ичида бир кулиб қўйди-да, бошқа хатларни ҳам тез кўздан кечириб чиқди. Хатларнинг ичида яна биттаси унинг эътиборини жалб этди. Бу мактуб яна ўша механизаторнинг хотинидан бўлиб, унда Отақузининг зугум қилишда давом этаётгани арз қилинган эди.

Аброр Шукурович бир ойдан бери бирда ўзи борса, бирда вилоят раҳбари муовинини юбориб, вилоят раҳбарини ўртага солиб бир оз қурилиш материаллари ундирган, ҳатто туман гишт заводи қуриш тўғрисида қарор чиқарилишига муваффақ бўлган, шундан бери колхозма-колхоз юриб, болалар боғчалари ва дала шийпонлари билан танишмоқда, мақсади — шу масалада катта кенгаш ўтказиш эди. У барча колхоз ва совхозларни айланиб чиққандан кейин, ниҳоят бугун кенгашни Отақузининг колхозида ўтказишга қарор қилган, чунки ким нима демасин, унинг бу соҳадаги ишларини ҳаммага ибрат қилиб кўрсатса арзирди!.. Шукуров буёқда не режаларни тузиб юрса-ю, Отақузи бўлса уёқда...

Аброр Шукурович энсаси қотиб, папкани ёпди-да, хонасидан чиқди. У, Маҳбуба айтгандек, ун дақиқага қолмай етиб борди, борди-ю, ўз ҳовлисини танимай қолди: ҳовлида қандайдир катта тантана бошланган, қуни-қушнилари бўлса керак, уч-тўртта хотин ёзги ошхонага ўрнатилган кўтарма тандирларда нон ёпмоқда, эгниларига оқ халат кийган икки йигит қўй

сўймоқда, қишки ошхонадан жаз-жуз овозлари тиларди.

Шукуров эшиқдан кириши билан уйдан қайнонаси Назокатбиби, семизлигига қарамай, раб келиб, пешонасидан ўқди, оппоқ қуллари елкасини силади.

— Вой, куёвтурамдан ўзгинам ўргилай! Уйиб юрибсизми, айнаниб кетай буйгинангиздан...

Назокатбибининг кетидан Маҳбуба кўринди. Эғни да буй-бастига ярашган нафис ҳаворанг халат, толалари оппоқ юзига, пешонасига шоирона «тартибсиз»лик билан сочилган Маҳбуба қандайдир очилиб, ун яшар яшариб кетган эди.

Шукуров бу ўринсиз дабдабани кўриб гаши келган бўлса ҳам, хотинини кўриб беихтиёр қулимсиради:

— Табриклайман, хоним!

— Раҳмат... сизниям! — Маҳбуба ойисининг олдида эркаланиб эрини қўлтиқлаб олди-да, уйга бошлади. — Юринг, кийимларингизни алмаштириб олинг!

Шукуров хотинининг кетидан уйга кираркан, қайнонасининг кўзига кўзи тушди. Назокатбибининг нигоҳида, ажинсиз силлиқ юзида мислсиз бир гурур, қизининг эркалиги, эри билан иноқлиги туфайли тугилган оналик гурури порлаб турарди.

— Хуш, бугун жа... ишлар катта-ку, хоним?

— Қанақа иш? — деди Маҳбуба кафтининг орқаси билан қош-киприкларига тушган майин соч толаларини тузатиб.

— Бутун бир тўй қилиб юборибсизми?

— Тўй қилсам арзимайдими? Шунча жойдан ота онам йўқлаб келишса-ю...

— Мен арзимайди деяпганим йўқ! — Аброр Шукурович ҳозир яна ўша кўнгилсиз гап бошланишини туйиб, юраги безиллаб кетди. — Лекин бу қўй, бус кассоблар...

— Қўйни бозордан олдирадими, кўрқмай қўя қолинг!

— Гап қўйдаям эмас. Наҳот, тушунмасангиз? Наҳотки, ҳамманингни кўзи бизда эканини тушунмасангиз?

— Йўқ, тушунмайман! — деди Маҳбуба бирдан бўзариб. — Ўттизинчи йиллардаги очарчилик бўлсангиз тушунсам! Бироқ ҳозир, бу тўқчилик замонда... бирордан пора олмасак, бошқа қилмасак, кимдан кўр қаман? Ошинг ҳалол бўлса кўчада ич, деган гап бўл...

— Хуп, майли, билганингизни қилинг!

Воҳид Миробидов билан Отақўзи ҳовлининг

Ғарида, кун ботмасданоқ соя тушадиган ишком таги-
да қат-қат шойи кўрпачалар тушалган катта сўрида
ёшлар бошлаб ётишар, ўртадаги бир-бирига бириктириб
қўйилган қуш хонтахтада қовурилган гўшт, сомса, бу-
гун пиширилган товуқлар, патириллар тоғдай қаланган,
ранг-баранг шишалар аскардай саф тортган, қадаҳлар
миммо-лим эди.

Сўридан берироқда, фавворали кичикроқ ҳовузча
бўйидаги чиройли ясатилган стол атрофида қайнона-
си билан Отақўзининг хотини Олияхон чой ичиб ўти-
ришар, юзлари гул-гул ёнган Маҳбуба ўчоқбошидаги
ошақаларга курсатма бериб турарди.

Отақўзи уйдан чиққан Шукуровни кўриб, хохолаб
кулди:

— Сиздақа мезбондан ўргилиб кетдим, ўртоқ Шу-
куров! Буёқда меҳмон чақириб қўйиб, ўзлари мажлис
отказиб юрибдилар!

Воҳид Миробидовнинг оғзи тўла олтин тишлари
билинар-билинемас ятиллади.

— Майли, раис, майли! Ал маъмурин — маъзурин,
деганлар эскилар. Яъники, раҳбар ходимлар ҳамиша
маъзурлидир!

— Ҳаҳ! Куёвингизни оқлаш керак бўлса, гап топа-
сиз, а, домла! — Отақўзи ўз гапидан ўзи маст, яна
ҳовлини бошига кўтариб қийқириб кулди. — Хўш,
қайсисидан қуяйлик, ўртоқ мезбон? Оқиданми, қизи-
лиданми?

Шукуров Олияхон билан сўрашиб, сўрига чиқди,
чиқаркан, Отақўзининг хатти-ҳаракатлари, бесабаб
хохолаб кулишлари қандайдир нотабий, сунъий
кўринди... У бир нимадан жуда асабийлашган, бироқ
бу ҳолатини яшириб, ўзини хуррам курсатишга
уринаётган одамга ухшарди.

Аброр Шукурович: «Шошманг, аввал бир пиёла
чой ичиб, нафасни ростлаб олайлик», деб кулган эди,
Отақўзи:

— Йўқ, кечирасиз! — деди унинг қўлидан пиёлани
олиб. — Бугун сиз эмас, биз хўжайин бу уйда!
Меҳмоннинг амри вожиб, деганлар эскилар! Катта
булангиз, идорангизда каттасиз. Идорангизда ҳами-
ша бўйсунамиз сизга! Аммо бугун бу ерда... бу ерда
сиз бизга бўйинсунасиз, шунақами, домлажон?

Аброр Шукуров ичкиликни кўп хушламагани учун-
ми бунақа ўтиришларга тоби йўқроқ, умуман, у
бунақа зиёфатлардан завқ оладиган одамларга кўп
«тушунавермас» эди. У айниқса, «қиттай-қиттай»

отиб, ширакайф бўлиб олган одамлар билан мана қилишдан қийналар, чунки ўзи завқланолмаган жой, ҳаддан зиёд завқланиб кетган одамлар билан гаплашиб ҳузур қилиши амримаҳол эди.

— Раҳмат, Отақузи ака, ҳозир оламиз!

— Аввал олинг, кейин раҳмат айтасиз! Қани, дола, куётўрангизга бир кўрсатиб қўйинг олиш қана бўлишини! — Отақузи ўзини сал орқага ташлаб, домланинг елкасини қоқди. — Парво қилманг, Воҳид Миробидович! Ҳалиги илтимосингизни албатта била келтирамиз. Чўлқуварлар айтдимиз, бас! Рўзба чинамаган иш бўлмайди. Битта мажлис чақириб, таклифни уртага ташлаймиз — қарсак билан ўтиб кетадими Мукофот чунтақда деб ҳисоблайверинг, ҳа! Чўлқуварлар таклиф қилади-ю, бермай кўришсин-чи мана фотни!

— Қанақа мукофот? — Шукуров ҳайрон бўлиб бир Отақузига, бир қайнотасига қаради. Отақузи «Домланинг китоби бор-ку», деб сўз бошлаган эди Воҳид Миробидов:

— Ўзаро гап, кейин айтиб бераман, углим! — дедида, олдидаги қадаҳни бир кўтаришда бўшатиб, ҳовуз томонга юзланди: — Дуторни опчиқ, қизим! Раис айтмоқчи... бу дунёнинг ташвишларини унутиб, бир уйнаб-кулайлик бутун!

— Э, бормисиз, домлажон! — Отақузи яйраб кетиб, қадаҳларни яна тўлдирди. Маҳбуба чопқиллаб кириб, уйдан дутор кўтариб чиқди. Воҳид Миробидов, энг шимариб, дуторни созларкан:

— Қани, хоним! — деди Назокатбибига қошини учириб! — Нимадан бошлаймиз, «Роҳат»данми ё «Танавор»данми?

— Қўйинг, домлажон! Мана, Олияхондек ёшлар турганда... менинг даврага тушишим уятдир! — деди Назокатбиби, бироқ Воҳид Миробидов «Роҳат»ни эшиб чалиб: «Қани, хоним, ўйин қанақа бўлишини кўрсатиб қўйинг бу ёшларга!» — деб хитоб қилганда ингичка қошларини чимириб ўрнидан турди.

Ҳануз ёш кўринишга уриниб, қош-қўзларини бунга юрадиган, юмалоқдан келган силлиқ юзи қаймоқдек оппоқ Назокатбиби, дуркун гавдасини энгил тебратиб, қўш-қўш тилла узуклар тақилган йўгон, қўш бармоқларини қарсиллатиб, «Роҳат»га шундай шундай қувноқ йўргалаб кетдики, Отақузи камчи завқланганидан:

— Яшанг! Бормисиз, аяжон! — деб қичқарди.

юборди Маҳбуба югуриб бориб, ойисининг икки юзидан чулп-чулп ушиб олди. Ёлгиз Олия билинар-билимас кулимсираб утирар, унинг кулгисиям қандайдир нолон. Ёмон бир ташвишда утирган одамнинг дардли табассумига ухшарди.

Аброр Шукуров қайнонаси билан қайнотасининг қувноқлигига, уларнинг ҳаётдан завқлана олиш қобилиятига доим ҳавас қилиб юрарди. Ўзи ҳеч қачон чиряқиб дам олишни билмаган, дам олишга борган пайтларида ҳам қандайдир нотинч ўйлар, битмас-туганмас ташвишлар гирдобидан сира қутула олмайдиган одам, у ўзининг бу камчилигини тан оларди. Бу вуксонни сабаб, у фақат ўзини эмас, энг яқин кишиларни, ҳатто ота-онасига тортган ҳаёт йулдошини ҳам сабабсиз қийнаётганини тушунар, шу боисдан қувноқ кишиларга, фурсат ганимат деб, уйнаб қолиш қобилиятига эга бўлган одамларга ҳавас билан қарарди. Лекин ҳозир... ҳозир қайнотасининг завқ билан тебраниб дутор чертиши ҳам, қайнонасининг, қайнонасидан кейин даврага тушган хотинининг «Лазги»га шўх диконглаб, яйраб-яшнаб уйнашлари ҳам, Отақўзининг: «Яшанг, Маҳбубахон! Дунё тургунча туринг!» — деган ширакайф қийқириқлари ҳам — ҳаммаси гашини келтирмоқда, ҳаммаси қандайдир жуда хунук, жуда бачкана кўринмоқда эди кўзига. Ёзги ошхонада куймаланиб юрган кўшни аёллар, кабоб пишираётган қассоб йигитлар ишларини йигиштириб қўйиб, томоша қилиб туришар, уларнинг кўзлари завқ билан порлар, бироқ Шукуровнинг назарида, ҳозир фақат шу йигитларгина эмас, бугун олам бу бачкана ўтиришни кузатиб тургандай, жумлаи жаҳон бу ҳовлида бўлаётган базми жамшидни кўриб, уялиб кетаётгандай туюларди...

У оққушнинг бўйнидай оппоқ қўлларини ҳавода шўз билан силкитиб, келишган қаддини чиройли қилплатиб, кабобпаз йигитларнинг кўзларида ҳайрат ўйотиб рақс тушаётган хотинидан кўзини узиб, ерга қаради. У ҳозир бир нарсадан — хотинининг эркаланиб келиб, уни даврага тортишидан қўрқар, чунки Маҳбуба шундай қилса, ўзини туюлмайд портлаб кетилиши биларди...

Ўшқ хайрият, хотини унинг феъли айниб турганини сезди шекилли, ёнига йўламади, қийқириб кулганича, югуриб бориб Олияхонга тармашди...

Иймонибгина уртага тушган Олияхон, уйнамоқчи бўлиб, бир-икки марта қўлини кўтарган бўлди, бироқ

унинг уйини ҳам лабидаги табассумидай ногирон. Асли ранинг, хусусан, эрининг қандайдир ясама, асабий кутаринки кайфиятига тамом зид эди.

Шукуров Олияхоннинг дутор куйига унча қовушмаган уятчан ҳаракатларини зимдан кузатаркан, эсинегадир лоп этиб тунов кунги қиз тушди. Кузлар маъюс уша уйчан қиз билан Олияхон ўртасида қандайдир бир галати ўхшашлик бор эди. Ажабо, бир икки ҳафта ўтибди-ю, у қиз, айниқса, унинг сал гамтин катта-катта кузлари ҳануз эсидан чиқмабди. Ҳа, у қизнинг орзусини рўёбга чиқариш керак. Майли, ўртоқ Холмуродов нима деса дер, керак бўлса кўсак қурти кўпайиб кетяпти, деб бўлса ҳам битта лаборатория очиб бериш керак унга!..

Олияхон уйини охирига етказмай, юзини яширгунича жойига бориб ўтирди. Отақузи жаҳли чиқиб «Шуям уйин бўлди-ю!» — деб ўрнидан тура бошлаган эди, хайрият, шу пайт кабобпаз йигитлардан бири «Кабоб тайёр, кенной!» — деб хитоб қилди-ю, рақс ўз-ўзидан тўхтади.

Маҳбубанинг талаби билан ҳамма ҳовуз бўйига кўчди. У ерда чироқлар ёқилган, ҳовузчага қуйилаётган фаввора сувлари лампочка шуъласида товланиб, ажиб манзара касб этган, ҳавоям салқинлашиб, ҳовлида майин, осуда бир муҳит вужудга келган эди.

Тобора «очилиб» бораётган Отақузи, ҳамон уша асабий-хушнуд алфозда, «жонон»ларнинг қадаҳларига шампань, «йигитлар»га коньяк қуяркан:

— Қани! — деди қулидаги қадаҳни баланд кўтариб. — Бу беш кунлик омонат дунёда яйраб қолиш учун, гам-гусса дегандан фориг бўлиб, доим уйнаб-кулиб юриш учун кутарайлик бу шаробни!

Аброр Шукурович ер остидан кабобпаз йигитларга бир қараб қўйди. Наздида, Отақузи бу гапларга журтгага ҳаммага эшиттириб айтаётгандай, гуё: «Қуруқ қуйинлар, мен туман раҳбарининг тантиги буламан, ё уйда истаган эркалигимни қила оламан!» — деяптанди туюлди. У шу хилдаги одамларни, раҳбарларга ўзларининг жуда яқин қилиб кўрсатадиган ва бу билан маънавий мақсадларни кузлайдиган одамларни яхши биларди...

Лекин Отақузи!.. «Наҳот, Отақузи ҳозир шу мақсадни кузлаётган бўлса? Бу одамга нима бўлди узи?» — Шукуров бирдан хуруж қилиб келган ивантонга ҳай бериб, ерга қаради, мезбонлик мажбурияти уни тишини тишига босишга мажбур этди.

Отақузининг салобатли одамга номуносиб қилигидан ёлғиз Шукуров эмас, ҳатто қайнотаси ҳам шайсизлана бошлади чоғи, аллақандай гимирсиб, четроққа сурилиб ўтирди. Отақузи ўз қадаҳини «оқ қилиб», яна қуя бошлаган эди, Олияхон қадаҳга кафтини қуйиб:

— Қуйинг, — деди ёлвориб. — Бугунга етар энди, хўжайин!

Лаббай? — Отақузи яна ўша совуқ, ясама-хушнуд кулгисини намоёиш қилди. — Бугун қанча ичсам ҳаққим бор! Қанча уйнаб-кулсам ҳаққим бор маним!

Аброр Шукурович гапни ҳазилга бурмоқчи бўлиб:

— Қайси хизматлари учун бу ҳуқуққа эга бўлдилар, раис? — деди. — Пахта планини бажардиларми бугун?

— Йуқ! Пахта плани бўлмасаям... вилоят ва туман раҳбарларининг муҳим бир топширигини дундириб келдим бугун!

— Қанақа топшириқ?

— Ие, ҳали эсларидан чиқдими? Кекса олимни ҳовли-жойидан ҳайдаб чиқиб, уйни ўша... колхозга ўтказиб қўйган бир... алвастига қайтариб бериш тўғрисидаги буйруқлари бор-ку? Ўша буйруқни бажо келтирдим бугун! Кекса олимнинг китоб-питобларини кучага отиб, уйни ўша, ўзларига арз қилиб келган жононга бўшатиб бердим бугун!

— Менга қаранг, Отақузи ака! — Шукуров шахт билан ўрнидан турди. Бу сафар уни мезбонлик туйғуси ҳам тўхтата олмади. — Нима керак бу майнабозчилик? Менинг уйим саҳна, сиз артист эмассизки, бунақа қизиқчилик қилсангиз?

— Нега қизиқчилик буларкан? — Отақузи ҳам стуларни шарақ-шуруқ суриб, ўрнидан турди. Унинг важоҳатидан одам қўрққулик, муштлири тугилган, кўзлари қонталашган эди. — Бундан чиқди... бугун айтган ганлари эртага эсларидан чиқадиган одатлари бор экан-да ҳали?

— Хўжайин! Жон хўжайин! — Олия лаблари титраб, эрига ташланди.

Аброр Шукурович стул суянчигини чангаллаганича ерга қараб қолди. Даврага чуқур сукут чўмди. Бу сукутни Отақузининг оғир ҳансирашию фаввора сувларининг сокин шовуллаши бузарди, холос.

Шукуров ер остидан ошхона томонга кўз ташлади. Хайрият, у ердагилар қозон-товоқ билан банд кўринар, бироқ чиндан ҳам бандми ё ўзларини кўриб

курмаганликка олишяптими — буни билиб б~~у~~
эди.

— Хуп, майли, қўйинг бу гапларни! Мен сиз~~ни~~
жиддий бир одам деб ўйлардим.

— Йўқ! — деди Отақузи. — Мен сиз ўйлаган яхши
одам эмасман! Мен энг нопок, энг виждонсиз, энг
ноинсоф одамман! — У яна столдаги шишага ~~у~~
чүзди. Лекин Аброр Шукуров унинг қўлидан шиша~~ни~~
шартта юлиб олди.

— Бас! Етади!.. Нима бўлди узи? Гапирсангиз~~чи~~.
ахир!

Отақузи унинг саволига жавоб бермади, у~~нинг~~
стулга ташлаб, бошини чангаллаб олди.

Шукуров савол назари билан яна Олияга қара~~ди~~.
Олияхоннинг кўзи жиққа ёш эди.

3

Тога-жиянларнинг тўқнашуви ҳеч қутилмаган бир
пайтда, қутилмаган бир вазиятда рўй берди.

Отақузи эрталаб наридан-бери нонушта қилиб,
энди уйдан чиқаётган эди, бог эшиқда Нормурод Шо-
муродов кўринди.

— Отақузи!

Отақузи истар-истамас орқага қайтди. Нормурод
ота, эғнида кампир ҳаёт чоғларидан қолган йўл-йўл
пижама, оёғига эса шиппак, одатдагидай яланг бош,
қовоғи солиқ, хумрайиб келарди. Тога-жиян қудуқ
ёнида учрашиб, қўл беришиб кўришишди.

— Сениям кўрадиган кун бор экан-ку?

— Нима қилди? — деди Отақузи, у шошиб тургани
учун ҳозир тоғаси билан гаплашиб утиришга, унинг
узундан-узоқ панду насиҳатларини эшитишга на
тоқати, на истаги бор эди.

— Гап кўп! — деди домла Шомуродов қовоғи очил
май.

— Гап кўп бўлса... бошқа кун гаплашармиз. Ҳозир
чўлга кетяпман...

Домланинг укпардай майин соч толалари билан
уралган ялтироқ боши қизил сиёҳ томгандай оҳир~~ти~~
қизариб, кузлари қисила бошлади.

— Чул-пулинг бир ёққа қочиб кетмас! — деди
овози совуқ янграб.

Тоғасининг ёқимсиз бир гапни қўзгамоқчи экан
ни сезган Отақузи:

— Бўлмаса сизнинг гапингиз бир ёққа қочиб кета

лими? — деди энсаси қотиб. — Айтяпман-ку, қайтиб келаман деб!

— Тўхта! — деди Нормурод ота кутилмаган бир кеч билан. — Уйимда ҳозир Урозқул кутиб утирибди! Отақузи аввал тоғасининг Мингбулоқ масаласини қузғалидан қурққанди. Бироқ Урозқулнинг номини эшитиши билан ҳамма гапга тушунди-ю:

— Тога! — деди бўғилиб. — Мен у одамнинг нима мақсада келганини яхши биламан. Бироқ ҳозир...

Домланинг ялоқ юзида қунқайиб турган бодринг-дай бурни таҳдидли кутарилди.

-- Билсанг, нима қилардинг мени бу нопок ишга аралаштириб?

— Қайси нопок иш?

-- Қайси дейди-я! Ё мен бу ерга кучиб келганимда, бировнинг ҳовли-жойини тортиб олиб бер, деганми-дим сенга?

Отақузи турган жойида ҳайкалдай қотиб қолди.

Ё раб! Бу одамни туғишган тоғам деб, жигарим деб, бефарзанд бир гарибу гурабо деб ёнига тортса, қариган чоғида эрта-кеч ҳолидан хабар олиб турай деб шу савоб ишни қилса-ю, бу чол!.. Яхшиликни билмаган бу қоқбош унга таъна тошини отса? Бу қандай бедодлик ахир?.. Ахир, Отақузи яхши ният билан қилган бу иши учун усиз ҳам маломатга қолиб, боши ташвишдан чиқмай юрибди-ку! Ахир, вилоят ва туман раҳбарияти кечаю кундуз текшириб қўймаяпти-ку! Катталардан эшитган гапи, анави шаллақи хотиннинг бўҳтонлари етмагандек, энди яхшилик нималигини биламан ўз жигарининг оёқдан олиши қолувдими?

Ҳа, у тоғасини билади!.. У доим шундай қилган! Узини принципиал олим, бенуқсон одам қилиб курсатиш учун ҳеч кимни аямаган! Умри бино буттикли, ҳамиша: «Мен ҳақман, мен яхшиман, олижа-нобман!» — деб кўкрагига уриб келган! Мингбулоқ тутрисидаги хатни ҳам шу мақсада ёзган! Бу нияти шуларда ҳеч қачон ҳеч кимни аямаган! Меҳр-шафқат деган нарсани билмаган!

Бу уйлар Отақузининг миясидан яшин тезлигида «ярқ» этиб ўтди-ю, тирноқларигача, аъзойи баданининг ҳар бир ҳужайрасигача қақшаб кетди.

— Шунақа денг? Бировнинг ҳовли-жойини тортиб олиб берасан демагандим, денг! — деди Отақузи. У бир силташда кўйлагининг тугмаларини дуланадай тўкиб, ёқасини юлқиб очди. Домла Шомуродов, қузулари олайиб, сал орқага тисарилди.

— Сен... тентак! Нима деяпсан ўзи!

— Демаган бўлсангиз... нега утирибсиз бу уйдан! Нега бушатиб қўймайсиз?

Нормуроод ота, ҳамон кўзлари ола-кула бўлиб, олдига таллинди.

— Ҳалиям бўлса... турмайман бу уйингда!

— Турмасангиз бўшатиб қўйинг!

— Ҳалиям бўлса бушатаман!

— Шу бугун... дарҳол бушат! — деди Отақўзи тўсатдан сансираб. — Китоб-питобларинг билан, йўқол бу уйдан!

Ичкаридан яланг бош, яланг оёқ Олия югуриб чиқди, чиқди-ю, эрига отилди.

— Хужайин! Жон хужайин!

Богдан олма шохларини шатир-шутур силкитиб, майкачан Ҳайдар чопиб чиқди. Домла Шомуроодов худди чўгдан чиққандай қизариб кетган улкан бошини сарак-сарак қилиб:

— Аҳмоқ! — деб бақирди. — Сен ношуд... раис бўлдим деб талтайиб кетибсан! Талтайиб!

— Жуна! — телбаланиб ўшқирди Отақўзи. — Сенга яхшилик қилган одамнинг падарига минг лаънат! Шу бугун, ҳозир бўшатиб қўй бу уй, бу қишлоқни!

— Дада! — Ҳайдар югуриб келиб отасига ёпишди. — Нима деяпсиз, дада?

— Хуп, бушатиб қўяман! — Ҳайдар келиши билан чолнинг кўзидаги қаҳр сўниб, ияги қалтираб кетди. — Яхши! Уйни бушатиб бераман. Аммо қишлоқ... қишлоқ сеники эмас! Ўшкангни бос, нодон!

— Ҳа, бу дунёда ҳамма нодон, ҳамма тентак, ёлғиз сен, ёлғиз сиз доно!

— Дада! — Ҳайдар отасини даст кўтариб, қудуқнинг нариги томонига олиб ўтди. — Дада дейман!..

— Ёлғиз сиз ақлли! — Отақўзи углининг қўлидан чиқиб олдинга интилди, бироқ чолнинг қоқиниб-суруниб уз ҳовлиси томон кетаётганини кўрди-ю, бир он бошини осилтириб жойида туриб қолди, сўнгра қўлини бир силтаб, дарвозага қараб кетди.

Тушда, штабда, бир ўзи кучма каравотда шифтга тикилиб ётган эди, туйқусдан телефон жиринглади: Олия!

— Тоғам... Тоғамлар кучяптилар...

— Қаёққа? — деди Отақўзи қандайдир бефарқ, бемажол товушда.

— Мактабга, мактабдан битта хона ажратиб беришибди! — Олиянинг пиқ-пиқ йигиси эшитилди.

— Жуда соз бупти! — Отақузи «шақ» этиб телефонни жойига қўйди. Бироқ зум ўтмай телефон яна жиринглади. Яна Олия!

— Ҳа, тагин нима балони тондинг! — бақирди Отақузи.

Туман раҳбариятидан... Аброр Шукуровичнинг ўйидан телефон қилишди.

— Хуш?

— Тошкентдан меҳмонлар келишибди. Домла Миробидов келганмишлар. Борар эмишсиз!

— Э, шунақами? — Отақузи сакраб ўрнидан турди, гўё катта хушxabар эшитган одамдай қувониб: — Булмаса кийиниб тайёр бўлиб тур! — деди — Ҳозир этиб бораман. Бирга бориб келамиз!

4

Пешонасини стулнинг суянчигига қўйиб, сукутта толган Отақузи ногаҳон «дик» этиб ўрнидан турди, қандайдир шиддатли, собит қадамлар билан ҳовузчага ўтиб, бошини фаввора сувига тутди, сўнг шошмай артинди, кўйлагининг этакларини тўтрилаб, жойига қайтиб келди. У худди кайфи бирдан тарқаб кетган одамдай бардам, қовоги солиқ, жиддий эди.

— Кечирасиз, Аброр Шукурович. Мен бугун... домла билан дийдор кўришиб қолиб, жуда талтайиб кетибман, кечирасиз...

— Йўқ, йўқ, ҳеч қанақа ортиқча гап булгани йўқ... — деди Воҳид Миробидов. Отақузи унинг гапига эътибор бермай, жимгина тикилиб турган Аброр Шукуровичга юзланди:

— Хуп, булмаса бизга рухсат, Аброр Шукурович...

Ошхонага кетган Маҳбуба кўркам буй-бастини ликиллашиб чопқиллаб келди.

— Қўйинг бу гапингизни, Отақузи ака! Ҳозир овқат сузаман...

— Шошмасангиз бўларди, — деди Аброр Шукурович ҳам.

— Раҳмат. Қани, хоним...

— Мен тайёрман... — Олия, гўё ҳаммадан узр сурагандай дардли жилмайиб, ўрнидан турди. Аброр Шукурович қайнотасига қараб:

— Сиз қўзгалманг, дада, — деди. — Ўзим кузатиб қўяман меҳмонларни.

Унинг Отақузи билан холи гаплашмоқчи экани би-

линиб турарди. Воҳид Миробидович истар-истамак жойида қолди.

Кучага чиққанларидан кейин Шукуров Отақузини бир четга тортди.

— Отани қаяққа кучирдингиз?...

— Чол мактабга кучибди... Хўп, мана, аёллар ҳам чиқишди, — деди Отақузи ёқимсиз гапдан қутулганига қувониб. — Хайр бўлмаса, Аброр Шукурович. Ё боладай беодоблик қилганим учун яна бир марта ўз сурайман. Ваъда бераманки, иккинчи марта бунақа бемаънилик...

— Э, қўйинг бу гапларни! Ие, шофёрингиз қани?

— Мен... кўпинча ўзим ҳайдайман...

— Йўқ, йўқ, бугун мумкин эмас... — Аброр Шукурович Отақузининг эътирозларига қулоқ солмай, рўлга ўз шофёрини ўтқазди. Отақузи индамай орқа ўриндиққа чиқиб ўтирди. Бироқ машина муюлишдан ўтиб, катта кучага чиқиши билан шофёр йигитнинг елкасига қўлини қўйди.

— Раҳмат, ука... энди уйингизга бориб дамингизни олаверинг. Мен ўзим ҳайдаб кетаман...

Шофёр йигит ҳайрон бўлиб елкасини учирди.

— Мен хўжайинга нима дейман?

— Ҳеч нима демайсиз. Уйингизга бориб дам олаверасиз-да, бирор соатдан кейин, «обориб қўйдим», деб телефон қиласиз. Тамом-вассалом.

— Мабодо... бирор кори ҳол юз берса-чи!

— Э, туф денг, ука! — деди Отақузи унинг ўрнига ўтираркан. Олия ҳам эрининг ёнига ўтиб ўтирди. У бир ўйида, «қўйинг, шу бугун машина ҳайдаманг», деб ёлвориб кўрмоқчи ҳам бўлди, бироқ фойдаси йўқлигини тушунди, бундай пайтда Отақузи ҳеч қачон ўз билганидан қолмас эди. Зотан, Олия шу топда бирор фалокат рўй беришидан қўрқмас ҳам, бу тўғрида ўйламас ҳам, уни фақат бир нарса эзарди. У эрининг жуда қаттиқ изтиробда эканини дил-дилидан ҳис этар, бу изтиробнинг сабабини яхши тушунар, тушунгани учун ўзиям ҳозир аччиқ-алам оташида қовурилмоқда эди.

Олия эрининг бу одатларига, бировга озор бериб қўйиб, кейин ўзиям зил кетиб юришларига ўрганиб қолган. Бироқ бугунгиси айниқса ёмон бўлди, шунчалик ёмон бўлдики, ҳатто отани кўп хушламайдиган Ҳайдар ҳам дадасининг ёнини олмади, чолнинг куча бошлаганини эшитганда эса, ёрдамга чиқди.

Олдин Нормурод отанинг куча бошлаганини эшит

ганда. Олия югуриб чиқиб, чолга ялиниб-ёлвориб кўрди, кузига ёш олиб: «Тогажон! Бу гап жаҳл устида бўлди, жаҳл чиққанда ақл қочади, дейдилар-ку, жиянингиз қайтгунча сабр қилинг!» — деб тавалло қилди, бироқ ота унинг илтижоларига қулоқ солмади.

— Майли, қизим, мен сиздан хафа эмасман. Аммо... кучмасам бўлмайди, — деб туриб олди. Унинг эғнида ҳамон ўша алмисоқдан қолган йўл-йўл пижама, сөгига эски шиппак эди. У узи юкларини кутариб, машина теварагида каловланиб юрарди. Олия унинг ҳайдарни силтаб ташлашидан кўрққан эди, бироқ ота негадир унга кўрслик қилмади.

Олия тушда эри билан гаплашганидаёқ унинг аҳвол-руҳиясини сезди, қилгиликни қилиб қўйиб, ивтиҳосиз бир ўкинч оғушида қовурилиб ётганини тушунди, бироқ бу қийноқнинг кўламини эрини кўргандагина билди; Отақузи дарвозадан кириб келди-ю, тўғри қудуққа ўтиб, салкам бир пақир (Олия буни ўз кузи билан кўрди), салкам бир пақир сув ичди! Сўнгра гўё чол тўғрисида бирор янги гап эшитишдан кўрққандай: «Ивирсимай, тезроқ бул!» — деди-да, қайта кўчага чиқиб кетди. Азалдан қорамегиз одам, у гўё ўтда қолиб, қора кўмир бўлган чинордай қорайиб кетган эди. Ўзиям, то шаҳарга етгунча, ундан садо чиқмади! Машинани юз, баъзан юз йигирма чақирим тезликда учириб бораркан, ўйдим-чуқурларга қарамас, рўпарадан келаётган машиналарга йўл бермас, худди уларга бориб урилмоқчи бўлгандай, шиддат билан учириб борарди. Шаҳарга боргандан кейин эса, худди домлани кўриб кўнглидаги ҳамма чигиллари ёзилиб, ҳамма дарду ҳасратлари тўзғиб кетгандек очилиб кетди, қучоқ ёзиб кўришди, сўнгра уст-устига ичди, ҳовлини бошига кутариб қулди, майнабозчилик қилди. Бироқ... бироқ Олия унинг ҳамма қилиқлари ясама эканини, шодлигиям сохта эканини, аксинча, ичидаги аламлари тобора авж олаётган ёнгиндек тобора кучайиб бораётганини сезиб-билиб ўтирди.

Мана, яна боягидай ўйдим-чуқурларга, паст-балаңликларга парво қилмай машинани учириб боряпти Бироқ боя ёруғ булса, энди қоронги, унда йўлнинг эгри-бугри жойлари кўриниб турган булса, энди кўринмайди. Аммо Отақузи бунга парво ҳам қилмайди. Қаршидан келаётган машиналар чироқларини учириб-ёндиради-ю, у учирмайди, худди боягидай, худди рўпарадан келаётган машиналарга бориб урилиш-

ни истаётгандай, уларга йўл бермай, шиддат билан ҳайдаб боряпти. Йўқ, Олия бундан қўрқаётгани йўқ, у эрининг қоражигар тусига кирган, жаг пайлари туртиб чиққан шиддатли юзига бетаскин изтироб алам билан тикилади, тикилади-ю, тинимсиз тирқиради, оқайтган кўз ёшларини тиёлмайди...

Ахир, наҳот эрининг шунча хизматлари, э. соғлигини уйламай қилган шунча ишларини инобатга олишмаса одамлар? Одамлар ҳам майли, наҳот, тоқажиянлар ўзлари шунчаликка боришса? Бир-бирига тушунишмай, бир-бирларининг дардларига қулоқ солишмай, бир-бирига шунчалар азият беришса?

Йўқ, Олия эрини оқламоқчи эмас. Эрининг қайсарлигини, сўнгги йилларда ҳовлиқиб кетганини, ҳовлиқиб кетиб, босар-тусарини билмай қолганини кўпларни ноҳақ ранжитаётганини — ҳаммасини билди. Бироқ... бировлар уйлагандай тошбагир одам эмаску эри! Агар баъзилар уйлагандай дийдаси қаттиқ одам бўлганида, ҳозир бунчалик қийналиб, бунчалик изтироб чекиб юрмас эди у! Буни етти ёт бегона билмаганда ҳам ақалли ўз жигари, туғишган тоғаси билса бўларди-ку!

Олиянинг ҳаёлини худди бўғизланаётган туядай бўкирган бир овоз бўлиб юборди. Қоқ пешонадан... ун икки тонналик «МАЗ» бўлса керак, огир бир машина прожектор янглиғ ўткир фаралари билан кўзни қамаштириб, ваҳимали ўкириб келар, Отақўзи эса гўё бу овозни эшитмагандай, гўё узи уни янчиб утадигандай, тўппа-тўтри бостириб борарди.

Олия жонҳолатда рулга тармашди. Отақўзи ҳам худди бирдан уйғониб кетган одамдай рулни кескин унга бурди. Юздан ортиқ тезликда учиб бораётган машина шитоб билан қоронги бушлиққа шўнғиди-ю, гўё кишанланган отдай дик-дик сакраб, қандайдир ариқлардан, чуқурлардан ҳатлаб ўтиб, пастқам бир тепалик ёнбагрида қийшайиб тўхтади. Отақўзи қўл гормозини шарита тортиб, эшикни юлқиб очди.

Олия анчагача ҳушини йиголмай ўтирди, сўнг кўкрагига аста туфлаб, эрининг кетидан машинадан тушди.

Ҳалиги «МАЗ» тўхтамай ўтиб кетган, теварак-дўроф зим-зиё, фақат қаердадир узоқда, афтидан, шаҳар томонда бўлса керак, ипга терилган садафдай милтираган чироқлар кўринарди

Отақўзи машинанинг капотига суяниб, папирос чиқиб турарди. Папирос чўгида унинг уч бурчак калга

муйлови, учи сал эгилган қийгир бурнининг пирпира-
гил катаклари дам кўриниб, дам қоронгиликка сингиб
кетарди. Олия секин юриб унинг ёнига борди.
Отақузи хотинининг елкасидан оҳиста қучди, қорон-
гиликдан кўзини узмай:

Сениям қийнаб қўйдимми? — деб сўради.

— Сиз... ҳаммадан бурун узингизни қийнаяпсиз...

Отақузи индамай хотинининг елкасини силади, гуё
ундан кечирим сўраётгандек, меҳр билан авайлаб си-
лади.

— Мен... чолнинг олдида тиз чўкишга тайёрман.
Тиз чўкиб кечирим сўрашга ҳозирман. Бироқ била-
ман — чол энди кечирмайди...

Олия яна юраги ачишиб, эрининг катта, дағал каф-
тини кафтига олди, қоронгида кўз ёшини қулт-қулт
ютиб:

— Йўқ, кечиради! — деди кимгадир тавалло
қилиб. — Сиз тоғамларни билмас экансиз!

— Агар унинг ўрнида мен бўлсам кечирмас эдим!..

— Сиз у кишини билмас экансиз! — деди Олия. —
Тоғамлар кек сақлайдиган одам эмаслар...

Отақузи яна индамади. Анчадан кейин гуё ўз-ўзига
гашираётгандай уйчан бир товушда:

— Мен, — деди, — чиндан ҳам қутуриб кетибман...
Бу шов-шухрат, бу ҳокимият талтайтириб юборибди
мени...

У дармони қуригандек, аста сирпаниб машина
ёнига чўққайди-да, тиззадан келадиган шувоққа
ёнбошлади. Олия ҳам унинг ёнига тизза букиб, эри-
нинг бошини кўксига босди.

— Қўйинг шу ишингизни, хўжайин! — деди зорла-
ниб. — Қўйинг. Тунов кунни айтдингиз-ку, бир кунимиз-
ни кўрармиз деб!

— Қўяр эдим-у, бироқ... қўйиш ҳам сен ўйлагандай
осон эмас-да, жонгинам!

Олия бирдан упкаси тўлиб, эрининг юз-кўзларидан,
лешонасидан ўпди.

Отақузи кўзини юмди. У гуё ором олаётгандай
оҳиста тин олиб, индамай ётарди.

Раҳмат, жоним, ҳалиям булса бахтимга сен бор
экансан бу дунёда. Раҳмат.

ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

1

Катта бөгнинг энг хилват бурчагида, ўзининг «шахсий пашшахона»сида донг қотиб ухлаётган Ҳайдар ойисининг товушини эшитиб базур кўзини очди.

— Тура қол, болам, даданг, йўқлаяптилар...

Кун чиққан бўлса ҳам боғ ҳали сояда, фақат кўчкүзюзидаги сарвларнинг учлари чархланган найза тигларидай ялтиллаб турарди.

Ҳайдар истар-истамас тўшак огушидан чиқиб, хайина бошлади. У кеча кунбўйи Нормурод отани кўчириш билан овора бўлиб, уйларига тун яримга яқин қайтди, бироқ тўшакка кирганидан кейин ҳам ҳаёли қочиб, узоқ ётди.

Кеча умуман галати бўлди. Аввалбошда мактаб директори Азиззода отага «хўжалик биноси»дан чоғроққина бир хона ажратиб берган эди. Кейинроқ домла кутубхонасини мактабга инъом этмоқчи эканини айтганидан кейин яна бир хона кўшиб берди. Шу билан эрталаб жаҳл устида мактабга «бошпана» қидириб борган домла тушдан кейин кутубхонасини ҳам кўчирадиган бўлди-ю, «кўч-кўч» бошланиб кетди. Лекин, энг қизиги, домла Шомуродовнинг кўчиши фавқулодда катта маросимга айланиб кетди, танилбилишлар уёқда турсин, қандайдир нотаниш одамлар ҳам ёпирилиб келиб, оёқ остида ўралашиб юришди, худди катта ҳашар булаётгандек қуни-қушилاردан нон-чой, иссиқ овқат ёғилди... Кечқурун эса дугоналарини эргаштириб кирган Лагофат дастурхонга бир тўвоқ сергўшг палов қўйди...

Одамларнинг отага қайишиб, жонкуярлик қилгани яхши бўлди-ю, бироқ Ҳайдарга бир нарса қаттиқ тегди:

Тоғасига «ҳорманг» деб келганлар орасида Қудратхўжага ўхшаган бир-иккита хашаки одамлар ҳам бор эди. Қиттай-қиттай қилишиб ширакайф бўлиб олган бу қурумсоқлар нимадандир беҳад хурсанд эди, улар алақандай илмоқли гаплар отишиб, Ҳайдар уёқда турсин, отани ҳам хуноб қилишди... Умуман, одамларнинг домлага кўрсатган бу кутилмаган муруватида, унинг кўнглини кутаришга уринишларида, ҳатто Қудратхўжага ўхшаш исқиртларгача атрофидан ўралашиб қолишида кимгадир қарши қаратилган пинҳоний бир норизолик бор эди... Йўқ, Ҳайдар «ки»

«Дар» деб ўзини-ўзи овутияпти. Бу норозилик, ҳеч
«убҳасиз, унинг дадасига, Отақўзига қарши қаратил-
ган эди!.. Шу сабабдан Ҳайдар кечаси кўзидан уйқу
қочиб, тонг отгунча тўлганиб чиқди...

.. Отақўзи, қўллари орқасида, ишком тагида секин
айланиб юрарди. Қудуқ ёнидаги катта дўнгалак столда
бир даста патир, икки коса қаймоқ, бир патнис ҳусай-
ни ўзум турар, лекин қаймоқнинг юзи олинмаган, нон
ушатилмаган эди.

— Ке, ўтир! — Отақўзи гарч-гурч одимлашда давом
этганича, ўглига ўтринча бир қараб олди. Унинг
кўзлари киртайган, ҳаракатлари суст эди.

— Чол кучиб булдимиз?

— Булди ҳисоб...

— Нечта хона беришибди?

— Иккита...

— Ҳмм... қалай, хурсандмилар энди?

— Қизиқсиз-а, дада, — деди Ҳайдар, — нега энди
хурсанд бўларканлар?

Отақўзининг лабларига кинояли кулги югурди:

— Бу дейман... сен ҳам чол тарафга ўтиб олганми-
сан?

Ҳайдар ялт этиб дадасига қаради. У кескинроқ бир
гап айтмоқчи эди, бироқ отасининг киртайган кўзлари-
даги аянчли ифодага кўзи тушди-ю, ҳисларини жилов-
лади.

— Гап ким кимнинг тарафини олишида эмас-ку,
дада?

— Гап нимада бўлмаса?

— Умуман... яхши қилмадингиз-да...

Отақўзи: «Бунга нима бўлди, қачондан бери чолга
меҳри тушиб қолди?» — дегандек, бир муддат ҳайрат-
ланиб турди.

— У киши-чи? У киши яхши қилдиларми? Мен
уни... уз отамдай ардоқлаб, қўлимдан келган яхшилиқ-
ни қилсам, уни деб маломат тоши остида қолсам-у... у
киши раҳмат ўрнига лаънат ёғдирса? — Отақўзи
ногаҳон боши айлангандай чайқалиб кетиб, ишком
устунини ушлаганича кўзини юмиб анча жим қолди,
сўнг бирдан ўзгарган, юмшаган товушда: — Хўп, май-
ли, омон бўлсинлар, ишқилиб, — деди хўрсиниб. —
Мен сени бошқа бир ниятда чақирувдим. Бир нима
демоқчи эдим... Ҳа! Домланг кепти, эшитдингми?

— Қайси домлам?

— Қайси буларди, уша, илмий раҳбаринг, профес-
сор Воҳид Миробидовни айтяпман! Шаҳарга, қизини-

кига меҳмон бун кепти. Кеча бирга эдик. Ҳар қалаи тузук одам. Сенинг ишларингдан ҳам хабардор эмиш. Ҳаммаси ҳал бўлади, деяпти...

— Майли, — деди Ҳайдар. — Ҳал бўлмаса бўлмас..

— Ие? — Отақузи юришдан тўхтаб, синовчан назар билан ўглига тикилди. — Ўз ишингдан тониб қўлингни ювиб, қўлтиққа урмоқчимисан?

— Гап тонишда эмас... Негадир совиб кетдим шу ишдан...

— Совийсанми, йўқми, аммо-лекин дипломни олаво-лиш керак! — деди Отақузи эътирозга йўл қўймайдиган бир алфозда. — Турмушда асқатади ҳали! Гапнинг пускаллеси, бу одам — керак одам! Иззат-ҳурматиини жойига қўйиб, яхшилаб кутиб олишимиз керак. Ҳа, эсимдан чиқмасдан айтиб қўяй. Домла баҳона, тўйиниям тезлашгирсак дейман. Катта бўлмаса, кичик роқ бўлар. Бундоқ уйлаб қарасам... асасая дабдабалар биздай раҳбар ходимларга тўғри келмас экан Нима дединг?

— Ўзингиз биласиз. Менга бари бир...

— Бари бир бўлса... келин билан гаплашдингми ё буёғиниям ўзим гаплашиб берайми?

— Дада! — Ҳайдар жазаваси тутиб шанг билан ўрнидан турди. — Бу гапни бир айтдингиз бўлди-да энди!

— Ҳа, тузук, — деди Отақузи калта, уч бурчак мўйловини мамнун силаб. — Ота қонидан бор экан сендаям! Қисқаси, сен ҳам гаплаш, мен ҳам... қудагай билан шу бугуноқ гаплашаман. Қолган ишга қор егади. Шу ҳафтанинг охиридами ё нариги ҳафтанинг бошидами домланг бош, ўттиз-қирқ кишилик зиёфат қиламизу шу галвадан қутуламиз-қўямиз. Тамом. Вас-салом. Уқдингми? — Отақузи ўглининг жавобини кут-масдан вазмин одимлаб дарвоза томон йўналди, бироқ уч-тўрт қадам юрмасдан яна тўхтаб, орқасига қайтди.

— Бу дейман... Кеча домланг бир нарсани илтимос қилувди: у кишининг Сибирь дарёлари тўғрисида китоби бор эканми?

— Бор.

— Бор бўлса... домланг айтяптики, шу китобимни чўлқуварлар муҳокамасига қўйсангиз, чўлқуварлар уни мукофотта тавсия қилсалар деб...

— Қанақа мукофот?

— Билмасам! Беруний мукофоти деган мукофот бор эмишми?

Ҳайдар худди ўз қулоқларига ишонмагандай:

— Ўзлари айтдиларми шу гапни? — деб сўради.

- Ҳа, — деди Отақўзи ўглининг таажжубига эътибор бормай. — Нима қилсак экан шуни?

Ҳайдар елкасини қисди.

— Билмасам. Умримда қилган эмасман бунақа яшнни!

— Ҳмм... Чол билмасмикин бунинг йулини?

Ҳайдар ўзини туголмай қаҳ-қаҳ отиб кулиб юборди.

— Ҳа, тоғамлардан илтимос қилиш керак! Домла-нинг китобини мақтаб, чўлқуварларга бир доклад қилиб берсинлар!

Отақўзи айтган гапининг бемаънилигини узиям тундун шекилли, қулини бир силтаб, мийигида кулим-сираганича йулига равона бўлди.

Ҳайдар бир-бир босиб, орқага қайтди. Бог этагида бир ариқ сув шарқираб оқиб ётарди. Ҳайдар ариқ лабига чунқайиб, муздай сувга юз-кўзларини ювди, бироқ кўнглидаги губорни муздай сув ҳам тарқата олмади-ю, олма остидаги соябонга кириб, жойига чўзилди.

Таги бедазор улкан бог қуёш селига гарқ бўлган, фақат тарвақайлаб ўсган бу кекса қимизак олмагина улкан чодирдек атрофга ҳамон қалин соя солиб турарди...

Кечаги машғум жанжалдан бери, йўқ, тоғасининг хагини ўқиб чиққандан бери, Ҳайдар шу аҳволда: жисми қандайдир ногирон, хаёли паришон...

Ўша куни, ўзи ва дадаси тўғрисида айтилган гапларни ўқиб чиққан куни, Ҳайдар кечаси билан мижжа қоқмади. Бу гаплар бирда тўғри ва адолатли, бирда ўта адолатсиз, ўта инсофсиз туюлиб, тонг отгунча хаёлан чол билан баҳслашиб чиқди. Эрталаб эса бемаъни, бераҳм, мудҳиш жанжал унинг ҳамма ўйларини агдар-тунтар қилиб юборди. Шу жанжал сабаб, Ҳайдар кеча отаси эмас, чолнинг ёнини олди.

Кеча дадасининг ҳайқириқларидан, курс муомалаларидан чўкиб, алақандай букчайиб қолган чолни кўрганида, Ҳайдарнинг дилида отасига қарши кутилмаган бир исён кўтарилган эди, бироқ ҳозир дадасини кўриб, кўнгли яна бузилди.

Дадаси ўзини илгаригидай мард ва чўрткесар қилиб кўрсатишга қанчалик уринмасин, унинг ичида қандайдир мурвати сингани шундоқ сезилиб турарди. Ҳатто унинг: «Чол-чи, чол яхши қилдимми?» — деб

ушқиришларида ҳам аллақандай шубҳа, юрагини кемириб ётган армон, илгариги Отақузига ёт аянчли бир нарса бор эди. Унинг Воҳид Миробидов туғрисидаги гаплари ҳам қизиқ. Дадаси ҳеч қачон бунақа гапларни гапирмас эди!

Ҳайдар боя: «Шу ишдан совиб кетдим», дегани да — буни шунчаки айтгани йўқ. Сунгги пайтларда у чиндан ҳам ўз ишидан совиб кетди. Айниқса, отпусмага чиқиб, қишлоққа келганидан бери диссертацияси атрофида бўлиб ўтган машмашалар, институтдаги майда-чуйда гаплар, узининг изтироблари, Воҳид Миробидовнинг хатти-ҳаракатлари — бунинг ҳаммаси қандайдир майда, аҳамиятсиз бир нарса бўлиб куринадиган бўлди унга.

Йўқ, гап умрининг уч йили кетган илмий ишининг бебурдлигида эмас. Нафсиламрини айтганда, у оқови сувларни қайта ишлатиш мумкин деган гапни осмондан олиб айтгани йўқ. Уч йил давомида у бирда Қарши даштларида, бирда Мирзачўлдаги янги совхозларда, яна бирда Езёвон чўлларидаги колхоз далаларида тажрибалар ўтказди, оқова сувларнинг таъсирини ўша ерларда синаб кўрди. Илмий ишида бу ерларнинг карталари, схемалари, ўтказган тажрибаларининг натижалари, ҳатто иштирок этган мутахассислар берган хулосаларгача — ҳаммаси мавжуд. Гап фақат тузнинг миқдорида. Бу миқдорни эса... Воҳид Миробидов таклиф қилди. «Шу ишни деб, сочим оқарди, менинг тажрибамга ишонавер, шу гап керак, ҳаёт учун, келажак учун керак», — деб туриб олди.

Йўқ, Ҳайдар ҳамма айбни раҳбарига тўнкаб, узини сутдай оқ, мусичадай увол қилиб кўрсатмоқчи эмас. Унинг узидан ҳам ўтди. Чол ҳақ: у бир оз ҳовлиқиб кетди. Илмий ишида нима демасин утадигандай, дадаси иккисининг қўлиридан келмайдиган иш бўлмайдигандай, кўнгиллари нима тиласа, ҳаммаси рўёбга чиқадигандай туюлди унга. Аммо турмуш Ҳайдар ўйлагандан мураккаброқ, чигалроқ экан. Домла Миробидов эса... ҳамон ўша-ўша, ҳамон парвойи фалак бўлса керакки, кўнгли Давлат мукофотини тусаб қолибди!..

Ҳайдар ўз раҳбарининг ҳар нарсага қодир эканини, унинг қўлидан келмайдиган иш бўлмаслигини билар, шу сабабдан уни яқин-яқинларгача ҳурмат қиларди. Бироқ... ўзи учун ўзи Давлат мукофотини ундириш ниятида, бу ишни «ташқил» қилиб югуриб юриши...

Ҳанлар нимадандир феъли бузилиб урнидан туриб кетди

Укалари тоғда, пионер лагериди, Тоҳира ҳам, олис ҳам қаёққадир кетишган, ҳовли бум-буш эди

Ҳайдар нима қилишини билмай бир оз уйланиб тургач чолдан хабар олишга қарор қилди. Кеча кечқурун Латофат дутоналарини бошлаб кириб, тун ярмигача китобларни тартибга солишга ёрдамлашган эди. Балки бугун ҳам келгандир? Кеча Ҳайдар у билан гаплаша олмаган, Латофат тунов кунги машмашадан бери ҳамон чехраси очилмай, узини четта тортиб юрарди, балки бугун иложи бўлар?

Ҳайдар кийиниб, уйдан чиқди. У дарвозани занжирлаб, энди мактаб томонга юрган эди, орқадан Латофатнинг ҳаяжонли, титроқ овози эшитилди:

— Ҳайдар ака!

Велосипедга миниб олган Латофат шитоб билан учиб келиб, Ҳайдарнинг қаршисида тўхтади. Қизнинг одатда баланд қилиб турмаклаб юрадиган сочлари ёзилиб, этагига тушган, рангида ранг йуқ, катта, серкиприк кўзлари алақандай бежо эди.

— Дадангиз... Отақўзи акамлар уйдадилар?

— Йуқ, далага кетганлар, — Ҳайдар. — Нима қилди?

— Қайси дала? Билмайсизми?

— Йуқ. Тинчликми ўзи?

— Идорадаям йуқ эканлар, — деди Латофат Ҳайдарнинг саволига жавоб бермай. — Котиба ҳам йуқ. Вой худойим-эй!..

— Нима қилди? Айтсангиз-чи ахир! — деди Ҳайдар хуноби чиқиб.

— Бригадир акамлар... Али мўйлов... домлани қамаб қўйдилар.

— Қамаб қўйди? Нега энди?

— Домлани омборга қамаб, гўзага дори сепиб юбордилар! — Латофат тирноқларига хина қўйилган нозик бармоқларини синдиргудек қисирлатиб, атрофига талмовсираб қаради. — Энди нима қиламан? Вой худойим-эй!

Ҳайдар бир дақиқа Латофатнинг бетоқат питирлашларини кузатиб, иккиланиб турди, сўнг:

— Тухтанг! — деди. — Велосипедингизни ичкарига опкириб қўйинг! Мен ҳозир чиқаман. Кетиб қолманг, ҳозир, ҳозир топамиз дадамларни!

У югурганича гаражга кириб, зум ўтмай «Моск-

вич»ини миниб чиқди, дарвозада ҳамон қалтираб турган Латофатнинг қаршисида тўхтатиб:

— Утиринг! — деди буйруқ оҳангида. — Илгарда йўқ дедингизми дадамларни?

— Йўқ эканлар...

— Ҳмм... — Ҳайдар бир дақиқа ўйланиб қолганда тўсатдан машинага қаттиқ газ берди. — Хуп! Кетдик! Латофат бармоқларини қисирлатганича уриндиқда гужанак бўлиб ўтирарди.

Воқеа бундай бўлганди.

Кеча эрталаб, Соқижон Обидов практикант қизлар билан энди ишга чиқмоқчи бўлиб турган эди, тўсатдан Али мўйлов упкасини қўлтиқлаб югуриб келди. Одатда шалвираб турадиган тақасимон мўйлови дикрайган, кўзлари ола-кула, ўзиям Соқижон Обидовга бешбаттар гулдираб:

— К-кана, д-домла! — деди. — К-кана!

Лекин мўйлов қанчалик даҳшатга тушган бўлса Соқижон Обидов шунчалик қувониб кетди... Камоли хурсандлигидан одатдагидан ҳам баттар ҳовлиқиб:

— Яхши! Яхши! — деб хитоб қилди. — Қани? К-курсатинг менга!

Ҳақиқатан, энг чеккадаги пайкалда кўсак қуртининг биринчи нишоналари пайдо бўлган, бир неча тулғузанинг барглари саргайиб, галвир бўлиб кетган, у ербу ерда кўсак қуртининг тухуми кўзга чалинарди.

Лекин мўйловни даҳшатга солган бу ҳолат Соқижон Обидовга пашша чаққандай ҳам таъсир этмади.

— Упкангизни босинг, мўйлов! — деди у бамайляхотир. — Пашшадан фил ясаманг, беш-олти кун куза тамиз!

— Н-нима? — деди мўйлов тутатиб. — Нима деяптилар, акаси ургилсин?

— Қ-қўрқманг деяпман. Бир квадрат жойга нечта курт тугри келади? Ҳисоблаб чиқамиз. Ҳамма чораларни к-кўрамиз!

— Огизларига новвот! Бу киши кўсак қургини санармишлар! Ха-ха-ха... Эҳтимол, давлатга пахта ўрнига кўсак қуртининг уругини топширармиз!

— Айтяпман-ку, ҳамма чораларни кўрамиз деб!

— Э, бор! Чораларингдан ургилиб кетдим дининг! — Мўйлов бу қайсар домла билан гиди-биди қилиб ўтиришдан фойда чиқмаслигини билди-ю, мотоциклини тарилатиб қаёққадир кетди.

Соқижон Обидов қизларни ёнига олиб, ишга киришди. Колбаларни очиб, илгари тайёрлаб қўйилган

қозғалыштарға трихограмма тухумларидан қиттак-қиттак солиб, ҳар икки қадам жойга биттадан қўйдириб чиқди. Кусак қурти пайдо бўлган жойларга эса ҳар қадамга биттадан қўйдирди. Сал ўтмай, агрономни бошлаб мўйлов келди. Кусак қуртининг нишонларини кўриб, агрономнинг ҳам кайфи учиб кетди. Бироқ Обидов чора кўраётганини айтиб, раиснинг гапини дастак қилиб, агрономни ҳам, мўйловни ҳам тинчитди. Ҳар қалай, кеча ҳаммаёқ осойишта эди, осойишта бўлгани учун ҳам Латофат кечқурун домла Шомурдовнинг олдига кетганди.

Бугун эрталаб қизлар, ҳеч нарсадан хабарлари йўқ, ишга боришса... дори ҳидидан пахтазорга яқинлашиб бўлмаиди! Бошларига газниқоб кийиб олган механизаторлар тракторларини тариллатиб, дори сепишяпти.

— Домла қаёқдалар? — қизлар шийпонга қараб чопишди. Шийпонда бир жон йўқ, ёлғиз Али мўйлов кўларини орқасига қилиб ҳовуз бўйида асабий айлашиб юрарди.

— Домла... домла қанилар, Алижон ака?

— Домла! — мўйлов мийигида кулиб, шийпонга қараб қўл силтади. — Домланг ана, ертўлада каламушлар билан суҳбат қуриб ўтирибди!

Латофат ялт этиб мўйлов кўрсатган томонга қаради.

Шийпон подвалининг темир панжарали кичкина дарчаси орқасида Соқижон Обидовнинг боши куринарди.

— Домлажон! — Латофат чопиб бориб дарчанинг темир панжарасига ёпишди. — Дарча олдида билакларини кўксига чалиштириб турган Соқижон Обидов Латофатнинг хитобига жавоб бермай, қоронги бурчакка қараб кетди.

Латофатнинг кўзи жиққа ёшга тўлди.

— Бушатинг! Ё ҳозир бушатинг, ё раис акамларга бориб айтаман!

— Раис туғул, ундан каттасига бориб айт! — деди мўйлов. — Ҳосил керак бўлмаса, ишдан ҳайдашсин мени! Ҳосил керак бўлмаса... менга қолса канага едиришсин ҳамма гўзамни!

Латофат нажот излаб ён-верига қаради, шу пайт толларга суяб қўйилган беш-олтита велосипедга кўзи тушди-ю, югуриб бориб биттасига сакраб минди-да, қишлоққа қараб ҳайдади...

...Машина шитоб билан учиб борарди.

Латофат олдин раисни қидириб кетяпмиз деб ўйла-

ди, лекин қишлоқдан чиқиб, Мингбулоқ йўлига тушганларидан кейин тушунди: Ҳайдар тўғри бригадага йўл олган эди.

«Бригадада нима қилади? Унинг гапига кирармида? Али мўйлов?»

Ҳайдар йўлнинг уйдим-чуқурларига заррача эътибор бермай машинани шитоб билан учириб борар унинг қисилган кўзларида, жағ пайлари туртиб чиққан қорамагиз юзида Латофат илгари кўрмаган мардонвор бир ифода муҳрланган эди. Ҳайдар шу шиддат билан тўғри шийпон олдига бориб тўхтади.

Ҳовуз бўйида ҳамон қўлларини орқасига қилиб, асабий одимлаб юрган мўйлов машинани кўриб пешвоз чиқди.

— Э, э, Ҳайдаржон! Ким экан бу десам?..

— Домла қани? — деди Ҳайдар, деди-ю, унинг жавобини кутмай, Латофатнинг кетидан ертўла эшигига борди. Эшиқда отнинг калласидай қулф осикляк эди.

— Ким... ким сизга ҳуқуқ берди домлани қамашга?

— Э-э... Ҳайдаржон болам, бу кишини қамаш ниятимиз йўқ эди-ю, домла ўзлари... ўзларини трактор тагида ташлайман деб тоза тўполон қилдилар!..

— Тўполон қилдилар! Суф сиздақа одамга! — Ҳайдар сал чекиниб, эшикни бор кучи билан гурсиллатиб тепди. Зулфини узилиб кетган пастаккина эшик шарақлаб очилди. Соқижон Обидов бир четда қаланиб ётган қутилар устида ўтирарди.

— Кечирасиз, домла...

Обидовдан садо чиқмади. У индамай ўрнидан турди-да, Ҳайдар билан Латофатнинг ёнидан ўтиб, ҳовузга қараб кетди. Унинг орқасидан чиққан Ҳайдар ишком тагида мутеларча қўл қовуштириб турган мўйловга қаради. У боя йўлда келаётганида, мўйлов гапимга кирармикин, йўқмикин, деб хавотирланган эди. Лекин ҳаммани оёғининг учида кўрсатиб урганган бу одам, фақат раис эмас, раиснинг фарзандларидан ҳам қалтираса керак, ҳозир гуноҳкорларча бош эгиб турарди.

— Ахир бу... бу ишингиз учун суд бўласиз-ку, суд! — деди Ҳайдар бўғилиб.

— А? Лаббай? — мўйлов кўзлари аянчали мўлтираб, бир шийпонга йиғилиб қолган аёлларга, бир ертўла эшигида ҳайкал бўлиб турган Латофатга қаради. — Ахир, мен бу ишни ўзим учун эмас, шу бригада-ни деб, планни деб қилдим-ку, ука...

«Планни деб!»

Афтидан, бу одам билан пачакилашиб утиришнинг фойдаси йўқ эди!.. Ҳайдар қўлини бир силтаб, ҳовуз сувига юзини юваётган Обидовнинг ёнига борди.

— Кечирасиз, домла... Мен гаплашаман, шу бугунроқ гаплашаман дадамлар билан...

Обидов кuzини юмиб, секин бошини сарак-сарак қилди:

— Майли, энди бари бир фойдаси йўқ, ука...

Латофат бир-бир босиб уларнинг ёнига келди. Унинг кўзларида ёш томчилари милтирарди. Лекин бу томчилар унга аталганми ё Обидовгами — Ҳайдар буни билолмади.

2

Жаҳл билан жоҳил сўзларининг ёнма-ён туриши бежиз эмас. Донолар «Жаҳл — жоҳилнинг қуроли», деб билмасдан айтишмаган.

Домла Шомуродов биринчи куни, аччиқ устида олатасир кўчишга киришганда бу ўй, бу шубҳалардан йироқ эди. Кундуз кўплар ёрдам қўлини чўзиб йўқлаб келишганда эса: «Биз ҳам чориги кўчада қолганлардан эмас эканмиз-ку, бизниям йўқлайдиганлар бор экан-ку», деган хаёлга бориб, ҳатто кунгли ҳам кўтарилган эди. Барча ҳадик-хавотир, юракни кемирувчи барча шубҳалар кечаси, йўқлаб келган ошна-огайнилари тарқаб бўлишиб, бир ўзи бир хонада қолганидан кейин келди. Рост, Отақўзининг сенсираб гапирганлари, «Дарҳол йўқол бу уйдан!» — деган ҳайқириқлари ҳамон қулоқлари остида янграб турар, бу ҳақоратомуз ҳайқириқларни ҳар эслаганида суяк-суякларигача зирқираб кетарди. Аммо ақл бовар қилмас бир бемаъ依лик билан бошланиб, бемаъ依лик билан тутаган бу даҳанаки жанг хаёлидан сал кўтарилиши билан ҳалиги машъум шубҳа қайта ёпирилиб келарди-ю юрагини қайта кемира бошлар эди.

Ҳа, у нобакорнинг талтайиб кетгани аниқ. Яхши ишлар қилдим деб, бу элга ўтқазиб қўйган жойим бор деб, босар-тусарини билмай қолгани, одамларни оёқ учида курсата бошлагани рост. Зотан, мақтовлардан пуфақдай шишиб, шухратталаб бўлиб қолгани аён. Ҳаммаси тўғри. Аммо нима бўлгандаям мақтовлардан эсанкираб қолган бу тентак унинг ўз жигари-ку? Орқасида қоладиган, ўлса ўлиги устида белини боғлаб турадиган, гўрига ниҳол ўтқазадиган яккаю ягона жия-

ни-ку? Гурури голиб бу нобакор бир огиз гапга келмай ушқириб берган булса... сен бир поғона паст тушиб, аста гапирсанг булмасмиди, Нормурод чол! Аста гаплашиб, яхши маслаҳатлар бериш ўрнига, унинг кўнглига қўл солиб, нега шундай қилаётганларини сўраб билиш ўрнига, ошини ошаб, ешини яшаб бўлган икки қоқбошнинг гапига кириб, ўз жигаринг устидан юқориларга арз қилганларинг инсофданми ахир? У тентак шуҳратпарастлик қилган бўлса, сен обрўпарастлик қилмадингми, қари бўри? Ўзингни адалатпарвар қилиб кўрсатиш учун эндигина илм даргоҳига қадам қўйган ўглини чалиб йиқитганинг етмагандек, энди жиянингниг ўзига ҳам осилдингми, мияси сўйилган қария?... Зотан, қариган чоғингда унинг ишига бош суқиб нима қиласан? Балки уни шундай бўлишга, бу ишларни қилишга мажбур этаётган теран сабаблар бордир? Балки турмуш ўзи уни шундай бўлишга мажбур қилаётгандир? Умринг диққинафас илм даргоҳида ўтган, суягинг китоб билан қотган бир одам, сен бу ҳаёт қонунларини қаёқдан биласан, қоқбош чол?

Отани қийнаётган яна бир нарса бор эдики, у ўзи қанча эзилиб, пушаймон ўтида қанчалар қовурилаётган булса, Отақўзи ҳам шу топда қаерлардадир қийналиб, ичини ит таталаб юрганини биларди. Чунки, «жиян тоғага тортади», деганларидек, Отақўзи худди унинг ўзига ўхшар, аввал қилгиликни қилиб қўйиб, кейин доим афсус-надомат чекиб юрарди. Ушанда ҳам, диссертация машмашасидан кейин ҳам худди шундай бўлмадими? Илмий совет мажлисидан кейин уни қон қилиб кетган Отақўзи кампир вафот этганини эшитиб, беш-олти соатга қолмасданоқ «Волга»ларини қаторлаштириб етиб бормадими, худди янгаси эмас, ўз онаси ўлгандай наъра тортиб, укириб кириб бормадими? Кейин дафн маросимидан бошлаб, то сўнги расм-русумларигача ўз буйнига олиб, бел боглаб, тик туриб хизмат қилмадими?

Нормурод Шомуродов кечаси шуларни уйлаб, ўз ёғига ўзи қовурилиб, уйга чўмиб ўтираркан, худди деразаси олдида биров айланиб юргандай, худди пушаймон қилиб келган Отақўзи киришга журъат этолмай эшикда тургандай бўлди-да, тимирскиланиб ташқарига чиқди.

Домлага ажратилган хонанинг деразалари боққа қарарди. Мактаб ўқувчиларининг қўли билан барпо қилинган бу бог ҳали ёш, найза буйи чўзилган

ниҳоллар энди авж ола бошлаган, бироқ бедаси белбоққа келиб, яшнаб ётарди

Ойсиз, серюлдуз бир тун эди. Қишлоқ чуқур сукутга чўмган, фақат олисда. Мингбулоқ томонларда, қурбақалар қуриллар, чигирткалар чириллар, аҳён-аҳёнда итлар вовуллаб қўярди.

Домла Шомуродов боққа тикилиб, димоғига гуп-гуп урган қуруқ пичан аралаш беда ҳидини симириб, узоқ турди. Богдан ҳеч бир шарпа эшитилмас, бироқ отага қорайиб кўринган олма ниҳоллари панасида кимдир тургандай, унинг олдига келишга журъат этолмай юрган бу одам Отақўзидай туюлиб, узоқ турди. Қани энди Отақўзи шу топда богдан чиқиб келса! Ота уни бағрига босиб, кўнглида армон бўлиб ётган барча дарду ҳасратларини айтар, айтиб хуморидан чиқарди.

Эрталаб офтоб чиқар-чиқмас домлани йўқлаб Олия келди. Бир хурмачада қатиқ, бир товоқ қаймоқ, бир даста патир кўтариб кириб келди.

Оқ-сарикдан келган узунчоқ юзида қандайдир аянчли табассум, кўзлари гуноҳкорона мўлтираб турибди, ўзиям ота уни уйдан ҳайдаб чиқаришидан қўрққандай, эшикни журъатсизгина очди.

— Ассалому алайкум, тогажон...

Домла Шомуродов унинг гуё шафқат тилагандай жавдираб турган кўзига кўзи тушганда юраги беихтиёр «шиғ» этиб: «Ке, болам!» — дегиси келди-ю, бироқ нимадир бунга халақит берди, у қовогини уйиб. бош ирғаб қўя қолди. Домла кеча Ҳайдарга ҳам шундай муомала қилган, унинг ёрилишга мойиллиги борлигини сезса ҳам ўзини ундан тортган, у Ҳайдарга ёзган хатидан бир оз хижолатда, назарида, самимий бўламан деб, айтмайдиган гапларни айтиб қўйгандай эди...

Олия электр платага чой қўйди, уёқ-буёқни йиғиштирган бўлди, сўнг: «Тушликка нима қип келай?» — деб сўради. Домла унинг ҳамма саволарига: «Раҳмат, болам, ҳеч нарса керак эмас», деб жавоб берди. У Олиянинг кўнглида гапи борлигини, кеча Ҳайдарга ўхшаб у ҳам ёрилгиси келаётганини билди, киприкларида милтираган ёш томчиларини ҳам кўрди, бироқ унинг йиглаб юборишидан қўрқиб, тескари бурилиб олди. Олия индамай чиқиб кетганидан кейин эса, уз кўнглидан, дийдаси қаттиқлигидан ранжиб узоқ ётди. Шу сабабданми, бошқами, тушга яқин оғайниси Ҳузқул билан Қудратхўжа бир сават мева-чева кўтариб келишганда, уларни ҳам жуда совуқ қарши олди.

Авваламбор, домлага Урозқулнинг одам қуриган, дек Қудратхужани етаклаб келгани ёқмади, қоллар са: «Айтганини қилиб, углининг уй-жойини қайтарай, бердим-ку, тагин қандай даъвоси бор бунинг?» — деб уйлади. Урозқул ҳам буни пайқади шекилли, дарҳол мардикорлик йилларидан гап очди. У дусту Нормуроднинг мардикорликда булган воқеаларни эслашини яхши куришини, Киев кўчаларида ёш болаларга маъна бўлиб, туяларда ўтин ташиганларини эслаганлариде қулф-дили очилиб кетишини биларди. Лекин бу сафар мардикорликда бошларидан кечган гаройиб, ҳангомалар ҳам домланинг чеҳрасини очмади ў ҳамон ўз хаёллари билан банд, бошини ҳам қилиб утирар, Урозқул оғайнисининг кўнглини кўтармоқчи бўлиб, яна «офатижон кампирлар»дан сўз очган эди. Қудратхужа оғзини урадай очиб, тишсиз милкларини кўрсатиб ишшайди:

— Э-э, гап кампирда дейсизми, мулла Урозқул?

— Гап нимада булмаса?

— Нормурод эшон шу мамлакат, шу ҳукумат учун салкам эллик йил бел боглаб хизмат қилган бўлса-ю охир-оқибат... — Қудратхужа гапининг давомини айтишга журъат этолмай, маънодор тиржайганича чайнаиб қолди. Домла Шомуродов хумдай бошини кўтариб, ўқрайиб қаради.

— Сен нокас! — деди оғир ҳансираб. — Тагин бошладингми алмисоқдан қолган чиркин кўшигингни?

— Нима, ёлгонми? — Қудратхужа мунчоқ кўзларини домла Шомуродовнинг чуқмордай мушгидан узмай бир оз тисарилиб ўтирди. — Эллик йил олишганингда охир-оқибат теккан мана шу мачитнинг хужраси бўлдимми? Ҳи-ҳи-ҳи...

— Сен палид! Қулоқнинг думи! Ўйлайсанки, биз кекса фахрийлар ўз манфаатимиз учун курашганмизда?.. — Нормурод Шомуродов қалт-қалт титраб, ўридан турди. — Сен худбин ҳаммани ўзингга ўхшатмоқчи буласан. Сен мени ҳам ўзингга ўхшаган, ўз қорни, ўз жигилдонини ўйлайдиган одам деб ўйлайсан!..

— Йўқ, сенда жигилдон нима қилсин? Сен фариштасан-ку?

— Йўқ, фаришта эмасман! Аммо сенга ўхшаган халқ қонини сўрган душманлар билан олишганда... ўз бахтимиз, ўз манфаатимизни ўйламаганмиз биз! Жўмлайи жаҳон, бутун башарият билади буни!.. Яхшида гина бўлмас, ёмондан гина кетмас демоқчи, ёлғиз сен

га ухшаган ипринди-сиприндилар билмайди буни! Са-
вобни улуг донишманда айтгандек, ковакларда судра-
либ, ўрмалаб юришга маҳкум қилинган сендай
можаулларнинг бургут парвозига ақл-идрокларинг ет-
майди! Бу гапга тушундиларми, хужай калон? Тушун-
ган бўлсалар... чиқ бу уйдан!

— Уй эмас, хужра, тақсир, хужра... ҳи-ҳи-ҳи...

— Йуқол дейман, ёт унсур! — Нормурод Шомуро-
дов уёқ-буёқни тимирскиланиб, отадиган нарса қидир-
ди-ю. қулига илинган ёстикдай китобни боши узра
кутарди.

— Йуқол кузимдан!

— Тўғри гап туққанингга ёқмайди, ҳи-ҳ-ҳи!

— Йуқол дедим сенга! — шиддат билан отилган
китоб эшикка борган Қудратхужанинг елкасига тегиб,
гурсиллаб полга тушди, Урозқул ўрнидан туриб кетди.

— Ҳой, эсинг жойидами, Нормурод!..

— Майли, огайни, мен тинч қўй, — домла қайта
жойга ётиб, кўзини юмди. — Мени тинч қўй, азизим...

Урозқул нима қилишини билмай соқолини тутам-
лаганича уйнинг ўртасида анча турди, кейин эшикни
секин очиб, хонадан чиқди. Домла Шомуродов бунинг
ҳаммасини сезиб ётди, болалик ва йигитлик чоғ-
ларининг шоҳиди бўлган эски қадрдонини ноҳақ ран-
житганига ҳам иқрор бўлди, бироқ уни йулдан қайта-
риб, узр сўрашга бўйни ёр бермади...

«Майли, кетаверсин! У ҳам, Урозқул ҳам Норму-
роднинг дарди дунёсини билмайди! У ҳам Нормуро-
днинг аҳволига ачиниб, кўнгил сўрагани келган эмиш!

Йуқ, Нормурод Шомуродов дарди йуқ кесак эмас!
У ҳам одам, унинг ҳам кўкси тула армон! Бахт-саодат
деган яхши сўз, яхши орзулар унга ҳам ёт эмас! Бироқ
юрт бахти олдида, бутун ақл-идрокини, илм-заковати-
ни бахшида қилган шу эл саодати олдида ёлғиз унинг,
Нормурод Шомуродовнинг бу ташвиш, бу гурбатлари
нима деган гап?.. Фақат... Фақат ўз жигари, тугишган
жияни билан бўлган бу кўнгилсиз гаплар эзепти
уни!..»

Ҳа, ота янглишмаган — бу одамларнинг ҳаммаси
тоға-жиянларнинг чаплашиб қолганидан мамнун,
ўзингникини ёмонласанг ётнинг меҳри кўтарилар, де-
ганларидек, тоға-жиянларнинг низоси булар учун кат-
та бир тантанага айланди! Йуқ, ҳамма эмас,
Қудратхужага ухшаган дордан қочган ёт унсурлар
хурсанд бўлишяпти бу жанжалдан! Ақлли ўзини айб-
лар, беақл дўстини, дегандек, у ўзини ута принципа,

ута адолатпарвар қилиб кўрсатаман деди. Қудратхўжага ўхшаган нопок кимсаларнинг қўлига соққон тутқазмадимикан? Шу қишлоқни деб жонини фидо қилаётган ўз жиянининг оёғига болта урмадикан?

Домла Шомуродов ўз уйлари билан бўлиб, чамаси, кузи илиниб кетган экан, бир маҳал яна эшик тиқирлаб, мактаб директори Азиззода кириб келди. Азалдан сал ҳовлиқмароқ одам, у ҳозир бешбатта ҳовлиқиб, қаңдайдир талмовсираб қолган эди.

— Қалайсиз, домлажон? Бардаммисиз? Балли, ба, ли. Бардам бўлинг ишқилиб... Сизни кўргани тучан раҳбари келяптилар. Шахсан ўртоқ Шукуров ўзлари келяптилар. Қани-қани, уйни сал йиғиштириб қўялик... Азиззода гапини тутатмаган ҳам эдики, ҳовлиқангир-гунгур товушлар эшитилди.

Домла ўрнидан туриб, деразадан ташқарига қаради, қаради-ю, беихтиёр афти буришиб кетди. Аброр Шукурович ёлғиз эмас, бир ёнида Ҳайдар, бир ёнида Воҳид Миробидов келарди!

Нормурод Шомуродов шу топда ҳаммани кутса ҳам Воҳид Миробидовнинг келишини кутмаган, гўғрироғи, истамаган эди.

У туғишган жияни билан гиди-бидилашиб бу кўримсиз ҳужрада ёлғиз ётганини ҳамма кўрса ҳам Миробидов кўришини хоҳламас эди. Шу боисдан, меҳмонларни қанча яхши кутиб олишга уринмасин, дилидаги гулу-ҳаяжонни жиловлай олмади.

Воҳид Миробидов домланинг муомаласидаги тунгликни сезса ҳам ўзини билиб-билмасликка олди. Оғзи тўла олтинларини ялтиратмасликка уриниб, иссиқдан бўғриққан юзига маъюслик ниқобини кийиб:

— Янгам бечораям оламдан ўтибди, — деди. — Жойлари жаннатда бўлсин. Кўп яхши, кўп хокисор инсон эди марҳума...

Лекин чуқур ҳамдардлик билан айтилган бу сўзлар ҳам домланинг юрагидаги музни эритолмади, у қовогини солганича аста бош қимирлатиб қўя қолди кейин «бу одамни қай гўрдан топдинг», деган маънода ер остидан Ҳайдарга ўқрайиб қаради. Буни сезиб қолган Воҳид Миробидов ҳам қовогини уйиб, бир пиёла чойни наридан-бери ичди-да, рухсат сўради.

— Майли, сиз чиқаверинг, — деди Шукуров қайно тасига қарамасдан. — Домлага бир оғиз гапим бун. Ҳозир чиқаман...

Мехмонлар чиқиб кетгач, Шукуров диванга «кинроқ сурилиб ўтирди, овози қандайдир узгариб:

— Қалайсиз, ота? — деб сўради. — Соғлигингиз тузукми? Бардаммисиз?

— Раҳмат, ўртоқ Шукуров...

Туман раҳбари отанинг ута расмий оҳангда «ўртоқ Шукуров» дейишини кутмаган эканми, бир нуқтага тикилганича анча жим қолди, сўнг:

— Хатингизда айтилган масалалар билан шугулланяпмиз, — деди.

Домла Шомуродов ялт этиб қаради, киртайган кўзлари жавдираб:

— Балки биз ноҳақдирмиз? — деб сўради. — Қариндеш сабаб, куп нарсаларга тушунмаслигимиз мумкин.

— Йўқ! — деди Шукуров қатъий. — Сизлар ҳақсиз. Мингбулоқ масаласи, умуман, табиатни эъзозлаш масаласи ҳозир жуда муҳим масалага айланган. Лекин, афсуски, иш бошлаб қўйилган. Уни тўхтатиш анча мушкул. Аммо ҳаракат қилиб кўрамиз, ота.

Шукуровнинг қайнотасини чиқариб юбориб, Ёлғиз қолиши уйчан нигоҳи, овозидаги мулоҳима — бунинг ҳаммаси унинг самимий гаплашгиси келаётганидан далолат берарди. Бироқ... домла унга нима дейди? Яна Отақузини ёмонлайдими? Уз жиянидан, Ёлғиз жиянидан арз қиладими?

Домла индамади. Анчага чўзилган жимликдан кейин Шукуров:

— Бу ерга кучиб ўтганингиз тузук бўлдими? — деб сўради. — Балки бу ер ноқулайдир сизга? Балки раисга айтиб...

— Йўқ-йўқ, кераги йўқ! — деди домла Шомуродов. — Мана, ўқиш бошланса... шу ерда ёш-яланг билан суҳбатлашиб ўтирсам, шунинг ўзи бир давлат менга... Фақат, битта илтимосим бор...

— Хуш-хуш? — Шукуров яқинроқ сурилиб ўтирди.

— Илтимосим шуки... Отақузига ёрдам берсангиз! — деди домла ва гўё Шукуровнинг эътироз билдиришидан қўрққандай шоша-пиша давом этди: — Тутри, у бир оз ҳовлиқиб, бир оз... талтайиб кетган бўлса кетгандир. Аммо унинг аҳволиниям ҳисобга олмақ керак...

Шукуровдан садо чиқмади. У домла билан кўк-қанда, Тошкентда қуришганларидан бери бу учинчи учрашувни эди. Илк бор учрашганларида домла Шомуродов унга ҳам жуда ўқтам, ҳам ёш боладай оққўнғил бир одам бўлиб кўринган, бунга Жаббор билан Фази-

латхон тугрисидаги Отақузининг ҳангомаси қушилиги, қалбида жуда бошқача бир таассурот қолдирганди. Кейин кампирнинг, ёш келинчақдай мулойим на масъум кўринган кампирнинг вафотини эшитиб, қишлоққини фотиҳага чиқди, чиқди-ю, кўнгли вайрон бўлиб кетди. Тошкентда кўрган бақувват, мағрур қария ўрнида ~~ка~~ мида ўн ёш қариб, мункайиб қолган бир чолни кўрди. Ҳозир унинг қаршисида уша чол, йўқ, ундагидан ҳам букчайиб, чукиб қолган бир қария утирарди. Афтидан, тоға-жиянлар уртасидан ёмон бир гап утган, бироқ домла буни айтгиси келмас, юз берган кўнгилсиз воқеа учун Отақузини эмас, ўзини айблаб қийналар, бу унинг ҳар бир сўзидан билиниб турарди.

Аброр Шукурович буни уйлади-ю, кўнгли бир хил бўлиб, ўридан турди.

— Отақузи ака масаласини биз ҳам ўйлаяпмиз, сиз кўп ташвишланаверманг. Хўп, омон бўлинг, йўқ-йўқ, кўзгалманг... ота, кўзгалманг.

Домла Шомуродов узоқ хаёлга толди. Ҳа, у боя янглишмаган, бу одамнинг бир дардлашсам деб келгани очиқ-ойдин кўриниб турарди. У бўлса, яна ~~эти~~ одатини қилди, яхши ният билан ёрилмоқчи бўлиб келган яна бир одамнинг кўнглини қолдирди! Қолдирмай деса... ана у одам, оғзи тўла олтинларини ярқиратиб нима қилиб юрибди бу ерда? У нега келди? Унинг, Нормурод Шомуродовнинг бу гариб кулбада ёлғизликдан эзилиб, хор бўлиб ётганини кўргани, кўриб қувонгани келдимиз бу ерга?..

«Тагин уша эски гап! Эски белбоғ, эски тўн!.. Ё раб! Қариган чогида бу ор-номус, бу майда-чуйда гаплар нима керак унга?»

— Мумкинми, тоға?

Домла Ҳайдарнинг овозини таниб, истар-истамас қақдини тутиб утирди, негадир яна гаши келиб:

— Ҳа, нечук домлангни ташлаб келдинг? — деб суради.

— Домлани кутар-кўтар қилаётганлар менсиз ҳам этиб ортади! — Ҳайдар шундай деб, боя Шукуров утирган стулга ўтиб утирди. — Чой-пой керак эмасми, тоға?

— Йўқ, раҳмат, болам...

Ҳайдарнинг ўз домласини ташлаб, унинг олдига қайтиб келиши чолнинг кўнглидаги гўборини хисса тарқатгандай бўлди.

— У одам... домлангни айтаман, нега келти?

— Домла... — Ҳайдарнинг лабларига билинар-би-

...нинг планларидан ҳам катта...

Хуш?

-- Домла мукофот олгани кептилар бу ерга. Беруний номидаги Давлат мукофотини.

— А? Қанақа қилиб? — Нормурод Шомуродовнинг кузларидаги ҳоргиналик таажжуб ва ҳайрат билан алаҳшанди.

У кишининг... Сибирь дарелари муаммоларига йиғишлаган бир китоби бор...

— Ҳа, ҳа, бор-бор...

Шу китобни чулқуварлар муҳокамасига қўйдирар эмиш. Чулқуварлар уни Давлат мукофотига тавсия қилишармиш... Шунга дадам айтяптиларки...

— Дадангни қўйиб тур! — домла Шомуродов кўзини юмиб, сийрак қошларини силади. Хаёлидан: «Беруний» экан-ку, нега ундан катта мукофотни олмади!» Сенга энди бари бир эмасми, Нормурод чол? — деган фикр ўтди. Бироқ «эски қадрдон»ининг олим деган номга иснод келтириб, бундай тубан ишлар қилиб юриши... бунга тоқат қилиб туриш қийин эди!..

— Отангни қўйиб тур! — такрорлади чол. — Сен ўзинг нима дейсан домлангнинг бу ишига?

Хайдар пешонасини ишқаб, асабий кулди.

— Хайронман. Ҳар қалай... Давлат мукофотини оламан деб домла ўзи югуриб юриши жуда галати...

— Ҳмм... — Нормурод Шомуродов катта ялтироқ бошини силаб узоқ ўтирди. Кейин тўсатдан: — Хатим-ви ўқидингми? — деб сўради.

— Уқидим...

— Уқиган бўлсанг, мен сенга... бу одам тутрисида, домланг тутрисида гапиришдан қўрқардим. Бу одамга, профессор Миробидовга адовати бор, унинг ютуқларига ҳасад қияпти, деб ўйлашингдан қўрқардим. Хайрият, мана энди ўзинг ҳам тушуниб қопсан!..

Хайдар чурқ этмади. У бошини осилтириб, бир нуқтага тикилиб ўтирарди.

Йўқ! — Нормурод Шомуродовнинг овози тўсатдан момақалдироқдай янграб кетди. — Мен бу одамнинг бу ишларидан ажабланмайман! Олим учун муқаддас бўлган илм-фанни ўз манфаатига қурбон қилишга одатланган бу одамдан ҳар нарсани кутса бўлади. Лекин отанг, ўз жигарим... Мен унга дилозорлик қилиб қўйдим-ку, деб мана икки кун бўлди, кечари тонг отгунча мижжа қоқмай чиқаман. У ҳам

узидан ранжиб, қилмишидан пушаймон чекиб юрган дир деб тулганиб чиқаман. Энди билсам, ҳалиям булса, уз билганидан қолмапти! Даданга айт!.. Йук, ҳеч нима дема унга! Майли, омон бўлсин! Омон бўлсин ишқилиб!

Ҳайдар бир нима демоқчи бўлиб огиз жуфтладию, дейишга улгурмади. Домла Шомуродов диванга чўзилди-да, тескари бурилиб олди.

3

Аслини олганда, Аброр Шукурович қишлоққа эрта индин буладиган кўрик масалалари билан келганда Дала шийпонлари ва болалар боғчалари қурилишига бағишланадиган бу кўриққа Шукуров жуда катта эътибор бермоқда эди. Лекин қишлоққа келгач, қурилиш билан «танишиш» ишларини шийпонлардан эмас, Мингбулоқдан бошлади.

У ёнига Отақузини утқазиб, тўғри Мингбулоққа кетди. Мингбулоқда тиззадан келадиган пичанзорларни оралаб узоқ юрди, мажнунтол ва жийда билан ўралган тиниқ чашмалардан ҳовучлаб сув ичди, кейин қирга чиқиб, чорва комплекси қуриладиган жойларни кўздан кўчирди.

Аброр Шукурович Мингбулоқда ўйчан одимлаб юрганидаёқ Отақузи унинг шикоятларга ён босишини сезди. Сезгани бўлди ҳам, Отақузи қурилажак гигант комплекснинг Мингбулоққа яқин жойга тушиши иқтисодий жиқатдан фойдали эканини қанча тушутирмасин, Шукуров бари бир «тушунмади», гапига қушилмади. У: «Ишни тўхтатиб, қурилишни бошқа жойга кўчиринг», деган гапни ҳам айтолмади. Анча пул сарф бўлган ишга нисбатан бундай деълмас ҳам эди! Лекин қирда қўлларини орқасига қилиб, пастдаги кум-кўк пичанзорга, бир-бирига чирмашиб ўсган кумушранг жийдалар орасида ялт-ялт этган саноқсиз булоқларга қандайдир маънос тикилиб тураркан:

— Ўйлаб кўриш керак, — деди хўрсиниб, — Ҳалиям булса ўйлаб кўриш керак, Отақузи ака!

У шундан бошқа бир нима демади. Лекин бу гапларнинг тагида: «Яхши бўлмабди. Пухта ўйланмай қилинибди бу иш», деган бир маъно бор эдики, Мингбулоқдаги гигант қурилишдан кўп нарсани кутаётган Отақузига шу гапнинг ўзи ҳам огир ботди. Бироқ қишлоққа қайтганларидан кейин юз берган воқеа олдида бу гап ҳам бир ҳолва бўлди.

Улар Мингбулоқдан қайтганларидан кейин Аброр Шукурович боғда тайёрланиб қуйилган зиёфатга рўйи хушлик билдирмай, Нормурод отани куриш истгани билдирди. Унга Мингбулоққа бормай, уйда қолган қайнотаси ҳам қушилди-да, ёнларига Ҳайдарни олиб, чолни кўргани кетишди. Отақузи, табиий, уларга қушишга олмади. У эртанги кўрикни баҳона қилиб, кўрага кетди. Аммо то Аброр Шукурович чолнинг олдидан қайтиб бормагунча узини қўярга жой тополмай питирлаб юрди. Назарида, Шукуров билан тоғаси фақат у ҳақда, Отақузининг нотўғри, номақбул ишлари ҳақида гаплашаётгандай, худди бу масалада тиллари — тилларига, диллари дилларига тўғри келиб, оғиз-бурун ўпишиб қолгандай туюлаверди.

Ҳақиқат, Шукуров чолнинг олдидан кайфи баттар бузилиб, қовоғи баттар осилиб қайтди. Қасдига олиб, шу пайт, худди унинг қайтишини кутиб тургандай, домла Обидов кириб келди.

Бир қўлида кўчма каравот, бир қўлида майда-чуйда солинган тўрхалта, елкасида қоп, гўдакнинг сочларидай майин, сийрак сочлари шоирона тўзгиган Соқижон Обидов қандайдир дарғазаб бир алфозда, полни гурсиллатиб, эшикларни шарақ-шуруқ очиб кириб келди. Шу пайт қаёқдандир пайдо бўлган (ё бирга келганми — буни билиш қийин эди!) Холидахон:

— Шошманг, домлажон, қулоқ солинг гапимга! — деб йўлини тўсмоқчи бўлган эди, домла Обидов унга қараб ўшқириб берди:

— Э, гаплашиб бўлдим сиз билан, маликаи муҳғарама! Раис отамлар билан видолашиш мумкинми ё бу зоти олий билан видолашиш бахтига ҳам муяссар бўлолмаймизми?

Обидов елкасидаги қопини «гурс» этиб полга қўйди, қўярган, четроқда турган Аброр Шукуровичга кўзи тушиб, яна майнабозларча қийшанглади.

— Э-э, котиби калонимиз ҳам шу ерда эканлар-да! Чехрай шамсларини кўрганимиздан бахтиёрмиз, беҳад бахтиёрмиз!

Шукуров савол назари билан бир Отақузига, бир Холидахонга қаради, сал туси узғариб:

— Бу қанақа қилиқ? — деди. — Узингизга ярашадиган ишни қилинг, домла! Нима бўлди узи?

— Нима бўлганини ана, раис отамлар билан... мана б: маликаи муҳғарамадан сўранг! — Обидов домла қопига утириб, тўзгиб кетган майин сочларини сила-

ди. — Шунча йил қилган тоат-ибодатимиз бир пул бўлди, уртоқ Шукуров! Не машаққатлар билан дунда келтирган ҳашаротларимиз... «худо имонларини биламат қилгай!» равзай ризвонга рихлат қилди! Қамин, ҳам уларнинг кетидан боғи эрамга парвоз этишимга оз қолди!

— Кечирасиз, домла... Мен бунақа баландпарвоз замзама гапларга яхши тушунавермайман! Тажриба ўтказайтган жойингизга дори сепиб юборишган Шунақами?

— Ҳозир ҳаммасини тушунтириб бераман, Аброр Шукурович... — Холидахон ҳаяжондан юзлари гул-гул ёниб, одинга ўтди. — Ўртада битта англашилмовчилик бўпти. Бригада бошлигимиз билмасдан... битта хатога йул қўйибди! Отақўзи акамлар у кишини чақириб, каттиқ танбеҳ бердилар!..

Шукуров Холидахоннинг гапига қулоқ солмай Отақўзига юзланди.

— Қизиқ бўпти-ку, раис ака?

Отақўзи хижолат чекиб, бўйнини қашиди.

— Ҳа, шу... Холидахон айтгандек, англашилмовчилик бўпти...

— Англашилмовчиликми ё жўртгага қилинган ишми бу? — деди Шукуров.

Унинг овозидаги шу қаҳр сабаб бўлди, бошқами — Отақўзи буни билолмай қолди — бироқ унинг кўрслик билан айтган бу гапи, айниқса, бу гапнинг адолатсизлиги ўқ бўлиб кўксини тешиб ўтди-ю, у ҳам бирдан туси ўзгариб:

— Афв этасиз, Аброр Шукурович! — деди. — Туман раҳбарияти биздан... кузда пахта планини сурайдими, йўқми?

— Сурайди! Хуш?

— Сураса... кўсак қурти деган нарса нималигини биласизми ўзи?

— Йўқ, билмас эканман...

— Киноя қилмасангиз ҳам бўларди, уртоқ Шукуров!

— Менинг киноям сизнинг план тўғрисидаги киноянгизга жавоб! Кўсак қурти нималигини мен ҳам биламан! Лекин сиз бунақа... қалтис жойда чап бериб кетиш одадингиз бор экан, бошида нима қилардингиз бу одамни чалғитиб? Ахир, гап ҳаммамизга керак. пахтакор халқимизнинг келажаги учун керак бўлган муҳим бир масала устида кетяпти-ку? — Аброр Шукурович бунинг ҳаммасини қайнаб, қандайдир ёниб га

пирди-да, бошини чангаллаб утирган Соқижон Обидов. а юзланди:

Юринг, домла! Кетдик!

Шундан кейин Отақузи қанча ялиниб-ёлвормасин, Аброр Шукурович гапга қулоқ солмади. У Обидовни машинасига утқазиб, жунаб кетди. Ҳатто зиёфатга ҳам қарамади, қайнотасини ҳам кутиб утирмади.

Отақузи бу одамга тушунолмади қолди. Тугри, кўйлов яхши қилмади. Отақузи узиям Шукуров келишидан олдин уни чақиртириб олиб, урмаса ҳам ургандан бешбаттар қилиб, роса таъзирини берди. Начора?.. Синган кўзани ўз ҳолига келтириб бўлмас эди. Лекин... бошга бало бўлиб келган бу савдойи домланинг иши улуг бўлса улугдир, келажак учун керак бўлса керакдир. Отақузи ҳам сиёсатдан йироқ бир оми эмас, унинг ҳам ақли етади бунга! Бироқ нима бўлгандай гап ҳозир план ҳақида кетяпти-ку, ахир. Кузда Отақузи планни тўлдиролмай оқсаб қолса, ҳозир бу дуудуқ домланинг қурт-қумурсқаларини ўлдириб қўйибсан, деб писанда қилаётган Шукуров ўзи биринчи бўлиб туман фаоллари йигинида унинг ёқасидан олади-ку!.. Бунинг ҳаммасига ақли етиб туриб, хархаша қилиши, баландпарвоз гаплар билан мот қилмоқчи бўлиши оғир ботди Отақузига! Ё бу одам ҳам тоғасига ўхшаб, ўзини адолатпарвар қилиб кўрсатиш учун ҳақиқатни қуруқ сафсаталарга қурбон қилиб юборадиганлар тоифасиданмикин?

Отақузи шуларни уйлаб, яна тонг отгунча тўлганиб чиқди. Лекин кўрик ва кўрикдан кейин бўлган гаплар унинг кўнглидаги ҳамма губорни тўзғитиб юборди.

Авваламбор, бу кўрикка тумандаги ҳамма колхоз, ҳамма совхоз раҳбарлари, маориф ходимлари, болалар богчалари бошлиқлари, хуллас, салкам икки юз киши тўпланди.

Йигилганлар аввал бултур қурилиб ишга тушган ва юз эллик болага мўлжалланган икки қаватли болалар богчасини кўздан кечиришди, кейин дала шийпонларини айланиб чиқишди.

Отақузи кўрикка тайёргарлик масалаларини Холидаҳонга топширган эди. У ҳам маладес хотин эмасми, ҳаммаёқни саранжомлаб, ёғ тушса ялагудек қилиб қўйган экан, келганлар оҳори тўкилмаган оқ халат кийган тарбиячи қизларни, ювиб-тараб, қўтирчоқдек қилиб қўйилган болаларни, яттиллаб турган идиш-товоқларни кўрганларида огизлари очилиб қолди... Теварак-атрофи кўкаламзор, шинам шийпонларни, ший-

понлардаги радио ва телевизорларни, болалик хотинлар учун ажратилган ва Холидахоннинг кўрсатмалари билан бекаму куст қилиб безаб қўйилган алоҳида хоналарни кўрганда эса... ҳатто кеча дағдага қилиб кетган Шукуровнинг ўзиям қойил қолди шекилли клубдаги якуловчи мажлисда Отақузига тан бериб анча илиқ гапирди. Фақат сўзининг охирида қилдан қийик ахтаргандек қилиб, яна бир чимчилаб ўтди.

— Ҳозирча бу кўркем шийпонлар заҳматкаш пахтакорларнинг уйи эмас, кўргазмага қўйиладиган чиройли буюмга ўхшайди, — деди у мийиғида кулимсираб — Қиш офтобидай чарақлайди-ю, иситмайди. Ҳулиши, шийпон деган пахтакорнинг иккинчи ўзи бўлиши керак, ўз уйидай қулай, бемалол, файзли бўлиши керак.

Шукуровнинг бу гапларидан кейин залда утирган бир-иккита раислар бир-бирларини туртишиб, кўз қисишиб олишди. Унга рақобат қилиб юрадиган бу раисларнинг хурсанд бўлишганини кўрган Отақузи Аброр Шукуровичдан яна бир ранжиди, лекин омади юришганини қарангки, туман раҳбари гапини тутатиб қарсақлар остида минбардан тушиб улгурмаган ҳам эдики, залга тўсатдан... Бекмурод Холмуродович кириб келди...

Бекмурод Холмуродовичнинг азалдан шундай одати бор — ҳеч кимга билдирмай, «йўлга чиқдим, кутиб олинглар», деб доврўқ солиб юрмай, тўсатдан бостириб келиш, бостириб келиб, камчиликларни очиб ташлаш одати бўларди.

Бу сафар ҳам у, Отақузининг колхозидан «камчилик топан, камчилик топиб, машҳур раисни бир ийлайман», деб келган экан, лекин қанча уринмасин, камчилик тополмай аросатда қолибди.

Туман раҳбарининг жиндаккина бўлса ҳам танқидидан кейин вилоят раҳбарининг бу мақтовига галатироқ туюлиб, залга бир зум жимлик чўқди-ю, кейин кулги аралаш гулдурас чапак бўлиб кетди. Бу кулгидан ҳушёр тортган Бекмурод Холмуродович:

— Бу гаплар ҳазил, албатта, — деди дарҳол жиддийлашиб. — Аммо ўғилбола гап шуки, туман раҳбарияти сизларни шу колхозга йиғиб жуда тўтри қилибди. Биз доим таъкидлаб келамиз. Отақузи аканинг қурилиш ва ободончилик соҳасида қилаётган ишлари нафақат шу туман, балки бутун вилоятга ибрат бўлгусидир!

Вилоят раҳбарининг бу гапини мажлис аҳли яна

хушнуд қарсақлар билан кутиб олди-ю, чўлдаги «ле-
тучка» пайтидагидай Отақузининг кўзидан яна ёш
чиқиб кетди...

Ҳа, ким нима демасин, кишининг эзгу ишлари,
яхши ният билан тўккан пешона терлари зое кетмас
экан!

Отақузи Бекмурод Холмуродовичнинг эҳтиросли
ҳуққиға қулоқ солиб ва негадир сўнгги кунларда юра-
гини қон қилган воқеаларни эслаб, тирбанд залға ти-
килиб ўтираркан, шу ҳақда ўйлади, нимадандир ўксиб,
кимлардандир ранжиб, кўз ёши аралаш ўйлади.

Кенгашдан кейин Отақузи боғда зиёфат берди.
Зиёфат ҳам жуда галаги бўлди. Шу йил кукламда
ўрмон хўжалиги раҳбарлари Отақузига наҳангсимон
бир балиқ ҳада қилишганди. Катта дарёдан тўр солиб
тутилган бу балиқ ўша пайтнинг ўзида икки пуддан
ошиқ, бўйи ҳам салкам икки метр келарди. Отақузи
бу балиқни боғдаги катта ҳовузга ташлаб, нон, дон-
дун, майда балиқ бериб боқтираётган эди...

Томогидан чангак ўтказиб, толға боғлаб қўйилган
бу наҳангни ҳовуздан тортиб олиш ҳуқуқи Бекмурод
Холмуродовичга берилди. Уям бу шарафли вазифадан
мамнун бўлиб, ечиниб, сувга тушди. Уч ойда хўп семи-
риб, бўйи икки метрга етган наҳанг аввал симга ила-
шиб итоатқорлик билан ҳовуз четига яқинлашиб кел-
ди, бироқ қирғоққа озгина қолганда хатар борлигини
пайқаб қолди-ю, думини бир силтаб ҳовуз бўйидаги
оломонни шалаббо қилди-да, сувга шўнгиди. Бўлди
кулги! Бўлди қийқириқ!

Балиқнинг эпкини билан сув тагида қолган ва хохо-
лаб кулаётган Бекмурод Холмуродовичнинг ёнига Аб-
рор Шукурович ечиниб тушди. Буни кўриб яна бир-
иккита ёш раислар кийим-пийимлари билан ҳовузга
калла ташлашди. Хулласи калом, ўн чоғли одам симга
тармаша-тармаша, ҳамон сувни туфон қилиб, ҳамон
олишаётган балиқни зўр-базўр қирғоққа судраб
чиқишди. Ўзиям, балиги тушмагур, уч ой текин ем еб,
тоза семирган экан, бол томган қовурдоқ бир дунё
одамга етди.

Лекин зиёфат айна қизиб, Отақузининг шаънига
қадахлар айна авжига чиққанда Аброр Шукурович
вилоят раҳбарини қўлтиқлаб, секин богнинг ичкарисис-
га олиб кириб кетди.

Отақузи гап ўзи ҳақида бўлишини сезди, сезди-ю,
кенгашдаги мақтовлар, дастурхон тепасидаги
алёрлардан тоғдай ўсган кўнгли яна намозшом бўлиб,

питирлаб қолди. У бошлиқларнинг қайтишини бирпас кутди-да, меҳмонларнинг кўзини шамгалат қилиб, кин олмазорга кирди.

Шукуров билан Бекмурод Холмуродович боғ этагидаги анҳор бўйида типпа-тик туриё суҳбатлашмоқда, олма шохлари орасидан юзлараниқ куринмас, бироқ «сан-манга» бориб қолишгани овозлариданоқ билиниб турарди.

— Сиз узингизни ута одамшаванда, ута гуманист ҳисоблаб, бизни аксинча, инсон қадрини билмайди демоқчимисиз? — Бекмурод Холмуродовичнинг бўғиқ, титроқ овози туйқусдан таҳдидли янграб кетди.

— Гапни бурманг! — деди Шукуров ҳам кутилмаган бир оҳангда.

— Бурмасам... мақсадингизга тушуна олмай қолдим! Сиз ўйлаган муаммоларни биз ҳам ўйляпмиз, ўртоқ Шукуров. Аммо бу муаммолардан ташқари, хусусан, табиат муаммоларидан ташқари, иқтисодий фактор деган гаплар ҳам борким, биз бу факторни ҳисобга олмасдан иложимиз йўқ! Мен бу одами мақтасам, шу жиҳатлари учун мақтаяпман, холос. Раҳбар ходимларнинг қадрини билмоқ керак, ўртоқ Шукуров.

— Ҳеч ким камситаетгани йўқ бу одамни! Бироқ... ортиқча мақтов ҳар қанақа одамниям йўлдан уради. Буни ҳам унутмаслигимиз керак.

— Бўпти!

— Яхши!

Отақўзи гап тутаганини сезиб, аста орқага чекинди. Кетма-кет раҳбарлар ҳам қайтиб келишди. Юзлари қизарган, қовоқлари уйилган, бир-бирига қарашмас эди. Сал ўтмай, Шукуров бир иш билан Тошкентга таклиф қилинганини баҳона қилиб, узр сўраб, жўнаб кетди. Бироқ узр сўрасин-сўрамасин, унинг вилоят раҳбарларидан бирини ташлаб кетиши камданкам учрайдиган гайритабиий ҳолат эди. Шу сабаб, ноқулайроқ бир вазият вужудга келди-ю, сал ўтмай Бекмурод Холмуродович ҳам рухсат сўради. У бирпас меҳмонларнинг тарқалишини кутиб турди-да, Отақўзини қўлиқлаб боққа ўтди.

Туман раҳбарининг гуё назарга илмагандай туйқусдан жўнаб қолиши чиндан ҳам қаттиқ теккан шекилли, Бекмурод Холмуродовичнинг хатти-ҳаракатлари асабий, юмалоқдан келган хушсурат юзида Отақўзи илгари кўрмаган гурур аралаш совуқ бир ифода пайдо бўлганди.

— Бу дейман, — деди у, қалин жингалак сочларини қуш қўлаб силаркан. — Нега бунақа... ораларингдан қора мушук утиб қолди?

Отақузи елкасини учирди.

— Ҳазим ҳам ҳайронман, ўртоқ раҳбар. Мушугини «пишг» деган жойим йуқ. Давлатимизнинг топширигини қўлимиздан келганча бажариб юрибмиз. Ҳалиги уй масаласи бўлса... ўша безбет шаллақига, кечирасиз, Бекмурод Холмуродович, тавба-тазарру қилиб, қайтариб бердик. Аммо бу одам, ҳайронман, негадир жа-а... тунини тескари кийиб олди.

Отақузи сал ийманиб, инқилаб-синқилаб гапира бошлаган бўлса ҳам булган воқеаларни эслаган сайин юраги ўртаниб, кўнглидаги бор дардини бир йўла тўкиб солди.

Бекмурод Холмуродович ҳамон бошини бир томонга осилтирганича, гулзордан юлиб олган қизил гулни искаб, узоқ сукут сақлади, сўнг:

— Майли, қизишманг, Отақузи ака, — деди катта раҳбарларга хос вазминлик билан. — Бу одам узича зўр бир янгилик яратмоқчи бўляпти! Яратиб кўрсин. Сиз ҳам уз ишингизга пухта булаверинг. Уйни қайтариб бериб тўғри қилибсиз. Мингбулоқ масаласида эса... ҳалиям бўлса лойиҳачилар билан бир маслаҳатлашиб кўринг. Ўн-ўн беш мингнинг баҳридан утиб бўлса ҳам қурилишни бирор чақирим нари силжитсангиз ёмон бўлмайди. Бу одам билан ҳам ҳисоблашмоқ керак...

— Айтяпман-ку, ҳисоблашмоқ тугул... этагида намоз ўқияпмиз деб!.. Тагин нима қилайлик, ахир? Бўлмаса мана, марҳамат, берган раислигини олсин!

Бекмурод Холмуродович тиши оғригандай юзини буруштирди.

— Нима деяпсиз ўзи? Кап-катта одам ёш боланинг гапини гапирасиз-а! Вилоят раҳбарияти доим сизни қўлаб келган ва бундан кейин ҳам қўлаб-қувватлайди!

— Раҳмат! — деди Отақузи беихтиёр кўнгли эриб. — Сиздан то абад миннатдорман. Аммо-лекин кўкламда маслаҳатимга кирмадингиз-да, Бекмурод Холмуродович! Маслаҳатимга кириб, шу одамнинг ўрнига келганингизда олам гулистон эди. Вилоят раҳбари бўлиш катта гап, тўғри. Аммо бу ерда ўзингизга ўзингиз хўжайин булардингиз. Бирга қўл ушлашиб ишлашардик...

Отақузининг гапи Бекмурод Холмуродовичнинг усиз ҳам безилаб турган ярасига тегди шекилли:

— Майли, қўйинг бу гапни! — деди-да, суҳбатга нуқта қўйди.

Отақўзи қолган раҳбарлар билан бирга Бекмурод Холмуродовични шаҳаргача кузатиб қўйди. Вилоят раҳбарининг муомаласидан кўнгли анча ёришиб, орқага қайтаркан, тўғри Фазилатхоннинг олдига боришга аҳд қилди. Назарида, сўнгги кунларда осмонни қоплаган қора булутлар бугун хиёл тарқаб, офтоб чарақлаб кетган, энди тўйни бошлайверса ҳам бўларди. Фақат кўнглини сал хира қилиб турган бир нарса бор, у ҳам бўлса — тоғаси! Лекин бу муаммони қандай ҳал қилишни ўзиям билмас, биттаю битта умиди яна шу тўйдан! Тўй бошланса, ўртага одам қўяр, узр сўрар, керак бўлса оёғига йиқилар, эгилган бошни қилич кесмас, деган гап бор-ку, бошимни эгиб борсам у ҳам сал юмшар, гуноҳимдан ўтар, у ҳам одам-ку, ахир, деб уйларди Отақўзи.

ЎНИНЧИ БОБ

1

Воҳид Миробидов билан Назокатбиби мана, уч-тўрт кундирки, «Порлоқ йўл» колхозининг санаториясида дам олишмоқда.

Ун беш-йигирма кишига мўлжалланган бу санатория Мингбулоқнинг тепасида бўлиб, бир томони кўкаламзор узан, бир томони ўрмон хўжалигининг арчазор ва бодомзорларига туташиб кетарди.

Колхозда ҳануз иш қизгин бўлгани учун дам олиш уйда улардан бошқа деярли ҳеч ким йўқ, санаториянинг қоровулидан тортиб, ошпазигача, шарқираб оққан сув бўйларига қурилган кўркам, баҳаво коттежлар, ўзанга тушовланган бияларнинг серкүпик қимизлари, шундоқ қўл чўзиб олса бўладиган олмаю узумлар — ҳаммаси муҳайё, ҳаммаси эр-хотиннинг ихтиёрида эди. Шундай булса ҳам Воҳид Миробидовнинг неғадир кўнгли тўлмас, мусаффо тоғ ҳавосига қарамасдан, у қандайдир ланж, ҳамма нарсага лоқайд эди.

Воҳид Миробидов бу кўркам, хушманзара жойларга биринчи марта келиши эмас. Аввал ҳам кўп келган, кўп дам олган. Бироқ илгари ҳеч қачон бу сафаргидай ёлғиз бўлган эмас. Бурунги келишларида бир ёнида шогирди Ҳайдар, бир ёнида Отақўзининг ўзи бўлар,

«профессор Воҳид Миробидов қадамранжида қилибдилар», деб ҳатто туман раҳбаригача ташриф буюрар, қўйлар сўйилиб, хонада ва созандалар таклиф қилиниб, хилват бодомзорларда, гувилаб оққан шаршаралар тагида тонготар базми жамшидлар қурилар, бу ўтиришларнинг гули, ҳокими мутлағи унинг ўзи булар, профессор Воҳид Миробидовнинг айтгани айтган, дегани деган эди. Бу сафар... эр-хотинни санаторияга Ҳайдар олиб келди, келди-ю, ўзи турмади. Бир нимани баҳона қилиб, эртасигаёқ тушиб кетди. Отақўзи бўлса... уч-тўрт кундан бери бир маротаба ҳам келиб хабар олмади. Фақат бир-икки марта телефон қилиб, ҳол-аҳвол сўради, иш кўплигини, колхозда катта кенгаш ўтаётганини баҳона қилиб, узр айтди, ошпазларни чақириб, телефонда топшириқлар берди. Бироқ Отақўзи қанча баҳона топмасин, унинг муносабати ўзгариб қолгани ёш болага ҳам аён эди.

Аммо Воҳид Миробидовга Отақўзидан ҳам бурун куёвининг муомаласи қаттиқ тегди. Отақўзи-ку, ҳар қанча яқин бўлганда ҳам етти ёт бегона, ўз куёвиганима бўлди? Ўз куёви бир марта келиб хабар олмасая! Қизлари Маҳбуба ўзи келолмасая ҳам ҳар қалай телефон қилиб, ойиси билан гаплашиб турибди. Абдоржон эса, омон бўлсин ишқилиб, ҳатто телефон ҳам қилмади.

Куёви туман раҳбари бўлишидан олдин ҳам Воҳид Миробидовнинг бу ерларда ўзига яраша обрўси бор эди. Айниқса, канал қазилиб, чўлга сув кела бошлагандан кейин обрўси ортиб кетганди. Институт ишлари билан чўлга келса колхоз-совхоз катталари ҳам иззатини бажо келтириб, қўярга жой тополмай қолишарди. Энди ўз куёви катта бўлиб келди-ю, иззат-икром бундоқ бўлди.

Отақўзи-ку, ўглининг иши учун Исонинг аламини Мусодан олиб, тоғасининг аламини ундан олаётган бўлиши ҳам мумкин. Ундай деса, тоғаси билан ҳам бўларича бўлибди-ку!.. Ҳа, яхшида гина бўлмас, ёмондан гина кетмас, деганидек, гинахонлигини сира қўймайдиган бу ҳукизфеъл чол омон бўлса куп уйинлар кўрсатади ҳали! Тунов куни фотиҳага кирганда Воҳид Миробидов унинг аҳвол-руҳиясини куриб, юраги зирқираб кетганди, бироқ ит феълани куриб, уники ҳам тутди, ичидагини сиртига чиқармади-ю, аммо-лекин, «бу кунингдан баттар бўл», деб чиқиб кетди.... Майли, Воҳид Миробидов тоға-жиянлардан гина қиладиган жойи йўқ, минг яқин бўлгандаям ёт ётлигига

боради. Лекин уз куёви... Қайнота-қайнона маҳмон булиб келишибдики, бир кун бирга бўлмади. Яйиб ёзилиб, чақчақлашиб утирмади. Воҳид Миробидов унинг камгап, камсуқумроқ бир одам эканини билди-ю, бироқ бунчалигини билмаган эди. У бир уйи қизи билан куёвининг орасига совуқлик тушмадимкин деган хаёлга ҳам борди, йўқ. Назокатнинг гапига қараганда тинчлик эмиш. Балки Маҳбуба билдирмагандир. Бироқ билдирсин-билдирмасин, агар бугун куёви йўқлаб келмаса, Воҳид Миробидов кетади Отақузидан битта машинани сураб олади-да, жўнаб кетади, ҳатто куёвининг уйига ҳам кирмайди. Қизлар уксиса ўксир? Ташаккур? Воҳид Миробидов унақа калиши кучада қолганлардан эмас. Ўзига яраша иззат обрўси бор!

Пастда шарқираб оқаётган сув буйида ўйга чўмиб утирган Воҳид Миробидов тепада мотор овозини эшитиб ўрнидан турди.

Ҳақиқатан, худди унинг кўнглидагини билгандек санаторияга кимдир келди шекилли, тепада қандайдир шов-шув кўтарилиб, чоп-чоп бошланди, сўнг пастга тушадиган ёлғизоёқ йўлда... Отақўзи кўринди.

Елкасида банорас тўн, кўкраги чапаниларча очик, янги чуст дўпписини пешонасига дундириб кўндириб олган Отақўзи жундор кўкрагини силаб, хушнуд илжайиб келарди.

— Э-э, домлажон! Эгилган бошни қилич кесмас, деб бош эгиб келяпмиз. Бир қошиқ қонимиздан кечасиз энди! — Отақўзи қўлларини қанотдек ёзиб келди-да, Воҳид Миробидовни қучоқлаб, гир айлантириб ерга қўйди. Астойдил хафа булиб утирган Воҳид Миробидовнинг кўнглидаги булут бир зумдаёқ тарқаб, чехраси ёришиб кетди.

— Бир гап айтсам, хафа бўлмайсизми, раис?

— Қани? Қани? — деди Отақўзи кўзлари чақнаб.

— Ҳозир ўйлаб утирувдим, шу бугун раис келмаса... кетаман деб!

— Биз мана шунақа ичингиздагини биламиз-да, ўртоқ профессор! — Отақўзи тоғларда акс-садо уйғотиб, шарақлаб кудди-ю, дарҳол жиддийлашди. — Кетиш-петиш деган гап йўқ, Воҳид ака! Бир ҳафтадан кейин, келгуси шанба, вадаванг тўй!

— Э, шунақами?

— Худди шунақа! Ўзлари пири жамшид булиб, тўйда соқийлик қиладилар!

Раҳмат. Аммо-лекин орада бир ҳафта бўлса...
вақт масаласи...

— Йу-уқ! Вақт-пақт деган баҳонайи сабаблар кет-
майдан Бир ҳафта... нима деган гап? Тог ҳавоси жонин-
гизга теккан бўлса чулга чиқамиз. Айтмоқчи, ҳали
чуқуварлар билан учрашасиз! Мукофот масаласи
бор!

— Шу масалада бир оз ўйланиб қолдим, ука, —
деди қандайдир сирли ва самимий овозда, — зарурми-
кин шу иш?

— Жуда зарур-да! — деди Отақузи ва санатория
томонга бир қараб қўйди. Уёқдан, қўлида баркаш тула
ноз-неъмат, ошпаз йигит тушиб келарди. — Боя Аббор
Шукурович билан гаплашдим. У кишиям Маҳбубахон
билан ҳозир кеп қоладилар. Мен ҳам келинингизни
опкелганман...

— Яшанг, ука!..

— Битта маслаҳат... — Отақузи ошпаз йигитнинг
қўлидаги баркашни олиб, сув бўйидаги катта харсанг-
тошга қўйди, беш юлдузлик коньякни очаркан, гапида
давом этди: — Ҳадеб иш-иш деб ўлиб кетамизми,
домлажон, жуфт-жуфт бўлиб, битта отамлашайлик
деб бир-иккита машшоқларни олдирмоқчи эдим...

Воҳид Миробидов баркашдаги тилларанг ҳусайни-
дан биттасини олиб, оғзига отди.

— Бунинг савобига нима етсин?

— Савобини айтасиз-у, аммо-лекин, тўгрисини айт-
сам... куёв-болангиздан қўрқяпман. Ҳозир ўқувчилар
дам оладиган бу санаторияда кайф-сафо қилиб ўти-
ришга ким сизларга ҳуқуқ берди, деб дўқ урмаса, деб
қўрқяпман. — Отақузи яна тоғларни ларзага солиб,
шарақлаб кулди. — Қани, саломат бўлайлик, Воҳид
ака!

— Омон булинг, ука!

Отақузи қадаҳни бир кутаришда бўшатди-да, бар-
кашдан бир шингил узум олиб, сув бўйидаги харсанг-
тошга утирди. Унинг кузларидаги шўх учқунлар сўниб,
пешонаси ва лабларининг четида чуқур чизиқлар пай-
до бўлди.

— Яқинроқ келинг, домлажон, сиздан бир нарсани
сўрамоқчи бўлиб юрувдим...

— Хуш? — Воҳид Миробидов қовурилган товуқ-
нинг оёгини синдириб олиб, Отақузининг ёнига ўтиб
Утирди.

— Бу дейман, куёвболангизни айтаман, қанақа одам
Узи, Воҳид ака?

Воҳид Миробидов гўшт чайнашдан тўхтаб, бўйинини қашиди.

— Тўгрисини айттайми?

— Айтаверинг-да!

— Тўгрисини айтсам... ўзим ҳам ҳайронман. Сиз галатироқ йигит!

— Галати дейсиз-қўясизми? Жуда қийнаб юборди-да одамни, домлажон!

— Нима дейди?

— Нима дейишини билолмай хунобмиз-да, акажон! Туппа-тузук одам — ҳайронман! Ҳалиги... «билиб туриб сувга...» деган гап бор-ку! Худди шунинг ўзи-да! Ҳамма нарсани билиб туриб осилади-да, куёв-турангиз! — Отақўзи алангайи оташ бўлиб, ўрнидан туриб кетди-ю, яна қадаҳларни тўлдирди. — Ҳай, майли, ҳасрат қилиш учун меҳмонга чақирибди-да, демайсиз. Сизни ўз оғамдай яқин тутиб айтяшман, домлажон!

— Албатта-албатта! — Воҳид Миробидов иккинчи қадаҳдан кейин кўзлари меҳр билан чақнаб, Отақўзига яқинроқ сурилиб ўтирди. — Бундай қиламиз, ука. Мана бу ишлар... — у, «мукофот масаласи», дейишга тили бормади. — Чўлдаги ишлар ҳал бўлсин. Сиз ҳам тўй ташвишидан қутулинг. Кейин мен ўзим Аброржон билан бир гаплашаман. Кўнглингиз тўқ бўлсин, ҳаммасини тушунтираман, ука...

Отақўзи, гўё унинг сўзини эшитмагандай, гамгин бош эгиб:

— Жуда қийнаб юборди-да одамни! — деб такрорлади. Шу пайт юқорида, олмазор орасидан оқариб кўринган уйлар томонда, машина овози эшитилди.

— Келдилар шекилли! — Отақўзи оғир тебраниб ўрнидан тура бошлаган эди, Воҳид Миробидов этагидан тортди.

— Ўтиринг, ука, унинг мансаби улуг бўлса, сизнинг ёшингиз улуг! Ҳозир келади ўзи!

Ҳақиқатан, сал ўтмай, ёлғизоёқ йўлда Шукуров кўринди.

Отақўзи анчагина қизишиб қолган бўлса ҳам меҳмон ҳурмати учун ўрнидан турди. У, гарчи Аброр Шукурович билан бир неча марта телефонда гаплашган бўлса ҳам, ўша кўнги кўнглисиз воқеалардан кейин ҳали кўришмаган эди, шу сабабданми, бошқами, ҳеч қачон ҳис этмаган бир ҳаяжон билан уни кузатиб турарди.

Шукуров, гўё дам олишга эмас, расмий бир жойга

расмий иш билан келган одамдай, янги кулранг костюм-шим кийган, бошида шляпа, оёгида туфли, бироқ ўзи, одатдагига қарши, қошларини чимириб, кулимсираб келарди.

— Ҳорманглар! Бу дейман... бугун бошли санаторияни битта ўзларингиз эгаллаб, базми жамшид қуряпсишлар-ку!..

Отақузи ялт этиб Воҳид Миробидовга қаради, қаради-ю, сонларини шапатилаб, хохолаб кулиб юборди.

— Ҳозиргина домлага айтиб турувдим-а, кувингиз шундай деб таъна қилмасалар деб!

— Кунглингиздагини топибман-да!

— Топгандаям худди нишонга урдингиз, уртоқ Шукуров!

Аброр Шукурович қайнотасининг ёнидаги харсангтошга Утираркан, шляпасини олиб майсага ташлади, оқ оралай бошлаган қалин сочларини силаб, қандайдир шўх кулимсиради:

— Бугун жиддий гапга тобим йўқ эди-ю, аммо лекин кунглингиздаги яна бир гапни топиб айтайми?

Бу даҳанаки жангдан ўт чиқиб кетишидан қўрққан Воҳид Миробидов: «Э, қўйинглар шу ҳазилларингизни!» — деган эди, Отақузи бетоқат бўлиб:

— Хуш, хуш? — деди. — Айтинг, қани!

— Айтсам, бу одам... нега менга бало-қазодай ёпишиб олди, деб уйлаяпсиз!

— Ўзиям шундай бўляпти-да, ука! — Отақузи қаҳқаҳ отиб кулди-да, дарҳол лаб-лунжини йигиштирди. — Мен ҳам кунглингиздаги бир гапни топиб айтайми?

— Майли, — деди Аброр Шукурович, унинг кўзларида ҳамон уша шўх учқунлар жилва қиларди.

— Айтсам, сиз мени... ютуқлардан эсанкираб, босар-тусарини билмай қолган бу одам, деб уйлайсиз!

— Сиз бўлса... ута камтар, қўй оғзидан чўп олмайдиган бир одамман, деган фикрдасиз!

— Камтар бўлмай нима қиппан, хуш?

— Э, қўйсаларинг-чи шу гапни! — деди Воҳид Миробидов жигибийрон бўлиб. Лекин тўсатдан қандайдир жўшиб кетган Отақузи унга эътибор бермай, пешонасига қўндирган дўпписини тўгрилаб, Аброр Шукуровичга қийгир қараш қилди:

— Худосини айтдингиз, энди бердисини ҳам айтаверинг, уртоқ Шукуров!

Аброр Шукурович баркашдан битта олма олиб иккига буларкан, тўсатдан:

— Қани, бизгаям битта қуйинг! — деб илтимоғ қилди.

— Э, бормисиз, Аброржон? — Отақузи камол хурсанд бўлиб кетганидан «Аброржон» деб юборди — Мана буни утилбола гап деса бўлади, ука!

Аброр Шукурович ҳамон кулимсираб қадаҳни қулига олди, бироқ ичишдан олдин Отақузига қандайдир маънос тикилиб:

— Агар мен сизнинг кўнглингизга озор берган бўлсам... кечирасиз, Отақузи ака! — деди. — Мен сиздан ёшман. Лекин ёш бўлсам ҳам турмушда анча-мунча заҳмат чекканман, кўп нарсани кўргавман. Бошда ишни яхши бошлаб, кейин... ҳовлиқиб кетиб ёмон қоқилган катта раҳбарларни, ишбилармон раисларни кўп кўрганман, Отақузи ака...

Аброр Шукуровичнинг гапларида, сал бўғиқ овози да, Отақузига тикилган кўзларида шундай зўр бир самимият барқ этиб турардики, бир-икки марта унинг сўзини бўлишга чоғланган раис, бирдан бошини осилтириб, сукутга толди.

— Яна, айтаман: агар дағаллик қилиб кўнглингизга озор берган бўлсам узр, Отақузи ака. Бироқ, мана, дастурхон устида айтаман, мен сизни жуда ҳурмат қиламан. Сизни ҳали кўп яхши ишлар қиладиган уйда-бурон бир раҳбар деб биламан. Шунини ўйлаб, тўғриси айтсам, сал қўрқаман. Ўзингиз билмасдан туриб хато қилиб қўймасангиз деб қўрқаман... Умуман, биз бамайлихотир ўтириб бир дардлашишимиз керак. Сиз қачон десангиз, мен тайёрман. Лекин бугун эмас, бугун мен жуда чарчадим. Бугун бир ёзилиб дам олайлик...

Шукуров Отақузининг. «Яшанг! Мана шу гапингизга борман-да!» — дейишини кутгандек, сўзида тўхтади. Бироқ Отақузи ногаҳон овози титраб:

— Раҳмат, ука, — деди секин. — Мен ўзим ҳам сиз билан холи ўтириб бир гаплашсам, бир дардлашсам деб юривдим. Бу ҳафта ўтсин. Келгуси шанба, насиб қилса, эсон-омон тўйни ўтказиб олсам... Тўйга келарсиз, ахир?

— Катта қиялпсизми тўйни? — Аброр Шукуровичнинг овозидаги самимият бирдан сўниб, Отақузига синовчан тикилди.

— Йўқ. Қирқ-элик кишидан ошмайди. Келасизми?

— Унақа бўлса келаман!

— Қўлди беринг! — Отақузи Шукуровнинг кафти

кафегига олиб, шарақлатиб урди. — Раҳмат, ука.
Омон бўлинг, қани, олдик буни!

Шу пайт юқорида, санатория хиёбонида яна ошпаз
нинг куринди:

— Раис ака! Телефонга чақиршияпти сизни!

— Ким?

— Кайдам. Телефонда кутиб туришибди!

Отақузи негадир юраги «шиг» этиб Аброр Шукуро-
внига қаради.

— Кечирасиз, мен ҳозир... — у ҳаллослаб санато-
рияга чиқиб борганида телефон урнатилган уйдан
Олия чиқди, чиқди-ю, ранжиган бир алфозда эрига
чиқди.

— Жуда галати ишлар қилиб юрасиз, а, хужайин?

— Нима қиппан?

— Қудангизни чақирибсиз, Жамол Бурибоевни...
Бир ўзи бўлсаям майли, хотининиям опкенти!

— Ким айтди сенга уларни чақирди деб?

— Чақирмасангиз нима қилади келишиб?

— Куёвинг кептими? Уша чақириб келгандир-да,
бўлмаса?

— Билмасам, — деди Олия. — Углингиз ҳам ранжи-
япти...

— Углинг эмас, келининг ранжияпгандир! Углинг
ҳалитдан хотинининг чилдирмасига уйнайдиган бўл-
са...

— Қуйинг, — деди Олия хурсиниб. — Оралари энди
илий деганда бунақа қилманг! Нима бўлсаям тўйга қол-
дирманг уларни. Тоғамлар ҳам... — у лабини тишлаб
жим қолди. Отақузи ўзиям ҳозир Жамол Бурибоевнинг
келиши ўринсиз эканини билиб турарди. Бироқ йўқлаб
келган меҳмонни эшиқдан қайтарадимми?

— Углингга айт! — деди у анчадан кейин. — Буёққа
опкелсин уларни! Кейин бир гап булар!..

Олия лом-мим демай ичкарига кириб кетди.

2

Ҳайдар меҳмонларни тоққа элиб қўйди-да, дарҳол
қишлоққа қайтди. У «Москвич»ини гаражга қўйиб,
ҳовлига кириши билан телефон жиринглади.

— Латофат!

— Ҳайдар ака! Қаёқларда юрибсиз? Боядан бери
телефон қиламан... Бобомлар... приступ буп қолдилар!

Ҳайдар ҳаллослаб етиб борганида «Тез ёрдам» ма-
шинаси энди қўзгалган, домла Шомуродовнинг хона-

си олдида қаттиқ саросимага тушган бир гуруҳ ўқитувчилар нима ҳақдадир қизгин баҳслашмоқда эди. Ҳайдарни кўрганда улар худди бурини кўриб қўйлардай ҳар томонга потраб кетишди.

Нормурод ота ая ҳаёт чоғидан қолган эски чарх диванда чалқанча ётар, бир томонида Латофат, биёна томонида мактаб директори Азиззода утирарди. Ҳайдар юраги зирқираб яқин борди.

— Тузукмисиз, тога?

— Шукр, болам... — Азиззода ўрнидан туриб, Ҳайдарга жой берди.

— Сиз хафа булманг, отахон, — деди у қўл қовуштириб. — У йигит ўзи шунақа... сал тўлорироқ. Ёшунинг чорасини кўрамиз. Ўқитувчилар кенгашида муҳокама қиламиз. Албатта муҳокама қиламиз, отахон.

— Кераги йўқ... зинҳор! — домла, гўё ёмон бир гап эсига тушган одамдай, афти буришиб, кўзини юмди.

Тунов куни Шукуров келганда домланинг кутубхонаси учун тузукроқ жой беришни мактаб директорига топшириб кетган эди. Шу кунидек мактаб директори домланинг «ҳужраси»га ёндош каттагина бир хонани ажратиб, бундан бир-икки кун аввал ремонт ишини бошлаб юборганди.

Ремонт бошлаган уч-тўрт ёш йигит олдин деворни тешиб, домланинг хонасига эшик очишди, кейин қўшни хонага жавон ўрнатишиб, уйни мойлашга киришишди.

Домла Шомуродов аввал бу йигитлар дурадгор усталар деб ўйлади, кейин билса чап оёгини судраб босган битта кексароги уста-ю, қолганлари ўқитувчилар экан. Буни эшитган домла электр самоварда чой қўйиб, майда-чуйда хизматларини қилиб юрди.

«Усталар» олдин домладан анча ийманиб, ҳар қадамда бир таъзим қилишиб, тавозе билан қўл қовуштириб юришди, кейин аста-секин «ўрганиб» кетишди шекилли, бемалол чақчақлашиб, гурунглашиб утирадиган бўлишди.

Домла уларга чой ташиб, уёқ-буёқдан суҳбатлашиб, кириб-чиқиб юраркан, бир нарсадан хиёл ранжиди: уч-тўрт кун давомида олий маълумотли бу ёш ўқитувчилар на қўшни хоналарда тоғ-тоғ уюлиб ётган китоблар билан қизиқишди, на бирор марта илм-фан тўғрисида гаплашишди!

Бу уч йигитнинг суҳбат мавзуи битта — у ҳам булса машина, тўғрироги, қандай қилиб кўпроқ пўя

Экинчи яхшироқ машина олиб, айшини суриб қолиш эди. Узлариям машина ишқида ҳеч нарсадан тап тортишмас керак, гапларининг мазмунидан, яқинда Қозогистоннинг Қараганда ва Жезқазган томонларига уч машина мева-чева олиб бориб, пуллаб келишган, энда бу пулларга жиндак қўшиб, иложи бўлса «Волга» ва «Москвич», жилла бўлмаса «Жигули» олиш пайида эдилар. Айниқса, уларнинг мутасаддиси бўлиш новча, овози дуридоқ тепакал йигитнинг иштаҳаси қарнай эди. Гапининг мазмунига қараганда, тепакал йигитнинг эски «Волга»си бор, бироқ тепакал уни янги «Волга»га алмаштириш орзусида эди, бунинг учун эса кузда, қовун-тарвуз пишганда, Жезқазган томонларга яна бир бориб келиш ниятида эди...

Тепакалнинг машинага боғлиқ орзулари, савдо, нарх-наво, муллажиринг тўғрисидаги сафсаталари, унинг тинимсиз дўриллаган йўгон овози, айниқса, икки гапнинг бирида: «Ҳозир замон ўзи шунақа, аўлининг эшагини сугоргину пулини ол!» — деб сафсата сотишлари домланинг кекирдагига келган бўлса ҳам у тишини тишига босиб, икки кун чидади. «Ёш бўлгандан кейин айш-ишратни уйлайди-да! — деди у ичида — Машина миниб катайса қилгиси, ўйнаб-кулгиси келса айбми? Олим деган номинг бор. Бу гапларга кўп жигибийрон бўлавермай, файласуфларча кулиб қарамогинг даркор. Чуқур дарё сокин оқар, дейдилар, сал вазмин бўлгин, мулла Нормурод!» — домла Шомуродов шу гаплар билан ўзига-ўзи таскин бериб, бир ҳафтадан бери қўлига олмаган қўлёзмаларини тортмадан олди.

Тоғ арчаси, умуман, табиатни муҳофаза қилиш масалалари тўғрисидаги китобчаси учун домланинг кўнгли тўқ. Уни ниҳоясига етказдим, дея олади, фақат оққа кўчириб, Тошкентга, нашриётга юбориш иши қолди, холос. Сибирь дарёлари муаммоларига боғлиқ иккинчи қўлёзма эса ҳали чала. Унинг меҳнати бор ҳали

Домла Шомуродов шу иккинчи қўлёзмани тортмадан олиб, уни ўқишга уриниб кўрди. Бироқ очиқ туйвукдан қўшни хонадаги гап-сузлар баралла эшитилиб турар, гап-сузлар эса, яна уша машина, пул, савдо-сотиқ, нарх-наво устида борарди. Ахири бу гаплар ота тугул устанинг ҳам жонига тегди чамаси:

— Ҳой, йигитлар! — деди хиёл ранжиб. — Шу падар лаънат муллажиринг билан машинадан бошқа гап қуриб қолганми.

— Нега энди падар лаънат буларкан? — дўриллади тепакал. — Сиз нима, текинга қиялпсизми бу ишларини?

— Текинга эмас-у, аммо-лекин домланинг олдидан уяг-ку...

— Нега энди уяг буларкан? Ҳозир замон уяг шунақа! Ҳамманинг уйлагани муллажиринг! Айш-ишрат!.. Уқиш-пўқишу илм-фанни уйлаётган ким бор ҳозир? — деди тепакал ва овозини пасайтириб дивом этди. — Уқиб олим бўлганларнинг биттаси мана шу.. номи улуг, супраси қуруқ чолми? Профессор деган номи билан эски диванидан бошқа нимаси бор унинг, уста ака? Битта йиққани китоб булса... ҳозир кимга керак, ким уқийди бу китобларни?..

Нормурод Шомуродов урнидан қандай туриб, очид туйнукка қандай борганини билмай қолди.

— Сен! — деди домла, олайган кўзларини тепакал муаллимга найзадай қадаб. — Сен нодон... шу ақл-фаросат, шу имону эътиқодинг билан ёш авлоднинг тарбияламоқчи бўлялсанми ҳали?

Майкачан, яланг оёқ, яланг бош чолнинг важоҳати ўқрайган кўзлари шундай қўрқинчли эдики, хона сув қуйгандай жим бўлиб, ҳамма жой-жойида қотиб қолди. Тепакал анчадан кейин ҳушига келди.

— Мен... мен нима қилдим ўзи?..

— Ҳаром қилдинг! — ушқирди домла. — Сенга ухшаган мол-дунёга ҳирс қўйган калтабинлар мактаб деб аталмиш бу муқаддас даргоҳни ҳаром қиялпсанлар! Китоб эмас, мол-дунё керак экан... нима қиласан бу илм даргоҳини булғаб? Латта бозорига бориб чайқовчи бўл! Мол бозорига бориб, даллолик қил!..

Тепакал нажот сўраб, ёнидаги шерикларига қаради.

— Мени кечирасиз-у, аммо-лекин ўзиям... номимиз ўқитувчи-ю, қиладиган ишимиз — кетмон! Эрта-индин, ўқиш бошланди дегунча далага ҳайдашади.

— Ёмон ҳукизга бўйинтуруқ баҳона!

— Ҳа, албатта! Жиянингиз раис бўлгандан кейин шундай дейсиз-да! Аммо мард булсангиз, жиянингизга айтинг. Уқитувчи эмас, кетмончи қилиб олди бизни! — Узини унглаб олган тепакал тобора дадиллашиб кетирдагини чўзди. — Сиз булса... китобдан гапирасиз!..

— Тил теккизма китобга! — деди домла. Бироқ унинг овозидаги бояги қаҳр бирдан сунди. Отақузининг исмини эшитиши билан юрагига гўё ўтмас пичоқ қадалгандай деворга суянди, суянаркан:

— Бор, — деди кўзини юмиб, — сендай молпараст билан гаплашишга тоқатим йўқ!..

Тепакал яна бир нарса демоқчи бўлиб оғзини очди, бироқ шу пайт эшиқдан товоқ кўтарган Латофат, унинг кетидан шовқин-суронни эшитиб, кўзлари ола-кўла бўлиб кетган Азиззода кўринди. Кейин домла сал беҳол бўп қолди шекилли, тўс-тўполон бошланди, докторлар келишди, укол қилишди...

Бобожон! Тагин беҳузур қиялптим юрагингиз?

Домла Шомуродов Латофатнинг бесаранжом овозини эшитиб кўзини очди.

Азиззода чиқиб кетган, тепасида маъюс кўзлари ялчил мултираб, Латофат турар, Ҳайдар графидан шайлага сув қуймоқда эди.

— Йўқ, йўқ, яхши-яхши... — домла Ҳайдарни кўриши билан негадир яна тепакалнинг пичинги эсига тушди: — Даданг қани? Қаёқларда юрибди?

— Дадамлар... тоғдалар, — деди Ҳайдар. — Меҳмонлар билан тоғдалар... чақиртирайми?

— Йўқ...

Нормурод Шомуродовнинг хаёлидан: «Меҳмонлар билан бирга бўлса... мукофотнинг режасини тузишяп-гандир-да! — деган фикр ўтди, ўтди-ю, яна ўзидан ранжиди. — Беш кунлик умринг борми, йўқми, шу майда, ўткинчи ўйларни ўйлайсанми? Ундан кўра ўз гаминг, ўз ташвишингни қил! Эртанги кунингни ўйла!»

У кўзини юмганича узоқ сукутта толди. Юрагининг оғриги хиёл босилган, фақат нотинч ўйлар хуруж қилганида бир санчиб қўярди...

Ҳа, у қариган чогида, бир оёғи ерда бўлса, бир оёғи гурда турганида куп одамни ранжитди, дагаллик қилмаган, бақириб-чақирмаган бир кимса қолмади... Мана, тепасида ўз жияни турибди. У ҳамиша тўғри бўламан, ҳамиша ҳақ гапни гапираман деб, ўз жияни-ни ҳам ўкситди, қувончли дамларида кўнглига оғу солди!.. Йўқ, одамларда инсофу адолат қолмади, деган гаплар бекор экан! Бекор бўлмаса бу йигит, ундан, Нормурод Шомуродовдан умрида бир оғиз мулоҳим гап эшитмаган бу бола бечора ҳозир унинг тепасида кўзлари жавдираб, гап пойлаб утирарми-ди?..

Домла Шомуродов тўсатдан бесаранжом бўлиб:

— Ҳайдаржон! — деб чақирди. — Кўздан бери сурамоқчи эдим, ишларинг нима бўляпти, болам?

— Ишларим... — Ҳайдар стулини яқинроқ суриб

утираркан, мийгида кулиб қўйди. — У ишлар, диссертация-писсертация деган гаплар мени кўп қизиқтирмай қўйди, бобо!..

«Ана, айтмадимми? Бу бечораниям майиб қилдинг. Битта қалтис гапинг билан энди парвоз қилаётган олимнинг қанотини қайириб, қаддини букиб қўйддинг!..»

— Мени кечир, ўғлим, сенга яхши маслаҳатлар бериб тўғри йўлга солиш ўрнига...

— Майли, тога, — деди Ҳайдар.

— Тўхта! — Нормурод Шомуродов бетоқат бўлиб жойида бир қимирлаб қўйди. — Тўхта, болам! Гап шундаки, ўша муаммо, Сибирь дарёларини Ўрта Осиёга буриш муаммоси... бу чиндан ҳам ўта муҳим ўта катта муаммо. Аммо-лекин бу муаммо устидан унинг долзарблигидан фойдаланиб, сохта обрў ортти радиган шуҳратпарастлар эмас, бутун умрини, ақлаковатини илм-фанга бағишлаган чин олим, чин инженерлар ишламоғи керак!.. Мен сенинг қанотингни қайирган бўлсам кечир, болам, аммо-лекин ўз соҳангдан кетмаслигинг керак, ўз ишингни давом эттиришинг керак... Ўзи нечага кирдинг ҳозир?

Ҳайдар ер остидан Латофатга қараб қўйди. У жимгина деворга суяниб турарди.

— Биз ҳам қариб қолдик... Йигирма бешдан йигирма олтига қараб кетдик, тога...

— Йигирма олтида бўлсанг, — деди ота Ҳайдарнинг овозидаги кинояга эътибор бермай. — Агар бу ишлар, агар қурилиш ун йилдан кейин бошланса ҳам энди ўттиз олтига кирасан! Эҳтимол, лойиҳачилар сафида бўларсан, эҳтимол, қурилишда қатнашарсан... Мен сени ноҳақ...

— Тога!

— Агар мени гўрида тинч ётсин десанг... ваъда бер, болам...

Ҳайдар Латофатнинг «қулт» этиб ютинганини кўриб:

— Яхши-яхши, — деди шошиб. — Кўнглингиз тўқ булсин, тога! Мени бу соҳага сиз бошлаб кирган эдингиз... Ёшлик экан, мен ҳам янглишдим...

— Уёғини қўявер, — деди домла Шомуродов. — Ана, столимда иккита қўлёзма турибди. Биттаси арча тўғрисида, унинг ҳикматлари тўғрисида. У тайёр! Уни оққа кўчиртириб, нашриётга юборасан. Иккинчиси ўша — Сибирь дарёларини Ўрта Осиёга буриш муаммоларига боғлиқ ўйларим, тилакларим... Бу ишимни ниҳоясига етказа оламанми, йўқми, билмадим...

— Етказасиз, тогажон, албатта етказасиз...

— Тухта, гапимни бўлма. Ана у папканинг ичида битта хат бор. Уша хатни ол, болам.

Ҳайдар папканинг боғичини ечиб, хатни оларкан, унинг тепасидаги энг юқори ташкилотнинг номини кўриб, чолга ялт этиб қаради.

— Уқиб чиқ, — деди домла қовогини солиб. Унинг хаёлидан шу йил кўкламда, кампирнинг вафотидан бурунроқ, энг юқори ташкилотда бўлиб ўтган бир суҳбат жонланди. Ушандан сал олдин Нормурод Шомуродов Шимол дарёларига қилган сафар таассуротлари ва таассуротлар асосида тугилган фикр-мулоҳазаларини изҳор этиб, энг юқори ташкилотга хат ёзган эди. У хатимга тезда жавоб оламан деб уйламаган эди. Орадан уч-тўрт кун ўтмасданоқ тўсатдан телефон жириглаб, уни юқорига таклиф қилишди...

...Домланинг кўз олдига сочларига қиров қўнган бўлса ҳам ўзи ёш кўринган хушқад, хушсурат одам келди, қулоқлари остида унинг вазмин, уйчан товуши янграгандай туюлди.

— Хатингиз билан танишиб чиқдим, Нормурод Шомуродович. Кўп гапларингиз, таклифларингиз жуда ўринли. Бу иш етти ўлчаб, бир кесиладиган иш эканини давлатимиз яхши билади. Бу ишда ҳамма фикрлар, айниқса, сизга ўхшаган катта олимларимизнинг фикри инobatга олинажак. Шунинг учун сиз ўз фикр-мулоҳазаларингизни батафсилроқ ёзиб берсангиз...

Шундан кейин домла бир ой ўтириб, кўнглидаги бор гапини қогозга тушириб, ўзи олиб бориб берган, бу жавоб унинг уша хатига келган миннатдорлик мактуби эди.

Нормурод Шомуродовнинг хаёлини Ҳайдарнинг:

— Жуда қизиқсиз-а, тогажон! — деган хитоби бўлди.

— Нега энди?

— Шундай... катта одамдан хат олибсизу индамай-сиз-а!

Домла яна қош-қовогини уйиб, юзини четга бурди.

— Бундан чиқди, шундай хат олдим деб, оламга жар солишим керак экан-да? Мен бу хатни сенга керилиш учун кўрсатяпганим йўқ! Бу ишнинг бутун моҳиятини тушунсин деб айтяпман, углим. Уқдингми? Уққан бўлсанг, сенга рухсат. Сенгайм, қизим...

Деворга суяниб жимгина турган Латофат оёқ учида юриб, диванга яқинлашди, кўзлари алақандай чақнаб:

— Бобожон! — деди. — Қаёққа ҳам борамиз, ёнигизда буламиз, ёнингизда буламиз, бобожон! Овқат иситдим, бобожон, сузиб берайми?

— Раҳмат, қизим, овқатга тобим йўқ, қоронғи тушиб қолди, бораверинглар...

Латофат лабини тишлаганча индамай чиқиб кетди. Унинг кетидан эшикка борган Ҳайдар иккиланиб тўхтади. У чол билан тўй тўғрисида гаплашмоқчи эди. Буни ундан Латофат илтимос қилганди. Ҳайдар орқасига қайтмоқчи ҳам бўлди-ю, эсига Жамол Бурибоев тушиб, қайтишга журъат этмади.

Қишлоқ тун қўйнига чўмган, қоқ пешонада, бахмалдай тиниқ, серюлдуз осмон қаърида уч кунлик ой ялтиллаб турарди.

Латофат дарвозада Ҳайдарни кутиб турарди. Бу осуда, ойдин кечада Ҳайдарга у негадир адашиб қолган ёлғиз кийикни эслатди-ю, кўнгли илиқ меҳрга тўлиб, қизнинг қўлини олди.

— Латиф...

Латофат ёш тўла кўзлари билан Ҳайдарга мутираб қаради, сўнг юзини унинг кўксига яшириб, ўксиб-ўксиб йиглаб юборди.

— Латиф! Сизга нима бўлди, Латиф? — Ҳайдар юрагига қўйилиб келган илиқ меҳрдан энтикиб қизнинг нозик елкасидан қучди, ўзига тортиб, ёш билан ювилган юзларидан, кўзларидан ўпди. Латофат аланималарни айтиб, кимгадир илтижо қилар, кўзларини юмиб, ҳамон ўксиб-ўксиб йиғларди.

Ажабо, шу топда, юзини Ҳайдарнинг кўксига яшириб, ўксиб-ўксиб йиглаётган бу қиз кейинги пайтларда юзига совуқ ниқоб кийиб олган Латофат эмас, илгариги илк бор танишган пайтларидаги Латофатнинг ўзгинаси эди! Кўзларида ўша ёш, ўша меҳр, овозида, гапларида, чеҳрасида Ҳайдарни ром қилган ўша, нур билан йўғрилган тиниқ бир мунг...

Ғалати нарса экан ҳаёт! Нега Ҳайдар шу маҳалгача қиз қалбидаги бу чексиз меҳрнинг қадрини билмади? Нур билан йўғрилган бу пок туйгуларни эъзозламади? Нега сохта манманликка кетиб, уни ҳам эзди, ўзи ҳам эзилди? Оддийгина инсоний муомала, инсоний меҳр ҳар қанақа одамни ҳам эритиб юборишга қодир экан-ку? Нега йигирма олтига кириб, шу оддий ҳақиқатни билмади?

— Латиф! — деди Ҳайдар кўнгли нур тушгандай ёришиб. — Йиғламанг, Латиф! Яхши бўлади, ҳаммаси яхши бўлади!

Латофат бир зум бошини кутариб Ҳайдарга қаради да, яна юзига унинг кўксига босди.

— Мен художўй эмасман, — деди қандайдир дар билан пичирлаб. — Художўй эмасман-у, кўкдан биттаю битта тилагим бор. Бобомлар... илоё, омон бўлсинлар. Тўғизга бош бўлсинлар бобомлар...

— Булади, Латиф, албатта буладилар... — Ҳайдар кизнинг белидан қучиб, катта кучага бошлади.

Латофат унинг пинжига кириб, бир-бир босиб борарди.

Улар тепадан тушиб, Ҳайдарларнинг ҳовлисига яқинлашиб қоланларида орқада машина моторининг қандайдир асабий ўкириши эшитилди-ю, зум ўтмай дарвозалари рўварасига «Волга» келиб тўхтади.

— Дадамлар! — Латофат Ҳайдарнинг қучогидан чиқиб, ўзини панага олди. Ҳайдар ҳам унинг кетидан интилган эди, машина эшити шарақлаб очилди-да:

— Бу ким? — деган овоз эшитилди. — Сенмисан, Ҳайдар!

— Мен... — Ҳайдар дадасининг овозини таниб, ноилож орқага қайтди.

— Буёққа юр! Гап бор!..

Отақўзи ҳовлида тўхтамай, тўғри уйга кирди. Унинг кетидан кирган Ҳайдар дадасининг важоҳатини кўриб қўрқиб кетди: ранги оппоқ оқариб, сочлари тўзғиб кетган Отақўзи холодильникдан бир шиша сув олди, столнинг қиррасига уриб тиқинини очди-да, қултулла-тиб ича бошлади.

— Мен ҳозир вилоятга кетяпман...

— Нима қилади?

— Бу аблаҳ — Отақўзи бўшаган шишани деразадан зимистон боққа қараб олди. — Бу аблаҳ... Жамол Бўрибоевни айтаман, бекорга келмаган экан! Кўкдамда беш-ўн тонна ўғит билан бир оз эҳтиёт қисмлар берувди. Шу нарсалар энди гап бўляпган эмиш!..

Ҳайдарнинг вужудидан илондай совуқ бир ваҳима урмалаб ўтди.

— Жиддий гапми ўзи?

— Билмасам! Бошимни олишмас! Ўзим учун эмас, шу колхоз учун олгандирман олсам. Аммо бир гап бордирки, бу нукас ўзи босди-босди қилолмай, буёққа қараб чопибди Ҳар эҳтимолга қарши Бекмурод Холмуродовични оғоҳлантириб қўймоқчиман... Бу — ўзаро гап! Оғзингдан чиқмасин! Эртага тогдан ойингни олиб туш! Аммо меҳмонларни опкелма! Мен қайт-

гунча тогда бўлиб туришсин. Тўйга тайёргарлик тўхтамасин. Гап шу! — Отақўзи полни ларзон-ларзон қилиб, уйдан чиқди.

3

Фазилат кўрпа қашишга кирган хотинларни кузатиб чиққанида, худди жўрттага шуни кутиб тургандай, эшиги олдида таниш «Москвич» келиб тўхтади-да, ундан Латофат тушди. Кутилмаган жойда бир тўда хотинга дуч келган Латофат билан Ҳайдар питирлашиб қолишди: Ҳайдар машинага газ бериб, жунаб қолди, шаҳардан янги атлас кўйлак кийиб келган Латофат эса, кўзларини қаёққа яширишни билмай, узини ичкарига урди. Ёшликлари эсларига тушган аёллар, бири гамгин, бири шўх кулимсираб, Фазилатга қарашди.

— Илоё, бахтли бўлишсин!

— Бир-бирига жуда муносиб!

— Бири юлдуз бўлса, бири ой дейсиз! Қўша қаришсин, илоё!

Оғзи билан юрадиган баъзи ҳасадгўйлар ҳар хил гап тарқатиб юрганда қизи билан куёвининг апоқ-чапоқ бўлиб бир машинада келиши шундай яхши, шундай яхши бўлдики, Фазилат ҳашарчи хотинларни кузатиб қайтиб кираркан, кўздан тирқираб ёш чиқиб кетди.

Мана, тўй тараддуди бошланганига бир ҳафта бўптики, қизи билан куёви жуда бошқача, улардан яхши, улардан иноқ одам йўқ! Фазилат бу яхшиликка нима сабаб бўлганидан беҳабар, бироқ фарзандларининг чин ошиқ-маъшуқлардай аҳил бўлиб кетишганини кўриб, қувончдан терисига сигмайди. Уч-тўрт кундан бери Латофат, туманда лаборатория очияпти, деб шаҳарга қатнайди. Шаҳарга уни Ҳайдар ўзи олиб бориб, ўзи олиб келади. Илгари домла Обидовни кўрарга кўзи, отарга ўқи йўқ одам, у баъзан машинасида домлани ҳам олиб келади, учови бирга тонготар суҳбатлар қуришади... Фазилат эса... Фазилат бу кутилмаган бахтдан боши айланиб, бир кулади, бир йиғлайди. Бошқаларнинг тўйини куп курган бўлса ҳам ўзи уч-тўрт одамнинг бошини қовуштириб, йигин қилмаган тирик бева бу яхши ташвишларнинг қувончидан оламга сигмайди. Отақўзи гарчи, «асъасаю дабдабани замон кўтармайди, тўйни камтарроқ қиламиз, қудагай», деган бўлса ҳам, кийим-кечак, мева-чева, гўшт-ёғ дегандек, ҳамма нарсани тўкиб ташлади. Шун-

дан бери уйда ҳар кун йигин — қуни-қушнилар кириб кўрпа қавишган, йигитлар боғда ўчоқ қазишган, кечкурунлари Латофатнинг дугоналари йигилишиб, ёр-ёр айтишиб, бири уйнаб, бири кулишган.

Рост, бир-икки кун аввал отпускага келган ўгли Қодиржон, омон булсин ишқилиб, туйга... дадаси билан бирга ўгай онасини ҳам бошлаб келди. Буни эшитган Фазилат тонг отгунча тиканда ағанагандай ағанаб чиқди. Бироқ кеча Латофат яхши бир гап айтди: Жамол Бурибоев туйга қолмас эмиш, бир-икки кун тоғда дам олиб, эрта-индин қайтиб кетармиш... Ҳайдар айтибди, у одамни дадамлар ҳам унча хушламайдилар, дебди...

Фазилат хотинларни кузатиб қўйиб, қайтиб кирганда Латофат лампочкани ёқиб, ишком тагидаги сўрида дастурхон безамоқда, ҳозир қизлар йигилишиб, кийим тикишлари керак эди.

Фазилат олисроқда тўхтаб, қизининг хатти-ҳаракатларига бирпас суқланиб тикилиб турди, сўнг ҳам юрагига қўйилиб келган оналик меҳри, ҳам аллақандай нотинч туйгулардан — бу нотинч туйгулар эрталабдан бери унинг юрагини эзмоқда эди — кўнгли бир хил бўлиб, Латофатнинг ёнига борди. У қизидан шаҳардаги ишларини сўрамоқчи эди, бироқ шу пайт кўчада енгил машинанинг ваҳимали ғийқиллаши эшитилди-ю, ҳовли эшиги шарақлаб очилиб, кимдир кирди.

Йўқ, бу «кимдир» эмас, Қодиржон эди.

У худди бало-қазодан қочгандай қочиб, гандирақлаб кирди.

Унинг вазоҳати, тузғиб сават бўлиб кетган сочлари, ёқавайрон кўйлаги, бутун қиёфаси шундай ваҳимали эдики, Фазилат ўглини танимай қолиб, аввал жонҳолатда орқага тисарилди, кейин таниб, унга қараб талпинди.

— Вой, болагинам-эй, болагинам-эй...

Қодиржон эшикка суяниб, ёқавайрон кўйлагини бир юлқишда киндигигача йиртди, беш панжаси билан афти башарасини сийпаб:

— Тамом! — деди, кулганини ҳам, йиглаганини ҳам тушуниб бўлмайдиган бир хирилдоқ товўшда. — Ҳаммаси асфаласофилинга кетди!

Ўглига қараб талпинган Фазилат қўлларини чузганича ўрта йўлда тўхтади.

— Гапирсанг-чи, болагинам! Нима будди сенга?

— Нима буларди? Бир одамни қоқиб кетдим! Ўлди

бир одам! Тамом. Туй-тамоша, бахт-саодат — ҳаммаси кунпаякун булди!

Фазилат, гуё нажот ахтаргандай, ишком тагида тахта булиб қолган қизига қаради-ю, тўсатдан «шилқ» этиб ерга йиқилди. Гуё ёмон туш кўриб уйғониб кетган одамдай бир сапчиб тушган Латофат ариқ лабидаги чойдишни олиб, ойисига қараб чоғди.

Қодиржон мастона чайқалиб ишком тагига ўтди, кранни очиб, кийим-кечагини шалаббо қилиб, бошини сувга тутди, сўнг кран ёнидаги тўнкага чўнқайиб, худди ўз-ўзига гапираётган телбадай бир нуқтага тикилиб, гўлдиради:

— Меҳмонлар билан овга чиқувдик. Тогда битта архар отувдик, ҳалиги... бир қулоғи йўқ ўрис бор-ку, лесхозни қоровули! Уша Азроил билиб қолиб, мотоциклда қувса бўладими? Газни босиб, юзда учириб келяпсам... Қудратхўжа бор-ку, уша дайди-девона чиқиб қолса-я!.. Қариб-чириб, адоий тамом бўлганингда Мингбулоқда пишириб қўйибдими сенга? Ўтирмайсанми уйингда, қоқбош!

Фазилат ер пайпаслаб, ўглига қараб эмаклади:

— Қайси Қудратхўжа? Нималар деяпсан, болам?

— Қайси буларди? Уша... дор тагидан қочган пияниста, нашаванд Қудратхўжа! Қулоқнинг думи! Энди шу аблаҳни деб, мен... Йўқ! Нега энди мен... бу ёт унсурни деб, бу душманни деб умрим хазон булиши керак маним? Ўзи тиш-тирноғигача бизга қарши бўлса-ю!.. Йўқ, дадамлар, Отақўзи ака тушуниллари керак буни! У кишининг қўлидан келмайдиган нарса йўқ! Истаса... босди-босди қилиб юбориши ҳеч гапмас! Ўзи гирт маст эди у банги! Қулоқни думи!.. Ойи! — Қодиржон тўсатдан дик этиб ўрнидан турди. Бир силтанишда шалаббо кўйлагидан танасини озода қилиб, кийимларини гулзорга қараб отиб юборди-да, беш панжаси билан сочларини, юзларини ишқалади. — Ойи! Отақўзи акамларга чиқинг, жон ойи! Тушунтиринг ҳаммасини! Ахир, наҳот мени қаматиб, қизини... суюкли қизини бахти қаро қилса!

Фазилат, гуё ўглининг телба-тескари гапларини эшитмагандай, Латофатни қучоқлаб, уввос тортиб йиғлади.

— Вой, болажоним-ей, болажоним-ей...

— Болажоним, болажоним! — деди Қодиржон калака қилиб. У қўлларини тугиб, онаси томон юрди-ю, яна тўхтаб, телба кўзларини синглисига тикди.

— Латиф! Синглим! Бор! Тоҳирани чақириб бер

менга, Тоҳира ўзи гаплашади дэдаси билан! Чоп! Дарҳол чақириб бер уни! Мен ҳозир кийиниб чиқаман! Сен уни чақириб берсанг бўлди. Мен ўзим гаплашаман.

Қодиржон шундай деди-да, Латофатнинг жавобини кутиб турмасдан, алпонг-талпонг юриб уйга кириб кетди.

4

Жамол Бурибоев билан Воҳид Миробидов дарвозадан ёв қувгандай, қоқиниб-суриниб, ҳансирашиб кириб келганларидан кейин чорак соат ўтмасданоқ мудҳиш воқеанинг мудҳиш якуни Отақузига аён бўлди. Қудратхўжа қишлоқ касалхонасига келтирилган. Уни ўрмон хўжалигининг назоратчиси Прохор Поликарпов олиб келган. Бироқ Қудратхўжа касалхонага етмасданоқ йўлда жон берган.

— Прохор қани? Утирибдими?

— Йўқ, кетди, — деди бош врач.

— Қаёққа?

— Билмадим. Керак бўл қолсам... Нормурод Шомуродовнинг уйидан топасизлар, деди. У киши мактабда шекили?

Отақузи жавоб бермади. Хаёлидан: «Шумхабарни оғайнисига етказгани кетибди-да! — деган фикр утди. — Яна бир дастак топилда бу икки қоқбошга!»

— Нима қиламиз, раис ака? — деди бош врач. — Қонун бўйича дарҳол милицияга хабар беришимиз керак...

— А? — деди Отақузи ҳушини базур йигиб. — Айтмоқчи у одам... Қудратхўжани айтаман, гирт маст эмиш-ку? Текшириб кўрдингизми?

— Йўқ...

— Текширинг! Яхшилаб текшириб, гирт мастлигини таъкидлаб қоғозларини тўтрилаб қўйинг.

— Маст бўлса, албатта...

— Айтяпман-ку, гирт маст экан деб! Булдимиз?

— Булди... аммо-лекин ҳалиги... милиция масаласини нима қиламиз? Э, мана, участкавой ҳам келдилар! Трубкани берайми, раис ака?

— Йўқ, йўқ! — деди Отақузи қандайдир ижирганиб. — Участкавойга ҳам айтиб қўйинг: куп ҳовлиқ-масин! Шов-шув кўтармай турсин! Сиз ҳам... гапни купаитирманг! Мен ўзим айтаман...

— Кечирасиз, тушунмай қолдим, раис ака, ўзингиз

хабар қиласизми туманга? — деди бош врач, бироқ Отақузи унинг гапини эшитмаган бўлиб, трубкани «шақ» этиб жойига қуйиб қўйди.

Жамол Бурибоев ҳовлида қўлларини орқасига қилиб, қудуқ теварагида бетоқат айланиб юрар, Воҳид Миробидов эса туқима креслода, боя Отақузи кириб кетганда қандай бўлса шундай, бошини чангалаб утирарди. Отақузи уйдан чиқиши билан Жамол Бурибоев юришдан тўхтаб, Воҳид Миробидов эса эгилган бошини кўтариб, баб-баравар утирилиб қарашди, қарашди-ю, кўзларида изтироб аралаш аянчли бир умид порлади.

— Нима янгилик бор, раис? — Жамол Бурибоев қалтироқ қўлларини челаққа чўзди, бироқ сув ичишга ҳам мажоли етмай қудуққа суяниб қолди.

Отақузи унинг чеҳрасидаги бу аянчли ифодага, қандайдир бушашиб, тааловсираб қолган хатти-ҳаракатларига зимдан разм соларкан, ўтмишдаги гаплар, бу одам туфайли тоғасига озор берганлари, сўнгги пайтлардаги кўнгилсизликлар, ҳаммаси бирдан ёдига тушди-ю:

— Янгилик шуки, — деди кутилмаган бир шафқатсизлик билан. — Кекса бир одамни қоқиб ўлдириб, урта йўлда ташлаб кетибсизлар!

Воҳид Миробидов гингшишга ухшаш аянчли товуш чиқариб, яна бошини чангалаб олди. Жамол Бурибоев эса турган жойида чайқалиб кетиб, ишқомнинг устунини ушлаб қолди.

— О, ёшлар, ёшлар! — деди у инграб. — Айтдим-а, Қодиржонга!

— Қодиржон-ку ёш экан, сизлар қаёқда эдиларингиз бу фалокат юз берганда? Зотан, овга бало борми? Архар ов қиладиган пайтми ҳозир?..

— Ҳа, биздан ҳам ўтди! Утди! — ингради Жамол Бурибоев. Хато ўтди биздан! Аммо-лекин... бир йўлини топасиз, раис! Бир йўлини топиб, тинчитасиз. Қўлингиздан келади бу иш! Бу гап терговга тушадиган бўлса... йўқ-йўқ, бир йўлини топасиз, ука!

Жамол Бурибоев, икки қўли кўксига, ишқом тагидан чиқди. Унинг илгариги салобати, унча-мунча одамни шошириб қўядиган улугвор важоҳатидан асар ҳам қолмаган, худди бошига катта мусибат тушиб, қадди ей бўлган қариядай эгилиб, тимироскиланиб қолганди! Наҳот, Отақузи дўст тутинган, удабурон раҳбар деб бошига кўтариб юрган Жамол Бурибоев шу одам бўлса? Наҳот, мудҳиш жиноятга йўл қуйиб, мардона туриб бериш ўрнига ўз жонини, сохта обрусини

сақлаб қолишга уринаётган бу худбин, қуёнюрак одамни деб у ўз жигари, энг яқин кишисини қон қилган булса? Рупарасида титраб-қақшаб утирган мана бу алломаи даврон-чи?

Отақузи яна боягидай ижирганиб, орқага тисарилди:

— Ҳа, ҳамма балони сиз қиласиз-у, жавобини биз берамиз! — деди бутгилиб. — Эсингиздами, кўкламда, угит билан запас қисмларни бераётганда... Худди ўз чунтагингиздан чиқариб бераётгандай керилган эдингиз! Менинг олдимда ўз шахсий дуконингиздан бераётгандай булиб, орқаворотдан туман ҳисобига ёздириб қуйибсиз! Сизни деб кеча вилоят раҳбарияти қошида мулзам бўлдим, эрта-индин, туман фаоллари олдида типпа-тик туриб жавоб бераман сиз учун! Ҳали ўзим нима бўлишимни билмайман-у...

— Жон дўстим! — деди Жамол Бурибоев Отақузининг қўлидан ушлашга уриниб. — Уёғи бир гап булар, жон дўстим! Буёғидан гапиринг! Бу иш милицияга тушса сизга яхши булмайди, бизга! Туманда, уртоқ Шукуровнинг олдида обрўйингиз бор...

Аброр Шукуровичнинг номини эшитиши билан Воҳид Миробидов сапчиб ўрнидан турди.

— Ҳа, ҳа, — деди талмовсираб. — Мен ҳам гаплашаман Аброржон билан. Машина берсангиз ҳозир кетардим...

Отақузи унга жавоб бериб улгурмади. Шу пайт кимдир куча томондаги эшикни шарақ-шуруқ қилиб очди-да, ошхонага кирди, уйда чироқлар ёниб, биров бутгилиб-бутгилиб йиглади...

Отақузи бутзига келган гапни ичига ютиб, уйга югурди. Бироқ даҳлизга кирганда ичкаридан Олия чиқди-да, йулини тўсди.

— Тагин нима гап? Ким бу йиғлаяпган?

— Қизингиз, Тоҳира... — Олия эшикка суяниб, кўзига ёш олди.

Усиз ҳам ҳовлидан тутаб кирган Отақузи тўсатдан ёниб кетди.

— Намунча мотам тутмаса қизинг? Отасига ухшаган... уша лўттибоздан бошқа йигит топиламай қолади-ми унга?

Олия эрининг қонталашган кўзидан кўзини узиб, ерга қаради.

— Сиз ҳеч нарсани билмайсиз, хужайин...

— Яна нима балони топдинг?

— Қизингиз... қизингиз...

— Гапир, ямланмай!

— Бўйида бор...

— Аблах! — Отақузи пешонасини деворга тираб, тишини тишига босди. — Аблах! Битта мана шу иши учуноқ қамоқда чиритиш керак у муттаҳамни! Тухта! Қани у... гулдай қизимни ҳаром қилган у малъун? — Отақузи кўзлари ут ёниб, хотинига қаради. — Ўз қулим билан бўғиб улдираман у нопокни!..

Отақузи гапини тугатмаган ҳам эдики, меҳмонхонанинг эшиги журъатсизгина очилиб... Тоҳира кўринди.

Ҳар доим елкасига тушиб турадиган гўзал, тимқора сочлари бетартиб тўзгиган, кўзлари йиғидан шишиб кетган Тоҳира индамай келиб, дадасининг оёғига тиз чўқди-ю, ёш билан ювилган юзини унинг этигига босди.

— Дадажон! Дадажоним!

Кейин, булар иш бўлиб, бўёғи сингиб битгандан кейин, Отақузи тоғаси билан бўлган сўнгги гап, сўнгги учрашувни уйларкан, унинг олдига қандай кириб борганини сира эслай олмайди. Уйдан қандай чиқди, йўлда кимларни учратди, тоғасининг олдига қай алфозда кириб борди — бунинг биттаси ҳам ёдида йўқ, фақат сочлари паришон қизининг, суюкли, эркатой қизининг ёш билан ювилган юзюю унинг унсизгина юриб келиб, оёғига тиз чўққанини билади, холос.

Отақузи кириб борганда тоғаси, домла Шомуродов тирсақларини катта ёзув столига тираб, огир бошини чангаллаб ўтирар, Прохор Поликарпов, оёғида катта кирза этик, эгнида эски гимнастёрка, бошида бўёғи хиралашиб қолган қизгиш каска, тор хонани гир айла-ниб юрар, деразанинг олдига деворга суяниб Ҳайдар турарди.

Отақузи кириши билан худди биров фармон бергандай, ҳамма баравар ўгирилиб қаради.

Нормурод Шомуродовнинг киртайган кўзларида ҳадиксираш аломати зоҳир бўлди, Прохор Поликарпов юришдан тўхтаб, кемтик қулогини ушлаб-ушлаб қўйди, Ҳайдарнинг юзида эса қўрқув аралаш таажжуб ифодаси акс этди.

Отақузи эшикда тўхтаб, қандайдир вишиллаб нафас олди.

Тоға! Мен сизнинг олдингизда гуноҳқорман...

Домла Шомуродовдан садо чиқмади. Ҳайдар ерга

Кийди, Прохор эса негадир гимнастёркасининг этаги
ни узатиб, чарм камарини тутрилаб қўйди.

— Сизнинг олдингизда қаттиқ гуноҳкорман! —
деди Отақузи ва ҳаяжонини босиш учун бир йуталиб
олди. — Аммо мен ҳозир сиздан узр сўрагани келган
нич йўқ! Узр сўрагани бошқа пайт келаман, келиб
ёгингизга йиқиламан!

Домла Шомуродов киртайган кузларини яшириш-
га уриниб:

— Қуй шу гапингни, — деди секин.

— Ҳозир мен сизлардан... отам ўрнидаги икки
муътабар қариядан маслаҳат сўраб келдим...
Маслаҳат сўраб ва битта нарсани илтимос қилиб кел-
дим...

Отақузи яна кўкрагини тўлдириб тин олди-да, уйда-
гиларга бир-бир қараб чиқди, бироқ ҳеч кимдан
хайрихоҳлик тополмай, овози қалтираб, давом этди:

— Биламан, ёмон иш бўлган! Жуда ёмон, кечирил-
мас бир иш бўлган! Аммо... авваламбор, у банги...
Қудратхўжани айтаман, у пияниста ўзиям ўлгудек
маст экан!.. Маст бўлмаган, ичмаган куни йўқ эди бу
одамнинг! Ичиб олиб, ёт унсурларнинг гапини гапи-
риб, ёшларни йулдан оздириб юрувди у!

— Бўлди-бўлди! — деди тўсатдан Прохор. — У —
нопок! Пияниста! Қулоқ қилинган ёт унсур у! Шунинг
учун ёпиглиқ қозон ёпиглиқ қилиб қўя қолайлик! Туя
кўрдингми йўқ! Бия кўрдингми — йўқ! — Прохор
бошини галати ликиллашиб, бир Нормурод Шомуро-
довга, бир Ҳайдарга қаради. Лекин улардан садо
чиқмади, тоға-жиянлар бошларини осилтириб, сукут
сақлашарди.

Отақузи ранги учиб, рўпарасида хўроздай кеккай-
иб турган муштдеккина чолга еб қўйгудек уқрайиб
қаради.

— Хуш? Ё унинг қулоқ қилингани ёлгонми?

— Қулоқ қилинган булса... Ҳукумат гуноҳидан
утган унинг! Сен билан мен эмас, ҳукумат кечирган
уни, Отақузи!

— Бундан чиқди, шу битта... исқирт пиянистани
деб, сассиқ қўнғиздай ҳамма жойда сасиб, ёш авлод-
ни йулдан уриб юрган бир игвогарни деб шунча одам,
олий маълумотли икки ёш жувонмарг бун кетаверади-
ми?

— Ие? — деди Прохор, гўдакнинг кўзларидаи маъ-
сум кўзларини пирпиратиб. — Улган одамни пияниста
деб, қабиҳ бир жиноятни босди-босди қилиб

юбормоқчимисиз ҳали? Уёқда ошна-огайнилариңгиз одам улдириб, қонунни оёқ ости қилиб, архар отиё юришсин-у, сиз булса буюқда...

— Битта архар одамдан азиз буптими?

— Ие? — деди Прохор яна. — Сизнинг қариндош-уруғлариңгиз одаму бошқалар одам эмасми? Сиз учун қонун-қоида борми ўзи? Ё бу қонунлар бошқалар учун ёзилган-у, сиз истаган номаъқулчилигиңгизни қилаверасизми? — чол маъсум кўзлари чақнаб, огайнисига қаради. Бироқ Нормуроод Шомуроодовдан эса садо чиқмади. У чакка томирлари буртиб чиққан улкан бошини осилтириб, чурқ этмай ўтирар, фақат тиззаларидаги катта, қорамтир кафтлари япроқдай титрарди.

— Хўп! — деди Отақузи. — Нима ҳам деймиз. Аммо-лекин...

— Дада! — деди Ҳайдар.

Домла, гўё Ҳайдарнинг шу бир огиз сўзини кутиб утиргандай, тиззалари қалтираб, огир кўзғалиб ўрнидан турди. Ялпоқ, суяқдор юзидан қони қочиб:

— О, жиян, жиян! — деди тили гўлдираб. — Булиб утган шунча ҳангомалар сен учун бир сабоқ булар, деб уйловдим. Надоматлар бўлгайким, сабоқ бўлмабди! Сен ҳозир нималар деяпганиңгни бир уйлаб кўрдиңгни? Сенда инсоф дегандан зигирдек қолганми ўзи?

Отақузи тишини тишига босди. У тоғасиниң тутқаноқ тутган одамдай қалтирай бошлаганини кўргани учун ҳам бўғзига келган газабни ичига ютиб, индамай чиқиб кетмоқчи бўлди, лекин шу пайт яна Тоҳира эсига тушди, унинг унсизгина юриб келиб, оёқлари остига тиз чўккани кўз оддига келди-ю:

— Инсоф! — деди фигони чиқиб. — Майли, тоға! Танаси бошқа дард билмас экан! Дунёда энг ноинсоф, энг номард одам мен эканман! Майли... Аммо... қадр билмас қариндошдан қадр билган ёт яхши деганлари ҳам рост экан!

Ҳайдар тўсатдан ранги оқариб, отасига қараб юрди.

— Бўлди, дада! Ҳаддиңгиздан ошманг!

— Нарн тур, лапашанг!.. Раҳмат, тоғажон! Бургут қариса қарчигаё бўлар деб, қарчигаёдай қириб бўлдиңгиз ҳаммани! Раҳмат! — Отақузи углини силтаб ташлаб, эшикни бир тепиб очди-да, зимистон қоронгиликка шўнғиди. У Нормуроод отаниң турган жойида чайқалиб кетганини, сўнг кўкрагини гижимла-ганича диванга муккасидан тушганини кўрмади.

ЎН БИРИНЧИ БОБ

1

Қудратхўжани эртасигаёқ дафн этишмоқчи эди. Лекин тергов ташкилотларида қандайдир гап-суз қузгалган чоги, унинг жасадини туманга экспертизага олиб кетишди, икки кун тутиб, учинчи кунигина дафн қилишга рухсат беришди.

Дафн маросимида қатнашиш Ҳайдарнинг хаёлида ҳам йўқ эди, тоғаси чақириб олиб, бориб келишини илтимос қилди.

— Марҳумга кек сақламайдилар, деган эскилар, бориб кел, болам, — деди домла. — Хасталик сабаб боролмайман, бўлмаса ўзим ҳам маросимга қатнашардим, уғлим.

Ҳайдар қабристондан кўнгли алақандай гаш бўлиб қайтди.

Қодиржоннинг устидан тергов бошланган, уни ҳар кун милицияга чақиритмоқда эди. Бутун дадасини ҳам туман раҳбариятигами, милициягами чақиритган эди, эрталаб кетганича ҳали қайтмади, хуллас, оила беҳаловат, Тоҳира тинмай йиглайди, ойиси ўзини кўярга жой тополмайди...

Ҳовлида ҳеч ким кўринмас, у худди кўчиб кетган уйдай ҳувиллаб қолганди. Ҳайдар, ҳамон кўнгли нотинч, тўтри ариққа ўтиб, юз-қўллари ювди. Офтоб дарахтлар ортига энгашган бўлса ҳам, кун ҳали иссиқ, ҳаво дим эди.

Ҳайдар хиёл енгил тортиб ўрнидан тура бошлаган эди, тўсатдан нариги соҳилда ўсган ўсиқ қамишлар шитир-шитир қилиб, орасидан... Қодиржон чиқди. Кўйлаги ёқавайрон, кўзлари шишган, таралмаган қалин сочлари патак бўлиб кетган Қодиржон алақайси гаройиб фильмдаги ёввойи одамга ухшарди.

— Мен Тоҳирани кутяпган эдим, келганинг яхши бўлди! — Қодиржон шундай деб «дик» этиб тол шоҳига осилди-да, ариқдан ҳатлаб ўтди. — Намунча бақраясан? Ё танимай қолдингми мени?

Ҳайдар зўрга ҳушини йигиб:

— Нима қилиб юрибсан бу ерда? — деб сўради.

— Айтдим-ку, Тоҳирани кутяпман деб!

Тоҳира чикмайди! — деди Ҳайдар. — Уни тинч қуи!

— Ростдан-а? — ишшайди Қодиржон. — Хўп,

кўрамиз ҳали, келармикин, йўқмикин? Лекин гап унда эмас. Бундан чиқди, бошимга мусибат тушгунча мени яхши одам эдим. Куёвтура қилмоқчи эдиларинг! Энди, бошимга иш тушди дегунча ёмон одамга чиқиб, пуф сассиқ буп қопмиз-да, а?

Ҳайдар унга жимгина тикилиб қолди.

— Менга қара, Қодиржон! Нима демоқчисан ўзи?

— Сенга айтадиган гапим йўқ. Мен дадамлар, Отақузи акамлардан илтимос қилмоқчи эдим. У киши... агар истасалар, бу ишни босди-босди қилиб юбориш ҳеч гап эмас у кишига! — деди Қодиржон тўсатдан овози титраб.

Ҳайдар худди кўнгилни оздирувчи шилимшиқ бир нарсани кўргандай афти буришиб:

— Нима деб валдираяпсан ўзи? — деди. — Маст аҳволда машина ҳайдаб одам ўлдирасан-у, дадамлардан босди-босди қилиб юборишни сўрайсан? У кишини чоғга итармоқчи бўляпганингни тушунасанми ўзи? Дадамлар бусиз ҳам бошлари гавгодан чиқмай қолдилар. Эрталаб у кишини ҳам туманга чақириб кетишган!

— Чақиришса нима бупти? — деди Қодиржон. — Биламан, истасалар, бунақа ишлар ҳеч гап эмас у кишига!

— Бундан чиқди, Тоҳира эмас, ҳар ишга қодир қайната керак экан-да сенга!.. Тоҳирани яхши кўрганмисан ўзи?

— Яхши кўрганманми, йўқми, бари бир эмасми энди? — деди Қодиржон. Унинг мушукнинг кузларидай ям-яшил кузлари қисилиб, уроқдай бурни қаҳрли кутарилди. — Наҳот сенлар... дадамлар, ойимлар... Тоҳиранинг кўз ёшига раҳмларинг келмаса? Мен қамалиб кетсам аҳволи нима бўлади унинг? Ахир ҳалигидақа... буп қолган-ку у? — Қодиржон қўл ишораси билан, ҳомиладор бўлиб қолган-ку, деган маънода ишора қилди. — Энди тушундиларми масалага?

— Энди бир қилмаган ишинг дўқ-пўписа қолдими, ифлос? — Ҳайдар муштини тутиб, Қодиржонга қараб юрди-да, ёқасидан ушлаб узига тортди. — Мен сенянг нокаслигингни илгари ҳам билардим. Лекин бунчалик паст кетади деб ўйламовдим! Энди билсам тубан бир махлуқ экансан, махлуқ!..

— Қўйиб юбор! — деди Қодиржон хирллаб. — У бир силтаниб, Ҳайдарнинг қўлидан чиқди-да сакраб ариқнинг нариги юзига ўтди. — Яхши, — деди у оғир ҳансираб. — Мен махлуқ эканман, энди билдим. Аммо

сиз ҳам билиб қўйинг, қадрдон куёвтура! Агар мен қамалиб кетадиган бўлсам... тушларида кўрадилар Латофатни, тушларида! Энди билдингизми, куёвтура?..

Ҳайдар унинг нафрат тўла ям-яшил кўзларидан кўзини узиб, тескари бурилиб кетди, кетаркан, куни кеча Латофат билан булган суҳбат ёдига тушди. Улар кечаси алламаҳалда яна домланинг олдидан қайтишаётган эди. Бу мудҳиш воқеадан эзилиб қолган Латофат боши ҳам, унсизгина бир-бир босиб борар, Ҳайдар эса унга тасалли берадиган гап тополмай қийналар эди.

Дарвозаларининг олдига борганда Латофат тўхтаб, қоронгида Ҳайдарга термулиб қаради.

— Биламан, — деди у, секин уф тортиб. — Акамни кўтқариб бўлмайди. Эркак киши, у-ку, бошига тушганини кўрар. Мен ойимлардан қўрқаман. Адойи тамом бўлдилар ойимлар.

— Кўп эзилаверма, азизим, — деди Ҳайдар, ҳамон нима дейишини билмай. — Қудратхужаям гирт маст экан. Буям инобатта олинар. Ойимлар бўлса... тўғри, у кишини эҳтиёт қилишимиз керак...

Латофат индамади, худди Ҳайдардан бирор нажот кутаётгандек, пинжига кириб олди. Ҳайдар уни елкасидан кучди, пешонасидан, кўзларидан упиб, сал тинчитган бўлди. Шундан кейин Латофат аста юриб ичкарига кириб кетди.

Ишком тагига борган Ҳайдар галати бир манзаранинг устидан чиқиб, беихтиёр тўхтади: ойиси айвонда Тоҳира билан олишмоқда, Тоҳира қаёққадир талпинар, ойиси эса уни ушлаб қолишга уринарди. Углини кўрган Олия Тоҳирани қўйиб юбориб, куйиниб йиғлади:

— Ана, синглингга қара! Яна ўша... топган безориси билан кўришмоқчи эмиш! Безориси кутиб турган эмиш буни!

Тоҳира, йигидан қизариб кетган кўзлари чақнаб, акасига қаради.

— Тегманлар менга! Гаплашадиган гапим бор у билан!

— Тоҳира! — деди Ҳайдар синглисининг йўлини гусиб. — Мен биламан унинг нима демоқчи эканини! Дадамларни ишга солиб, қилмишини босди-босди қилдириб юборсам деяпти у! Шу мақсадда чақиряпти сени. Тушуняпсанми — дадамларни чоҳга итармоқчи у!

Тоҳира наматга тиз чукиб, қўллари билан юзини тўсиб олди.

— Қизгинам! — деди Олия унинг ёнига утирмоқчи бўлиб, лекин Ҳайдар оёқсига, «сиз боринг, ўзим гаплашман», деб имо қилди-да Тоҳиранинг ёнига тик чўкди.

— Менга қара, Тоҳира, — деди у юраги алақандай зирқираб. — Гапимга ишон, синглим. У узидан бошқани уйламайдиган бир худбин экан. Агар у сени яхши кўрса, агар яхши одам бўлса шундай қилармиди?.. Қўй, бунчалик куйинишга арзимайди у! Ё гап-суҳбулишдан қўрқяпсанми? Қўрқмай қўя қол...

Тоҳира утирган жойида тебраниб:

— Йўқ, — деди инграб. — Усиз туролмайман, усиз бу дунё қоронги менга, қоронги!

Ҳайдар аста ўрнидан турди, ҳозиргина юрагига қуйилиб келган акалик меҳри совуқ бир туйғу билан алмашилиб, тишини тишига босди.

— Мен сенга ҳайронман, узидан бошқани уйламайдиган бир худбин билан танишиб...

Тоҳира юзини қоплаган сочларини орқага силтаб ялт этиб қаради.

— Худбин бўлса худбиндир! Бироқ мен уни...

— Сен ҳам ўзингдан бошқани уйламайдиган бир... эркатой бўпсан! На ўз қадрингни биласан, на бошқаларни уйлайсан! — деди Ҳайдар куйиниб, дедю, ишком тагида турган дадасини кўриб жим қолди. Қачон келгани номаълум, дадаси айвонда бўлаётган гапларга жимгина қулоқ солиб турарди.

— Дадажон! — Тоҳира ўрнидан сакраб туриб, унга қараб чопди.

— Йиглама, қизим, йиглама! — Отақузи шундай деб, қизининг елкасини силади-да, ерни гарч-гурч босиб меҳмонхонага ўтди.

— Юр, гап бор, ўглим!..

Меҳмонхонага киргач, у тўғри бориб қаршидаги деразани ланг очди, сўнг қўлларини кўксига қовуштирганича, боққа, бог ортидаги қонли шафаққа узоқ тикилиб қолди. Деразадан қуйилган қизгиш шуълад унинг мис баркашдай қорамтир юзидаги ажинлар аниқ кўриниб турар, гам чўккан кўзлари қисилган, узиям қандайдир жуда ҳоргин кўринарди.

Ҳайдар юраги қаттиқ увишиб:

— Нега чақиришибди, дада? — деб суради. — Тинчлик эканми?

— Ҳа, тинчлик, — деди Отақузи кўкрагини аста

силаб. — Қизимнинг бошида катта мусибат. Уйим беҳаловат. Мен бўлсам, қўлимдан ҳеч нарса келмайди. Чорак аср умрим шу қишлоқ, шу колхозга кетса-ю, бугун, қизимнинг бошига мусибат тушганда қўлимдан бир иш келмаса...

Ҳайдар дадасига ажабланиб қаради.

— Қуйинг, Тоҳиранинг ташвишини қилаверманг, — деди у секин, худди дадасининг кўнглига озор бериб қуйишдан қўрққандек.

— Шунақами? — деди Отақўзи ҳамон нигоҳини боғдан узмай.

— Тугрисини айтсам, жуда эркалатиб юборибмиз уни!

— Шунақа де! — такрорлади Отақўзи. У ялт этиб ўглига қаради-ю, хумрайганича узоқ тикилиб қолди. — Сен худди... уртоқ Шукуровга ўхшаб гапирадиган бўпсан! — деди у заҳархандалик билан. — Бу гапларни кимдан ўргандинг? Севикли тоғамларданми? У кишига жа ихлосманд бўп қолдинг дейман, а?

Ҳайдар ерга қаради, у дадасининг қаттиқ изтироб ичида қовурилаётганини кўриб тургани учун индамай қўя қолгиси келди-ю, яна ўзини туюлмади.

— Дада, — деди у самимий гапиришга тиришиб. — Тагин ўзингиз биласиз, лекин тоғамлардан кечирим сурасангиз ёмон бўлмасди. Нима бўлгандаям у киши сиз билан менга ёмонликни раво кўрмайдилар-ку...

— Шунақами? Кечирим сўрайми? — деди Отақўзи. — Яхши, эрта-индин ишдан олишади. Ундан қаттиқроқ жазо беришсаям ажаб эмас. Ана ундан кейин тоғамлардан кечирим сўрайман...

Отақўзи ўзини диванга ташлаб, бошини чангаллаб олди. Унинг хаёлида Шукуров билан бўлган узоқ ва оғир суҳбат қайта жонланган эди.

2

«О, Отақўзи ака, Отақўзи ака! Мен, каромат қилиш қобилиятим бор, деб даъво қилмоқчи эмасман, бироқ мана шундай бўлишдан қўрқувдим... Сиз, нега бу одам менга елимдай ёпишиб, олди, нега мени тергани тергаган, деб ранжир эдингиз. Мен бўлсам мана шундай... охири вой бўлишдан қўрқардим... Биламан, булар иш бўлиб, кўза синиб битгандан кейин, «мен шундай бўлишини билар эдим», деб ўзимни гуё валий қилиб кўрсатишим адолатдан эмас, бироқ қўлингизни кўксингизга қўйиб айтинг-чи, Отақўзи ака, сиз ҳам

менинг гапларимни тугри тушуниб, тугри йулга тушишни истамдингиз-ку!..

Эсингиздами, шу йил баҳорда Тошкентга тушганимизда, тоғангиз домла Шомуродовнинг уйида мана шу Жамол Бурибобоев тугрисиде қабих бир воқеани гапириб бергандингиз. Мени кечирасиз, Отақузи ака, лекин мен ушандаёқ бу одамнинг нопок кирдикорларини билар экан, нима қилади унга яқинлашиб, ахир ёмонга ёндашган йиқилмай қолмас, деган гап бор-ку, деб ўйлаган эдим... Нима қилардингиз шу одамга яқинлашиб? Угит учун пора бериб?»

«Пора эмас, мевачева, совга салом дегандек, арзимаган бир подарка, Аброр Шукурович...»

«Текин бергандаям нима қилардингиз ўз дўстларингизнинг чунтагига қул солиб?»

«Э, у нокаснинг ваъдаси бошқа эди, уртоқ Шукуров! Бу угитларни туман ҳисобига беришини билганимда...»

«Билмас эмишсиз? Осмондан олиб берадиган угит заводи йуқ-ку унинг? Бари бир кимнингдир насибасидан узиб берарди-ку сизга?»

«Тугри, яхши қилмадим. Буни бўйнимга оламан. Аммо-лекин... мен буни ўзим учун қилганим йуқ-ку, уртоқ Шукуров?»

«Ўзингиз учунми, йуқми, лекин ҳамма сизга ўхшаб, кукарсам ёлгиз мен кукарай, булсам бир ўзим булай, деб турса... аҳволимиз нима бўлади?»

«Раҳмат, уртоқ Шукуров! Сиз бутун жа... тугри гапларни гапиряпсиз! Бу гапларингизни эшитиб қойил қоляпман — умрингизда бирор-бир нотугри иш қилмаган одамга ўхшайсиз! Аммо сизга битта саволим бор, уртоқ Шукуров: сиз менга ўхшаган раисларнинг ишига нимага қараб баҳо берасиз?»

«Ҳосилга қараб! Планга қараб! Шундай демоқчимисиз?»

«Балли! Сиздан ҳам адолатли гап чиқар экан-ку, уртоқ Шукуров! Аммо ҳаёт-мамотимиз шунга боғлиқ бўлган булса... нечук осиласиз? Нечук бошимга маломат тошини ёгдирасиз?»

«Маломат тоши эмас, ҳақ гап бу! Тугри, биз сизга планга қараб баҳо берамиз! Чунки... «Пахта бизнинг фахримиз», деган гап шунчаки шиор эмас! Еб утирган нонимиз, дастурхонимиз шу нарсага боғлиқ! Бироқ ким сизга фақат планни уйла деди?»

«Деганлар булмаганми? Тилимни қичитиб, ярамга туз сепиб нима қиласиз, уртоқ Шукуров? Калламни

дартга узиб ташласангиз ҳам айтаман — шу бугун ҳам бор унақа одамлар!»

«Бор бўлса даври утяпти уларнинг! Баландпарвоз гапларим учун кечирасиз, лекин бу улуг бойликни яратаётган одамларнинг турмуши, меҳнати, маданиятини кўпроқ уйлайдиган пайт келмадимикин, Отақузи ака?!»

«Бундан чиқди, биз уйламамиз-да буни! Камина эмас, бошқа одам кўтарибди-да бу колхозни! Бошқа одам қурибди-да бу қишлоқни!»

«Йўқ, сиз қургансиз! Сиз кўтаргансиз бу колхозни. Бироқ...»

«Бироқ ҳовлиқиб кетганмиз, ҳовлиқиб кетиб, босар-тусаримизни билмай қолганмиз! Шундайми?»

«Киноя қилмай қўя қолинг! Ҳовлиқиб кетмаган бўлсангиз шундай қилармидингиз? Аввалги хатоларингизни айтмай қўя қолай, бу машина фожиасидан кейин қилган ишларингизни бир ўйлаб кўринг, ахир! Касалхона врачларига улим тўғрисида нотўғри акт туздирасиз, участкавойнинг актларини йиртиб ташлайсиз, кекса фахрий Прохор Поликарповга, бўлиб утган гапларни яширасан, деб дўқ урасиз! Қонунни оёқ ости қиласиз-у, тагин пичинг қиласиз!.. Бу гаплардан кейин инсоф билан айтинг-чи, қани: мен нима қилай энди?»

«Нима қиламан десангиз ўзингиз биласиз! Тақдиримиз қулингизда! Бизни уйламасангиз, қайнатангизни ўйланг!»

«Қайнатам билан гаплашиб бўлдим!»

«Шунақами?.. Аммо билиб қўйинг, уртоқ Шукуров, таёқ тўғри — мен тўғри қабилида иш тутиб, қаттиқ кетяпсиз! Панда еб қолманг тагин! Буни ҳаёт дейдилар, ука! Ҳалиям бўлса бир ўйлаб кўринг! Бундан мушкул ишларниям ҳидини чиқармай, ёпиглиқ қозон ёпиглиқ қилиб юборганлар бор...»

«Бор бўлса бордир, лекин мен бу ишни қилолмайман!»

«Ҳа, сиз қилолмайсиз! Мансаб ширин сиз учун!..»

«Мансаб! Кампирнинг дарди гўзада! Майли, нима ҳам дейман? Аммо болалигингиз уруш йилларида ўтган экан, бир воқеани айтиб берай: урушнинг сўнгги йиллари. Отам фронтда вафот этган, ойим ёш эди, бошқа эр қилиб кетган... Мен кўзи ожиз қари бувимнинг қулида қолганман. Қаҳатчилик замонлар. Яланг оёқ, яланг бош дегандай, ўзимга ўхшаган етим-

чалар билан ёзда даштга чиқиб, машоқ тераман. Ушанда колхозда зур қорабайирга миниб юрадиган шопмўйлов бир барзанги бўларди. Тунов кунини Али мўйловингизни кўрганда ўша одам эсимга тушди. Урушдан қочиб, чўлда қоровул бўлиб юрадиган бу аблаҳ ҳар кунини кечқурун от уйнатиб бостириб келарди. Биз уни кўрганда яланг оёқ тикан босиб, тирқираб қочардик. Лекин отдан қочиб бўладими? Барзанги қувиб етиб, биз етимчаларни чирқиратиб қўлларимиздаги машоқларимизни тортиб оларди. Бу машоқларни хирмонга ҳам топширмас эди у палил! Тўрваларни йигиб олиб, ўз одамларига улашиб берарди, берарди-ю, кечалари — у бизга қўшни эди — ўзига ўхшаган дордан қочган қузгунлар билан тонг-отар зиёфатлар қурарди. Шунда биз, яланг оёқ, яланг бош, оч-ялангоч етимчалар барзангининг маст-аласт қўшиқларини эшитиб ётиб, хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, адолат тўғрисида уйлардик! Акаларимиз, тоғаларимиз урушдан қайтиб келишса-ю, бизни оч қолдириб, ўзлари айш қилаётган бу аблаҳлардан ўч олишса эди, деб орзу қилардик... Ҳа, адолат тўғриси — бу улуг тўйгу, Отақузи ака! Агар мен энди, бу хунук воқеалардан кейин, худди ҳеч нима бўлмагандек ҳамма нарсага кўз юмиб кўя қолсам... одамлар нима дейди?»

«Одамларнинг гапидан кўрқсангиз нима қиласиз менинг бошимни огритиб? Ишдан олинг? Қаматинг! Бадарга қилинг! Тамом-вассалом!»

«Яна ранжияпсиз! Бу гапларни уйлаб кўриш ўрнига нуқул ранжийсиз. Бир гап бўлса дарров ўртоқ Холмуродовга қараб югурасиз! Мени кечирасиз, Отақузи ака, лекин сизнинг шу аҳволга тушишингизга ўша оғайнингиз ҳам айбдор! Яширмайман, мен бу гапни у кишига ҳам айтдим! Қиргоқни асов дарё, одамни ортиқча мақтов бузади, дейдилар, ортиқча мақтовларингиз йўлдан уряпти Отақузи акани, дедим!»

«Яхши айтибсиз, раҳмат сизга!»

«Агар мени ўзингизга душман, у кишини дўст деб ўйласангиз, хурсанд бўлишингиз мумкин: ҳалиям ёнингизни оляптилар у киши! Отақузи акани ишдан олганда ўрнига кимни кўясиз деяптилар!»

«Сиз бўлса... бизда алмаштириб бўлмайдиган раҳбар йўқ, деб жавоб бердингиз!»

«Йўқ, бу сафар янглишдингиз! Сизни ишда қолдиришни иложи йўқ, буни биламан, бироқ ўрнингизга ким бўлади? Буни ҳалиям билмайман. Котибангиз Хо-

лидаҳонми? Лекин у ҳақиқий котиба эмас, сизнинг шадирмангизга ўйнаб юрган бир қутирчоқ-ку!..»

«Бошқалар-чи? Бошқаларда...»

«Бошқаларни қўйиб тулинг! Ўзингизни ўйланг аввал!»

«Олинг! Пайти кепти опқолинг, уртоқ Шукуров! Доим шундай бўлган ўзи: бир одам қоқилиб йиқилса, бас, устига чиқиб тепмаган одам бўлмаган!»

«Сиз ҳам тан беринг-да, ахир! Мард енгилса майдонда қолади, деган гап бор... Мард булинг, Отақузи ака! Хабарингиз бор, эртага фаоллар йигилиши... Балки сиз ҳам шу топда менга ўхшаб, шифтга тикилиб, ўзингиз билан ўзингиз олишаётгандирсиз? Мен бир инсон сифатида сизнинг дардларингизга тушунаман, бироқ алдашни истамайман: ишда қолишингизга умид йўқ...»

«Наҳот чораси бўлмаса? Мен қайсарлик қилиб ҳозир сизга бетгачопарлик қиялпман, тўтри, аммо-лекин шу кунларда кўп ўйладим. Агар урнимда қолдирсангиз... Ҳамма гуноҳларимни иш билан ювардим, иш билан оқлардим ўзимни!»

«Йўқ, Отақузи ака, иложи йўқ бунинг! Қилган хатоларингиз шуни тақозо этса не чора? Фақат битта укалик маслаҳатим бор: мард булинг, Отақузи ака! Эригитнинг бошига нелар келиб, нелар кетмас! Мард булинг...»

Аброр Шукурович Маҳбубанинг овозини эшитгандай бўлиб, кўзини очди-ю, анчагача ҳушини йиғолмади. У миясини говлатиб юборган бу галати баҳсмунозара тушида бўлдими, ўнгидами — бунини хийлагача ўзиям билолмади. Ҳар қалай, Маҳбубанинг овозини эшитиб, кўзини очганида у кечаси диванда қандай ўтирган бўлса, шундай ўтирар, ҳатто кийимларини ҳам ечмаган эди.

Тонг отган, уй ёп-ёруғ афтидан, қайнотаси билан қайнонаси жунашга шайланаётган бўлса керак, ҳовлидан гангир-гунгур овозлар эшитилар, бироқ Маҳбубанинг ўзи кўринмас эди.

Шукуров кўзини очиши билан кечаси бўлиб ўтган ёқимсиз тўқнашув эсига тушиб, кўнгли яна гаш бўлди. Одатда бундай тўқнашув пайтларида Шукуров кўп қизишмас, жунбишга келган туйғуларини жиловлай олар, баъзан ҳатто гапни ҳазилга буришга ҳам қурби етар эди. Бироқ бу кеча... бу кеча яна ўша, тоғда рўй берган ов можаросини тинчитиб юбориш тўгрисидаги илтимослар қўзғалиб, бу илтимосларга Маҳбуба ҳам

қушилганда бирдан портлаб кетди-ю, яхши-ёмон онча гапларни гапириб юборди. Яхшиям бу «сухбат»да қай-нотаси ишгирок этмади. У хотини билан қизини илға солиб қўйиб, узи четда юрди. Қилгиликни эса Назокатбиби қилди.

Назокатбиби олдин... бу дунёда ҳеч қачон яхшилиқ-ка яхшилиқ қайтмаганидан нолиди, кейин... гулдай қизимизни қўнингизга солганимизда кўрган меҳроқибатимиз шу бўлдим, деб уввос тортиб йиглади. Унга Маҳбуба қушилиб, бўлди йиги, бўлди туполон! Охирида Маҳбубанинг йигиси «кетаман»га айланиб, қушни хоналар тарақа-туруқ бўлиб, тўс-туполон тун ярмигача давом этди... Наҳот Маҳбубанинг кетаман дегани рост булса? У кетиб қолса... болалар нима булади?

Эшик секин очилиб, Маҳбуба кирди. Сал қизарган кўзларининг четига кукимтир буюқ сурган, ўзига жуда ярашадиган парча гулли янги кўйлагини кийган.

— Дадамлар йулга чиқяптилар. Хайрлашасизми ё...

— Сиз-чи? — Шукуров бу гапни бекор айтганини айтиб бўлганидан кейин тушунди-ю, тилини гишлади.

— Мен... — Маҳбуба лаблари пирпираб, кўзига ёш олди. — Агар кет десангиз, иложим қанча, кетаверман...

— Маҳбуб! — деди Аброр Шукурович. — Менга қаранг, Маҳбуб...

— Дадамлар сиз билан бир огиз гаплашмоқчи эканлар, қабул қиладиларми ё... — Маҳбуба киприклариди милтираб турган кўз ёшларини кўрсаткич бармоғи билан артиб ташлади-да, эрининг жавобини кутмасдан уйдан чиқди, чиқиши билан эшиқда Воҳид Миробидов кўринди.

— Мумкинми, уғлим? — У худди гуноҳ қилиб қўйган ёш боладай журъатсизгина кириб келди-да секин уф тортиб, пойгақда тухтади.

— Яхши ётиб турдингизми, болам?

— Раҳмат...

Воҳид Миробидовнинг одатда ҳар бир толасига жило бериб тараладиган сийрак сочлари шоирона гўзгиган, соқоли қиртишланмаган, ўзиям эшиқда гарибу гураболарча бош эгиб турарди. Шукуров беихтиёр юраги ачишиб:

— Утиринг, дада, — деди мулойим гапиришга тиришиб

-- Ташаккур сизга. Биз энди кетяпмиз... Каминани

хадеб бир гапни гапиравериб жонимга тегди демай-из. Қариган чоғимда менгаям қийин. Тушунмоғингиз керак, болам...

— Биламан, дада...

— Билсангиз... бу милициянгизни айтаман, бизни тинч қўйишармикин ё... қариган чоғимда яна овора қилишармикин? — Воҳид Миробидов куёвига угринча кўз ташлади-ю, дарҳол кўзини олиб қочди.

Шукуров индамай, очиқ деразадан ташқарига қаради.

«Ё тавба! Яна ўша гап! Эски белбоғ, эски тўн! Ажабо, бу ўй, унинг қўлидан ҳамма нарса келади, истаса ҳар қанақа қонунни оёқ ости қилиб, ҳар қанақа жиноятни ҳам босди-босди қилиб юбора олади. деган бу чиркин фикр бу одамларнинг онгида қачон тугилиб, қачон қон-қонига сингиб кетдйкин? Давлат милицияси эмас, унинг, Аброр Шукуровичнинг милицияси эмиш! Ёши олтмишдан ошган кап-катта бир олимнинг гапи шу бўлса!.. Олим эмиш! Олим бўлса, ҳозир шу гапни гапирармиди? — Шукуровнинг эсига яна лоп этиб Тошкентда, домла Шомуродовнинг ўйида бўлиб ўтган гаплар тушди, тушди-ю, кўнглида жўш урган тугён афсус-надоматга ўхшаш бир туйғу билан алмашинди. — Қани энди бу одам ҳам домла Шомуродовдай мард, танги, диёнатли бир инсон, пок бир олим бўлса! Аброр Шукурович ундан фахрланиб, бошига кўтариб юрмасмиди? Бу одам эса... олтмишдан ошганда орттирган имону эътиқоди бу бўлса? Нафақат турмуш, илм-фанда ҳам қингир йўллардан бориб, иззат-икромга эришиш мумкин деб уйласа? Палапартиш ёзилган юзаки бир асарини ўзи кўтар-кўтар қилиб, ўзига-ўзи мукофот уюштириб юрса? Уз ёшига, олим деган шарафли номга номуносиб ишлар қилиб юрса? Қачон ақл киради, қачон инсофга келади бу одам?»

Шукуров хаёлида қуюндай чарх урган бу аламли ўйларни аранг жиловлаб, қайнотасига қаради.

Воҳид Миробидов, икки қўли кўксига, ҳамон кўзлари жавдираб, термилиб турарди. Афтидан, пойгақда гарибларча мунгайиб турган бу одамга ҳозир гап ўқтириш қийин эди. Шукуров буни бир қарашдаёқ тушунди, бироқ хаёлидаги аламли ўйлар яна хурж қилиб келди-ю:

— Мен сизга ҳайронман, дада, — деб юборди.

— Сабаб?

— Сабаби... сиз тушунган, катта одам бўлсангиз-у,

ҳар қанақа қонунни оёқ ости қилиш мумкин, деб ўйласангиз?..

Воҳид Миробидов куёвининг гапидан дармони қуригандай эшиқдан кирган жойдаги креслога чўқди, чўқаркан:

— Майли, болам, — деди ёлворган товушда. — Масаланинг фалсафий томонига утмай қўя қолайлик!..

— Мен ҳам сизга фалсафа сотмоқчи эмасман Бироқ ҳайронман: бу эътиқод, бу фикр қачон тугилди сизда? — Шукуров тўсатдан қони қайнаб кетганини ўзиям сезмай қолди. — Ё Мирзачўлни узлаштиришга қарши мақолалар ёзиб юрганингизда бошланганмиди бу гаплар?

Воҳид Миробидовнинг кузлари ола-кула бўлиб кетди:

— А? Лаббай? Қайси мақолани айтяпсиз?

— Қайси буларди? Ўша, уттизинчи йилларнинг ўртасида домла Шомуродовга қарши ёзган мақоаларингизни айтяпман!..

— Домла Шомуродов! — Воҳид Миробидов инграб юборди. — Нормурод Шомуродов! Ё раб! Сиз менинг ўғлим, ичи қора бир одамнинг бўҳтонларига ишониб... Майли, нима ҳам дейман, зорим бор, зўрим йўқ, болам...

Воҳид Миробидов кўзига ёш олди. Бу ёш томчилари Аброр Шукуровичнинг бўғзига келган қаҳрли гапларини ичига ютишга мажбур этди.

— Қўйинг, дада! — деди у ўзини босишга уришиб. — Лоақал энди, ёшингиз бир жойга борганда бу гапларни гапирманг! Тугрилиқни, инсофу адолатни ўйлайдиган пайтингиз келди-ку, ахир!..

— Хўп, болам, хўп! Бизга рухсат бўлмаса... — Воҳид Миробидов, гўё куёвининг бундан ҳам ёмонроқ гапларни айтиб юборишидан қўрққандай шоша-пиша орқага тисарилди. — Омон бўлинг, болам, омон бўлинг ишқилиб...

Шукуров ҳолсизланиб ўзини креслога ташлади. Зум утмай ташқаридан Маҳбубанинг: «Дадажон!» — деган зорли хитоби эшитилди.

— Йиглама, қизим, йиглама! — дерди Воҳид Миробидов, ўзиям йигламсираб. — Йўқ, йўқ, бу гапингни қўй, қизим. Ҳеч қаёққа кетмайсан. Фарзандларингни уила. Бундай пайтда сабот қилмоқ даркор, қизим, сабот...

Шукуровнинг хаёлидан: «Тугри буламан деб, мен ҳам қуюшқондан чиқиб кетдим шекилли? — деган

фикр утди, бироқ шу заҳотиёқ бу фикрдан қайтди. — Ҳар ким экканини ўрар, деган гап бор-ку? — деди ичида. — Бу одам ҳам экканини ўрсин-да эндилик-ди!» — у хўрсиниб ўрнидан турди, истасин-истамасин, меҳмонларни кузатиб қўйиши ҳам фарз, ҳам қарз эди.

3

Домла Шомуродов уйқу аралаш тубсиз бир жарликка қулаб тушаётгандай бўлди-ю, чучиб кўзини очди. Уй гира-шира, столдаги кук абажурли чироқ шуъласида Латофат иягини қўлларига қўйиб, китоб ўқиб утирарди. У домланинг безовталанганини сезиб, китобдан бошини кўтарди.

— Тузукмисиз, бобожон?

— Шукр, — деди домла эшитилар-эшитилмас бир товущда. — Ҳайдар қани?

— Ҳайдар акамлар... шаҳарга чақиришган экан, ҳали-замон кеп қоладилар...

«Бу қизалоқ нима қилиб ўтирибди бу ерда? — деди домла ичида. — Нега ҳар куни келади? Ҳар куни тун ярмигача ўтиради... Ҳайдар тайинлаган-ку! Тентак! Ўлим билан талашиб ётган бир чолнинг ёнига шу қизалоқни қўйиб кетасанми, эсипаст? Ўлиб қолсам эсхонаси чиқиб кетмайдими бу қизалоқнинг?»

У бир ҳафтадан бери қимир этмай диванда чалқанча ётар, оппоқ ёстикда унинг туксиз улкан боши артилган мис кузадай ялтирар, ўзиям кўзлари ичига ботиб, қоқсуяк бўлиб қолган, фақат катта бурни ялпоқ юзида худди саҳродаги утовдай қунқайиб турарди...

— Чой-пой берайми, бобожон?

— Йўқ...

— Герценни ўқиб берасан дегандингиз...

— Ҳа, ҳа, — деди домла. — Ўқиб берасан. Кейинроқ ўқиб берасан... — У гуё Латофатни ранжитиб қўйишдан қурққандай, яна бир марта «кейинроқ» деб такрорлади-да, кўзини юмди.

Кейинги йилларда домланинг энг севимли ёзувчиси Толстой бўлиб қолган эди, айниқса, унинг «Иван Ильичнинг ўлими» деган асарини қайта-қайта мутолаа қилар, Иван Ильичнинг сўнги дақиқаларидаги изтироблари, ўлим олдидаги фалсафий фикрлари домлани ҳам ўйлашга ундар, ҳам кўнглига тасалли берарди. Бироқ тўшак ёзиб ётиб қолганидан бери

Улим ҳақидаги уйлардан қутулиш учун бирда Умар Хайём, бирда Навоий, бирда Герценга мурожаат қиладиган бўлди. У Герценнинг «Утмиш ва уйлар» деган китобини илгарилари ҳам қўлдан қўймас, ўқиб тўймас эди. Ҳозир эса, энг оғир кунлар, ҳатто энг мусибатли дамлар тўғрисида ҳам алақандай илиқ нур билан, бирда шафқатсиз қаҳр, бирда маънос табассум билан ҳикоя қилувчи бу ажойиб китоб домла учун доно бир ҳамсуҳбат вазифасини ўтиб, тизгинсиз гам-андуҳларни хаёлидан кўтаргандай буларди... Лекин бугун...

У бугун ўзини сал бардам сезганди, бироқ кампир...

Домла кўзини юмиши билан нигоҳи олдида яна ўша зимистон жарлик намоян бўлди. У ҳозиргина хаёлида жар тубида бир нималарни териб, тимирскиланиб юрган аяни кўрган, ая сурма тортилган маънос кўзларини жавдиратиб, «буёққа тушинг», деб имлаган, домла, аксинча, унинг қўлидан ушлаб, юқорига тортиб олмоқчи бўлган, бироқ ая билан бирга уқонга қулаб тушаётган бир пайтда ҳушёр тортганди... Мана, оёқ-қўллари ҳам музлаб қолибди. Бу муз бамисоли бир жонли маҳлуқдай аста-секин гимирлаб кўкраги томон кўтарилиб борарди. Домланинг назарида, унинг бадани аста сўнаётган чўтга ўхшар, врачлар бу чўт батамом сўниб қолмасин деб уколлар қилиб, зўр бериб «пуфлашар», бироқ бу «пуфлаш»лар ёрдам бермас, назарида, танаси тобора совиб борар, фақат битгаю битга жойим — миясининг бир чети кул орасидаги учқундай яллигланиб, ялтиллаб турарди. Лекин бу учқунни сўндирмай турган нарса врачларнинг уколлари эмас, вужудини зирқиратувчи армонли ўйлар эди. Бу ўйларнинг аксарияти эса яна ўз жигари, ёлғиз жияни Отақўзига бориб тақаларди...

Йўқ, у жиянига нисбатан виждони қийналадиган бирон ёмонлик қилгани йўқ, нима деса ҳам, нима қилса ҳам, яхши бўлсин деб қилди, лекин Отақўзининг қисмати, оиласининг бошига тушган мусибат домланинг юрагини мисоли бир қурт бўлиб кемирар, руҳига бир зум ором бермас эди.

«Наҳот тоға-жиянлар бир марта, лоақал бир мартагина кўнгилларидаги бор гапларини, гина-кудуратларини тўкиб, чин юракдан дардлашишга муяссар бўлмасалар? Наҳот у энг эзгу ниятларини ўзи жиянига айтолмай ўлиб кетса? Наҳотки, кўнглидаги меҳр-

муҳаббатини изҳор этолмай, барча дарду аламларини ўзи билан бирга совуқ гўрга олиб кетса?»

Домла Шомуродовнинг назарида бир ҳафтадан бери юрагини чангаллаб турган совуқ панжа ўтқир тирноқларини яна бир ботириб олгандай будди-ю, оғриқ босилгунча тишини тишига босиб ётди, сўнг:

— Қизим, — деб Латофатни чақирди. — Стол тортмасидан қогоз-қалам олиб, яқинроқ келиб ўтир, болам, гапим бор...

Латофат абажурни диванга яқинроқ сурди, столдан қогоз-қалам олиб, домлага яқинроқ ўтирди. Унинг безовталаниб, кўзлари мўлтираб қолганини кўрган ота кўнгли эриб:

— Қурқма, болам, — деди. — Бир-иккита гапим бор, шуларни айтаман, сен ёзиб оласан. Ёз!

Домла шундай деди-ю, кўзини юмиб, яна узоқ сукутга толди. Қизиқ, у хаёлан Отақўзи билан бир ҳафтадан бери гаплашар, унга айтадиган дарду ҳасратини айтиб ҳам бўлган эди. Мана, ҳозир ҳам айтадиган гаплари тилининг учида турганди, бироқ Латофатга «Ёз» дейиши билан ҳамма сўзлари ёдидан кўтарилиб, гўнг бўлди-қоди, тўттироғи, сўзлар-ку бор, лекин бу сўзлар кўндан бери ўйлаб юрган фикрларини, кўнглидаги армонларининг ўндан бирини ҳам ифода этолмас эди.

Латофат унинг жимиб қолганидан хавотирланиб:

— Бобожон! — деди секин — Дорингизни берайми?

— Йўқ, — ота кўзини очиб Латофатга қаради, худди тўсатдан эсига бир нарса тушгандай бетоқат бўлиб: — Ёз! — деди. — Ўғлим Аброржонга! Йўқ, шошма, бундай дегин.

Нормурод Шомуродов бир зум жим қолиб, нафасини ростлаб олди-да, бир нуқтага тикилганча, секин давом этди:

— Туман раҳбари уртоқ Шукуровга.

Ҳурматли уртоқ Шукуров!

Хабарингиз бор, камина куп йиллар илмий иш билан шугулланган бир олим сифатида илм-фан, фалсафа ва айниқса, адабиёт ва санъатга оид кичикроқ кутубхона йигишга муяссар бўлганман. Салкам ун минг жилддан иборат бу кутубхонамни «Порлоқ йўл» колхозига қарашли ўрта мактабга инъом этганимдан бохабарсиз. Бу мактубни йўллашдан биринчи тилагим шуким, умрим давомида йиққан бу кутубхонам дуч келган одамга эмас, китобнинг қадрини биладиган,

фан ва адабиётга ташна бир кишига топширилсаким токи бу нодир асарлардан ўсиб келаётган Ёш авлод баҳраманд бўлса... Иккинчи тилагим шуким...

Домла яна сўзида тухтаб, бир хўрсиниб олди-ю, овози хиёл узгариб давом этди:

— Маълумки, шу кеча-кундузда менинг жияним «Порлоқ йул» колхозининг раиси Отақузи Умаров... йул қўйган хатолар устида тафтич бўлган. Кекса бир меҳнат фахрийси сифатида мен бу хатоларга принципиал муносабатда бўлганимдан хабарингиз бор. Ҳалиям шу принципда турганим ҳолда хўжалик раҳбари Отақузи Умаровнинг ўз қишлоғи учун, ўз колхози учун қилган хизматларини бир эслатиб қўйишни лозим кўрдим. Унинг ҳаёт-мамоти ҳал бўлаётган шу кунларда, турмушда баъзан бўлиб турадигандек, бугунги хатолари учун ўтмишда қилган ҳамма хизматларидан кўз юмиш ҳоли юз бермаса деб кўрқаман. Халқимизда, от суринмай йул тонмас, деган гап бор. Шу доно фикрга амал қилиб уни суринган пайтида суяб юборсангиз, яъни, ҳар жиҳатдан ҳаққоний баҳо берсангиз, аслини олганда кўнглида кири йўқ бу пок ва истеъдодли одам ҳали кўп фойда келтирармикан, деб уйлайман. Турмуш тақозоси шундай бўлдиким, биз тоға-жиянлар бафуржа утириб дардлаша олмадик. Кўпни кўрган одам, жияним баланд келганда мен паст бўлиб, унинг кўнглидаги дардларига қулоқ солмогим лозим эди. Букрини гўр тўзотар, деганларидек, табиатан терс одам, камини шу ишни қилолмай, ёлғиз жиянимни қон қилиб, ўзим ҳам огир аҳволда тушақда ётибман... Агар жиянимнинг бошига огир мусибат тушган шу кунларда... мен қоқбош қиладиган ишни («қоқбош» деган сўзни ўчириб ташла!) Мен қиладиган ишни сиз қилиб, унинг дардларига қулоқ солсангиз... ўлсам гўримда тинч ётардим, ўғлим...

Мен ҳозир сабабини айтиб беролмайман, лекин биринчи марта сизни кўрганимда худди ўғлим Жабборни кўргандай бўлгандим... Азалдан дилозор одам, агар бирор жойда кўнглингизни огритган бўлсам, рози бўлинг, уртоқ Шукуров... «Уртоқ Шукуров» деган сўзни ўчириб, «ўғлим» деб ёз... рози бўлинг. ўғлим...

Сизга ҳурмат билан профессор Нормурод Шомуродов... «Профессор» сўзини ўчириб ташла! Нормурод Шомуродов.

Меҳнат фахрийси...

— Ёздингми, қизим?

— Бобожон! — Латофат қаламини дафтарга ташлаб, урнидан турди. У пирпираб учган лабларини тишлаб, домлага энгашди, бироқ домланинг суяқдор юзида норозилик аралаш бир илтижо акс этди:

— Утир, қизим. Гапимни айтиб олай. Утир. Утирдингми? Бошқа қогоз ол!

Нормурод Шомуродовнинг шифтга тикилган кўзлари худди илҳоми келган бахшининг кўзларидай ёнар, қуруқшаб қолган лаблари бир нималарни пичирларди. Кукимтир нурга чўмган жимжит хонада унинг оғир ҳансираши эшитилар, гуё биров билан гаплашаётгандай қоронги шифтга тикилиб шивирлашлари, бутун важоҳати алақандай ваҳимали туюларди.

— Қогозни олдингми? Олган бўлсанг ёз!

«Жияним... йўқ, азиз жияним Отақўзига!

Дунёда бировга озор бериб, кетидан узр сўраб юрувчи одамдан ёмон кўрганим йўқ эди, аммо ҳаёт тақозоси билан хасталик голиблик қилаётган маврида ёр-дўстларим билан рози-ризоллашиш насиб этади-ми, йўқми, билолмай, ўзим ҳам шу ишни қилмоққа мажбурман.

Мен сендан розиман, тоабад розиман, жияним, Аянг иккимизга қилган яхшиликларинг, кексайган чоғимизда ёлғизлигимизни билдирмай руҳимизга мадад, белимизга қувват бўлганинг учун тоабад миннатдорман. Эскида, мендан қайтмаса худодан қайтгай, деган гап бўлгуси эди, мендан қайтмаслигига кўзим етиб турибди, бу яхшиликларнинг фарзандларингдан қайтгай, элдан қайтгай, жигарим.

Мен келиним Олиябибидан розиман, абадулабад розиман. Келин бўлиб тушибдики, бир маротаба қовогини уйганини кўрмадим. Бу дунёда яхшилиқ ҳам, ёмонлик ҳам қайтгуси, бизга қилган яхшилиги минг чандон ортиқ бўлиб қайтгай...»

Домла тўсатдан юзи қаттиқ бужмайиб, бир дақиқа жим қолди, сўнг, овозидаги титроқ билан олишиб давом этди:

«Жияним Ҳайдаржон!

Мен сендан ҳам розиман. Дийдаси қаттиқ, ўжар тоғангдан қанча гина қилсанг ҳаққинг бор эди, гинанг булса ҳам уни ичинга ютиб, ёнимга келдинг, ёруғ дунё билан видолашиш онларида тепамда турдинг! Омон бўлгайсан, топишган маъшуқанг билан қўша қаригаёсан, саодатли бўлгайсан, болам...

Жияним Отақўзи!

Омонат кассада уч минг сўмча пулим бор. Бу пулнинг икки мингини мактабга бер, китоблар учун янги жавонлар олишсин, яхши жиҳозлар буюришсин... Қолган минг сўмини ёруг дунёдан кўз юмсам (не чора — ўлим ҳақ!) маросимимга яратгин. Оламдан ўтган кишига асъасаю дабдабанинг ҳожати йўқ. Маросимни эл қатори ўтказгин...

Тошкентдаги ҳовли-жойим Ҳайдаржонга бўлсин. Уша ерда турсин, илмий ишини давом эттирсин, оқиб бўлсин. Қўлёмаларим — хоҳ ёзилиб битган бўлсин, хоҳ ёзилиб ниҳоясига етмаган бўлсин, унинг ихтиёрида бўлгай...

Қабримга сағана-пағана қўяман деб овора бўлманглар. Аянг иккимизга атаб икки туп сада ё шотут ўтказсаларинг бўлди, шунинг ўзи кифоядир...

Тугма қайсар одам, камина салкам саксон йиллик умримда кўпларни ранжитдим, ҳаёт экан, бирда билиб, бирда билмай кўпларга озор бердим. Ўлсам арзимни уларга етказгайсан, билмай қилган дилозорлигимни кечиргайлар... Мен ҳаммадан, ҳаммангдан розиман, ҳаммадан, ҳаммангдан розилик сўрайман...»

Домла Шомуродов ичига сув кетган одамдай томоғи қулқиллаб, сўзида тўхтади. Латофат ҳам қаламини отиб юборди-да, чолнинг кўксига йиқилди.

— Нега бундай қиласиз, бобожон. Сиз ҳали ўлмайсиз! Тўйимиз бўлади ҳали, тўйимиз!

Домла Шомуродов базўр қимирлаган ўнг қўлини аста кутариб, қизнинг тўзгиган сочларини, пешонасини силади.

— Ҳа, тўйларинг бўлади. Мен шунчаки, ҳар эҳтимолга қарши ёздириб қўйдим-да, болам...

— Ўлмайсиз, бобожон! Ўлмайсиз!

Латофатнинг хиёл тўзгиган сочларидан қандайдир нозик гулларнинг нозик бўйи келар, термилиб боққан катта кўзларида ҳам чексиз меҳр, ҳам илтижо, ҳам киши қалбини эритиб юборадиган ёруг бир мунг порлаб турарди. Ногаҳон отанинг ёдига яна ўша аламли уй тушди: «Нега шундай пок, шундай меҳрибон қиз Жаббордан тугилмади? Нега? — деди домла армон билан, бироқ бу аччиқ алам шу дақиқанинг узидаёқ бошқа тўйгу билан алмашинди. — Жаббордан тугилмаса ҳам Жаббордан тугилгандан ортиқ меҳрибонлик қилаётгани йўқми? Ўзиям нимаси биландир Жабборга ўхшаб кетмайдими бу қиз?»

Ажабо, бир ҳафтадан бери юрагини кемириб ётган

армонларини шу қизга айтиб ёздириши билан гўё кўнглини зимистон қилиб турган қора дуа тўзғиб кетгандай бўлди-ю, бирдан енгил, нафас олди.

Домла Шомуродов мажолсиз қўлини аста кўтариб, Латофатнинг бошини силади.

— Болам, менинг Жаббор деган ўтлим бор эди...

Латофат куз ёшини қулт-қулт ютиб, бош ирғади.

— Биладан, бобожон, биладан, мард йигит, ажойиб инсон бўлган ўглингиз...

— Мен сени биринчи дафъа кўрганимда... нега ўглимдан тугилмади бу яхши қиз, деб тақдирдан нолиган эдим. Мана энди, ўз неварам, ўз қизимдан кўпроқ меҳрибонлик қилдинг... Набирам урнига набира бўлдинг. Нега йиглайсан? Йиглама, болам... Мен сенга улкан саодат тилайман... Ҳаммаси жойига тушади, ҳаммаси яхши бўлади... Бор, дамингни ол, қизалогим...

Латофатнинг ёш билан ювилган юзида яна уша чексиз илтижо акс этди.

— Ҳайдар акамлар келсинлар, бобожон...

— Йўқ, йўқ, Ҳайдар ҳам дам олсин. Ҳеч нима бўлмайди. Мен яхшиман. Анча яхшиман. Чироқни ўчир, мен ҳам дам олай, оппогим.

Нормурод ота тепасида эгилиб турган қизга, кўкимтир шуълага чўмган хонага, жавонлардаги китобларга гўё видолашаётгандай термилиб қаради. Хаёлидан: «Наҳот, умрнинг интиҳоси шу бўлса? Наҳот, бор-йўқ кўрганим шу бўлса?» — деган фикр ўтди. Бироқ бу фикр бирдан енгил тортиб, ором тиланган юрагига мисоли бир тиг бўлиб санчилгани учун домла уни хаёлидан ҳайдади-да, кўзини юмди.

4

«Порлоқ йўл» колхозини билан шаҳар уртаси ўттиз чақиримча келарди. Уруш йиллари, Отақўзи аравакашлик қилиб, галла ташиб юрган чоғларида, қишлоқ билан шаҳар уртаси салкам бир кунлик йўл ҳисобланарди. Ҳозир у янги «Волга»да бу масофани ярим соатга қолмай босиб утар, бироқ одатда шу фурсат ҳам унга кўп туюлар, «Учар» деган шоферини қистаб, уни шоширгани-шоширган эди. Бугун у умрида биринчи марта шошмаяпти, биринчи марта Учарни «тез ҳайда» деб қистамаяпти. Қани энди бу ўқдай тўғри асфальт йўл болалик чоғларидаги тупроқ йўлга, қушдай учиб бораётган «Волга» ҳўкиз аравага айланса-ю,

аста имиллаб шаҳарга кечаси кириб борса! Отақузи аравакашлик қилган болалик пайтларидагидай ҳужизларни ўз ҳолига ташлаб қўйса-ю, аравадаги юкларга чалқанча ётиб, узоқ хаёлга толса! Булутсиз, бегубор осмонга тикилиб, салкам элик йиллик умрига бафуржа бир назар ташласа...

Соат ўн икки. Туман фаолларининг йигилиши. Отақузи жўрттага ярим соат қолганда йўлга чиқди. Илгари соясига салом бериб юрган одамларнинг ачиган нигоҳларини, рақибларининг кинояли табассумларини кўрмаслик, ёр-биродарларининг тасаллиларини эшитмаслик учун тўғри мажлис бошланганда кириб боришга аҳд қилди. Чунки сўнги кўнлардаги текширишлар, терговлар, қонунсиз олинган ўғиту эҳтиёт қисмлардан бошлаб, колхоз «Газиги»ни бўлажак куёвига бериб, ҳалокатга йўл қўйганларигача бўйнига айб қилиб қўйилди. Отақузи шунинг ўзиданоқ масала ҳал бўлганини тушунди.

Масаласи ҳал бўлмаганда илгари унинг олдида қўл қовуштириб турадиган, унча-мунча камчилик ва нуқсонларни кўриб-кўрмаганликка оладиган туман раҳбарияти вакиллари, милиция ва прокуратура ходимлари энди ҳамма нарсага эътибор бериб, қилдан қийиқ ахтаришиб ўтиришармиди? Энг ёмони — у билан, кимсан Отақузи Умаров билан, бунақа писанда қилиб гаплашишга журъат этишармиди? Йўқ, илгари Отақузи ўзи улар билан ўрнидан турмай, диванда ёнбошлаб ётиб гаплашарди!

Майли, бўлганича бўлар! Бу иш ўзининг ҳам жонига тегиб битган, Отақузи ўзиям раисликдан кетаман деган гапни неча марта айтган. Лекин... киши мансабни қўлдан бермаслигини, ҳеч ким уни ўз ишидан оломаслигини билиб туриб, кетаман, деб гердайиши бир бошқа экан-ку, ундан сўраб ўтирмасдан олиб ташлашлари бир бошқа экан!

Биринчи ҳолда одам қанча гапирса ярашар экан! Раҳбарлар: «Йўқ-йўқ, сиз кетсангиз аҳволимиз нима кечади? Сиз бўлмасангиз осмон ағдарилиб ерга тушадди», деб ёлвориб турганда «кетаман» деб писанда қилишнинг йуриги бошқа экан-у, ўша раҳбарларнинг ўзлари хатоларингизни юзингизга солиб, хор қилиб, утирган курсингиздан ағдариб ташлашлари бир бошқа экан! Энг муҳими — йўл қўйган хатоларининг моҳиятини ҳам, ўзи ҳали нималарга қодир эканини ҳам Отақузи мана энди, бўлар иш бўлиб, бўёғи синганидан кейин тушунди!

Қани энди уни ўз жойида қолдиришса! Хатоларини юзига солиб бўлса ҳам, қаттиқ жазолаб бўлса ҳам ўзи ишида қолдиришса! Отақўзи бу хатоларига барҳам бериб, шундай меҳнат қилар, шундай улуг ишлар қилардики, бутун олам қойил қоларди!

Отақўзи ҳамма нарсага ақли ётар, ҳеч бир илинжи ивқлигини тушунар, шундай бўлса ҳам кўнглининг бир четида умидга ухшаш бир нарса ҳамон милтираб турарди. Ахир, наҳот, қилган шунча хизматлари эвазига уни суяб қолишмаса!

Машина асфальт йўлни ямлаб-ютиб қушдай учиб борар, йўлнинг икки ёнида ҳадсиз пахта далалари, кўм-кўк боғлар, бедазорлар ястаниб ётар, бироқ Отақўзи ҳеч нарсани кўрмас, олам унинг кўзига қоронги кўринарди...

5

Домла Шомуродов бехосдан уйғониб кетди-ю, гўё ҳар кунги уй эмас, бошқа, нотаниш жойда ётгандай, анчагача ҳушини йигиб ололмади...

Кун чиққан, хона чарогон, дераза тоқчасидаги чойнак-пиёла, шифтдаги лампочка, шкафдаги идиш-товоқлар — ҳаммаси зар сочилгандай ятилиб кетган, домланинг кўнгли ҳам офтобдай равшан эди. Гўё кимдир биров бир ҳафтадан бери кўкрагини босиб ётган оғир тошни олиб ташлаган-у, жисми ҳам, руҳи ҳам уқпардай енгиллашиб қолган!

Домла бунчалик бўлишига ишонгиси келмай, аввал қўл-оёқларини қимирлатиб кўрди, кейин тирсақларини диванга тираб, қадини ростлаб утирди.

Во ажаб, сал боши айлангани демаса, унга ҳеч нима қилмади. У нима бўлганини ўзиям тушунолмас, фақат бир нарсани биларди, кечаси Отақўзига аталган васиятномани ёздириб бўлгандан кейин узини бирдан енгил сезди, енгил сезиб, қандайдир жуда осойишта, жуда тиниқ ухлади. Гўё бу васиятномаларда айтган гаплари бир ҳафтадан бери вужудини қарахт қилиб олган музни тамом эритиб юборди-ю, жисмига мадад, руҳига ажиб бир тиниқлик ато қилди...

Айтмоқчи, бу васиятномалар қани? Бировнинг кўзи тушмасин уларга!

Нормурод Шомуродов аста урнидан туриб, бир-бир босиб диван ёнидаги столга утди, утаркан, узидан яна ажабланиб қўйди: оёқларининг мажолсизлигию

жиб. — Унинг ҳам бошига етдик шекилли... Курармиз, у кетиб бошқаси келганда олам гулистон бўлганини!..

— Кетиб бупти жиянинг! Боя курдим, юрибди Мингбулоқда кук «Волга»сини учуриб! — Прохор шундай деб шартта бурилиб қаради, қаради-ю, турган жойида қотиб қолди.

Домла Шомуродов қалт-қалт титраб урнидач турмоқда, унинг дағал, ялпоқ юзи, қўллари доқадай оқариб кетган эди.

— Нормурод! Мен шунчаки...

— Қани, кетдик! — деди домла ҳансираб.

— Менга қара, Нормурод! Худо ҳаққи, кечирим сўрайман...

— Кетдик деяпман сенга! — ушқирди домла. — Ўз кўзим билан кўраман Мингбулоқдаги ишларни! Ўз кўзим билан кўриб, ўзим юзма-юз туриб гаплашаман жияним билан!..

Домла Шомуродов газаб ва алам устида бу ишга жазм этиб тўғри қилмаганини йўлга чиққанларидан кейин билди, бироқ орқага қайтишни истамади. Мотоцикл ҳар силкинганда аъзойи бадани бир зирқираб, кўз олди қоронгилашиб кетар, оёқ-қўллари бетиним қалтирар эди. Фақат Мингбулоққа яқинлашиб, юзига салқин шабада, димогига гиёҳ ва арчаларнинг хушбўй атри гуп-гуп ургандагина... хиёл енгил тортиди...

Ё раб! Мингбулоқ, умрининг энг масъуд дамлари ўтган, яланг оёқ, яланг бош шудринг кечиб, дуппи-дуппи жийда териб юрган бахтиёр онларининг гувоҳи бўлган суюкли Мингбулоқ бундан бир ой аввал қандай бўлса шундай турар, гўё тиззадан келадиган бўлиқ пичанзорларга саратон офтоби тегмаган, кумушранг жийдалар, ёш келинчақлардай нозик арчалар гўё шу бутун, шу субҳидам ювиб қўйилгандай яшнаб кетганди.

Домла болалиқдан таниш бу кўркам манзарага қараб тўймас, урилган пичан ва беданинг сал тахир, хушбўй ҳидини туйиб-туйиб симираркан, у энди хаста ҳолда Мингбулоққа келганига пушаймон қилмас, аксинча, ич-ичидан севинарди. Фақат юрак... юрак негандир бетоқат урарди.

Улар Мингбулоқ жийдазорларига шўнгиб, чапга бурилишлари билан ям-яшил пичанзорни кесиб ўтган шағал йўлда қатор турган беш-олтита самосваллар, оғир «МАЗ»лар, тумшуқларини кукка чўзган улкан

кранларга дуч келишиди. Улар кесилган дарактларни оргишяптими — буни тушуниб булмас, бироқ одамлар гала-говур кутариб ишлашмоқда, биринчи краннинг ёнида... ишчиларга кўрсатма бериб... шопмўйлов, барваста бир одам турарди. Бошига ёғи чиқиб кетган эски дуппи, устига кир-чир кўйлак кийиб олган, икки юзи нақш олмадай қип-қизил бу йўтон, шопмўйлов одам — Али мўйлов эди.

Домла уни таниши билан кўнглидан: «Пахтадан ҳайдалиб, Мингбулоқни қуритгани кепти-да бу азамат!» — деган фикр утди-ю, Прохорга, «тўхта», деб ишора қилди.

Мотодикл худди краннинг ёнига бориб тўхтади. Ундан тушаётган икки чолни кўрган ишчилар ишларини қўйиб, чолларга қизиқсинишиб қарашди. Али мўйлов эса... нариги сафарги «хосиятсиз учрашув» ҳамон ёнида бўлса керак, домлани таниди-ю, оёғи куйган товукдай питирлаб қолди.

— Э-э... келсинлар, домлажон, келсинлар...

Ерга тушган домла қулаб кетмаслик учун мотоциклнинг рулини маҳкам чангаллаб:

— Отақузи қани? — деб суради.

— Раис отамлар... у киши шаҳарга кетдилар ҳали...

— Сиз нима қилиб юрибсиз бу ерда?

— Мен... биз, — деди мўйлов, икки юзи бўялган улкан қўғирчоқнинг юзидай ялтираб, — ишляяпмиз, домлажон.

— Ишляяпсизми, ё? — домла қалт-қалт титраб, мўйловга қараб бир қадам юрди.

— Нормурод! Тўхта, Нормурод!.. — Прохор уни тўхтатиб қолишга уринди, бироқ домла қўлини унинг қўлидан тортиб олди-да, юрагига қўйилиб келган иссиқ бир тўлқиндан бўғилиб:

— Гумроҳ! — деб бақирди. — Қачон бу эл, бу юрт сендай гумроҳлардан қутулади? Қачон Тў... тўхтат бу... бу ёвуз ишингни! — Домла сўзини тугатолмай, нагоҳон кўз олдини қора туман босиб, ниманидир ушлаб қолмоқчи бўлгандай қўлларини кўтарди-ю, орқасидан етиб келган Прохорнинг қўлига қулади, қуларкан, Али мўйловнинг ингичка, чийилдоқ овози қулогига чалинди:

— Биз кўчяпмиз! Молхона Мингбулоқдан кўчяпти, домлажон, кўчяпти!..

Осмон артилган шишадай мусаффо эди. Бу осмонни тўсиб тепасида саросимада қолган Прохорнинг аянчли юзи кўринди.

— Нима будди! Нормурод? Аҳмоқ булмасам, нега опкеддим сени? Нега?..

«Юрак касалида бу зарба уч марта буларди шекилли? Учинчи йиқилишимми бу ё...».

Нормурод Шомуродов сўниб бораётган охирги кучларини йигиб ён-верига, Мингбулоқ жийдазорларига, туп-туп ўсган ям-яшил арчаларга, тепасида йиглаб турган эски қадрдонининг юзига сўнг бор термулиб қаради-да, чуқур хўрсиниб, кўзини юмди...

6

Одатда тулиқ йигилавермайдиган туман фаоллари бу сафар юз фоиз тушланган эди. Отақузи буни эшикдан кириши биланоқ илгаб олди-ю, индамасдан энг орқадаги жойга бориб ўтирди.

Отақузи кирганда ҳали давом этаётган кулги, галаговур бирдан тиниб, хона сув қуйгандек жимжит бўлиб қолди.

Шукуров ҳоргин қўзғалиб ўрнидан турди. У кўзлари ичига ботиб, юзи чўяндай қорайиб кетган Отақузига қарашга юраги дов бермай:

— Уртоқлар! — деди. Лекин шу пайт телефон жиринглади. Аброр Шукурович ижирганиб трубкини олди. У жаҳл билан: «Мажлис» бўляпти!» — деб трубкини жойига қўймоқчи будди-ю, тўсатдан ранги ўчиб:

— Наҳотки? — деди. — Қачон?

Шукуровнинг овози шундай ваҳимали эшитилдики, ҳамманинг кўзи унга қадалди.

Аброр Шукурович трубкини жойига қўйиб, бир зум бошини ҳам қилиб турди, сўнг:

— Уртоқлар! — деди секин. — Меҳнат фахрийси, «Порлоқ йўл» колхозини ташкил қилган жонкўярлардан бири, катта олим, профессор Нормурод Шомуродов... оламдан ўтибдилар. Бюро мажлиси бошқа кунга қолдирилади... Бир минут сукут сақлашларингизни сўрайман...

Отақузи кимдир елкасини тутганини сезиб бошини кўтарди. Тепасида Ҳайдар турарди.

— Будди! Юринг, дада. Одамлар уйга фотиҳага боришади-ку!

Отақузи қонталашиб, шишиб кетган кўзини ўглининг кўзидан узиб, ён-верига қаради. Қабристон, нафақат қабристон, бутун Қоровултепани тўлдирган издиҳом пастга қараб ёпирилган, ботаётган офтоб-

нинг қонли шуъласида, биров пиёда, биров машина, биров отга миниб қишлоқ томон оққан бу оломон қандайдир бетартиб қадимий лашкарни эслатарди.

— Майли, сен боравер, утлим, мен кейинроқ тушиб бораман...

— Қандоқ буларкин, дада?

— Қандоқ-пандоғи йуқ! Гап тамом! — Отақузининг хиридоқ овози, бутун важоҳати шундай даҳшатли эдики, Ҳайдар лом-мим демай, катта йўлга қараб кетди.

Отақузи бир Қоровултепа устидаги қонли шафаққа, бир олдадаги улкан қабрга қаради-ю, кўзини юмди, шу заҳоти қулоқлари остида Аброр Шукуровичнинг сал бўғиқ, ҳаяжонли овози янграгандай туюлди:

«Дунёда шундай одамлар бўладики, уларнинг ҳаёти, қилган ишлари, босиб ўтган йўллари биз учун абадулабад юксак бир намуна бўлиб қолади. Дунёга келиб, ёниб яшаб, ёниб ўтган улкан олим, меҳнат фахрийси отахонимиз Нормурод Шомуродов шундай улуг инсонлар жумласига киради».

Шукуровнинг овозини Прохор Поликарповнинг кўзёши аралаш нидоси босиб кетгандек бўлди:

«Мардикорлик машаққатларини бирга чекувдик, курашлардаям, мусибатдаям бирга эдик, ҳамдард, ҳамнафас эдик, у дунёга ҳам бирга кетсак бўлмасмиди, қадрдоним Нормурод? Умринг бино бўптики, инсофу адолат деб юрардинг, шу сафар қари Прохорни бутадай бўзлатиб кетганинг адолатданми, азизим Нормурод?»

Ҳамма зарбаларга кўкрак тутиб ўрганган одам, улим навбати келганда ҳам бизни аяб, ажалга узингни қалқон қилдинг-ку, биродарим Нормурод! Тиригингда қадрингни билмовдик, улганингда қабринг тепасида бўзлаганимиз учун афв эт, меҳрибоним, олтмиш йиллик дўстлигимиз ҳурмати гуноҳкор оғайнингни кечир, жигарим!»

Прохор билан Ўрозқулнинг нолаи нидолари гўё миясидаги алақандай бир мурватини бураб юборгандай бўлди-ю, Отақузининг эсига лоп этиб тоғасининг хати тушди.

Пешиндан бери ҳар эслаганда ларзага солаётган бу хат юрагини яна тилка-пора қилди... Тоғаси-ку, хатда бўлса ҳам ўз дарди дунёсини, алам-изтироблари, армонлари, меҳри, яхши тилақларини унга, жиянига айтиб кетди. Армонсиз кетди. У-чи? Отақузи-чи? Юра-

гини кемираётган дарду ҳасратларини, бирда гинакудурат, бирда гурур сабаб, тоғасига қўрслик қилган бўлса ҳам уни дил-дилидан яхши кўрганини, ахир бир кун оёғига тиз чўкиб, кўнглидаги ҳамма орзу-армонларини тўқмоқчи бўлиб юрганини энди кимга айтади? Бу совуқ қабр, бу тоғу тошларгами?

Наҳот, бу гаплар унинг кўнглида тоабад армон бўлиб қолса? Наҳот, у энди умрбод афсус-надомат чекиб утса?

«Афсус-надомат эмиш! Ҳей, Отақўзи! Лоақал энди, бу улуғ инсоннинг қабри тепасида, ўз виждонинг олдида мунофиқлик қилмагин. Илгарилари ўқитганинг етмагандек, умрининг энг сўнги дақиқаларигача бетга-чопарлик қилмадингми бу ҳалол ва хокисор одамга? Сохта обрў, юксак лавозим ва ўткинчи шон-шухратни деб, унинг яхши ниятларини рад этиб, яхши гапларини оёқости қилмадингми? Ҳатто пешонанг деворга бориб текканда ҳам, ҳатто шу бугун ҳам ҳаётнинг бу шафқатсиз сабоқларидан хулоса чиқариш ўрнига манманлик қилиб, ҳамон ўз обрў-эътиборинг учун олишайтганинг йўқми? Бас! Бўлди! Лоақал энди, бу муқаддас қабр тепасида мунофиқлик қилма, лоақал энди ҳаётнинг бу раҳмсиз ҳукми олдида ҳалолликни, диёнатни уйла, Отақўзи!..»

Ҳа, одам боласидан фақат яхшилик қоларкан бу дунёда! Бошқа ҳамма нарса — шон-шухрат истаги, юксак лавозим йўлидаги курашлар, обрўпарастлик, манманлик — бунинг ҳаммаси ўткинчи ва ноҳалол бир нарса экан! — Отақўзи буни тушунди, кеч бўлса ҳам тушунди. Фақат... не чора, тоғасига буни ҳам айтолмади, бу гапларнинг ҳаммаси юрагида абадулбад сўнмас дард бўлиб қолди? Не чора?..»

Отақўзининг хаёлини машина моторининг гуриллаши бўлди. Гуристон зимистон қоронгиликка чўмган, осмон юдузларга тўлиб кетган эди.

Машина эшиги шарақлаб очилиб, бирин-кетин икки одам тушди, сўнг гуристон сукутини гурс-гурс оёқ товушлари бузди.

— Отақўзи ака!

«Шукуров!»

— Сизга нима бўлди, Отақўзи ака? Яхши эмас, туринг ўрнингиздан.

Отақўзи қўлларини ерга тираб ўрнидан турди.

«Кечиринг, тоғажон! Хом сут эмган жиянингизни кечиринг!»

У қоронгида қаппайиб турган улкан қабрга сўнги

бор термилиб қаради-да, бир-бир босиб, нарироқда кутиб турган Шукуров билан ўгли томон кетди.

Эндиликда боя уйлаган уйларини, инсофу адолат, диёнат, ҳалоллик ва яхшилик тўғрисидаги уйларини рўёбга чиқариши лозим эди. Бу мушкул, аммо рўёбга чиқариши шарт бўлган инсоний бир бурч эди, фақат ҳаёт эмас, Отақузининг ўз виждони ҳам шунини тақозо этарди.

1973—79

ХАЛҚ РОМАНИ

Атоқли адибимиз Одил Ёқубов мураккаб тарихий шароитда яшаб, ҳаёт зиддиятларига басма-бас ижод қилиб келган, қалбидаги адолатга ташналик туйғусини ва диёнатини йуқотмаган ўзбек зиёлисининг забардаст вакилларидадир. Ёзувчи босиб утган йўл аввали фуқаролар уруши, кейин иккинчи жаҳон урушининг огир асоратли талотўплари билан кесишди. Шундан сўнг «шаклан миллий, мазмунан социалистик», аслида сохта концепсияга қурилган шўро даври маданий турмуши — конфликтсизлик назариясидан тортиб, мутасил мафкуравий назорат остига олинган тоталитар тузум шароитида ижод қилиб келди. Унинг қарийб қирқ йиллик ижодий фаолияти ана шундай муҳит шароитида кечди.

Одил Ёқубов мансуб бўлган авлодга хос романтика ва ҳақиқатгўйлик ўзбек адабиётини халқ дардининг минбарига айлангирдики, шўролар замонида юртдошларимиз уларнинг энг яхши асарларидан таскин топдилар, умидлари алангаланиб турди, шу боисдан ҳам китобхонликка берилдилар. Зеро, адолатли гапни уша замонда эл ҳақиқатгўй ёзувчи-шоирлардан эшитди. Адабиёт диёнат учун курашда мисоли бир жабҳа бўлиб майдонга чиқди.

Адибнинг «Тилла узук», «Матлуба», «Қанот жуфт бўлади», «Муқаддас» каби қиссалари 60-йилларда севиб ўқилди, қизгин мунозараларга сабаб бўлди. Ёзувчи халқ турмушидан узилиб қолган юзаки оҳ-воҳлар, чучмал ва сентиментал саҳналарга қурилган асарлар урчиб кетган бир пайтда ижтимоий ҳаётнинг эл ва юрт тақдирига, келажагига бевосита алоқадор долзарб муаммоларини тасвирлашга журъат этди, ўзбек китобхонини Ватаннинг эртанги куни, тараққиёти борасида бош қотиришга даъват этди. Адибнинг ушбу қиссалари бутунги ва эртанги куннинг талабчан китобхони учун ҳам қадрлидир.

60-70-йиллар шароити, муҳитини кўз олдимишга келтирганда бир жиҳатга тан бермоғимиз лозим бўлади: Одил Ёқубов ўз даври руҳи ва савиясида ижод қилди, бироқ уша пайтда ёзувчи амал қилган бадий-эстетик принциплар шўро даври ўзбек адабиётининг истеъдодли вакиллари илгор ва замонавий позицияда турганини кўрсатади. Ҳаётнинг мурак-

каблигини таъкидлаш, шахс эрки, мустақиллиги, маънавий баркамоллик юксак қадриятлар эканини эътироф этиш, муғеликни қоралаш тамойиллари ўша йиллар адабиётининг етакчи мавзулари эди.

Ўзбек насрининг 70-йилларда собиқ иттифоқда ва хорижий мамлакатларда доврақ таратишида машҳур адибимиз Одил Ёқубовнинг хизматлари катта. Унинг «Улутбек хазинаси» романи бир неча чет тилларга таржима қилиниб, турли мамлакатларда чоп этилди. «Диёнат», «Оқ қушлар — оппоқ қушлар», «Кўҳна дунё», «Адолат манзили» романлари муаллифнинг ижодий камолотини намойиш этиши билан бир қаторда, ўзбек адабиётининг обрӯ-эътиборини ҳам оширди. Бу асарларда ижтимоий ҳаёт муаммолари, турмуш машаққатлари узоқ ва яқин тарих сабоқлари билан уйғун келади, уларда келажак, тараққиёт учун муҳим умумлашмалар чиқарилган. Айни шу нуқтаи назарларга кўра ҳам Одил Ёқубовнинг «Диёнат» романи ёзувчи ижодигина эмас, балки ҳозирги замон ўзбек насрининг етук намуналаридандир.

• • •

Адабиёт — бедор руҳ изланишлари, интилишлари ва ижодий қудратининг қўлрут меваси. Биз адабиёт воситасида қалбимиз ва онгу тафаккуримиз қаъридаги моҳияту синоатларни, бинобарин, ўзлигимизни англаймиз. Инсоннинг саодати ва бахтсизлиги, қудрати ва ожизлиги, меҳри ва қаҳри табиат, жамият ҳодисаларига уйғун тасвирлангани, айни пайтда инсон вужудидаги яширин «табиати»ни инкишоф этишга жиддий ҳаракат қилингани боис «Диёнат» романи 70—80-йиллар адабий ҳаётида куп мулоҳазаларга, баҳс-мунозараларга сабаб бўлди. Дарвоқе, юқори малака ва маҳорат билан ёзилган асарлар қатори бу роман асосида кейинчалик куп қисмли телефильм юзага келди. Анъанавий йусинда, жонли, жозибали тилда ёзилгани ва воқеа-ҳодисалар оммага тушунарли тизимга қурилгани, содда, самимий талқинга асосланилгани боис «Диёнат» романи йиллар мобайнида халқнинг севиб уқийдиган «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён», «Навойи», «Сароб», «Улутбек хазинаси» каби унлаб романлар қаторидан жой олди.

Ўзбек китобхони «Диёнат»нинг ушбу қайта нашрини ҳам қувониб қўлга олишга шубҳа йўқ. Ўша китоблар қатори бу роман ҳам эндиликда халқимизнинг маънавий мулкига айландики, шу маънода «Диёнат»ни ҳам халқ романи дейиш мумкин.

ХАЛҚ РОМАНИ

Атоқли адибимиз Одил Ёқубов мураккаб тарихий шароитда яшаб, ҳаёт зиддиятларига басма-бас ижод қилиб келган, қалбидаги адолатга ташналик туйғусини ва диёнатини йўқотмаган ўзбек зиёлисининг забардаст вакилларидадир. Ёзувчи босиб ўтган йўл аввали фуқаролар уруши, кейин иккинчи жаҳон урушининг огир асоратли талотўплари билан кесишди. Шундан сўнг «шаклан миллий, мазмунан социалистик», аслида сохта концепсияга қурилган шўро даври маданий турмуши — конфликтсизлик назариясидан тортиб, муттасил мафкуравий назорат остига олинган тоталитар тузум шароитида ижод қилиб келди. Унинг қарийб қирқ йиллик ижодий фаолияти ана шундай муҳит шароитида кечди.

Одил Ёқубов мансуб бўлган авлодга хос романтика ва ҳақиқаттўйлик ўзбек адабиётини халқ дардининг минбарига айлантирдик, шўролар замонида юртдошларимиз уларнинг энг яхши асарларидан таскин топдилар, умидлари алангалашиб турди, шу боисдан ҳам китобхонликка берилдилар. Зеро, адолатли гапни ўша замонда эл ҳақиқаттўй ёзувчи-шоирлардан эшитди. Адабиёт диёнат учун курашда мисоли бир жабҳа бўлиб майдонга чиқди.

Адибнинг «Тилла узук», «Матлуба», «Қанот жуфт булади», «Муқаддас» каби қиссалари 60-йилларда севиб ўқилди, қизгин мунозараларга сабаб бўлди. Ёзувчи халқ турмушидаги узилиб қолган юзаки оҳ-воҳлар, чучмал ва сентиментал саҳналарга қурилган асарлар урчиб кетган бир пайтда ижтимоий ҳаётнинг эл ва юрт тақдирига, келажагига бевосита алоқадор долзарб муаммоларини тасвирлашга журъат этди, ўзбек китобхонини Ватаннинг эртанги куни, тараққиёти борасида бош қотиришга даъват этди. Адибнинг ушбу қиссалари бутунги ва эртанги куннинг талабчан китобхони учун ҳам қадрлидир.

60 – 70-йиллар шароити, муҳитини кўз олдимишга келтирганда бир жиҳатга тан бермогимиз лозим бўлади: Одил Ёқубов ўз даври руҳи ва савиясида ижод қилди, бироқ ўша пайтда ёзувчи амал қилган бадиий-эстетик принциплар шўро даври ўзбек адабиётининг истеъдодли вакиллари илгор ва замонавий позицияда турганини кўрсатади. Ҳаётнинг мурак-

қаблигини таъкидлаш, шахс эрки, мустақиллиги, маънавий баркамоллик юксак қадриятлар эканини эътироф этиш, муғеликни қоралаш тамойиллари ўша йиллар адабиётининг етакчи мавзулари эди.

Ўзбек насрининг 70-йилларда собиқ иттифоқда ва хорижий мамлакатларда доврўқ таратишида машҳур адибимиз Одил Ёқубовнинг хизматлари катта. Унинг «Улутбек хазинаси» романи бир неча чет тилларга таржима қилиниб, турли мамлакатларда чоп этилди. «Диёнат», «Оқ қушлар — оппоқ қушлар», «Кухна дунё», «Адолат манзили» романлари муаллифнинг ижодий камолотини намойиш этиши билан бир қаторда, ўзбек адабиётининг обрў-эътиборини ҳам оширди. Бу асарларда ижтимоий ҳаёт муаммолари, турмуш машаққатлари узоқ ва яқин тарих сабоқлари билан уйғун келади, уларда келажак, тараққиёт учун муҳим умумлашмалар чиқарилган. Айни шу нуқтаи назарларга кўра ҳам Одил Ёқубовнинг «Диёнат» романи ёзувчи ижодигина эмас, балки ҳозирги замон ўзбек насрининг етук намуналаридандир.

• • •

Адабиёт — бедор руҳ изланишлари, интилишлари ва ижодий қудратининг қутлут меваси. Биз адабиёт воситасида қалбимиз ва онгу тафаккуримиз қаъридаги моҳияту синоатларни, бинобарин, ўзлигимизни англаймиз. Инсоннинг саодати ва бахтсизлиги, қудрати ва ожизлиги, меҳри ва қаҳри табиат, жамият ҳодисаларига уйғун тасвирлангани, айни пайтда инсон вужудидаги яширин «табиати»ни инкишоф этишга жиддий ҳаракат қилингани боис «Диёнат» романи 70—80-йиллар адабий ҳаётида кўп мулоҳазаларга, баҳс-мунозараларга сабаб бўлди. Дарвоқе, юқори малақа ва маҳорат билан ёзилган асарлар қатори бу роман асосида кейинчалик кўп қисмли телефильм юзага келди. Анъанавий йўсинда, жонли, жозибали тилда ёзилгани ва воқеа-ҳодисалар оммага тушунарли тизимга қурилгани, содда, самимий талқинга асослангани боис «Диёнат» романи йиллар мобайнида халқнинг севиб ўқийдиган «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён», «Навоий», «Сароб», «Улутбек хазинаси» каби ўнлаб романлар қаторидан жой олди.

Ўзбек китобхони «Диёнат»нинг ушбу қайта нашрини ҳам кувониб қўлга олишига шубҳа йўқ. Ўша китоблар қатори бу роман ҳам эндиликда халқимизнинг маънавий мулкига айландики, шу маънода «Диёнат»ни ҳам халқ романи дейиш мумкин.

«Диёнат» асари эълон қилинган пайтлар, яъни «тараққий этган социализм» шароитида адабий танқид романдаги етакчи тамойилни узида мужассам этган — фидойилиги «касрига» фожиадан боши чиқмаган Шах қисмати талқинини хушламай эътироф этган эди. Тагин асардаги «характерларда опти мистик руҳ етарли даражада эмас»лигини уқтириб, адибни пессимистик ҳолатларни қайд қила беришда айблаган эди Уша пайтда қаҳрамоннинг «қадрсизланишида бирор маъно йуқ», деб ёзган адабиётшунос, ажабмаски, бугунга келиб бир пайтлар узи қаттиқ ҳимоя қилгани — социалистик реализм принциплари Катта Адабиёт қошида бир уйдирма эканини. «Диёнат» романида муаллиф беихтиёр, ижодкорга хос интуиция билан тоталитар шуро тузумининг қабоҳатини, яъни бу ҳайбатсиз машинанинг охир-оқибат узини бино қилган, қурган, мустақкамлаган кишиларни эзиб, янчиб ташлаганини руй-рост курсатганини англаб етган бўлса. Дарвоқе, асар қаҳрамони Нормурод Шомуродов қисмати бунинг ёрқин далилдир.

...

Улкан тарихий воқеалар инсон дунёқарашини тубдан ўзгартириб юборади. Муайян гоёларга берилган шахснинг ижтимоий фаолияти, турмуши талотўшлар таъсирида узгача кеча бошлайди. «Диёнат» романининг қаҳрамони Нормурод Шомуродовни «тирик тарих» деса бўлади: мадрасалигида, яъни октябр тўнтаришидан кейин, «қишлоқда дўкондорлик қилган оталари сингач... бир кунда мулла мирқуруқ муллаваччага айланиб, мардикорликка кетганлар. Мардикорликдан большевик бўлиб қайтиб, қишлоқда қулоқларнинг додини берган... Москвага ўқишга кетиб... биринчи сув инженери бўлиб қайтганлар».

Асар воқеалари давомида Шомуродов кўп хотирлайди. Баъзан тамомила ўтмишга «ўтиб олиб», ҳар бир қадамини қайта мулоҳаза қилади. Шомуродов ҳаётга кўп нарса берди: эсини таниб, фуқаролар урушининг қонли жангоҳларида кезишидан тортиб, кўз юмаётди ҳам замондошларини диёнатта даъват этиши... унинг умри мазмунини ташкил этади. «Урушда қон кечиб юрган» ўгли Жабборнинг севгилисини йулдан урган, умрига зомин бўлган Жамол Бурибоев фронтдан кўкси орден-медалларга тулиб, эсон-омон қайтиб келди! «Бу одам келиб-келиб, домла Шомуродов ишлайдиган соҳага вазир муовини»ни булди. Суханбоз Миробидов эса... илмни манфаат йулидаги бир восита деб биладиган бу одам

Шомуродовнинг куз унгида фан доктори — «воҳиди замон»га айланди!

Турмушдаги ноҳақликлар Шомуродовни бездириб қўяди, ўзи тўғри деб ишонган маҳсадлари қаршиликка учраган санин уचाкишадиган, одамлардан нафратини яширмайдиган бўлиб қолади. Ўз принципларига содиқ қолиш ёхуд эътиқодини қурбон қилиш эвазига нопоклар билан келишиб яшаш — қаҳрамон характеридаги кучли эврилишларга сабаб бўлади. Сир эмас, коммунистик мафкуранинг гайринсоний амалини англаб етмагани боис Шомуродов ҳаётдаги қилвирликларни нопок кимсаларнинг қилгиликлари тарзида идрок этади. Бироқ бу қаҳрамоннинг адолатга ташналиги ва диёнатда собитлиги ҳар қандай мафкурадан юқори турадиган умуминсоний қадриятлар сирасиданки, айни шу фазилати боис Нормурод Шомуродов ёзувчи ижодида, қолаверса, узбек прозасида яратилган энг таъсирчан, маърифат ва маънавият тарбиясида намуна бўлгули образдир.

• • •

Инсон табиати мураккаб. Кишида маълум бир ёшгача шаклланиб-етилган интеллектуал хусусиятлар у яшаган давр шароитининг маҳсули. Ҳаётда ситам кўриш, риёзат чекиш Шаҳс мақомига эришган инсон табиатида гайриодатий хислатларнигина юзага чиқарганда эди, юксак инсоний фазилатлар тўғрисида сузлаш уринсиз бўларди.

Умр интиҳосида Нормурод ота бир қадар маъюс, руҳан гушкин кўринадди. Бироқ романда тасвирланган катта ҳаёт оқими залворли, суронли. Бу гулдуросли оқимнинг олд қаторида унинг жияни Отақўзи «миллионер раисларга хос виқор ва дабдаба билан» юради. «Виқор ва дабдаба» сифатлари Отақўзига адибнинг шунчаки кинояси эмас, балки бу қаҳрамоннинг характеридаги, ўзи учун ҳам, ўзгалар учун ҳам табиийлик касб этиб қолган хусусиятлар. Отақўзи хужалик бошлиги сифатида муайян ютуқларга эришгач, жамоанинг раҳбаридан унинг якка хужайинига айланиб қолган. Шўҳратпараст ва манманлиги оқибатида босар-тусарни билмай, тор оилавий манфаатлар йўлида диёнатни қурбон қиладди.

Собиқ шўролар замонида Отақўзига ухшаган ишнинг кузини биладиган, ишчан, тадбиркор раҳбарларга ўз имкониятларини тўла намоеън этиш имконияти йўқ эди. Ўз жамоасини илгорлар сафига олиб чиқиш учун у туман, вилоят раҳбарларини четлаб ўтиб, вазирликдаги таниш-билишлари

билан иш битиради... Бу қаҳрамоннинг романда батафсил ҳикоя қилинган фаолияти, оиласи, турмуш-тарзида уша давр жамиятининг туб иллатларини, яъни ишлаб чиқаришдан тортиб маиший турмушгача бўлган жамики соҳаларда инсон эрки, мустақиллиги, хоҳиш-иродаси тоталитар тузум ҳукмронлиги остида чекланиб-чегараланиб келинганини кузатамиз. Отақузи ана шундай давр фарзанди бўлгани учун Шомуродовни тушунмайди, тушунишни истамайди. Ўгли Ҳайдарнинг илмий иши еқланаётган бир пайтда тоғаси Нормурод Шомуродов гуё Миробидовга аччиқ қилиб, уз жиянига тусиқ бўлаётгандай туюлади унга. Унинг адолатсиз таънаси кекса олимни қаттиқ ранжитади. Шу боис Шомуродов Отақузига қарата: «Нодон! — деди қандайдир аламли товущди. — Нодон!». Шомуродов Отақузи жияни бўлгани учун эмас, балки йирик хужалик раҳбари була туриб, қул учиде қилинаётган ишларни, кузбўямачиликни қуриб туриб, диёнатга оёқ қўяётганидан чексиз изтироб чекади.

Қийинчиликларга устамонлик билан чап бериб, умумий оқимга мослашиб «сузиш»нинг ҳадисини олган Миробидовлар учун эътиқодидан тоймаган Шомуродов «таёқдай тутри буламан, деб ҳаётда жуда-жуда чақилиб» қолган, бироқ «ҳаёт сабоқларидан тузук бир хулоса чиқара олмаган» омадсиз одам. Бироқ Шомуродовни эслашнинг узиёқ Миробидовда ташвиш тугдиради, у домладан ҳадиксирайди. Мана шу ташвиш, ҳадик замирида ҳақгуй Нормурод ота диёнатининг қурадини ҳис этамиз.

...

Асарни ўқиб чиққан китобхон унда зур маҳорат билан тасвирланган Шомуродов қисмати, ўлими фожиа эканини англайди. Фожиа сабаблари ҳаётийлигига шубҳаланмайди. Қалбимизда укинч ва алам туйгуларини галаёнга келтирган бу қаҳрамон характери таърифига кенгроқ тўхтаганимизнинг боиси бор. Зеро, Одил Ёқубов «Диёнат» романидаги Нормурод Шомуродов образида халқимиз табиатига хос — ҳар қандай шароитда ҳам диёнатини сотмаслик, қайсарлик йўлини тутиб булса-да тутри деб ҳисоблаган ақидаларидан қайтмаслик, фожиалар, йўқотишлар олдида довдираб қолмаслик, адолатни деб, ҳалол еб-ҳалол яшашдек азалий юксак фазилатларни жамлайди.

Яхшиликнинг қуроли — диёнат! Диёнатли шахс кураши, интилишлари бесамар кетмайди. Шомуродов, энг аввало, Отақузи характерида юз беражак узгаришларга туртки бер-

ди Отақузи «эндиликда инсофу адолат, диёнат, ҳалоллик ва эзгулик тўғрисидаги уйларини рўёбга чиқариши лозим»-лигига китобхон ишонади. Бу — мушкул, аммо рўёбга чиқиши лозим бўлган инсоний бурчни «Отақузининг ўз виждони ҳам тақозо» этишига етарли асос бор.

Адибимиз Нормурод Шомуродов образига қисман намунавий сифатларни сингдиргани бу характернинг ҳаётийлигига ҳалал бермаган. Қаҳрамон характеридаги ижтимоий моҳият, унинг реаллиги шундаки, собиқ тоталитар тузум шароитида ҳам халқимиз ўзининг юксак иймон-этиқодли, ҳақгўй, содиқ фарзандларига эга эди.

Нормурод Шомуродов қисмати олдида, унинг тақдири ус-тидан ўқилган «ҳаётнинг раҳмсиз ҳукм олдида ҳалолликни, диёнатни ўйлаш» эндиликда ҳам минглаб ватандошларимиз-нинг инсоний бурчидир.

Заҳматқаш, халқимизнинг меҳрини, ҳурмат-этиборини қозонган атоқли адибимиз Одил Ёқубов Ватан Истиқлолини ўзининг машаққатли, айна пайтда сермаҳсул ва ибратли ижодий меҳнати билан қарши олди. Бу меҳнат самарасининг гузал намуналаридан бири «Диёнат» романидир.

Аҳмад Отабой

«XX АСР ЎЗБЕК РОМАНИ»

ОДИЛ ЁҚУБОВ

ДИЁНАТ

Роман

«Шарқ» нашриёт-матбаа концерни
Бош таҳририяти
Тошкент — 1998

Муҳаррирлар *Ҳ. Султонова, Б. Эшпулатов*
Мусаввир *М. Самойлов*
Техникавий муҳаррир *А. Хижова*
Мусаҳҳиҳ *Ю. Бизаатова*

Теришга берилди 22.04.98. Босишга рухсат этилди 03.06.98. Бичими 84x108 1/2, Балтика гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма табоги 18,48. Нашриёт ҳисоб табоги 18,93. Адади 10000. Буюртма № 2428. Баҳоси узаро келишув асосида.

**«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг босмахонаси,
700083, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41.**